

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ МІНІСТЕРСТВА
ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА ФІСКАЛЬНА СЛУЖБА УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

НІКОЛАЄНКО ТЕТЯНА БОГДАНІВНА

УДК 343.241-053.36

**ДИСЕРТАЦІЯ
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ
ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ВИКОНАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ
ЩОДО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ**

12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Т.Б.Ніколаєнко

(підпис)

Науковий консультант: Глушков Валерій Олександрович,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Ніколаєнко Т. Б. Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. – Державний науково-дослідний інститут МВС України, Київ; Університет державної фіскальної служби України, Ірпінь, 2019.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню теоретико-правових засад призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців. У роботі з позиції гуманізації покарання і розширення нормативних можливостей застосування системи заходів, альтернативних позбавленню волі, необхідності адаптування вітчизняного законодавства до вимог міжнародних стандартів, забезпечення основних прав і свобод засуджених та реформування пенітенціарної системи країни, ґрунтуючись на засадах державної політики у сфері оборонної реформи, сформульовано науковий підхід до формування концепції стратегічного розвитку військової юстиції як комплексної інституційної складової правоохоронної системи з особливостями регулювання її військової компоненти і кримінальних правовідносин стосовно військовослужбовців.

Доведено у площині формалізації єдиної моделі системи покарань, застосовуваних до військовослужбовців, необхідність формування якої визначено широким спектром наукових методів для досягнення вагомого ґносеологічного, світоглядного і практичного результату, що покарання, застосовувані до військовослужбовців, становлять невід’ємний складник єдиної системи покарань, а за наявності спеціальних ознак – їх виокремлення як спеціальних, застосовуваних до військовослужбовців.

Установлено тенденцію з огляду на генезу військових кримінальних правовідносин, зарубіжний досвід започаткування нормативної моделі призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців, сучасний стан

забезпечення військового правопорядку та дисципліни, зміни у правовому режимі в державі до звуження практики застосування спеціальних покарань до військовослужбовців, що негативно впливає на рівень військової злочинності, ефективність забезпечення мети покарання кримінально-правовими засобами та можливість її досягнення з урахуванням специфіки статусу військовослужбовця та виду проходження військової служби. Запропоновано, дотримуючись позиції гуманізації законодавства в частині реалізації щодо військовослужбовців покарань, пов'язаних з особливостями їх правового статусу, розширення впливу військового колективу на виправлення особи зі збереженням права за винним продовжувати нести військову службу, узгоджуючи з положеннями законодавства, що визначає порядок проходження військової служби, запропоновано, з одного боку, розширити правові можливості із застосування спеціальних покарань до військовослужбовців у разі вчинення злочинів невеликої та середньої тяжкості, унормування їх реалізації щодо різних категорій військовослужбовців з урахуванням видів військової служби, впровадження звільнення з військової служби як альтернативного позбавлення волі покарання, а в разі застосування позбавлення волі – механізму поновлення на військовій службі після відбування покарання, а з другого – при зміні правового становища в державі обмежити застосування спеціальних покарань і визначити їх виключність для осіб, які проходять військову службу за контрактом.

Сформульовано поняття спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців. Доведено, що спеціальні ознаки покарань, застосовуваних до військовослужбовців (винятковість застосування до військовослужбовців; специфічність правового статусу суб'єкта; реалізація під час проходження військової служби; наявність правообмежень спеціального характеру і спеціальний порядок їх виконання), визначають їх класифікацію. Запропонована за специфічними ознаками та критерієм ізоляції класифікація (спеціальні покарання, застосовувані до військовослужбовців, що пов'язані з ізоляцією від суспільства, та спеціальні покарання, застосовувані до військовослужбовців, що не пов'язані з ізоляцією від суспільства) сприятиме індивідуалізації та диференціації призначення і виконання покарань до військовослужбовців, запровадженню щодо них єдиних критеріїв виправлення та

ресоціалізації, підвищенню ефективності мети покарання, а також удосконаленню чинної системи покарань, зокрема її узгодженості з нормами кримінально-виконавчого законодавства.

Установлено аналізом порядку застосування позбавлення військового звання, спираючись на правовий баланс між настанням наслідків та їх унормованістю, що, зважаючи на особистісні характеристики особи, ступінь негативного впливу незаконного використання службового становища, доцільність залишення військовослужбовця на військовій службі та досягнення мети покарання заходами військового виховання, постає потреба започаткування звільнення з військової служби як виду покарання. Обґрунтовано, що вилучення звільнення з військової служби з наслідків покарання у виді позбавлення військового звання узгоджуватиме положення законодавства про кримінальну відповідальність із нормами військового законодавства, що визначають як підставу застосування звільнення з військової служби у зв'язку із засудженням військовослужбовця до позбавлення військового звання, в частині повноважень командира військової частини, урегулюватиме його правовий статус як суб'єкта виконання покарання нормами кримінально-виконавчого законодавства, розширюватиме правові можливості застосування до військовослужбовців покарань, пов'язаних з особливостями їх правового статусу, а у варіативній визначеності звільнення – підвищуватиме ефективність досягнення мети покарання за дотримання принципів рівності всіх громадян перед законом, законності кримінальних проваджень, справедливості та диференціації відповідальності різних категорій засуджених.

Зроблено спробу унормувати порядок виконання службових обмежень як спеціального покарання, застосовуваного до військовослужбовців, що не пов'язане з ізоляцією від суспільства, обґрунтування якого полягає в забезпеченні об'єктивності процесу його виконання, усунення прогалин організаційно-правових засад виконання покарання та його відбування, узгодженості з нормами військового законодавства в разі виникнення об'єктивних і суб'єктивних підстав для звільнення засудженого з військової служби.

Досліджено порядок реалізації спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, пов'язаних з ізоляцією від суспільства. Установлено, що засуджені

військовослужбовці, які тримаються в умовах ізоляції (на гауптвахті та в дисциплінарному батальйоні), позбавлені диференційованого підходу щодо їх тримання. Для забезпечення урегулювання обсягу реалізації кари щодо них, якісного виконання засудженими обов'язків, стимулювання їх до виправлення, готовності до самокерованої і правослухняної поведінки, нейтралізації протиправної діяльності та запобігання їй, аналогічно засудженим, які тримаються в умовах ізоляції (у місцях позбавлення волі), доведено необхідність започаткування інституту зміни умов тримання до категорії засуджених військовослужбовців, що тримаються на гауптвахтах чи в дисциплінарному батальйоні. Сформульований порядок та умови застосування секторів безпек (із загальними, полегшеними та посиленими умовами тримання) забезпечуватимуть диференційовані умови їх тримання, унормування положеннями законодавства і створюватимуть оптимальні умови для виправлення засудженого, узгоджуватимуть карально-виховний вплив зі змінами ступеня суспільної небезпеки засудженого.

Зроблено висновок у результаті аналізу нормативно-правового регулювання здійснення військовослужбовцями правозастосовних і правоохоронних функцій, функцій забезпечення виконання покарань (зокрема у виді тримання в дисциплінарному батальйоні) про формулювання щодо них дії системи особливих заходів державного захисту з визначенням диференційованого утримання в місцях позбавлення волі. Доведено, що досягнення ефективності мети покарання щодо військовослужбовців, які перебувають в місцях позбавлення волі, повинно визначатися співмірністю позбавлення волі та можливістю досягнення мети покарання. Відповідно до національного законодавства, зважаючи на положення загальнокримінального та воєнного законодавства зарубіжних країн, вимоги міжнародних правових документів в тенденції інтеграції мети покарання зі спрямуванням її на виправлення особи, для підвищення стимулювання засудженого до досягнення реальних результатів виправлення та можливості повернення до військової служби, засвідчена необхідність започаткування в чинній системі законодавства повернення засуджених військовослужбовців, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, до військової служби. Установлено, що сформульований порядок повернення до військової служби сприятиме виправленню засуджених військовослужбовців з орієнтуванням на особливості їх статусу,

стимулюванням реальної можливості повернутися до військової служби та отримати попередній статус військовослужбовця та як результат – досягнення мети виправлення особи і баланс інтересів правосуддя та військової дисципліни у взаємодії джерел кримінального та кримінально-виконавчого права, комплексних нормативних актів зі специфічним предметом їх регулювання.

Доведено, визначаючи доцільність створення єдиного органу для зміцнення військового правопорядку та посилення боротьби зі злочинністю, правопорушеннями серед військовослужбовців, необхідність системного розгляду Військової поліції як комплексної інституційної складової правоохоронної системи з особливостями регулювання її військової компоненти. Сформульовано функції Військової поліції з організації, забезпечення, виконання та контролю за виконанням спеціальних покарань щодо військовослужбовців.

Запропоновано зміни та доповнення до положень Кримінального кодексу України, Кримінально-виконавчого кодексу України, нормативних актів із регулювання порядку проходження військової служби, спрямованих на удосконалення нормативно-правових та організаційно-управлінських засад призначення та виконання спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, і уникнення правових колізій при їх реалізації, зважаючи на подвійність правового регулювання.

Практична значущість проведеного дослідження полягає в тому, що сформовані та обґрунтовані положення, висновки та пропозиції упроваджені та можуть використовуватись у практичній діяльності гауптвахт, дисциплінарного батальйону, військових частин із удосконалення порядку виконання спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців. Отримані результати дослідження використані в законотворчій сфері Верховної Ради України у процесі підготовки внесення змін і доповнень до чинних нормативних документів; у правозастосовній діяльності – правоохоронними органами, військовими формуваннями Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, Державної прикордонної служби, у нормотворчій діяльності – з питань виконання спеціальних покарань стосовно військовослужбовців, забезпечення кадрової політики при практичному застосуванні положень, що визначають порядок проходження військової служби, зміцнення

правопорядку та військової дисципліни серед військовослужбовців, оптимізації діяльності системи військової юстиції, організації повсякденної діяльності військовослужбовців під час тримання на гауптвахті чи в дисциплінарному батальйоні, розробки нового (уніфікованого) Статуту Збройних Сил України відповідно до стандартів НАТО; у науково-дослідній сфері – для науково-дослідних робіт, розробки теоретичних і прикладних питань проведення подальших наукових досліджень; у навчальному процесі – при підготовці навчально-методичних матеріалів і викладанні дисциплін «Кримінальне право», «Кримінально-виконавче право», «Проблеми кваліфікації кримінальних правопорушень».

Ключові слова: спеціальні покарання; спеціальні покарання, застосовувані до військовослужбовців; військові кримінальні правовідносини; спеціальний суб'єкт; засуджений військовослужбовець; звільнення з військової служби; призначення спеціальних покарань; виконання спеціальних покарань.

ANNOTATION

Nikolaienko T. B. Theoretical and legal principles of infliction and execution of the special punishments to servicemen. Qualifying scientific work on the manuscript.

The thesis on gaining scientific degree of the Doctor of Juridical Science in Speciality 12.00.08 – Criminal Law and Criminology; Criminal Execution Law. – State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv; University of the State Fiscal Service of Ukraine, Irpin, 2019.

The dissertation is devoted to the comprehensive study of the theoretical and legal principles of the disproportionate sentencing and execution of special penalties for servicemen. The scientific approach to the formation of the concept of strategic development of military justice as a complex institutional component of the system of law enforcement with features of regulation of its military components and criminal jural relationships concerning servicemen was formulated in the work on the point of humanisation of punishment and expansion of regulatory possibilities for the application of a system of measures, alternative to deprivation of liberty, the need to adapt domestic legislation to the requirements of international standards, to

ensure the fundamental rights and freedoms of convicts and to reform the penitentiary system of the country, based on the principles of state policy in the field of defence reform.

It is proved in the framework of formalization of the unitary model of the system of punishments applied to servicemen, the need for formation of which is determined by a wide spectrum of the scientific methods to achieve a considerable epistemological, ideological and practical result, that punishments applied to servicemen constitute an integral part of an unitary system of punishment, and by the presence of special features – their identification as special, applicable to servicemen.

The tendency was established in view of the genesis of military criminal legal relations, foreign experience in establishing a normative model for the disproportionate sentencings and execution of special penalties for servicemen, the current state of ensuring military rule of law and discipline, changes in the legal regime in the state, and contraction of the practice of applying special penalties to servicemen that negatively affects the level of military crime, the effectiveness of providing the purpose of punishment by the penal law and the possibility of its achievement taking into account specificity of servicemen status and type of military service. We have proposed, following the position of humanization of legislation in part of implementation of penalties on servicemen related to the peculiarities of their legal status, expansion of the influence of the military personnel on the correction of a person with the preservation of the right to continue to draw military duty in accordance with the disposition of a legislation defining the procedure for military service , it was proposed, on the one hand, to extend the legal possibilities for applying special penalties to servicemen in case of committing crimes of small and medium severity, the normalization of their implementation in relation to various categories of servicemen taking into account types military service, introduction of discharge from military service as an alternative punishment to deprivation of liberty, and in the case of imprisonment – a mechanism for renewal in the military service after serving a sentence, and on the other hand – during the changing of the legal status in the state to restrict the use of special punishments and determine their exclusivity for persons who serve military service by contract.

The concept of special penalties applied to servicemen was formulated. It has been proved that the special features of penalties applied to servicemen (the exclusivity of the use to

servicemen; the specificity of the legal status of the subject; the implementation during military service; the existence of special restrictions and special procedures of their implementation) determine their classification. Classification (special penalties applied to servicemen related to isolation from society and special penalties applied to servicemen not related to isolation from society) has been proposed according to the specific features and criteria of isolation and will promote individualization and differentiation of infliction of punishment and execution of penalties for servicemen, introduction of a single criteria for correction and re-socialization, improvement of the effectiveness of the purpose of punishment, as well as improvement of the current system of punishments, in particular, its consistency with the norms of criminal-executive legislation.

The analysis of the application procedure of degradation was revealed, based on the legal balance between the ensuing of consequences and their unanimity, which, taking into consideration the personal characteristics of an individual, the degree of negative influence of the illegal appropriation of corporate opportunities, the expediency of holding a position by serviceman in the military service and achieving the purpose of punishment by measures of military education arise a need of the retirement from military service as a form of punishment. It was substantiated that the withdrawal of retirement from military service from the consequences of penalty in the form of deprivation of military rank would coordinate with the disposition of a legislation about the criminal liability with the norms of military law, which are determined as the basis for the application of retirement from military service in a case of convicting a serviceman to deprivation of military rank in terms of authority the commander of a military unit, his legal status as the subject of execution of punishment by the rules of a criminal executive law will be regulated, the legal possibilities for applying to servicemen the punishments related to the peculiarities of their legal status will be expanded, and in the variation of certainty of retirement – the effectiveness of achieving the purpose of punishment for observance of the principles of equality of all citizens before the law, the legality of criminal proceedings, justice and differentiation of responsibility of various categories of convicted persons will increase.

An attempt has been made to standardize the procedure for the implementation of official restrictions as a special punishment applicable to servicemen, which is not connected

with isolation from society, the justification of which is to ensure the objectivity of the process of its implementation, to eliminate the gaps of the organizational and legal principles of execution of penalties and its working-out, coherence with norms of military legislation in the case of objective and subjective reasons for the retirement of convicted person from military service.

The order of realization of special punishments, applied to servicemen, connected with isolation from society was investigated. It has been founded that convicted servicemen who are kept in conditions of isolation (in guardhouse and in a disciplinary battalion) are deprived of a differentiated approach to their detention. To ensure the regulation of the extent of implementation of the punishment towards them, the qualitative execution of the duties by convicted persons, motivation them to be corrected, readiness for self-directed and legal obedient behaviour, neutralization of illegal activity and prevention of it, similarly to those convicted, who are kept in conditions of isolation (in place of deprivation of freedom), the necessity to create the institute of changing the conditions of detention to the category of convicted servicemen who are staying at guardhouse or in a disciplinary battalion has been proved. The formulated order and conditions of application of the security sectors (with general, facilitated and strengthened conditions of sentencing) will ensure differentiated conditions for their sentencing, normalize the provisions of the legislation and create optimal conditions for the correction of the convicted person, and will coordinate punitive and educational influence with changes of the degree of social danger of the convicted person.

The conclusion was drawn as a result of the analysis of the regulatory and legal framework of the implementation of law applicable and law enforcement functions by servicemen, and the functions of ensuring the execution of penalties (in particular, in the form of keeping in a disciplinary battalion) on the formulation of the system of special measures of state protection with the definition of differentiated sentencing in places of deprivation of liberty. It has been proven that the achievement of the purpose of punishment on servicemen who are staying in place of deprivation of freedom should be determined by the proportion of imprisonment and the possibility of reaching the purpose of punishment. In accordance with national legislation, taking into account the provisions of the common-law and military law of foreign countries, the requirements of international legal documents in the tendency to

integration of the purpose of punishment with its aim of correction of a person, in order to increase the motivation of the convicted person to achieve real results of correction and the possibility of returning to military service, the necessity of initiation in the current system of legislation, the return of convicted servicemen serving sentences in the form of deprivation of freedom to military service has been testified. It was founded that the formulated procedure for returning to military service will facilitate the correction of convicted servicemen with orientation on the peculiarities of their status, stimulation of the real possibility to return to military service and obtain the previous status of a serviceman and, as a result of achieving the goal, the correction of the person and the balance of interests of justice and military discipline in interaction sources of criminal and criminal-executive law, comprehensive regulations with a specific subject of their regulation.

The need for systematic investigation of the Military Police as a comprehensive institutional component of the law enforcement system with peculiarities of its military component's regulation has been proved by defining the expediency of creating a single body for strengthening the military law and order, intensification the fight against crime, offenses among servicemen. The functions of the Military Police in the organization, ensuring, execution and control of the execution of special penalties for servicemen have been formulated.

The amendments and supplements to the regulations of the Criminal Code of Ukraine, the Criminal-executive code of Ukraine, normative acts on the regulation of the procedure of military service record, aimed at improving of the normative and legal and organizational and administrative principles for the infliction of punishment and execution of special penalties applied to servicemen, and the avoidance of legal conflicts with their implementation, taking into account the duality of legal regulation have been proposed.

The practical significance of the research is that the formulated and grounded regulations, conclusions and proposals was implemented and can be used in practical activities of the guardhouse, disciplinary battalion, military units for improving the procedure for the implementation of special penalties applicable to servicemen. The obtained results of the research were used in the legislative sphere – the Supreme Council of Ukraine in the process of preparation of amendments and supplements to the current normative documents; in law enforcement activities – by law enforcement agencies, military units of the Ministry of Defence

of Ukraine, the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the State Border Guard Service, in rule-making activities – on the implementation of special penalties for servicemen, provision of personnel policy in the practical application of provisions defining the procedure for military service, strengthening of law and order and military discipline among military personnel, optimization of activity of the system of military justice, organisation of daily activities of servicemen while keeping in a guardhouse or a disciplinary battalion, developing of new (unified) of the Statute of the Armed Forces of Ukraine in accordance with NATO standards; in the scientific-research field – for scientific research, development of theoretical and applied issues of further research; in the educational process – during preparing of educational and methodical materials and teaching of disciplines “Criminal Law”, “Criminal-executive law”, “Problems of qualification of criminal offenses”.

Key words: special penalties; special penalties, applicable to servicemen; military criminal legal relations; special subject; convicted serviceman; retirement from military service; infliction of special penalties; execution of special punishments.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографія

1. Ніколаєнко Т. Б. Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців : монографія. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2018. 564 с.

Рецензія: Кулик О. Г. Рецензія на монографію Ніколаєнко Т. Б. «Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців». *Наука і правоохорона*. 2018. № 3. С. 392–393.

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Ніколаєнко Т. Б. Зародження права на українських землях періоду становлення суспільства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 6. С. 150–154.

2. Ніколаєнко Т. Б. Звичаєве право скіфської держави. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 8. С. 51–56.

3. Ніколаєнко Т. Б. Соціально-правовий статус княжої дружини періоду Київської Русі. *Науковий вісник Нац. акад. внутр. справ*. 2015. № 1 (94). С. 278–284.

4. Ніколаєнко Т. Б. Кримінальна відповідальність княжої дружини за Руською Правдою: злочини та покарання. *Університетські наукові записки*. 2015. Вип. 1 (53). С. 172–180.

5. Ніколаєнко Т. Б. Кримінальна відповідальність української шляхти за статутами Великого князівства Литовського: злочини та покарання. *Вісник Півден. регіон. центру Нац. акад. прав. наук*. 2015. № 3. С. 13–23.

6. Ніколаєнко Т. Б. Особливості кримінальної відповідальності козаків та військової старшини за звичаєвим правом Запорізької Січі середини XVI ст. – середини XVII ст. *Право і суспільство*. 2015. № 5-2. Ч. 2. С. 182–191.

7. Ніколаєнко Т. Б. Особливості призначення кримінальних покарань до козаків Гетьманщини. *Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія: «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 4. Т. 3. С. 33–37.

8. Ніколаєнко Т. Б. Позбавлення військового звання, чину, рангу в історії українського права у дорадянський період: особливості становлення, розвитку та виконання. *Науковий вісник Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*. 2015. Вип. 35. Ч. 1. Т. 3. С. 54–58.

9. Ніколаєнко Т. Б. Кримінально-правові та кримінально-виконавчі аспекти становлення та розвитку кримінального покарання «Тримання в дисциплінарному батальйоні» від витоків до початку ХХ століття. *Наукові праці Нац. ун-ту «Одеська юридична академія»*. Т. ХVI / ред. кол.: М. В. Афанасьєва (голов. ред.) та ін. Одеса : Юрид. літ., 2015. С. 285–293.

10. Ніколаєнко Т. Б. Особливості нормативного врегулювання призначення покарання «Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців» щодо різних категорій осіб. *Часопис Київ. ун-ту права*. 2016. № 1. С. 277–280.

11. Ніколаєнко Т. Б. Забезпечення безпеки засуджених військовослужбовців при відбуванні покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 2. С. 148–151.

12. Ніколаєнко Т. Б. Окремі питання соціально-виховної роботи із засудженими військовослужбовцями до тримання у дисциплінарному батальйоні. *Право і безпека*. 2016. № 3 (62). С. 143–150.

13. Ніколаєнко Т. Б. Окремі питання нормативного регулювання режиму виконання та відбування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні. *Правова держава*. 2016. № 21. С. 226–233.

14. Ніколаєнко Т. Б. Зміна умов тримання засуджених військовослужбовців при відбуванні покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні: проблеми нормативного регулювання та шляхи їх вирішення. *Наукові праці Нац. авіац. ун-ту. Серія: «Юридичний вісник. Повітряне і космічне право»*. 2016. № 3 (40). С. 170–176.

15. Ніколаєнко Т. Б. Окремі проблеми відбування покарання у виді позбавлення волі щодо військовослужбовців. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. № 77. С. 136–146.

16. Ніколаєнко Т. Б. Поняття, ознаки покарань, пов'язані з ізоляцією особи військовослужбовця. *Часопис Київ. ун-ту права*. 2017. № 1. С. 311–316.

17. Ніколаєнко Т. Б. Кримінально-виконавчий складник системи військової юстиції в Україні: постановка проблеми. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 197–202.

18. Ніколаєнко Т. Б. Окремі питання нормативного регулювання Військовою службою правопорядку виконання пенітенціарних функцій стосовно засуджених військовослужбовців. *Вісник Півден. регіон. центру Нац. акад. прав. наук*, 2017. № 10. С. 199–206.

19. Ніколаєнко Т. Б. Особливості забезпечення нормативно-правового регулювання диференційованих умов тримання засуджених військовослужбовців на гауптвахті. *Правова держава*. 2017. № 25. С. 160–167.

20. Ніколаєнко Т. Б. Класифікація покарань, що застосовуються до військовослужбовців: поняття, ознаки, проблемні питання. *Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія: «Юридичні науки»*. 2017. № 1. С. 119–125.

21. Ніколаєнко Т. Б. Деякі питання нормативного регулювання позбавлення військового звання як виду покарання. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 2. С. 116–120.

22. Ніколаєнко Т. Б. Проблемні аспекти виконання покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців у разі виникнення підстав для звільнення засудженого з військової служби. *Юридичний вісник*. 2017. № 2. С. 136–143.

23. Ніколаєнко Т. Б. Окремі питання нормативного регулювання покарання у виді службового обмеження для військовослужбовців в залежності від зміни правового режиму в державі. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2017. № 2. С. 214–227.

24. Ніколаєнко Т. Б. До питання правового регулювання призначення покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців замість обмеження волі чи позбавлення волі. *Судова та слідча практика*. 2017. № 4. С. 11–16.

25. Ніколаєнко Т. Б. Порівняльний аспект дослідження законодавства зарубіжних країн щодо нормативності врегулювання кримінальної відповідальності військовослужбовців. *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 17. С. 57–71.

26. Ніколаєнко Т. Б. Поняття військового злочину та його ознаки. *Наука і правоохорона*. 2018. № 1, С. 270–283.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

1. Tetiana Nikolayenko, Mykola Kabachynskiy. The specific issues of the legal regulation of the execution of sentences in the form of service restrictions for servicemen: the problematic aspects and ways of their solution. *The World of Politics, Society, Geography*. Year I. Issue 2. 2016. P. 112–117.

2. Николаенко Т. Б., Глушков В. А. Проблемные вопросы нормативного регулирования лишения воинского звания осужденного военнослужащего во время отбывания наказания в виде содержания в дисциплинарном батальоне. *LEGEA SI VIATA*. 2016. Mai. № 5/3 (293). С. 50–52.

3. Николаенко Т. Б. Деякі теоретичні питання щодо визначення кари при позбавленні волі військовослужбовців. *Eurasian Academic Research Journal*. 2016. № 6 (06) С. 141–148.

4. Николаенко Т. Б. Особливості організації соціально-виховної роботи із засудженими військовослужбовцями під час відбування покарання у виді позбавлення волі. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 5/2. С. 115–120.

5. Николаенко Т. Б. Норми міжнародного регулювання в сфері призначення та відбування покарань відносно військовослужбовців. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. Volume 4. Issue 4. 2017. № 4. P. 77–87.

6. Николаенко Т. Б., Герц А. А. Проблемні питання кримінально-правового врегулювання позбавлення військового звання як виду покарання та шляхи їх вирішення. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 7 (13). С. 29–40.

Тези доповідей та інші публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Николаенко Т. Б. Службове обмеження для військовослужбовців як покарання в історії українського права періоду XVIII–XIX століття. *Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Херсон, 9–10 жовт. 2015 р.). Херсон : Гельветика, 2015. С. 30–33.

2. Ніколаєнко Т. Б. Кримінальні покарання Гетьманщини за «Правами, якими судиться малоросійський народ»: види, особливості виконання. *Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах* : тези доп. та повідомл. учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 16 жовт. 2015 р.). Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2015. С. 189–192.

3. Ніколаєнко Т. Б. Особливості розвитку покарання «Тримання в дисциплінарному батальйоні» в радянський період: кримінально-правові та кримінально-виконавчі аспекти. *Актуальні проблеми застосування кримінального законодавства : матеріали круглого столу* (Київ, 5 листоп. 2015 р.) / Державна пенітенціарна служба України, Інститут кримінально-виконавчої служби. Київ, 2015. С. 82–87.

4. Ніколаєнко Т. Б. Питання нормативного врегулювання призначення покарання «Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців» щодо курсантів вищих військових навчальних закладів. *Правова реформа в сучасних умовах: досягнення і перспективи* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 лют. 2016 р.). Т. 1. Тернопіль : Вектор, 2016. С. 350–353.

5. Ніколаєнко Т. Б. Військовослужбовці-жінки як суб'єкти призначення покарання у вигляді тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. *Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми* : зб. матеріалів п'ятої Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 15 квіт. 2016 р.). Івано-Франківськ : Видавець Голіней О. В. 2016. С. 118–123.

6. Ніколаєнко Т. Б. Особливості нормативного регулювання суспільно корисної праці як одного із основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених військовослужбовців до тримання у дисциплінарному батальйоні. *Юридична наука в XXI столітті: перспективні та пріоритетні напрями досліджень* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 13–14 травня 2016 р.). Запоріжжя : ЗНУ, 2016. С. 122.

7. Ніколаєнко Т. Б. Окремі аспекти визначення ступеня суспільної небезпеки особи військовослужбовця при призначенні покарання. *Верховенство права та*

правова держава : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 21–22 жовт. 2016 р.). Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2016. С. 129–131.

8. Ніколаєнко Т. Б. Визначення ступеня суспільної небезпеки особи при вчиненні злочину військовослужбовцем. *Priority a stratégie pre rozvoj právnej vedy vo svete vedy : medzinárodná vedecko-praktická konferencia* (Sládkovičovo, Slovenská republika, 28–29 októbra 2016 r.). Sládkovičovo : Vysoká škola Danubius, 2016. S. 171–175.

9. Ніколаєнко Т. Б. Класифікація покарань, пов'язаних з ізоляцією особи: кримінально-виконавчий вимір. *International Scientific-Practical Conderence Development of legal regulation in East Europe: experience of Poland and Ukraine : Conference Proceeding* (Sandomierz January 27-28 2017) : *Humanities and Natural Sciences University in Sandomierz*, 2017. С. 157–161.

10. Ніколаєнко Т. Б. Проблеми нормативно-правового регулювання забезпечення роздільності тримання неповнолітніх засуджених військовослужбовців на гауптвахті. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 3 берез. 2017 р.). Хмельницький : Національна акад. Держ. прикордон. служби України ім. Богдана Хмельницького, 2017. С. 308–312.

11. Ніколаєнко Т. Б. До питання про диференціацію тримання різних категорій засуджених військовослужбовців. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 17–18 лют. 2017 р.). Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2017. С. 163–167.

12. Ніколаєнко Т. Б. Позбавлення військового звання (кримінально-правовий аспект). *Особливості нормотворчих процесів в умовах адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Херсон, 2–3 черв. 2017 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 154–160.

13. Ніколаєнко Т. Б. Деякі питання щодо нормативної узгодженості правового регулювання позбавлення військового звання як виду покарання та дисциплінарного стягнення. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* (до

20-річчя НУ ОЮА та 170-річчя Одеської школи права) : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса 19 трав. 2017 р.). Одеса : «Гельветика», 2017. С. 226-229.

14. Ніколаєнко Т. Б. Нормативність врегулювання системи покарання з виключністю їх застосування до військовослужбовців у країнах різних правових систем. *Безпека людини, суспільства, держави* : матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 70-річчю д. ю. н, професора Валерія Олександровича Глушкова (Київ, 28 жовт. 2017 р.). Київ : Київ. кооператив. ін.-т бізнесу і права, 2017. С. 205–210.

15. Ніколаєнко Т. Б. Система покарань військовослужбовців у країнах різних правових систем: особливості регулювання. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України* : тези X Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 2 листоп. 2017 р.). Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2017. С. 219–220.

16. Ніколаєнко Т. Б. Питання розвитку військової юстиції в частині поглядів кримінально-правових та кримінально-виконавчих аспектів. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : тези II Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 2 берез. 2018 р.). Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2018. С. 191–194.

***Інші публікації, які додатково відображають
наукові результати дисертації***

1. Ніколаєнко Т. Б., Сич В. О. Кримінальне право. Особлива частина : навч. посіб. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2012. 1232 с.

2. Ніколаєнко Т. Б. Звіт про виконання науково-дослідної роботи «Кримінально-правові та кримінально-виконавчі аспекти призначення та виконання покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців» : науково-дослідна робота. Шифр 216-0162 І. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2016. 183 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ВИКОНАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ, ЯКІ ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....	21
1.1 Генезис покарань, застосовуваних до військовослужбовців, і практика їх виконання на території України від витоків до кінця ХІХ ст.	21
1.2 Розвиток законодавства України, що регулює призначення та виконання спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців.....	24
1.3 Характеристика методологічних засад дослідження особливостей призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців.....	29
Висновки до розділу 1.....	59
РОЗДІЛ 2 СИСТЕМА СПЕЦІАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ, ЩО ПРИЗНАЧАЮТЬСЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ.....	62
2.1 Військовослужбовець як суб'єкт кримінальних правовідносин та його ознаки.....	62
2.2 Поняття покарань, які призначаються військовослужбовцям, їх ознаки та види.....	96
Висновки до розділу 2.....	121
РОЗДІЛ 3 ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ СПЕЦІАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ.....	126
3.1 Правові засади призначення позбавлення військового звання та їх узгодження з нормами порядку проходження військової служби.....	126
3.2 Підстави та порядок призначення службових обмежень для військовослужбовців.....	141
3.3 Особливості призначення арешту з триманням на гауптвахті.....	161
3.4 Призначення тримання в дисциплінарному батальйоні та правові аспекти його регулювання.....	172
3.5 Особливості нормативного регулювання призначення військовослужбовцям покарання у виді позбавлення волі на певний строк.....	200
Висновки до розділу 3.....	229

РОЗДІЛ 4 НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ВИКОНАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ, ПРИЗНАЧУВАНИХ ВІЙСЬКОВО-СЛУЖБОВЦЯМ.....	233
4.1 Організаційно-правові засади виконання позбавлення військового звання.....	233
4.2 Порядок реалізації службових обмежень для військовослужбовців з урахуванням змін правового становища засудженого.....	243
4.3 Умови відбування арешту з триманням на гауптвахті для різних категорій засуджених військовослужбовців.....	261
4.4 Нормативно-правові та соціально-виховні засади, спрямовані на виправлення та ресоціалізацію військовослужбовців, що тримаються в дисциплінарному батальйоні.....	283
4.5 Особливості виконання позбавлення волі на певний строк щодо військовослужбовців.....	314
Висновки до розділу 4.....	339
РОЗДІЛ 5 НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ВИКОНАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ ЩОДО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....	344
5.1 Проблеми імплементації міжнародного досвіду правового регулювання призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців у чинне законодавство України	344
5.2 Шляхи удосконалення нормативно-правових та організаційно-управлінських засад призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців	356
Висновки до розділу 5.....	382
ВИСНОВКИ.....	387
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	399
ДОДАТКИ.....	451

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АТО	антитерористична операція
ВС	Верховний Суд
ДПСУ	Державна прикордонна служба України
ДПтС	Державна пенітенціарна служба
ДСА	Державна судова адміністрація
ЗС	Збройні сили
ЗСУ	Збройні Сили України
КВК	Кримінально-виконавчий кодекс
КК	Кримінальний кодекс
КМ	Кабінет Міністрів
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс
МВС	Міністерство внутрішніх справ
МО	Міністерство оборони
МЮ	Міністерство юстиції
НГУ	Національна гвардія України
НКО	Народний комісар оборони
ООС	операція Об'єднаних сил
ППВС	Постанова Пленуму Верховного Суду
РЄ	Рада Європи
РНБО	Рада національної безпеки і оборони
СБ	Служба безпеки України
СНД	Співдружність незалежних держав
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦВК	Центральний виконавчий комітет
ЦК	Цивільний Кодекс

ВСТУП

Обґрунтування теми дослідження. Загострення соціально-політичної ситуації на Сході держави, що перейшло в збройний конфлікт, зумовило необхідність суттєво підвищити рівень забезпечення безпеки соціуму й держави. Така діяльність передбачає багато напрямів: реформування Збройних Сил України (далі – ЗСУ), розвиток оборонної промисловості, покращення системи підготовки військовослужбовців тощо. Водночас постійні загрози національній безпеці, що не зникають на Півдні держави, в акваторії Чорного та Азовського морів, Керченській протоці, констатують необхідність зміцнення бойової та мобілізаційної готовності ЗСУ й інших військових формувань, правоохоронних органів для захисту національних інтересів і відсічі збройної агресії.

Ухвалений 21 червня 2018 р. Закон України «Про національну безпеку України» визнав серед пріоритетних принципів формування державної політики у сфері національної безпеки, окреслив розвиток сектору безпеки та оборони з дотриманням верховенства права для забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, інформаційної безпеки. У рішенні Ради національної безпеки і оборони України від 12 жовтня 2018 р. «Про невідкладні заходи щодо захисту національних інтересів на Півдні та Сході держави, у Чорному та Азовському морях і Керченській протоці» зміцнення бойової та мобілізаційної готовності ЗСУ та інших військових формувань і правоохоронних органів визначено провідним для забезпечення захисту національних інтересів та їхнього залучення до виконання завдань із посилення охорони державного кордону, суверенних прав України у виключній (морській) економічній зоні. Тому зміцнення правопорядку та військової дисципліни серед військовослужбовців досить необхідний і винятковий захід.

Водночас у жорстких умовах тривалого ведення бойових дій у країні почастишали порушення військової дисципліни, військові злочини. Зокрема, набули поширення дезертирство, самовільне залишення військової частини або місця служби і 2014 р., порівняно з показниками попереднього року, становили 1 061 та 1 814 випадків, відповідно. Якщо кількість фактів дезертирства в наступні роки

помітно зменшилась і дорівнювала 2017 р. 451 (– 57,5 %), то самовільного залишення військової частини або місця служби зростає 2015 р. до 3 927 (у 2,2 раза), 2016 р. суттєво скоротилася – до 2 345 (– 40,3 %), а 2017 р. знову збільшилася до 3 204 (+ 36,6 %).

Спостерігається тенденція до збільшення фактів непокори та невиконання наказів військовослужбовцями. Чисельність засуджених військовослужбовців за останніх три роки зростає з 535 до 3 042 осіб. Не вплинули на стан кримінальної ситуації у військовій сфері й більш суворі міри покарання за ряд військових злочинів, започатковані законодавцем 2015 р. У судовій практиці спостерігається негативна тенденція до переважання серед кримінальних покарань, які призначаються військовослужбовцям, загальних їхніх видів. Упродовж 2015–2017 рр. покарання у виді службових обмежень, арешту із триманням на гауптвахті і тримання в дисциплінарному батальйоні призначалися менше ніж половині від загальної чисельності військовослужбовців.

Сьогодні стало очевидним, що для забезпечення ефективного кримінально-правового впливу на військовослужбовців, які вчинили військові злочини, на часі комплексний підхід, який за належної послідовності реформістських заходів охоплюватиме вдосконалення нормативно-правових та організаційно-управлінських засад як призначення, так і виконання покарань щодо військовослужбовців, узгодження положень законодавства про кримінальну відповідальність і кримінально-виконавчого законодавства з правовими нормами, що регулюють порядок проходження військової служби, урахування особливостей правового статусу військовослужбовців під час призначення їм кримінальних покарань та їхнього виконання, започаткування ефективних способів і методів формування і розвитку в засуджених військовослужбовців необхідних психологічних якостей, моральної самосвідомості, високої бойової і мобілізаційної готовності, а також готовності дотримуватися військової дисципліни та правопорядку в умовах напруженої соціально-політичної обстановки.

Потребує також оптимізації й система військової юстиції, зокрема в частині регулювання пенітенціарних функцій стосовно військовослужбовців, що

обмежуються лише виконанням покарань у виді арешту з триманням на гауптвахті і тримання у дисциплінарному батальйоні, запровадження нових форм і методів діяльності цього правоохоронного органу спеціального призначення з виконання й інших видів кримінальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців.

Методологічне підґрунтя цього дослідження становлять наукові праці таких учених, як: М. І. Бажанов, В. С. Батиргареева, І. Г. Богатирьов, І. Й. Бойко, М. Г. Вербенський, П. А. Воробей, В. О. Глушков, В. К. Грищук, Т. А. Денисова, О. М. Джужа, Д. С. Дядькін, В. П. Ємельянов, О. Є. Користін, О. Г. Кулик, А. А. Музика, В. О. Навроцький, В. М. Орлов, О. В. Пестовська, А. О. Пінаєв, Є. Д. Скулиш, А. Х. Степанюк, Г. В. Федотова, О. І. Фролова, Р. Р. Хаснутдинов, В. В. Ягупов, О. Н. Ярмиш.

У витоків вивчення проблем кримінальної відповідальності військовослужбовців і запобігання злочинності у військовій сфері стояли вітчизняні та зарубіжні вчені: Г. З. Анашкін, Д. Д. Безсонов, Ф. С. Бражник, О. А. Герцензон, С. А. Друцький, В. Д. Кузьмін-Караваєв, А. А. Піонтковський, М. С. Таганцев, В. М. Чхиквадзе.

Проблеми кримінальної відповідальності військовослужбовців досліджували у тому числі й Х. М. Ахметшин, Ф. С. Бражник, О. К. Зателєпін, В. М. Кудрявцев, О. С. Міхлін, В. В. Оксамитний, М. О. Стручков, А. А. Тер-Акопов, М. Д. Шаргородський, М. О. Шулєпов, В. П. Шупленков, А. Ш. Якупов.

У сучасній правовій науці підстави кримінальної відповідальності військовослужбовців, правові аспекти кваліфікації окремих військових злочинів чи певних видів покарань розробляли вітчизняні вчені, а також фахівці близького зарубіжжя: А. М. Авраменко, В. П. Базов, В. П. Бодаєвський, В. В. Бондарев, В. О. Бугаєв, В. В. Букреєв, С. І. Дячук, С. В. Ізосімов, О. Л. Карабанов, М. І. Карпенко, В. І. Касинюк, В. А. Клименко, В. М. Корякин, Г. Г. Криволапов, Н. М. Кулєшова, Ю. Б. Курилюк, В. В. Кухар, П. В. Макушев, М. І. Мельник, В. П. Мосієнко, А. М. Онисків, М. І. Панов, Ю. А. Пономаренко, М. Ю. Птіцин, Є. Б. Пузиревський, А. В. Раков, М. М. Сенько, В. М. Степашин, Є. Л. Стрельцов, В. М. Трубніков, С. З. Тулін, М. С. Туркот, В. І. Тютюгін, М. І. Хавронюк,

С. О. Харитонов, В. М. Хропанюк, В. О. Чайка, Г. І. Чангулі, В. М. Чередник, В. О. Шамрай, О. І. Шилов, Ю. В. Шинкарьов та інші науковці.

Безпосередньо питання системи військових злочинів, військового правопорядку як об'єкта кримінально-правової охорони, об'єктно-суб'єктної характеристики, кваліфікації військових злочинів і заходів кримінально-правового характеру за їх вчинення розглядали: М. І. Карпенко, який запропонував переглянути зміст як родового об'єкта військових злочинів, так і системи в цілому (2018); С. О. Харитонов, який сформулював нове бачення поняття військового злочину та складу військового злочину, їхню систему та місце в системі Кримінального кодексу України (2018); В. О. Бугаєв, зробивши перші спроби нормативно визначити спеціальний суб'єкт військового злочину на підставі норм, що регулюють порядок проходження військової служби, врегулювати відповідальність військовослужбовців, які незаконно призвані на військову службу чи втратили здатність до її проходження під час виконання службових обов'язків, а також регламентувати особливості виконання арешту щодо військовослужбовців, зокрема диференціацію утримання різних категорій засуджених (2001); В. Ю. Щербатих, який уперше започаткував організаційні основи створення та розбудови військової міліції (поліції) з основними напрямками її діяльності, у тому числі й пенітенціарним (2001); Є. Б. Пузиревський, який на підставі аналізу теоретико-прикладних засад запобігання військовим злочинам розробив критерії та класифікацію військових злочинів, розглянувши такі, як форму кримінального конфлікту з динамічними характеристиками його показників (2011).

Теоретичні та праксеологічні аспекти диференціації та індивідуалізації виконання покарань набули доктринального осмислення у працях учених, серед яких: К. А. Автухов, М. Г. Вербенський, А. В. Градецький, Ф. В. Грушин, П. П. Козлов, Е. В. Лядов, Ю. В. Нікітін, В. М. Орлов, М. С. Пузирьов, І. В. Саленков, А. Х. Степанюк, Л. О. Стрелков, М. О. Шулепов, І. С. Яковець й ін.

Особливості призначення та відбування покарання щодо військовослужбовців розглядали: В. В. Букреєв, В. П. Мосієнко, М. Ю. Птіцин, А. В. Раков, В. В. Сивов, А. А. Толкаченко, О. І. Шилов.

Констатуючи безперечний внесок згаданих учених у розроблення окресленої проблематики, зауважимо, що в умовах докорінних змін законодавства і правозастосовної практики теоретичні, правові та праксеологічні підвалини призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців набули особливого значення та потребують окремого комплексного дослідження, результатом якого мають стати науково обґрунтовані пропозиції, спрямовані на розв'язання наявних проблем реалізації спеціальних покарань щодо військовослужбовців кримінально-правового, кримінально-виконавчого і військово-правового характеру та удосконалення їхнього нормативно-правового забезпечення. Окреслені чинники зумовили обрання теми дисертації, визначивши її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами.

Обраний напрям дослідження відповідає вимогам Стратегії національної безпеки, затвердженої Указом Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки»; Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України, затвердженої Указом Президента України від 14 березня 2016 р. № 92/2016 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України»; Стратегічного оборонного бюлетеня, затвердженого Указом Президента України від 6 червня 2016 р. № 240/2016 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»; Концепції реформування кримінальної юстиції, затвердженої Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 «Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів»; Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 654-р; пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених загальними зборами Національної академії правових наук України 3 березня 2016 р. Дисертацію виконано в межах науково-дослідної роботи «Сучасні тенденції реформування юридичної освіти та науки в

Україні» (державний реєстраційний номер 0115U003318), передбаченої Планом науково-дослідних та дослідно-конструкторських (експериментальних) робіт Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ України.

Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ України (протокол № 1 від 24 лютого 2016 р.).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертації є визначення комплексної теоретико-методологічної моделі (парадигми) призначення та виконання покарань щодо військовослужбовців, науково обґрунтоване формування на цій основі концептуального підходу до вдосконалення й ефективної реалізації нормативно-правових та організаційно-управлінських засад призначення та виконання спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців.

Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити такі дослідницькі *задачі*:

- розкрити особливості генези становлення інституту спеціальних покарань, що призначаються військовослужбовцям, в їхній історичній ретроспективі;
- розробити методологічну основу дослідження та довести, що покарання, застосовувані до військовослужбовців, становлять невід’ємний елемент єдиної системи покарань;
- дослідити правовий статус військовослужбовця як суб’єкта кримінально-правових правовідносин, охарактеризувати його сутність та ознаки;
- виявити тенденції застосування спеціальних покарань до військовослужбовців, зважаючи на зміни правового режиму в державі й з огляду на гуманізацію законодавства, перспективи їхнього розвитку;
- обґрунтувати слушність того, що покарання, застосовувані до військовослужбовців, за цілісності єдиної системи покарань завдяки особливим ознакам виокремлюються у спеціальну правову категорію;
- сформулювати поняття «спеціальні покарання, застосовувані до військовослужбовців», визначити їхні види;
- з’ясувати можливості доцільності варіативності правових засад призначення позбавлення військового звання як виду покарання;

- деталізувати суть організаційно-правових засад виконання позбавлення військового звання як виду покарання і спеціального заходу виховного впливу;
- висвітлити порядок реалізації службових обмежень у разі зміни правового режиму в державі та з'ясувати у зв'язку з цим правовий статус засудженого;
- з'ясувати узгодженість положень законодавства щодо унормування виконання службових обмежень у разі виникнення підстав для звільнення засудженого з військової служби;
- визначити особливості правового регулювання призначення покарань, пов'язаних з ізоляцією військовослужбовця;
- обґрунтувати доцільність започаткування диференційованих умов тримання засуджених військовослужбовців, які перебувають на гауптвахтах чи в дисциплінарному батальйоні;
- розкрити нормативно-правові та організаційно-управлінські засоби, що спрямовані на виправлення та ресоціалізацію військовослужбовців, які тримаються у дисциплінарному батальйоні;
- дослідити можливості запровадження до системи особливих заходів державного захисту військовослужбовців, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції, а також військовослужбовців (постійний склад) дисциплінарного батальйону, що забезпечують виконання покарання, та доцільність започаткування інституту повернення до військової служби засуджених військовослужбовців, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, в тенденції інтеграції мети покарання зі спрямуванням її на виправлення особи, для підвищення стимулювання засудженого до досягнення реальних результатів виправлення;
- виокремити доктринальні та прикладні підходи імплементування міжнародно-правових стандартів регулювання призначення та виконання спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, у вітчизняне законодавство, здійснивши порівняльно-правовий аналіз нормативної моделі призначення та виконання спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, у континентальній, англо-американській, релігійних правових системах, а також у країнах пострадянського простору, з'ясувати прояви

конвергенції правової форми в частині їхнього регулювання;

– шляхом концептуального підходу сформулювати пропозиції практично-прикладного характеру, спрямовані на оптимізацію нормативно-правових та організаційно-управлінських засад призначення та виконання покарань, застосовуваних до військовослужбовців;

– підсумовуючи результати дослідження, сформулювати пропозиції щодо удосконалення норм кримінального та кримінально-виконавчого законодавства.

Об'єкт дослідження – правовідносини, що виникають під час призначення спеціальних покарань військовослужбовцям, які вчинили злочини, та відбуванні ними цих покарань.

Предмет дослідження – теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців за вчинення злочинів.

Методи дослідження. Відповідно до поставленої мети та задач дослідження методологічну основу дисертації становить сукупність філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів пізнання, застосування яких, зважаючи на місце і роль кожного, дозволило досягти розв'язання правової проблеми та забезпечити достовірність отриманих результатів.

Вирішення проблемних питань теоретико-правових засад призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців базується на таких філософських методах, як діалектика та системний підхід, що визначили основну стратегію дослідження. За допомогою *діалектичного, формально-логічного та системного методів* поглиблено й уточнено понятійно-категоріальний апарат (підрозд. 1.3, 2.1, 2.2, 3.1, 4.1, 5.2).

Завдяки таким загальнонауковим і спеціально-науковим методам, як: *історико-правовий* – виокремлено основні етапи розвитку і становлення інституту спеціальних покарань, що призначаються військовослужбовцям, відтворено його цілісність у хронологічній послідовності з акцентуванням уваги на якісних змінах у його тенденціях у діахронічній площині (підрозд. 1.1, 1.2); *порівняльно-правовий* – окреслено нормативну модель призначення та виконання спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, у континентальній та англо-американській

правових системах, а також у країнах пострадянського простору, з'ясовано прояви конвергенції правової форми, надано критичну оцінку набутим знанням і розглянуто їх крізь призму сучасного вітчизняного законодавства (підрозд. 5.1, 5.2). Методом *абстрагування через формулювання нових дефініцій* проведено систематизацію спеціальних покарань, визначено їхні суттєві ознаки, встановлено закономірності існування та практику застосування спеціальних покарань до військовослужбовців з об'єктивністю відображення наукових поглядів у цій сфері пізнання (розд. 2–4). На основі *методу аналізу та синтезу* сформульовано модель спеціальних покарань щодо військовослужбовців у цілісності єдиної системи покарань (підрозд. 1.3, 2.2, 5.2). Спираючись на *догматичний метод*, проаналізовано норми законодавства про кримінальну відповідальність, кримінально-виконавчого законодавства, законодавства у сфері регулювання порядку проходження військової служби щодо призначення та виконання спеціальних покарань до військовослужбовців, поглиблено й уточнено понятійний апарат щодо видів спеціальних покарань та їхню класифікацію, визначено напрями вдосконалення нормативно-правових та організаційно-управлінських засад призначення і виконання спеціальних покарань (підрозд. 1.2, 1.3, розд. 3–4, підрозд. 5.2). Для отримання інформації про вплив кількісних показників призначення спеціальних покарань військовослужбовцям на якісний рівень військової злочинності та формулювання теоретичних висновків у межах конкретно-соціологічних методів використовувалися *опитування, анкетування, вивчення і збирання статистичних даних, аналіз документів* (усі розділи дисертації).

Емпіричну базу дослідження становлять: а) статистичні дані про зареєстровані кримінальні правопорушення, кількість засуджених осіб, види кримінальних покарань, склад засуджених, надані Державною судовою адміністрацією України в період 2012–2018 рр.; б) узагальнені дані Головного управління Військової служби правопорядку Збройних Сил України щодо засуджених військовослужбовців, які відбували покарання на гауптвахтах управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах України та в дисциплінарному батальйоні впродовж 2012–2016 рр.; в) аналітичні дані про колишніх працівників правоохоронних органів

(245 засуджених), які відбували покарання в Державній установі «Менська виправна колонія» (№ 91); г) результати анкетування засуджених військовослужбовців, які трималися у дисциплінарному батальйоні (42 засуджених до покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні 2016 року, серед яких військовослужбовці ЗСУ – 85,7 %, НГУ – 9,53 %, ДПСУ – 4,77 %; особи, що проходили військову службу на добровільній основі, – 16,7 % та призвані за мобілізацією на особливий період – 83,3 %); д) опрацьовані кримінальні справи (кримінальні провадження) щодо призначення спеціальних покарань військовослужбовцям (позбавлення військового звання – 51, службові обмеження – 610, арешт з триманням на гауптвахті – 50, тримання у дисциплінарному батальйоні – 53, позбавлення волі – 245).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні науковим дослідженням, яке присвячене комплексному вирішенню теоретичних і практичних проблем з організаційно-правових основ призначення та відбування покарань щодо військовослужбовців. У процесі дослідження дисертантом сформовано ряд нових концептуальних положень і висновків, серед яких до найбільш значущих належать такі:

вперше:

– систематизовано базові підходи щодо місць покарань, застосовуваних до військовослужбовців, серед видів покарань, їхнього теоретичного та практичного значення для забезпечення військового правопорядку (установленого законодавством порядку несення або проходження військової служби);

– встановлено об'єктивну зумовленість у межах єдиної системи покарань існування покарань, застосовуваних до військовослужбовців з виключністю їхньої реалізації до військовослужбовців, розширенням правових можливостей застосування в санкціях статей військових злочинів; пріоритетністю принципу неминучості відповідальності, а не суворості покарання, урахуванням статусу військовослужбовця під час їхнього призначення і досягнення мети покарання;

– надано авторське визначення поняття «спеціальні покарання, застосовувані до військовослужбовців», під якими убачається розуміти покарання, що призначаються винятково за вироком суду у разі вчинення військовослужбовцем

кримінального правопорушення і полягають у позбавленні та обмеженні їхніх прав і свобод, зумовлених особливостями проходження військової служби та передбачених законодавством, з можливістю в подальшому продовжувати нести військову службу чи втратити таке право;

- з'ясовано основні ознаки змісту поняття «спеціальні покарання, застосовувані до військовослужбовців», а саме: виключність реалізації до військовослужбовців; урахування їхнього правового статусу; реалізація під час проходження військової служби; правообмеження спеціального характеру; спеціальний порядок виконання; забезпечення їх виконання спеціальним органом;

- запропоновано класифікацію спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, за критерієм ізоляції особи від суспільства;

- розроблено такі дефініції, як: «спеціальні покарання, пов'язані з ізоляцією військовослужбовця», «спеціальні покарання, не пов'язані з ізоляцією військовослужбовця», окреслено їх ознаки, виокремлено види;

- запропоновано розширити можливості суду з урахуванням обставин справи та особи засудженого військовослужбовця, вважати за можливе замість не лише обмеження волі чи позбавлення волі, а й тримання у дисциплінарному батальйоні призначати службове обмеження;

- сформульовано пропозиції щодо зміни умов тримання засуджених військовослужбовців, які відбувають покарання на гауптвахтах і в дисциплінарному батальйоні, шляхом диференціації за секторами безпеки із загальними, полегшеними та посиленими умовами тримання, залежно від поведінки засудженого, його бажання стати на шлях виправлення чи навпаки, продовження антисоціальної, протиправної діяльності, порушення встановлених правил відбування покарання;

- доведено доцільність опрацювання та розробки порядку повернення до військової служби засуджених до позбавлення волі військовослужбовців з урахуванням їхнього спеціального правового статусу, для підвищення ефективності досягнення мети покарання;

- сформована теоретико-методологічна модель (парадигма) призначення та

виконання покарань щодо військовослужбовців у формі концепції стратегічного розвитку військової юстиції в кримінально-правовому і кримінально-виконавчому аспектах, що дає підстави розглядати цілісність її організації та регулювання військових правовідносин із суб'єктами їх реалізації, що відповідає засадам державної політики у сфері оборонної реформи, реформування кримінальної юстиції та пенітенціарної системи; у зв'язку з цим сформульовано зміни до деяких законодавчих актів України щодо призначення та виконання покарань стосовно військовослужбовців;

удосконалено:

- правові засади призначення покарань, застосовуваних до військовослужбовців, та їх узгодження з нормами військового законодавства;
- підходи до варіативності призначення позбавлення військового звання як виду покарання;
- порядок виконання службових обмежень для військовослужбовців (у частині визначення основних функцій суб'єктів виконання покарання) у разі звільнення засудженого з військової служби, та його узгодженість із військовим законодавством та з нормами кримінально-виконавчого законодавства щодо подальшого відбування покарання;
- наукову позицію стосовно роздільного тримання засуджених військовослужбовців на гауптвахтах і в дисциплінарному батальйоні залежно від категорії військовослужбовців;

дістали подальшого розвитку:

- структуризація системи покарань за критерієм їхньої класифікації, основу якої становлять визначення ізоляції особи від суспільства в нормах законодавства про кримінальну відповідальність та кримінально-виконавчого законодавства;
- визначення ознак військовослужбовця як суб'єкта кримінальних правовідносин під час вчинення злочинів;
- унормування доцільності впровадження призначення службових обмежень для військовослужбовців замість виправних робіт;
- правові аспекти поширення практики застосування тримання в

дисциплінарному батальйоні за вчинення злочинів середньої тяжкості як альтернативної санкції до позбавлення волі за вчинення військових злочинів середньої тяжкості та її обмеження в разі вчинення особливо тяжких злочинів;

– обґрунтування доцільності позбавлення волі як виду покарання залежно від обставин справи, що характеризують вчинене діяння, та особи винного військовослужбовця, а саме: ступінь тяжкості вчиненого діяння; його вид; суб'єктивне ставлення щодо спрямованості вчиненого діяння та його негативних наслідків; умов проходження військової служби чи відповідної обстановки (особливий період) у злочинних намірах; ставлення до порядку проходження військової служби; необхідності призначення покарання, яке пов'язане винятково з ізоляцією від суспільства, чи доцільності залишення особи на військовій службі;

– правові підходи регулювання соціально-виховних заходів виправлення та ресоціалізації засуджених військовослужбовців до спеціальних покарань, пов'язаних з ізоляцією особи щодо соціально-виховної роботи в частині їх узгодження із положеннями кримінально-виконавчого та військового законодавства;

– заходи нормативно-правового та організаційно-управлінського характеру щодо суспільно корисної праці відповідно до пріоритетних напрямів розвитку пенітенціарної служби, вимог міжнародно-правових актів і практики провідних країн світу.

Практичне значення отриманих результатів підтверджується тим, що викладені в дисертації висновки і пропозиції використані у:

– *законотворчій сфері* – при розробці змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-виконавчого кодексів України, Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (довідка Верховної Ради України від 18 вересня 2018 р. № 04-18/12-1643);

– *практичній діяльності* – як методологічна основа для використання правоохоронними органами, військовими формуваннями Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України в нормотворчій діяльності з питань виконання спеціальних покарань стосовно військовослужбовців і суддями під час призначення таких покарань (акт упровадження у практичну діяльність Воєнно-

наукового управління Генерального штабу Збройних Сил України від 12 вересня 2018 р. № 323/2253, акт упровадження у практичну діяльність Адміністрації Державної прикордонної служби України від 25 жовтня 2018 р.);

– *науково-дослідній сфері* – як основа для подальшого проведення науково-дослідних робіт, розробки теоретичних і прикладних питань (акт упровадження в науково-дослідну діяльність Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ від 5 лютого 2018 р., акт упровадження в науково-дослідну діяльність Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького від 5 березня 2018 р. № 100/1011);

– *освітньому процесі* – для вдосконалення навчально-методичного забезпечення дисциплін «Кримінальне право», «Кримінально-виконавче право», «Проблеми кваліфікації кримінальних правопорушень» (акт упровадження в освітній процес Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького від 5 березня 2018 р. № 100/1011; акт упровадження у навчальний процес Національної академії Національної гвардії України від 18 червня 2018 р. № 2/160; акт упровадження в освітній процес Харківського національного університету внутрішніх справ від 16 травня 2018 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконане самостійно з використанням новітніх здобутків науки кримінального права. Усі сформульовані положення, висновки обґрунтовані на основі власних досліджень автора.

У науковій статті «The specific issues of the legal regulation of the execution of sentences in the form of service restrictions for servicemen: the problematic aspects and ways of their solution», підготовленій спільно з М. І. Кабачинським, автором особисто сформульовані пропозиції щодо унормування порядку та умов виконання службових обмежень для військовослужбовців.

У науковій статті «Проблемні питання кримінально-правового врегулювання позбавлення військового звання як виду покарання та шляхи їх вирішення», підготовленій спільно з А. А. Герц, автором за результатами аналізу національного законодавства та практики інших держав визначена варіативність регулювання

позбавлення військового звання як виду покарання.

У науковій статті «Проблемные вопросы нормативного регулирования лишения воинского звания осужденного военнослужащего во время отбывания наказания в виде содержания в дисциплинарном батальоне», підготовленій спільно з В. О. Глушковым, автором особисто виокремлено правові підстави застосування позбавлення військового звання як спеціального заходу виховного впливу та пропозиції щодо їхнього унормування.

Ідеї та розробки, що належать співавторам, разом з якими були опубліковані наукові статті, в дисертації не використовувалися. Для аргументації окремих положень дисертації використовувалися наукові праці інших учених, на які зроблено посилання.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження, його основні висновки й узагальнення оприлюднені на 16 міжнародних, всеукраїнських науково-практичних конференціях та круглих столах, зокрема: «Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні» (м. Херсон, 9–10 жовтня 2015 р.); «Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах» (м. Львів, 16 жовтня 2015 р.); «Актуальні проблеми застосування кримінального законодавства» (м. Київ, 5 листопада 2015 р.); «Правова реформа в сучасних умовах» (м. Київ, 26 лютого 2016 р.); «Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми» (м. Івано-Франківськ, 15 квітня 2016 р.); «Юридична наука в ХХІ столітті: перспективні та пріоритетні напрями досліджень» (м. Запоріжжя, 13–14 травня 2016 р.); «Верховенство права та правова держава» (м. Ужгород, 21–22 жовтня 2016); «Priority a stratégie pre rozvoj právnej vedy vo svete vedy» (Slovenská republika, 28–29 októbra 2016 r.); «Rozwój regulacji prawnej w Europie Wschodniej: doświadczenia Polski i Ukrainy» (Sandomierz, January 27–28 2017 r.); «Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності» (м. Хмельницький, 3 березня 2017 р.); «Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні» (м. Ужгород, 17–18 лютого 2017 р.); «Особливості нормотворчих процесів в умовах адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу» (м. Херсон, 2–

3 червня 2017 р.); «Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє» (до 20-річчя НУ ОЮА та 170-річчя Одеської школи права) (м. Одеса, 19 травня 2017 р.); «Безпека людини, суспільства, держави» (до 70-річчя доктора юридичних наук, професора Валерія Олександровича Глушкова) (м. Київ, 28 жовтня 2017 р.); «Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України» (м. Хмельницький, 2 листопада 2017 р.); «Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності» (м. Хмельницький, 2 березня 2018 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації відображено у 51 науковій праці, серед яких одна монографія, 26 статей у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук; 6 статей у зарубіжних періодичних виданнях, 16 тез доповідей, опублікованих у збірниках матеріалів міжнародних, всеукраїнських науково-практичних конференцій та круглих столів, 2 публікації, які додатково відображають результати дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, вступу, 5 розділів, що включають 17 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 538 сторінок, з них основний текст – 398 сторінок, список використаних джерел – 52 сторінки (487 найменувань) та 18 додатків на 88 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ВИКОНАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ, ЯКІ ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

1.1 Генезис покарань, застосовуваних до військовослужбовців, і практика їх виконання на території України від витоків до кінця XIX ст.

Становлення та розвиток законодавства про кримінальну відповідальність на теренах сучасної України охоплює багатовіковий період. Ще з появою перших об'єднань людей, формуванням племінної організації суспільства виникає потреба регулювати їх поведінку. Правову основу склав звичай. Водночас поступове зосередження в родових групах і племінній верхівці надлишку продуктів стало підґрунтям соціальних суперечок. Започатковується військова аристократія. З'являються професійні воїни. Виникають перші державотворення, а діяльність воїнів отримує правове поле свого існування та аспекти його нормативного регулювання [1, с. 153, 154; 2–4].

За часів Київської Русі регулювання правовідносин визначається диференціацією відповідальності залежно від соціального становища особи [6–9]. Привілеї отримують представники князівського кола, княжої дружини та феодальної знаті. За посягання на їх життя та майно спостерігається тенденція до застосування посиленних засобів захисту кримінальною репресією. З другої половини XIV ст., із приєднанням українських земель до складу Великого князівства Литовського, така привілейованість стосовно військових закріплюється в їхніх правах і звичаях [10, с. 194]. Спостерігається тенденція до нормативного регулювання кримінальної відповідальності військових, хоча чіткості та визначеності за видами застосування покарань, притаманних сучасній правовій системі, немає [11–14].

За існування козацтва правове поле щодо військових зазнає певних змін [17–19]. Єдиним джерелом права залишається звичай. Водночас за відсутності письмової

форми фіксації мають місце особливості застосування покарань стосовно військових [20, с. 8; 21, с. 127, 128; 18, с. 69; 22, с. 160].

Козацьке право окреслило широке коло злочинів та види покарань за їх вчинення. Покарання відзначалось досягненням мети свого призначення (кара злочинця, плата за вчинене, відшкодування збитків, залякування, перевиховання та розкаяння у вчиненому тощо), швидкістю та публічністю його виконання. У товаристві практикувалися лише ті покарання, які можна було негайно виконати і що мали мінімальні витрати, це: смертна кара (проста, кваліфікована), тілесні покарання (членоушкодження, болючі, калічніцькі), ганебні, майнові покарання, короткострокове позбавлення волі (свободи, честі, прав), вигнання [23–25, с. 56]

З розшаруванням козацтва, втратою рівноправності спостерігається і соціальна нерівність у правовому полі [26, с. 33, 34]. Регулювання правових відносин акцентується на привілейованості особи. Вчинені над особами вищого стану злочинні діяння починають вважатися кваліфікованими. Кара за них доволі жорстка [27–30]. Запроваджується застосування до шляхтичів та осіб військового звання так званих «армійський арешт» [31, с. 222].

З подальшими змінами в політичній та соціальній сферах життя української держави та ухваленням Статуту військового 1716 р. вперше отримує унормування порядок несення військової служби в цілісності регулювання матеріального та процесуального права та визначеності адміністративних та кримінальних правовідносин. Його частина II «Артикул військовий з коротким тлумаченням» стала першим так званим військово-кримінальним кодексом. Відповідно до нього військовослужбовці вперше отримали визнання їх як єдиного суб'єкта регулювання. Злочини здобули градацію за систематизацією їх регулювання у сфері вчинення діянь проти порядку проходження військової служби та порушень загальнокримінального характеру. Покарання у видозміненому вигляді досягли мети свого призначення – залякування, де виправлення злочинця вирішувалося або його стратою, або формуванням почуття страху перед покаранням. Отримали унормування й порядок виконання арешту, позбавлення честі, відсторонення від служби з виконанням обов'язків рядового, позбавлення чину, відсторонення від

чину, виконання обов'язків за рядового, відсторонення від служби з позбавленням чину, догана [32, арт. 10–12, с. 331; арт. 29–56; 33, с. 277–279].

Артикул військовий став базовим документом у становленні кримінального законодавства у військовій сфері, чим заклав основи систематизації кримінально-правових норм, певною мірою врегулював відповідальність військових за них і призначення відповідних покарань.

З розвитком військових правовідносин, проведенням військової реформи 60–70-рр. ХІХ ст. та із запровадженням загального військового обов'язку ухвалюється низка нових військових статутів, переглядається система покарань для військових, форми та методи їх реалізації. Зазнають перетворень військово-судові складові. На підґрунті чинного Військово-кримінального статуту 1840 р. здобуває нове життя Військовий статут про покарання 1868 р., який за змістом наближався до типу кримінально-правової системи як військово-кримінального права [34, с. 39]. Хоча самостійності як такої галузі кримінального права він не здобув, його норми регламентували спеціальні положення стосовно військовослужбовців [35]. Зокрема, до військовослужбовців не застосовувалася низка видів покарань у загальному порядку. Деякі покарання набували більш суворого вигляду. Отримали унормування покарання (кримінальні та виправні), які стосувалися винятково військовослужбовців.

Нормами Військово-судового статуту 1869 р. урегульовано порядок виконання кримінального покарання у виді позбавлення усіх прав винятково за вироком суду [36; 37]. Поступово набирає ознак чіткості і самостійності військово-тюремна система [38; 39]. Отримує правове підґрунтя новий вид покарання як відрахування з жалування [40, с. 32].

Отже, вивчення історичного досвіду (більш детально висвітлено у додатку А) надало можливість визначити, що військово-кримінальне законодавство до початку ХХ ст. набуло розгалуженої системи покарань, яка дозволяла диференційовано підходити до відповідальності військовослужбовців за вчинення порушень військової дисципліни та, зважаючи на їх правовий статус, застосовувати певні заходи. Покарання щодо військовослужбовців переслідувало не лише мету

покарати, виправити, а й привчити до військової дисципліни, порядку, виховати. Уперше на законодавчому рівні визначаються спеціальні види покарання, що пов'язані з позбавленням волі, з відповідною регламентацією правового режиму та місць їх відбування (військові тюрми й дисциплінарні батальйони), застосовувані до військовослужбовців. Уперше отримує нормативне регулювання покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні з ухваленням Положення про дисциплінарні батальйони 1878 р. Розвиток позбавлення (обмеження) волі, застосування його до різних категорій осіб із врахуванням їх станової належності, утримання в спеціальних місцях із наступною регламентацією режиму відбування покарання пройшли різні етапи історії аж до остаточного визначення в ХІХ ст. [11, с. 292].

1.2 Розвиток законодавства України, що регулює призначення та виконання спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців

У ХХ ст. з утвердженням радянської влади набувають пріоритетності інтереси соціалістичної революції [41, с. 187–190; 42, с. 1426, 1427; 43]. Основні зусилля було зосереджено на укріпленні могутності соціалістичної батьківщини. Суворе боротьба з порушниками радянських законів зумовлювала посилене застосування заходів кримінально-правового впливу [44, с. 3, 4]. Водночас класовість боротьби за світле майбутнє спричинює підміну принципу законності революційною доцільністю: «при встановленні міри покарання революційні трибунали повинні керуватися в першу чергу інтересами соціалістичної революції, а вже потім соціалістичною правосвідомістю» [45, с. 64]. Були ліквідовані минулі тюремні інституції. Поширюється застосування умовного засудження. Громадський осуд з'являється як вид кримінального покарання. Альтернативу позбавленню волі здобуває примусова праця без ізоляції особи. А тюрми спрямовують свої зміни в бік їх дії як виправних установ [46, с. 81].

Дістає правового окреслення оновлена систематизація військових злочинів. Із започаткуванням КК УРСР 1922 р. вони вперше в історії українського права отримують самостійність регулювання та визначеність у межах окремого розділу – «Військові злочини». За їх вчинення передбачалося застосування покарань від примусових робіт без позбавлення волі до розстрілу [47, розд. XIX]. Крім того, мала місце практика застосування позбавлення військового звання.

З прийняттям у 1924 р. Основних начал кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік Положення про військові злочини посилюються самостійністю їх визначення. Передбачається виключність застосування тримання у військових штрафних частинах у разі вчинення лише військових злочинів. У подальшому це поширилось і на загальнокримінальні злочини із запровадженням відстрочки виконання вироку з направленням у діючу армію [48, с. 214; 49, п. 4 розд. III, с. 227]. Виконавчі аспекти реалізації таких покарань знайшли своє відбиття в першому Виправно-трудоному кодексі УРСР 1925 р.

Подальше становлення виправно-трудової політики держави відзначилось і реорганізацією діючих штрафних частини у військово-виправні. Призначення такого покарання повертається у бік виключності їх застосування до військовослужбовців за вчинення військових злочинів [50, с. 323; 51–52].

Із уведенням загального військового обов'язку в 1939 р. покарання у виді направлення в дисциплінарний батальйон зазнало суттєвих змін. Недоцільність перебування «злочинців» у лавах армії та флоту стала відправною точкою ліквідації штрафних частин [53, с. 343] та втрати доцільності застосування до військовослужбовців покарань із виключністю їх реалізації щодо них. З початком Другої світової війни для посилення відповідальності за ухилення від військової служби та необхідності виправлення та перевиховання винних в умовах проходження військової служби відроджується застосування зазначеного покарання [54, с. 157] та створюються для його відбування штрафні батальйони, роти, загороджувальні загони [55, с. 277–279; 56, с. 209; 57; 58]. Особливістю застосування покарання було його призначення за наказом командира дивізії або вироком військового трибуналу. з відстрочкою виконання вироку. Під дію такого

покарання могли потрапити особи, які відбували покарання у виді позбавлення волі за ухилення від призову та участі в бойових діях на фронті, особи, які не мали такого статусу, та навіть цілі військові підрозділи. Порядок направлення до таких частин визначався наказом наркомун з окресленням умов застосування. Крім того, військовим радам дозволялося застосовувати ще й розжалування офіцерського складу до рядових з направленням винних у штрафну частину поза вироком військового трибуналу [59, с. 312–314; 60, с. 314, 315; 61, с. 84; 62; 63; 64; 65, с. 11; 66].

Після війни практика таких покарань дещо змінилася [].

Застосування направлення в дисциплінарний батальйон мало виключну дію стосовно військовослужбовців строкової служби. Види злочинів не обмежувались лише військовими. За вчинення окремих загальнокримінальних злочинів, зважаючи на обставини справи, особу винного, суди могли призначити таке покарання замість позбавлення волі. Військовому командуванню було дозволено зараховувати строк його відбування до строків проходження військової служби. До того ж здобули нормативне визначення умови та порядок дострокового звільнення особи, а негативні наслідки його відбування (судимість) були ліквідовані [67; 68].

Водночас за вчинення загальнокримінальних злочинів, а також дезертирства військовослужбовці (від солдата до генерала) притягувалися до кримінальної відповідальності на загальних підставах. Застосування до них найвищої міри покарання виключалося [69].

Із Законом СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» 1958 р. набула нормативного підґрунтя визначеність основних принципів кримінального права. Зважаючи на завдання, які мали виконувати Збройні сили, укріплення військової дисципліни та правопорядку стало в пріоритеті. Започатковано дефініцію військового злочину, систематизовано злочинні діяння, визначено види покарань, окреслено правові аспекти застосування до військовослужбовців різних видів покарань [70]. З ухваленням Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік отримало унормування застосування до військовослужбовців різних видів покарань. В єдиній системі покарань вони постали у виді направлення в дисциплінарний батальйон і позбавлення військових

звань. Якщо тримання в дисциплінарному батальйоні здебільшого успадкувало правові позиції свого існування, то позбавлення військового звання отримало свої новації.

У разі засудження за вчинення тяжкого злочину призначення позбавлення військового звання вирішувалося винятково в судовому порядку. Зважаючи на доцільність, суд ухвалював рішення про клопотання перед органом, який присвоїв військове звання, щодо його застосування. Крім того, до військовослужбовців застосовувалося і тримання на гауптвахті [71, ст. 29]. З прийняттям Кримінального кодексу УРСР 1960 р. та Виправно-трудоного кодексу УРСР 1970 р. унормування покарань для військовослужбовців не зазнало суттєвих змін [72, ст. 2]. Самі ж норми Кодексу містили раніше прийняті положення. І лише з ухваленням Положення про дисциплінарний батальйон і Положення про порядок та умови виконання кримінальних покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудоного впливу на засуджених, у 1983 р. цей напрям зазнав прориву.

Мета досягнення покарання відображала особливості статусу засуджених військовослужбовців [73, ст. 2, 5 гл. 1]. Структуризація Положення вирізнялася чіткістю врегулювання порядку діяльності дисциплінарного батальйону та умовами відбування покарання. Унормовано прийом засуджених до дисциплінарного батальйону аж до моменту їх остаточного звільнення. Розширено права засуджених, закріплено покращені умови їх тримання, удосконалено аспекти трудової діяльності та організації бойової, політичної підготовки [52, с. 85].

Положення про порядок та умови виконання кримінальних покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудоного впливу на засуджених, уперше надало правове життя виконавчим аспектам регулювання порядку та умов виконання покарання у виді позбавлення військового або спеціального звання. З прийняттям рішення суду виконання вироку покладалося на орган, який присвоював військове звання. Останній з отриманням копії вироку вносив відповідні записи, про що повідомляв органи суду [74].

Складна криміногенна ситуація, зростання злочинності серед військовослужбовців, низька мотивація проходження військової служби, наявність

численних недоліків режиму правопорядку, дисципліни у сфері організації військової служби, руйнування загального бойового потенціалу Збройних сил та інших військових формувань у 90-х рр. потребували кардинальних дій із наведення статутного порядку. Відповідно ухвалюються нові статuti. Законодавство оновлюється. З набуттям Україною незалежності постає необхідність підготовки нових законодавчих актів.

У радянські часи розвиток військово-кримінальних правовідносин зосереджувався здебільшого на акцентуванні самостійності їх регулювання. З прийняттям Положень про військові злочини, Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» формулювалось так зване військово-кримінальне законодавство. Його норми визначали поняття військового злочину та види діянь, спрямованих на порушення порядку несення військової служби. Але в подальшому вони були уведені до складу кримінальних кодексів УРСР як їх частина.

Сьогодні в межах уже чинного законодавства України регулювання таких правовідносин залишило цю спадковість. Самостійності набуло лише його розуміння як правового інституту кримінального права. Складова залишилась у частині правового регулювання кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів у КК України як самостійний розділ.

Залишаючись в єдності існування кримінально-правових відносин, на протидію вчиненню військових злочинів спрямувалися конвенції, закони, військові статuti, положення, інструкції, роз'яснення тощо, які регламентували сфери життя та діяльності ЗСУ, інших військових формувань, а також визначали відповідальність винних у разі порушення таких. З прийняттям у 2001 р. КК України відповідальність військовослужбовців визначається винятково його положеннями. Раніше чинні норми в межах цього Кодексу набули системності. Покарання з розширенням окремих його видів для військовослужбовців (арешт, службові обмеження) залишено в єдиній системі всіх покарань. Тенденція до виокремлення військово-кримінального законодавства як самостійної одиниці обмежилась єдиною системою кримінального права.

Таким чином, дослідження розвитку законодавства України щодо регулювання призначення та виконання спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців (дод. А) дозволило дійти висновку, що правове підґрунтя регулювання кримінально-правових заходів, застосовуваних до військовослужбовців, посіло своє місце.

В єдиній системі кримінального законодавства покарання для військовослужбовців визначились як комплекс спеціальних норм.

Їх розвиток відбувався в межах норм, що передбачають відповідальність за вчинення військових злочинів.

Задля досягнення мети покарання – виправлення та перевиховання засуджених у межах військової служби поширюється практика їх призначення як за загальнокримінальні злочини.

Поступово виконавчі аспекти їх реалізації змінюють свої позиції в удосконаленні норм спеціального характеру.

1.3 Характеристика методологічних засад дослідження особливостей призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців

Подальше дослідження правових аспектів регулювання покарань за нормами вже чинного законодавства потребує звернення до аспектів моделювання самої системи покарань, з'ясування сформованості вчення про покарання через визначення його методології.

Сутність методології як вчення про методи, форми та способи наукового пізнання, особливості їх практичної реалізації, впровадження у процес правотворчості та правозастосування полягає в науковому пошуку оптимальних, найбільш раціональних шляхів, методів пізнання об'єктів, подальшого їх застосування на практиці [75, с. 18; 76, с. 664; 77; с. 450]. З позиції сучасної теорії пізнання, людина не може мислити без допомоги категорій, категорій, під якими розуміється апріорне поняття розуму, умови можливості мислення, що слугують

певним чином логікою відкриттів, які базуються на діалектичному методі, методі, що становить методологічну основу будь-якої теорії, та системному методі, який є різновидом категоріального аналізу, методу раціонального пізнання та практичної діяльності. Сам системний підхід означає «особливу призму бачення» суті об'єкта, цілісності його утворення зі складними взаємовідносинами компонентів та інших об'єктів зовнішнього світу. Ґрунтуючись на цьому, пізнання потребує його реалізації через математизацію досліджуваного матеріалу, матеріалізацію мислення [78, с. 25]. У процесі застосування правил призначення покарання – це прийняття рішень у формалізованій моделі.

Наголошуючи на необхідності формалізації призначення покарання на правозастосовному рівні, Д. С. Дядькін запропонував диференціювати оцінку обставин, що впливають на призначення покарання за допомогою саме математичних технологій. Для ефективного використання отриманої вимірювальної інформації, за його переконанням, такою умовою є чітке розуміння всіма її учасниками можливостей вимірювання, уміння грамотно сформулювати вимоги до їх визначеності, слухність інтерпретування результатів вимірювань, зважаючи на їх невизначеність, та в кінцевому підсумку надання отриманим результатам правильної юридичної оцінки [79, с. 14]. Проте науковий загал не підтримав цю ідею через неминучість її суб'єктивізму, що в умовах «зараженості» суспільства корупцією спричинить суддівське свавілля [80, с. 139]. Системність підходу переважила. Як сукупність утворень складного, а то й складноорганізованого об'єкта наукові дослідження здебільшого спрямовуються на вивчення специфічних характеристик об'єкта. Розв'язання проблем завжди має системний характер. Методом вирішення є системність підходу [81, с. 25]. Але, як і будь-який методологічний напрям, він не виступає в чистому вигляді. Доповнення іншими методологічними ідеями та засобами необхідні для більш повної методологічної кваліфікації того чи іншого дослідження.

Тому сьогодні концептуальних конструкцій такого підходу чимало. Найбільш відомі з них ґрунтуються на усвідомленні системи як комплексу елементів, взаємопов'язаних між собою, що утворюють певну цілісну єдність. На думку одних,

це – сукупність перемінних, які обирає спостерігач (або експериментатор), і перемінних, притаманних абстрактній «машині» з вимірною величиною, що має певне числове значення [82, с. 38–40], на думку інших – цілісне, що складається з частин, як будь-яке явище, що описується мовою значної кількості перемінних [83, с. 351]. Але жоден із них не відбиває істинних якостей, що сприяють формулюванню нових, більш змістовніших питань для дослідження. Усі дискусії щодо системи, звернув увагу П. К. Анохін, зводитимуться нанівець, якщо бракуватиме точного чинника, який радикально обмежуватиме ступінь свободи множинності компонентів. Саме сфокусований корисний результат є невід’ємним і вирішальним компонентом такої системи, інструментом, який створює впорядковану взаємодію між всіма її компонентами, а «система – комплексом вибірково залучених компонентів, в яких взаємодія і взаємовідношення набувають характеру взаємодії компонентів на отримання сфокусованого корисного результату» [84, с. 23, 24]. І така концептуальна конструкція запропонованого системного підходу, без перебільшення, дістала визнання як найбільш перспективна з оптимальним варіантом серед великого розмаїття теоретичних підходів. Спираючись на неї, В. Д. Ісмаїлов сконструював концепцію методологічного проекту, скерованого на впорядкування взаємодії законодавства щодо забезпечення функціонування різних напрямів інституту виправлення засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі [85, с. 109–112]. В. П. Марков виокремив специфічні особливості системного підходу вирішення проблем стосовно кримінальних покарань, не пов’язаних із позбавленням волі [81, с. 26]. Р. Р. Хаснутдинов обґрунтував методологію системного підходу юридичної відповідальності, закріпивши його базовий напрям для подальших предметних досліджень, для проектування дій визначив методи аналізу, порівняння, синтезу, аналогії [86, с. 139; 87, с. 75].

У будь-якому разі дослідження потребують наукового підходу до пошуку оптимальних, найбільш раціональних методів і засобів пізнання, пізнання об’єкта задля досягнення ефективності застосування отриманих результатів у правозастосовній діяльності. Щодо методології призначення та відбування

покарання для військовослужбовців – розгляду в сукупності методів, використання яких сприятиме досягненню наукових результатів із наступним їх упровадженням у практичну діяльність. А за множинності її розмаїття взяття за основу системності підходу, що являє собою різновидність категоріального аналізу, методу раціонального пізнання та раціональної практичної діяльності, є найдоцільнішим, отже, призначення покарання та його виконання розглядатиметься як цілісне утворення, що діалектично поєднує як формалізацію призначення покарання, так і його виконавчі процеси реалізації.

Як уже наголошувалося, системний підхід – «особлива призма бачення» суті об'єкта, цілісність його утворення зі складними взаємовідносинами компонентів та інших об'єктів зовнішнього світу, з його застосуванням в практичному житті найбільш повно реалізуються умови діалектичного закону про взаємний зв'язок, взаємну зумовленість явищ і предметів у природі та суспільстві. Він – своєрідна конкретизація об'єктивно існуючого закону загального зв'язку, відкритого на шляху світового наукового пошуку й використовуваного у практичній і науковій діяльності, що надає можливість коригувати наукові напрями дослідження. Водночас це неоднозначно. Усі об'єкти дослідження потребують обрання нового категоріального набору, нових засобів дослідження, нової системи понять, а не лише розширення вже наявного пізнавального апарату.

У межах нашого дослідження системність зумовлює виваженість аналізу системи покарань як відповідної організованої цілісності крізь призму взаємозв'язку нормативно-правового регулювання її структурних елементів у комплексі їх реалізації. Цей аспект передбачає розгляд об'єкта як складного, багатогранного, різноякісного явища, що складається з елементів, зв'язки між якими утворюють відносно незмінну структуру і забезпечують його цілісність у безперервному русі, розвитку з певною автономією стосовно навколишнього середовища, яке слугує для цього об'єкта родовою системою. Проте, зауважував В. М. Садовський, «властивості системи виявляються не лише сумою якостей окремих елементів, які її становлять, а визначаються наявністю і специфікою зв'язку та відносин між елементами, тобто конституюються як інтеграційні якості системи як цілого.

Наявність зв'язків і відносин між елементами системи й народжувані ними інтеграційні, цілісні її якості забезпечують відносно самостійне, відокремлене існування, функціонування (а в деяких випадках і розвиток) системи» [88, с. 83, 84].

Організація такої системи доволі виважений процес. Об'єднання в єдність цілого має базуватися на тісному взаємозв'язку його компонентів з органічним поєднанням між собою. Водночас вони повинні вирізнятися й відносною самостійністю складових. У межах системного підходу дослідження системи покарань можна визначити вихідні позиції диференційованих підсистем, які, маючи самостійне значення у взаємозв'язку із цілісністю системи, впливають на ефективність її реалізації. Кожна з них із визначеністю специфічних ознак не втрачає самостійності в загальній системі цілісності об'єкта. Проте їх існування зі значною кількістю складових потребує вирішення комплексності проблем у взаємозв'язку з подальшою їх реалізацією на різних етапах.

Сьогодні розв'язання цих проблеми ускладнюється затяжним процесом реформування кримінальної юстиції, пенітенціарної системи, зростанням злочинності, тривалими війсьними діями на Сході держави та відповідно епізодичними змінами в законодавстві про кримінальну відповідальність і кримінально-виконавчому законодавстві, оборонною реформою, складною військовою та політичною ситуацією, зумовленою окупацією частини території України та проведенням у зв'язку з цим АТО (ООС). Тому системність підходу спрямовуватиме на зосередження взаємозв'язків структурних елементів цілісної системи покарань із визначеністю категорій пізнання у процесі їх реалізації для подальшого розвитку цілого через удосконалення його частин.

Як і будь-який об'єкт чи явище, злочин наділений певними якостями, властивостями, має ознаки, характеристики тощо. Градація покарання за наявності параметрів його суворості – доволі обмежений результат вимірювання. У теорії та практиці загально визнаним критерієм вимірювання суспільної небезпеки злочину є суворість покарання з еталоном позбавлення волі. Але реалізація вимірювання суспільної небезпеки злочинного діяння потребує побудови моделі, що відобразить відповідні характеристики якостей цього явища. Об'єктами повинні

виступати не самі предмети дослідження (види покарань), а їх якісні характеристики. Групове об'єднання за ознаками з розробкою класифікації за певними видами, особливостями якісних характеристик потребує формалізації їх диференціації на законодавчому рівні. З упровадженням у правозастосовну діяльність з позиції формалізації доцільно звернутися до системи покарання з її наступним проектуванням на архітектуру побудови самих покарань, зважаючи на особливості їх застосування щодо різних категорій осіб.

На сучасному етапі існування суспільства в період тотального реформування різних галузей питання систематизації кримінальних покарань не втрачає своєї актуальності. Гуманізація заходів кримінально-правового впливу, оптимізація застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, підвищення ефективності процесу виконання покарань її суб'єктами в межах реформування пенітенціарної системи є пріоритетними завданнями.

Формування та удосконалення системи покарань перебуває в соціалізації зумовленості чинників історичного, політичного, економічного та соціального характеру, розвитку суспільних відносин і кримінально-правової політики держави. Дилема – схилення до панування репресивного підходу в оцінюванні суспільно небезпечних діянь винних осіб, виду кримінальної відповідальності та міри покарання або впровадження гуманістичних підходів, що відповідають соціальним цілям запобігання злочинності та розвитку диференціації щодо різних категорій осіб внаслідок цього, сьогодні визначена однозначно – пріоритетна остання тенденція.

Чинна система кримінально-виконавчої служби України, побудована ще за радянських часів, потребувала суттєвих змін. Її реформування спрямовувалося на узгодженість із сучасним рівнем соціально-економічного розвитку суспільства, принципами гуманізму і поваги до прав і свобод людини, а також міжнародними стандартами поведіння із засудженими з наступними етапами її розвитку. Проте на дієвості самої системи покарань, ефективності її реалізації у правозастосовній діяльності увага не зосереджувалась. А втім саме цей аспект впливає на ефективність як видів покарання, так і конкретних санкцій. Призначення покарання є одним із чинників визначення ефективності окремої норми (окремого покарання),

а відповідно і системи покарань у цілому [89, с. 241, 242]. Це стосується й стадії виконання покарання. Призначене для забезпечення реалізації норм матеріального кримінального права покарання висвітлює всі його аспекти. Проте чинному законодавству бракує такого регулювання, де поняття системи покарань із принципами її побудови мають правове місце. Як зазначав М. О. Стручков, системі покарань у науці кримінального права «не поталанило». Упродовж багатьох десятиліть виклад цієї системи зводився до перерахування видів покарання з деякими елементами їх класифікації. До того ж за межами підручників окресленому питанню приділялося недостатньо уваги [90, с. 53]. Хоча сьогодні цю проблему дуже акцентують.

Вітчизняні вчені у своєму науковому доробку здебільшого висловлюють позицію, що полягає в усвідомленні системи покарань як передбаченого законом про кримінальну відповідальність обов'язкового та вичерпного для суду переліку покарань у певній послідовності (за ступенем їх суворості [91, с. 28; 92 с. 485; 93, с. 102; 94, с. 220; 95, с. 511; 96, с. 67] чи за зростанням обсягу кари [97, с. 49; 98, с. 59]), здатного забезпечити досягнення цілей кари [99, с. 7; 100, с. 155; 101, с. 38]. Його варіації в широкому чи вузькому розумінні обговорюються в численних наукових колах, але водночас єдність та узгодженість існування цілісності системи зацікавила чимало вчених [100, с. 155; 102, с. 179]. Зокрема, Н. Ф. Кузнецова в авторському визначенні поняття системи покарання наголосила на цілісності множинності існування видів покарань та їх підсистем [103, с. 27]. О. Л. Цветінович, О. І. Фролова, Д. С. Дядькін, інші дослідники окреслили власні позиції щодо існування таких підсистем [97, с. 53; 104, с. 92–98; 79, с. 80–82]. У межах так званої загальної та спеціальної системи покарань А. А. Музика й О. П. Горох запропонували їх структурувати відповідно до покарань, що застосовуються до повнолітніх і неповнолітніх правопорушників [91, с. 37]. Якщо дотримуватися цієї позиції, постають питання їх структуризації стосовно, приміром, військовослужбовців. Зважаючи на їх правове становище, вид проходження ними військової служби, військове звання, вік, стать, вони обмежені в реалізації окремих видів покарань, що дозволяє структурувати їх у спеціальну систему покарань. Але

наявність таких обмежень не дозволяє віднести їх до підсистем покарань, застосовуваних до повнолітніх чи неповнолітніх правопорушників. І це стосується не лише віку особи. Характеристика особи, вчинене діяння, кількісна сторона диференціації категорії військовослужбовця можуть суттєво на це впливати. Потрібен дещо інший підхід до такої градації.

Про необхідність класифікації покарань залежно від особливостей суб'єкта злочину висловлювалися різні вчені. За такими критеріями ще у ХІХ ст. вирізняли так звані загальні та особливі (виключні чи спеціальні) покарання. Сьогодні за доволі великого розмаїття вони отримали загальне визнання, хоча однозначності не здобули. Ю. А. Пономаренко такий поділ вважає доволі умовним, оскільки не всі види загальних покарань можуть застосовуватися до будь-якої особи. Наприклад, штраф неможливо призначити неповнолітньому, який не має самостійного заробітку, конфіскацію майна – особі віком до 18 років, що вчинила злочин, а позбавлення волі на певний строк – неповнолітній особі, яка вчинила злочин невеликої тяжкості уперше, тощо [105, с. 44]. Аналогічна ситуація й стосовно спеціальних суб'єктів. Так, щодо військовослужбовців-жінок, які вагітні, не призначається покарання у виді громадських робіт, арешту (за наявності ще й дитини віком до семи років), обмеження волі (за наявності дитини віком до чотирнадцяти років) та довічного позбавлення волі. До речі, покарання, які можуть призначатися військовослужбовцям, в юридичній літературі називають доволі одіозно – спеціальні військові покарання [34, с. 133; 106, с. 16; 101, с. 40]. Саме особливість статусу останнього є ключовою позицією. Як зауважують учені, спеціальними є ті покарання, що призначаються винятково за вироком суду винному у вчиненні злочину, військовослужбовцю. Полягають вони в передбачених Кримінальним кодексом позбавленнях та обмеженнях його прав у специфічних умовах проходження військової служби [101, с. 40]. Але постає логічне запитання: коли йдеться про специфічні умови проходження військової служби під час виконання таких покарань, яким чином позбавлення військового звання стосується таких покарань, якщо внаслідок його виконання військовослужбовець втрачає такий статус, полишає сферу військових правовідносин і може перебувати у специфічних

умовах проходження військової служби? Зрозуміло, цей приклад – виняток. Проте статус «військовослужбовець» повинен залишатися ключовим. Саме він є вирішальним у прийнятті такого рішення. Його втрата під час виконання вироку є не що інше, як результат злочинної діяльності самого суб'єкта.

До того ж такий статус доволі специфічний. Набуваючи статусу засудженої особи, військовослужбовці підпадають під дію норм, що регулюють порядок та умови відбування покарання, тобто кримінально-виконавчого законодавства. Водночас вони, залишаючись у статусі військовослужбовця (за виключенням знову ж таки покарання у виді позбавлення військового звання), і далі перебувають у сфері дії військових статутів, норм законодавства, що регулюють військові правовідносини. Такий стан речей не змінюється і при застосуванні окремих видів загальних покарань. Так, штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи (за виключенням військовослужбовців строкової служби), які застосовувалися до військовослужбовців, не погіршуючи їх правового становища як військовослужбовців, також зумовлюють обмеження прав і свобод, визначених законодавством. Але, коли застосовуються так звані спеціальні покарання, статус військовослужбовця становить пріоритетну, так би мовити, виняткову ознаку. Її наявність впливає на визначення позбавлення та обмеження його прав, зумовлених лише проходженням військової служби, є ознакою досягнення, крім загальної мети покарання, ще й військового виховання та необхідності збереження військового потенціалу, який може бути виправлений такими заходами, а також відображає специфіку виконання покарань, визначену саме особливостями проходження військової служби.

Разом із тим це не є беззаперечним рушієм таких покарань. Віднесення до відповідної категорії військовослужбовців, вид проходження військової служби, досягнення віку, статеві належність та належність до держави можуть виступати також обмежувальними чинниками. Як нами було досліджено у авторській статті [107, с. 119–125], до неповнолітніх, зокрема які набули статусу військовослужбовця у шістнадцятирічному віці (у разі навчання у вищих військових навчальних закладах

або військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів), до досягнення ними повноліття не мають нормативного врегулювання призначення їм спеціальних видів покарань як військовослужбовцям. Чинне законодавство визначає застосування до них винятково загальних видів покарань (ст. 98 КК України). Хоча з набуттям статусу військовослужбовця виключення вікового цензу не має правової підстави.

Аналогічна ситуація й стосовно військовослужбовців-жінок. Статева належність, сімейний стан, перебування у стані вагітності, у відпустці для догляду за дитиною, наявність дітей віком до чотирнадцяти років, а також віковий ценз унеможливають застосування до них цих покарань.

Ще однією характерною ознакою таких покарань є їх реалізація в умовах проходження військової служби (знову ж таки крім позбавлення військового звання). Із засудженими військовослужбовцями, крім загальних заходів виправного характеру, проводяться спеціальні (як військове виховання), скеровані на забезпечення підтримання відповідного рівня бойової та мобілізаційної готовності, військової дисципліни та правопорядку, із подальшим спрямуванням на збереження наявних професійних кадрів. Організація і проведення в такому форматі не лише специфічний, а й доволі потужний засіб. Міцне виховання, зазначав В. В. Ягупов, у спільній діяльності, зокрема військовій, зважаючи на її екстремальність і колективний характер, виконує роль посилювача [108, с. 142]. Через колектив постійно розвивається та удосконалюється особа. Турбуючись за іншого, як ми вже досліджували раніше [107, с. 119–125], беручи відповідальність за нього, особа переймається духом колективізму. З утратою цього знижується й результативність. Зрозуміло, результат залежить насамперед від самої особи. Вона є носієм причин вчинення протиправних діянь і найважливішою ланкою всього механізму злочинної поведінки. Проте збалансованість застосування відповідних засобів впливу має бути обміркованою задля досягнення мети покарання саме в межах свого колективу.

Крім того, перебування в таких умовах передбачає для військовослужбовця й обмеження, але вони зумовлені саме особливостями проходження військової служби. Наприклад, при триманні військовослужбовця в дисциплінарному

батальйоні він на період відбування покарання незалежно від військового звання, характеру попередньої служби, обійманої посади перебуває на посаді рядового складу. Не може також подаватися до присвоєння чергового військового звання, призначатися на вищу посаду, переводитися на нове місце служби, звільнитися з військової служби [109, розд. V].

Тому з огляду на це визначимо спеціальні покарання, застосовувані до військовослужбовців, як такі, що призначаються винятково за вироком суду в разі вчинення військовослужбовцем злочину і полягають у позбавленні та обмеженні його прав і свобод, передбачених законодавством і зумовлених особливостями проходження військової служби, з наданням можливості в подальшому її продовжувати чи втратити таке право. Позбавлення військового звання, службові обмеження для військовослужбовців, арешт із триманням на гауптвахті, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців будуть у такому списку. Проте щодо арешту доволі неоднозначна ситуація. І пов'язана вона здебільшого із правовою природою такого покарання. Одні категорично заперечують його належність до спеціального військового покарання [101, с. 42], другі дотримуються протилежної думки, треті вважають арешт покаранням, що взагалі примикає до основних спеціалізованих покарань (службового обмеження, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців) та може застосовуватися до різних категорій осіб [110, с. 277].

Звертаючись до положень чинного законодавства (ст. 60 КК України), можна стверджувати, що арешт як вид покарання дійсно може бути застосований до всіх категорій осіб (за винятком осіб до шістнадцяти років, вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років). Військовослужбовці на тих самих підставах також підлягають його дії. Але водночас законодавець стосовно останніх визначив певну особливість. По-перше, арешт може застосовуватись як загалом до всіх осіб, так і зокрема до військовослужбовців. По-друге, військовослужбовці, за його положеннями, відбувають таке покарання винятково на гауптвахтах. По-третє, на стадії виконання покарання арешт залежно від осіб, до яких він застосовується, має своє специфічне врегулювання [111; 112]. По-четверте, характер правообмежень і

зміст самого арешту, зважаючи на особливості характеру службової діяльності, специфіку військової служби, дає можливість визначити існування так званого військового арешту. Тому з упевненістю можна стверджувати, що арешт не лише загальне покарання, що стосується всіх категорій осіб. Це ще й спеціальне у виключності його застосування до військовослужбовців.

Але, говорячи про покарання у виключності застосування до військовослужбовців, слід наголосити, що відповідного правового підґрунтя їх систематизації бракує.

Чинне законодавство доволі чітко визначає структуру всіх видів покарань (ст. 51 КК України). У контексті побудови їх співвідношення від менш до більш суворого з видовим поділом на основні, додаткові та ті, що можуть застосовуватись як основні, так і як додаткові, питання впровадження якоїсь нової системи покарань, а то й підсистеми щодо військовослужбовців, дискусійне. Якщо кожне наукове дослідження в тематиці вдосконалення системи покарань пропонуватиме її перебудову, чинне законодавство потерпатиме від постійних нововведень. І тоді вже не йтиметься про єдність, цілісність і сталість у застосуванні норм. Будь-яка позиція має стосуватися не стільки «перекроювання» чинного законодавства, скільки усунення проблем, аби посилити ефективність покарання, уможливити диференціацію та індивідуалізацію на різних стадіях його реалізації. Хоча необхідність існування такої норми вже мала місце [113, с. 142].

Якщо дотримуватися такої логіки, насамперед поставатимуть питання цілісності врегулювання інших видів покарань, які можуть застосовуватися до військовослужбовців, та сприяння підвищенню якості роботи судів із диференціації та індивідуалізації вже визначених законодавством покарань. Зрозуміло, відповіді будуть однозначні. Але водночас не можна заперечувати, що в цьому є раціональне зерно. На нашу думку, з огляду на чинну систему покарань сьогодні більшої ефективності набуватимуть норми щодо так званих військових злочинів, які визначатимуть покарання, що можуть застосовуватися винятково до військовослужбовців, зважаючи на їх правове становище. Крім того, у разі вчинення ними злочинів вони постануть пріоритетними кримінально-правовими засобами.

Убачається, що це не спричинить різкого дисонансу чинного законодавства і жодним чином не порушуватиме цілісності всієї системи покарань. Класифікація останніх за ступенем їх суворості буде повністю збережена. Її впровадження сприятиме розширенню насамперед сфери застосування цих покарань, що надаватиме можливість засудженим військовослужбовцям досягти мети покарання в межах військового колективу, посилить реалізацію альтернативних позбавленню волі покарань.

На практиці ж сьогодні ситуація доволі складна. Більшість засуджених військовослужбовців потрапляють під дію кримінально-правових заходів загального характеру. Спеціальні військові покарання застосовуються лише щодо кожного десятого військовослужбовця [114; 115]. Спостерігається тенденція лише до зростання частки застосування саме позбавлення волі, де кожен четвертий потрапляє під його дію [116]. Цьому сприяє й сам законодавець. Так, у санкціях військових злочинів у 93 % випадків встановлено загальні види покарань. Їх застосування регламентовано щодо військовослужбовців із перевагою в 51,5 % безальтернативності застосування позбавлення волі за основним складом злочину. Якщо за кваліфікуючих ознак це мотивується посиленням кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів військовослужбовцями в умовах особливого періоду, воєнного стану чи в бойовій обстановці, то за основним складом виникають питання.

Криміналізація нових діянь, розширення обсягу кримінальної відповідальності та зміна ознак об'єктивної сторони окремих злочинів потребують ґрунтовних підстав, зокрема наукових розробок, детального аналізу практики застосування, статистичних даних, аби довести неефективність чи недостатню ефективність норми закону, результатом застосування якої була б безкарність діяння. Посилюючи кримінальну відповідальність в умовах проведення АТО (ООС), прийняття закону, хоч би і з метою сприяння зміцненню військової дисципліни, набуває лише ознак ситуаційності. Але тільки деспотії, зазначав ще Ш.-Л. Монтеск'є, спираються на страх і жорстокість. Законодавець же має проїнятися інтересами народу [117, с. 20]. «Не жорстокість, а неминучість покарання – один із найбільш ефективних способів

запобігти злочину. Неминучість покарання, нехай і помірною, завжди справляє сильніше враження, ніж страх піддатися найсуворішому покаранню. Найнезначніші страждання, якщо вони неминучі, змушують тремтіти від страху людську душу, тоді як надія часто замінює нам усе і завжди відсуває на задній план думку про суворість покарання. А бажання його уникнути посилюється залежно від загрозливості страждань. У тих країнах і в ті епохи, де і коли застосовувалися найжорстокіші покарання, були здійснені й найбільш криваві і нелюдські діяння, бо той самий дух бузувірства, який водив рукою законодавця, направляв і руку бандита, і найманого вбивці. У міру посилення покарань ще більш черствіли душі людей подібно рідин, що завжди набувають форми посудини, яку вони наповнюють. Не суворість покарання, а тривалість його морального впливу найбільше відгукується в душі людини [118, § XXVII с. 157]. А отже, на загальному тлі реформування кримінально-виконавчої системи постає необхідність більш ефективного застосування альтернативних позбавленню волі покарань» [107, с. 119–125].

У контексті цілісності чинної системи покарань слід наголосити, що положеннями ст. 51 КК України визначено їх чітку структуру. В основу систематизації покладено критерій суворості. При виконанні покарань така систематизація постає у структуризації за виключним критерієм позбавлення волі. Її дія охопила всі без винятку види покарань, що робить непевним єдність всієї системи покарань і законодавства про кримінальну відповідальність загалом. Якщо КВК України поклав в основу виконання покарань критерій позбавлення волі, то норми КК України жодним чином не відбили такої специфіки. Убачається, що система покарань за КК України – побудова з еталоном позбавлення волі, але вона не має чіткості такого регулювання. Для ефективного досягнення мети покарання доцільно було б об'єднати зусилля щодо цілісності всієї системи. Тому, за нашим переконанням, у положеннях КК України варто було б окреслити аналогічну систематизацію покарань. У запропонованому нами вигляді вона впорядкує норми законодавства про кримінальну відповідальність та кримінально-виконавчого законодавства в частині структуризації системи покарань для досягнення її ефективності. Отже, норму ст. 51 КК України доцільно викласти у редакції із

класифікацією покарань, що не пов'язані з ізоляцією від суспільства¹ (штраф; позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; службові обмеження для військовослужбовців; конфіскація майна), та покарань, що пов'язані з ізоляцією від суспільства (арешт; обмеження волі; тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; позбавлення волі на певний строк; довічне позбавлення волі). Убачається, запропонована норма цілком прийнятна та виправдана і для покарань із виключністю їх застосування до військовослужбовців [119, с. 155]. Позиціонування автором такого напрямку пріоритетне в подальшому дослідженні.

Отже, спеціальні покарання, які застосовуються винятково до військовослужбовців, посідають самостійне місце в загальній системі покарань. Призначаються вони виключно за вироком суду в разі вчинення військовослужбовцем злочину та полягають у позбавленні та обмеженні прав і свобод, зумовлені особливостями проходження військової служби та передбачені законодавством з наданням можливості в подальшому продовжувати військову службу чи втратити таке право. У пріоритетності існування при вчиненні військових злочинів, поширенні реалізації застосування альтернативних позбавленню волі покарань і можливості досягнення мети покарання стосовно засуджених військовослужбовців через військовий колектив доцільно було б передбачити спеціальні покарання в диспозиції ст. 401 КК України. Відповідно до цього доповнити її частиною п'ятою такого змісту:

«До військовослужбовців, визнаних винними у вчиненні військових злочинів, із врахуванням їх правового становища судом можуть застосовуватися такі види покарань: позбавлення військового звання; службові обмеження, арешт із триманням на гауптвахті та тримання в дисциплінарному батальйоні».

Для підвищення ефективності досягнення мети покарання, забезпечення цілісності єдиної структуризації системи покарання положенням законодавства про

¹ Застосування критерію «ізоляція від суспільства» замість «позбавлення волі» розглянуто далі.

кримінальну відповідальність та кримінально-виконавчого законодавства варто розглянути крізь призму ізоляції особи від суспільства.

Таким чином, можна зробити наступні висновки.

З позиції системного підходу, що являє собою різновидність категоріального аналізу, методу раціонального пізнання та раціональної практичної діяльності, доведено, що призначення покарання та його виконання становить цілісне утворення, діалектично поєднуючи формалізацію призначення покарання та виконавчі процеси його реалізації. Системність підходу до класифікації покарань засвідчує цілісність структурних елементів системи покарань з визначеністю категорій пізнання для подальшого розвитку цілого через удосконалення його частин.

Об'єктами побудови єдиної моделі системи спеціальних покарань у площині її формалізації є якісні характеристики видів покарань, зважаючи на особливості їх застосування до військовослужбовців.

Основними ознаками системи спеціальних покарань виступають: статус військовослужбовця; визначеність установлених позбавлень та обмежень, зумовлених умовами проходження військової служби; реалізація покарань в умовах проходження військової служби; залишення чи втрата права на подальше проходження військової служби та статусу військовослужбовця. Водночас для забезпечення цілісності єдиної структуризації системи покарання убачається доцільним залишити критерій суворості покарання у визначенні ізоляції особи від суспільства в нормах законодавства про кримінальну відповідальність та кримінально-виконавчого законодавства.

Отже, за допомогою системного підходу обґрунтовано, що покарання становлять систему, цілісне утворення, складові якого (вид покарань та їх ознаки), перебуваючи у сталих зв'язках між собою, дозволили виокремити ті, що вирізняються своєю особливістю та індивідуальністю. Не порушуючи цілісності системи, виокремлення її елементів сприяло окресленню системи спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, розробленню необхідного понятійно-категоріального апарату з можливістю оперувати іншими категоріями для

комплексного розгляду досліджуваних питань та подальшого розвитку вже наявної системи покарань загалом. Адже система покарань, як і будь-який об'єкт, що являє собою складне багатогранне явище [120, с. 4], утворює відносно незмінну структуру, забезпечуючи свою цілісність.

Але досягнення у процесі дослідження значного гносеологічного, світоглядного, практичного результату потребують відповідного інструментально-методологічного оснащення. Докторська дисертація, як слушно наголошують Ю. П. Сурмін та І. М. Шпильовий, має забезпечувати саме прорив у галузі знання, піднімати її на якісно новий рівень розв'язання важливих теоретичних проблем, що дає змогу згодом отримати вагомий практичний ефект [121, с. 288, 289]. Таке оснащення може забезпечувати саме плюралізм методів. Жоден взятий із них окремо не здатен повністю висвітлити предмет дослідження. За сукупності використання, умілого поєднання їх особливих ознак можна зіставити та інтегрувати здобуті знання, що водночас збагачуватимуть науку та підвищуватимуть цінність її висновків [122, с. 52]. Адже кожен метод не існує сам по собі, а як частина зумовлює важливість методологічного плюралізму [123, с. 15].

Наукове пізнання охоплює низку різноманітних методів. Їх сукупність, виокремлюючись у певні групи, дозволяє на різних етапах пізнання застосувати конкретні з них для дослідження обраного об'єкта. Одні вчені (Л. А. Луць, Ю. П. Сурмін, В. М. Трифименко, О. Ф. Черданцев, І. М. Шпильовий, Е. Г. Юдін) їх окреслюють як філософські, загальнонаукові і конкретно-наукові (спеціально-наукові), інші (Д. В. Лученко, І. Й. Пучковська, О. Ф. Скакун) вважають їх загальнонауковими (метанауковими) і спеціально-науковими, виокремлюючи. Зокрема, у системі загальнонаукових щодо юриспруденції спеціальні загальноправові та приватноправові (В. В. Карпунцов); Г. В. Федотова позиціонує їх як загальнонаукові, загальноправові і галузеві; Н. В. Коломієць – всезагальні, загальні і спеціальні. Деякі вчені розширюють методи до їх структуризації на філософські, діалектично-матеріалістичні, загальні, спеціальні і приватні (М. М. Марченко, Д. А. Керимов). О. А. Заглада наголошує на існуванні багаторівневої концепції методологічного знання з такими методами наукового

пізнання, як філософські, загальнонаукові, методи міждисциплінарного дослідження та методи спеціальних наук тощо. Різнобарвна, динамічна та одночасно цілісна система різноманітних методів пізнання за таких умов лише спрямовує пошук істини та використання їх розмаїття для отримання пізнання. Але водночас М. В. Костецький, прихильник плюралістичного підходу, заперечує так звану вертикальну ієрархію методологій, наполягаючи на тому, що її «структуру слід «розміщувати» за горизонталлю, де кожен із методів слід використовувати за власним вибором. Це може бути юснатуралістична, позитивістська, діалектична, синергетична та інша методологія. Не обов'язково обмежуватись якоюсь однією. Методологія як учення необхідна ученому для розвитку наукового світогляду, який не зобов'язаний має бути «правомірним» діалектиком, юснатуралістом, позитивістом синергетиком тощо» [124, с. 10]. «Головне, щоб «палітра методів» дала конкретний теоретичний чи практичний результат. Немає «правильних» і «об'єктивних» методологій. Думка про те, що «правильна» формула методології дає змогу отримати об'єктивний та істинний результат пізнання, застаріла і гальмує процес пізнання дійсності. Методологія як світоглядна система кожного конкретного вченого суб'єктивна» [125, с. 12]. І така позиція, ми в цьому впевні, не що інше, як прагнення до методологічної свободи. Щоб досягти істини, коли досліджують наукову проблему, слід застосовувати комплексний підхід, аналізувати й узагальнювати різні його аспекти. Водночас пошук істини не повинен перетворюватися на хаос методів. Кожен із них – результат власного дослідження. Плюралізм має становити підвалини наукового процесу, оскільки, аналізуючи різні підходи, можна визначити найоптимальніший шлях до пізнання обраної дійсності.

Тому методологічним підґрунтям нашого дослідження є комплекс методів, що, зважаючи на місце й роль кожного із них, можна класифікувати як філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові.

Філософські методи дослідження становлять основну стратегію будь-якого наукового дослідження. Окреслюючи його концепцію, вони сприяють теоретичному її оформленню та з'ясуванню методологічної функції. Діалектичний метод як один із них зумовлює основні напрями та підходи до пізнання явищ. Його розуміння

визначає філософське вчення про загальні закони буття, розвитку явищ об'єктивної дійсності і процесу пізнання [76, с. 302; 126, с. 158], дає можливість розглянути дійсність у русі, розвитку й суперечностях. Використання цього метода створює реальну можливість дослідити генезис явища, розглянути його розвиток у динаміці, визначити взаємозв'язок з іншими складовими та уникнути конкуренції норм за їх фактичної реалізації. Хоча сьогодні цей метод науковці піддають критиці.

Зокрема, Р. М. Шевчук наголошує, що «позиція тотального застосування діалектичного методу в наукових доробках сьогодні є доволі дискусійною. З півстоліття тому, коли «агресивні лещата» партійної ідеології міцно тримали в руслі діалектичного матеріалізму «слухняний струмок» вітчизняної суспільнознавчої думки, обов'язковість його застосування була очевидна: з одного боку, це шана традиціям, з другого – страх потрапити на осуд вишколених радянською системою освіти членів спецради» [127, с. 25]. Але сьогодні відсутність чіткого уявлення про матеріалістичну діалектику як «єдино правильний науковий світогляд» викликає питання. Адже закони діалектики, і з цим погоджується чимало вчених (О. В. Зайчук, В. В. Карпунцов, Н. А. Коломієць, М. В. Костицький, Н. М. Онищенко), виступають вузловими пунктами «генетично» пов'язаних філософських систем, що визначають найбільш загальні закономірні зв'язки розвитку буття та свідомості, є аксіоматичними підвалинами будь-якого наукового світогляду, слугують теоретичним фундаментом і понятійним каркасом методологічної свідомості сучасного дослідника-правознавця [122, с. 55; 128, с. 70, 71; 125, с. 14; 129, с. 26]. Ще Г. Гегель свого часу жадав довести, що основою діалектичного методу є прагнення об'єкта дослідження як суперечливого процесу розвитку досягти вищого рівня. Усі речі наділені якостями тотожності та відмінності. Суперечності становлять сутність дійсності, але водночас дійсність передбачає їх примирення. Кожне поняття переходить у свою протилежність, проте із синтезу суперечностей утворюється поняття, що їх поєднує, з яким відбувається знову той самий процес. І це триває доти, допоки не вийде завершальний і вищий синтез. Отже, розвиток понять – одночасно і логіка, і метафізика. Необхідні форми, породжувані духом у цій внутрішній діалектиці, є категоріями дійсності. Усі щаблі

цього процесу становлять об'єктивне явище. Нескінченність речей в їх діалектичній послідовній низці ступеней – самовиявлення абсолютного духу, сутність якого полягає в тому, що він роздвоюється і з цієї роздвоєності повертає в себе [130, с. 317, 318]. Лише в момент їх боротьби, боротьби протилежностей, ці поняття дістають свого відособленого існування. Після завершення їх боротьби одне в одному розчиняється. Тому можна говорити про рух, розвиток як головну умову, що породжує діалектичну протилежність.

М. В. Костицький діалектичний метод у філософсько-правовій площині визначив як універсальну логічну форму мислення, що відбиває ті загальні властивості, відношення і зв'язки, які існують в об'єктивній реальності. Адже без понять і категорій неможливе пізнання дійсності [125, с. 14]. Безперервний рух та взаємообумовленість явищ, що існують у суспільстві, є суттю діалектичного методу. Поза існуванням такого руху та взаємозв'язків явища позбавлені реального значення. Тому завдяки діалектичному методу пізнавальний потенціал нашої наукової розробки отримав достатній науково-теоретичний фундамент для дослідження становлення й розвитку інституту спеціальних покарань, призначуваних військовослужбовцям, з визначенням основних його тенденцій та висвітленням особливостей застосування спеціальних покарань в їх історичній ретроспективі. Але отриманий історичний матеріал на підґрунті визначення сутності існування спеціальних покарань потребує динамізму – розгляду в реаліях сьогодення. Для правової науки, як і для будь-якої іншої, важливо розглянути об'єкт у його динаміці. Адже розвиток відбиває рух від минулого до теперішнього, проектує майбутнє в механізмі нової зміни, удосконалення його якості. Право, яке розвивається разом із суспільством, потребує дослідження процесів, що визначають динаміку його функціонування.

У сучасному векторі європейського розвитку держави, прагнення досягти демократичних цінностей у напрямі гуманізації, посилення захисту прав і свобод людини в умовах докорінних змін усіх сфер життя суспільства виникає необхідність переосмислити вже наявні правові явища. У контексті спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, такі тенденції, зважаючи на специфіку

виконання військовослужбовцями функцій на захист національних інтересів від реальних та потенційних загроз, зумовлюють розгляд співвідношення загальних і спеціальних покарань як явищ у кримінально-правовій сфері в умовах їх динамічного розвитку та взаємозв'язку.

З посиленням кримінальної відповідальності, із започаткуванням суворіших заходів кримінального впливу за вчинення окремих військових злочинів закон взаємного переходу від кількісних до якісних змін засвідчив сумну тенденцію, коли кількісні зміни не отримали бажаного результату його якісного перетворення, зокрема у сфері військової злочинності при посиленні кримінальної відповідальності. Докорінне перетворення таких змін на їх якісний зміст потребує ефективного забезпечення кримінально-правового впливу на військовослужбовців, які вчинили військові злочини, за комплексного підходу до належної послідовності реформістських заходів, які б охоплювали удосконалення нормативно-правових та організаційно-управлінських засад призначення і виконання спеціальних покарань за їх узгодження з положеннями законодавства про кримінальну відповідальність та кримінально-виконавчого законодавства і правовими нормами, що регулюють порядок проходження військової служби, зважаючи на особливості правового статусу самих військовослужбовців. За таких умов відбуватиметься трансформація кількісних показників запроваджених змін в їх якісний результат у вигляді зменшення рівня військової злочинності як кількісного показника якості військової злочинності.

Розглядати загальнонаукові методи аналогічно філософським трактуванням їх сутності також неоднозначно через різні позиції щодо їх класифікації. Так, наголошують Ю. П. Сурмін, І. М. Шпильовий, підтримуючи позицію А. Я. Баскакова та М. В. Туленкова, що «найбільш вдалим є підхід, за яким у структурі загальнонаукових методів виділяють емпіричний, теоретичний і загальнометодологічний рівні. Адже кожен із них має свої самостійні методи і прийоми наукового пізнання, хоча межі між ними доволі умовні: методами емпіричного пізнання деякою мірою послуговуються на теоретичному рівні і навпаки. Наприклад, порівняння, аналогія можуть використовуватися в

теоретичному дослідженні, а ідеалізація і формалізація – на емпіричному рівні пізнання» [121, с. 294; 131, с. 60]. Разом із тим В. В. Карпунцов переконаний, що загальнонаукові (метанаукові) методи конкретизують, з одного боку, філософський рівень використаної методології, а, з другого – є водночас основою для застосування приватних методів пізнання, серед яких особливе значення приділяє логічним прийомам (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, гіпотезі, узагальненню та абстрагуванню), системному, структурно-функціональному, методу моделювання та ін. [122, с. 55]. Адже, як і будь-яке наукове дослідження, дослідження інституту спеціальних покарань не має суперечити як філософським, так і загальнонауковим методам.

Сьогодні до загальнонаукових методів відносять переважно такі методи, як: історичний, логічний, порівняльний, сходження від абстрактного до конкретного, системний, соціологічний, герменевтичний, синергетичний та інші, які питомою вагою використовуються більшістю наук. Окреслюючи методологічні основи для розв'язання пізнавальних проблем, у нашому дослідженні застосуємо методи, які сприятимуть повноті розкриття його об'єкта та стануть подальшим кроком до удосконалення наявних підходів і методів, виявлення нових можливостей у методології та розвитку юриспруденції як науки.

Для наукового пізнання суті інституту спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, у контексті сучасної науки набуває актуальності історичний метод. Метод системності, який визначений вище, був спрямований на всебічне пізнання предмета дослідження, що існує у визначених часових межах, на з'ясування його суті, інтеграційної основи та інших аспектів у взаємодії з іншими складовими. Мається на увазі, що окреслений предмет дослідження відокремлюється від минулого, від попередніх своїх станів (у правовому аспекті визначеності) для більш сконцентованого пізнання його сучасного стану. Таке історичне відсторонення зумовлюється насамперед логічним прийомом пізнання. Але таке відсторонення є тимчасове та умовне. Завершення процесу пізнання поза історичними рамками протирічило б всебічності пізнання та об'єктивності дослідження об'єкта. Адже всебічність вимагає виходу за межі стану предмета

дослідження та виявлення його історії. Принцип об'єктивності з його вимогами адекватності та конкретності «веде через системність до розгляду самої історії об'єкта, його буття в минулому. У цьому сенсі історизм розширює та поглиблює уявлення про досліджуваний об'єкт. Історизм дозволяє не лише визначити початковий період існування об'єкта, а й визначити його основну суть. Ця суть виявляється не одразу, вона прихована за багатьма іншими сторонами. Історизм дозволяє глибше з'ясувати явище та продемонструвати його головну суть» [132, с. 322, 323]. Тому в межах окресленого дослідження використання історичного досвіду дозволяє з'ясувати особливості спеціальних покарань у характерному їх розвитку в діахронічній площині. Історичний метод сприяє можливості розглянути основні етапи розвитку об'єкта, відтворити у мисленні його цілісність у хронологічній послідовності та водночас акцентувати увагу на якісних змінах в його тенденціях. «Він є основою для всебічного вивчення розвитку об'єкта, а якщо дослідження ґрунтується на знанні сутності, то стають зрозумілими й різноманітні подробиці, випадковості, відхилення». Щоб розкрити сутність предмета, необхідно теоретично відтворити реальний історичний процес його розвитку. Це можливо лише тоді, коли нам відома сутність цього предмета [133, с. 199].

Історичний метод у дослідженні покарань, застосовуваних до військовослужбовців, дозволив окреслити етапи їх розвитку і становлення, особливості використання в історичній ретроспективі, а також довести, що призначення цих покарань та їх виконання становить цілісне утворення, яке діалектично поєднує формалізацію призначення покарання та виконавчі процеси його реалізації, де об'єктами побудови єдиної моделі системи спеціальних покарань у площині її формалізації є якісні характеристики видів покарань, зважаючи на особливості їх застосування до військовослужбовців.

Визначення напрямів застосування спеціальних покарань у реаліях сьогодення як засобу виховного впливу з позиції гуманізації законодавства, на чому ґрунтувалася розробка Концепції стратегічного розвитку військової юстиції, в частині кримінально-правових та кримінально-виконавчих аспектів призначення та

виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців потребувало використання також порівняльного методу.

Порівняння є не що інше, як спосіб мислення, за допомогою якого відбувається порівняння явищ та виявлення подібностей чи відмінностей між ними. За допомогою порівняння отримуємо знання, об'єктивно оцінюємо ситуацію, усвідомлюємо одиничний факт крізь призму розуміння багатьох фактів. Адже конкретне краще досягається у світлі загальних й універсальних уявлень. Порівняння того чи іншого явища на міждержавному рівні, слушно наголошують М. Доган і Д. Пелассі, у десятки разів збільшує можливість його пояснення. Будь-який дослідник, котрий вивчає лише одну країну, може інтерпретувати як нормальне те, що насправді уявляється аномальним. Будь-яке відкриття незвичайного спонукає пояснити, чому норма, яка існує тут, відсутня в іншому місці і навпаки. Зіставлення, накладення різних чинників корисні не тільки для того, щоб визначити ставлення одного до інших; воно також передбачає широкі узагальнення, ті самі всепоглинальні тиглі, які «переплавляють» кожен окремий досвід у «норму», «відхилення від норми» або «клінічний» випадок, забезпечуючи тим самим краще розуміння навіть того, що є специфічним. Не існує держави без інших держав. Їх різноманіття, що сприяє виявленню різних за своєю суттю проявів національної самосвідомості, є єдиним елементом, що дозволяє осмислити те, що характеризує людей і системи [134, с. 14–28]. Тому в теоретичному аспекті його пізнавальна цінність визначає можливість з'ясувати закономірності розвитку того чи іншого інституту, у порівнянні з різними правовими системами, для виділення загального та особливого саме в його правовому регулюванні. У практичній площині, наголошує В. В. Карпунцов, така цінність забезпечує зближення та уніфікацію законодавства різних держав, допомагаючи виробити пропозиції з удосконалення вітчизняного законодавства на основі вивчення досвіду зарубіжних країн [122, с. 64].

Тому в межах дослідження спеціальних покарань порівняльно-правовий аналіз дозволив визначити насамперед нормативну модель призначення та виконання спеціальних кримінальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, у романо-германській (континентальній) та англосаксонській

(англо-американській) правових системах, а також у країнах пострадянського простору, з'ясувати прояви конвергенції правової форми, надати критичну оцінку здобутим знанням і розглянути їх крізь призму вітчизняного законодавства. Тобто, окресливши загальну концепцію розвитку спеціальних покарань, дістали можливість, з одного боку, оцінити розвиток досліджуваного інституту в межах різних правових систем, їх визначеність у міжнародних стандартах (діахронічне порівняння), а з другого – зіставити його в аспекті вітчизняної системи (синхронне порівняння) та ймовірності виокремити доктринальні та прикладні проблеми імплементації міжнародно-правових стандартів у вітчизняне законодавство.

Іще один використаний нами метод – абстрагування (відвернення уваги від несуттєвих ознак та властивостей для виділення тих, що визначають основну суть досліджуваного явища [76, с. 3]; уявне (у думках) відривання, відокремлення одних (окремих) аспектів (явищ) чи властивостей предметів від інших [77, с. 10]; виділення й розгляд деяких (а то й однієї) особливостей і прикмет предмета з тим, щоб, не зупиняючись на другорядному, зосередитися на тому, що найважливіше, з огляду на рух до поставленої мети [126, с. 3]). Як засіб наукового пізнання, теоретичного подолання реальності в знанні абстрагування дозволяє через уявне виділення суттєвих, найістотніших рис явища виявити типове, що формує певний образ реальності. Без абстракції, наголошує Г. В. Федотова, досліднику неможливо зрозуміти конкретне явище, сягнути категоріального рівня освоєння дійсності [135, с. 40]. Адже такі поняття за своїм змістом відображають у кожній конкретно-історичній формі наявне, що характеризує їх з боку сутності, закону існування, функціонування та розвитку. Водночас відсторонення від конкретних характеристик явища не є самоціллю абстрагування. Його суть полягає у виявленні нових сторін, певних властивостей предмета з послідовним відшаруванням несуттєвих ознак і переходом від суттєво конкретного до теоретично-абстрактного. Дійсність в абстракції певним чином спрощується, схематизується і огрублюється. Тому діалектична теорія пізнання, за переконанням О. А. Заглади, не зупиняється на абстрагуванні. Застосовуючи принципи, закони та категорії діалектики, переходить до конкретного в мисленні та теорії. Конкретне в мисленні, в теорії – найглибше і

найзмістовніше знання про дійсність, оскільки його змістом є відображення не зовнішніх характеристик предмета, а всебічних зв'язків, сторін, відношень в їх внутрішніх, суттєвих і необхідних визначеностях [133, с. 199, 200], що дає можливість визначити суттєві сторони предмета та проникнути у його суть, сходячи від абстрактного до конкретного. Застосування абстрагування при дослідженні спеціальних покарань дозволило сформулювати нові дефініції, провести систематизацію спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, визначити їх суттєві ознаки, імовірно встановити закономірності існування та практику їх застосування до військовослужбовців, об'єктивно відобразити наукові погляди в цій сфері пізнання.

Разом із тим процеси абстрагування тісно пов'язані і з іншими методами пізнання, зокрема, такими, як, аналіз і синтез. Складний клубок внутрішніх взаємозв'язків цілого, зазначав свого часу В. Г. Афанасьєв, можна розплутати лише через розкриття складності та суперечливості органічного зв'язку внутрішнього і зовнішнього з проникненням в його середину. А для цього немає іншого засобу, ніж аналіз і синтез [136, с. 128].

Аналіз як метод наукового пізнання полягає в розчленуванні в думці предметів, явищ на частини [76, с. 27; 77, с. 28] та з'єднання частин в ціле з метою подальшого вивчення та визначення місця і ролі кожного з них. У результаті цього отримуються часткові, неповні знання, адже поза увагою залишається взаємозв'язок частин. Проте без такого розкладання на частини цілісного об'єкта неможливо досягнути його внутрішню організацію та динаміку. З іншого боку, ціле не зводиться до суто механічної суми його частин, оскільки одні й ті самі елементи цілого можуть характеризуватися неоднозначними взаємозв'язками та взаємодіями. Саме на виявлення принципів систематичної єдності окремих сторін та складових частин об'єкта спрямований розумовий синтез як метод пізнання. Об'єкт розглядається вже не просто як синкретична, нероз'єднана цілісність, а як функціональна впорядкованість форм організації об'єкта та взаємозв'язку його істотних характеристик [126, с. 19]. Тому таке розчленування водночас є процесом не хаотичним, проваджуваним винятково в довільній формі на думку дослідника, а

таким, що відповідно до закономірностей, притаманних конкретному явищу, його внутрішнім системним зв'язкам, зв'язкам у компонентах цілісної системи в її природно існуючому нерозчленованому вигляді, у подальшому є відтворенням системи в її початковому стані (синтезом) [136, с. 129]. Тобто аналіз, його прийоми та методи в кожному об'єкті пізнання залежать насамперед від характеру самої системи, її компонентів, структури, функцій, а також місця та ролі в цілісній системі пізнання.

У процесі теоретичного дослідження системи призначення спеціальних покарань щодо військовослужбовців, практики їх виконання кожен із видів покарань піддавався детальному аналізу, із застосуванням емпіричних та статистичних досліджень для виокремлення загальних, спеціальних та специфічних ознак з наступним їх узагальненням в єдиній системі. За допомогою аналізу окреслено склад цілого (як системи покарань) і його утворювальні (загальні), а також спеціальні та специфічні ознаки. А втім винятково аналізом повною мірою зрозуміти роль та значення виокремлених компонентів (спеціальних та специфічних ознак) цілого (системи покарань) як утворювальних його складових (спеціальних покарань) для подальшого розвитку загальної системи в цілому неможливо. Синтез, який виступає як уявне об'єднання частин та компонентів, виокремлених в процесі аналізу, сприяє подальшому вирішенню поставлених завдань. Перехід від аналізу до синтезу, наголошував У. Р. Ешбі, становить системну стратегію дослідження [137, с. 126, 127]. Адже вивчення складових системи в їх тісній взаємодії визначає системність підходу до розуміння як аналізу та синтезу зокрема, так і загалом теорію пізнання. С. Л. Рубінштейн і А. В. Брушлинський розглядали аналіз через синтез як один із важливих механізмів процесу мислення, переконуючи, що саме аналіз через синтез є характеристикою мислення як процесу, що відображає природу мислення, і свідчить про те, що найбільш важливі розумові процеси виступають не ізольованими один від одного, а реалізуються один за допомогою другого в єдиній аналітико-синтетичній пізнавальній активності. Синтез безперервно переходить в аналіз, а аналіз у синтез. Тобто немає двох шляхів або двох окремих частин шляху пізнання, з яких один був би аналізом, а другий – синтезом. Аналіз і синтез – два

боки єдиного процесу. Кожна ланка пізнання, кожна категорія мислення – абстрактний продукт аналізу конкретної дійсності і разом із тим ланка синтетичного процесу – уявного відновлення конкретного в його вже проаналізованій закономірності [138, с. 87; 139, с. 198, 199].

Отже, у процесі такого мислення через аналіз загальних ознак системи покарань та його видів засвідчено цілісність її структурних елементів, окреслено категорії пізнання для подальшого розвитку цілого через удосконалення його частин. Формалізація якісних характеристик спеціальних покарань визначила цілісність єдиної моделі спеціальних покарань в єдиній системі покарань.

Для здобуття нового знання про закономірності функціонування і розвитку правової форми суспільного визначення [122, с. 69], проникнення в сутність об'єкта дослідження [128, с. 63], дослідження зв'язку між змістом та формою правових явищ, інститутів, тлумачення норм права та з'ясування їх суті й змісту в межах спеціально-наукових методів також був використаний догматичний (формально-юридичний) метод. Саме за допомогою формально-юридичного методу виникає можливість встановити предмет дослідження без урахування зв'язків з іншими правовими інститутами [140, с. 11], виокремити спеціальні ознаки, визначивши їх суть та зміст поза впливом різних чинників.

Традиційно в теорії держави і права для вивчення «догми» права, його внутрішньої і зовнішньої форми використовують саме формально-юридичний, догматичний, або як ще його називають – юридично-технічний метод. Аналіз джерел права, формальної визначеності права, порядку систематизації нормативного матеріалу, правил юридичної техніки є його проявом. Завдяки пов'язаності із правилами логіки та мови він допомагає сформулювати визначення юридичних понять, зробити їх опис, класифікацію та систематизацію, створивши струнку понятійну систему [141, с. 9–14]. Завдяки догматичному методу нами проаналізовано норми законодавства про кримінальну відповідальність, кримінально-виконавчого законодавства, законодавства у сфері регулювання порядку проходження військової служби щодо призначення та виконання спеціальних покарань до військовослужбовців, сформовано понятійний апарат щодо

видів спеціальних покарань, які класифіковано, визначено напрями удосконалення нормативно-правових та організаційно-управлінських засад призначення та виконання спеціальних покарань, а також за допомогою застосування логічних прийомів та законів забезпечено гармонійність і логічність побудови правових норм, чіткість їх внутрішньої структури, визначеність основних складових (елементів, ознак) при формулюванні понять, а також основних логічних висновків без проникнення у внутрішні ознаки та зв'язки виявлених аспектів правових явищ. Крім того, догматичний метод дозволив здійснити теоретичний аналіз об'єкта дослідження і виокремити елементи, що стосуються предмета дослідження.

Формально-логічний метод не зважає на динамічність розвитку об'єкта пізнання. Ґрунтовність та об'єктивність будь-якого дослідження полягає не лише в застосуванні догм права, а й у врахуванні тих соціальних змін, що впливають на розвиток самого об'єкта пізнання. Формування понятійного апарату, зокрема щодо видів спеціальних покарань, обґрунтування напрямів удосконалення нормативно-правових та організаційно-управлінських засад їх призначення та виконання щодо військовослужбовців втрачатимуть свою актуальність, якщо не брати до уваги вплив на їх розвиток різних чинників, адже покарання не становить винятково юридичне явище, позбавлене соціального характеру. Тому в контексті дослідження спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, на підвалинах формально-юридичного методу урахуватиметься його соціологічне спрямування для подальшого пізнання цього правового явища та впливу на його розвиток інших соціальних чинників.

Для отримання інформації про вплив кількісних показників призначення спеціальних покарань військовослужбовцям залежно від зміни рівня військової злочинності (кількості вчинюваних злочинів військовослужбовцями, кількості засуджених за їх вчинення та видів призначуваних покарань), формулювання теоретичних висновків у межах конкретно-соціологічних методів застосовувались опитування, анкетування, вивчались та збирались статистичні дані, аналізувалися документи. Завдяки цим методам доведено, що застосування спеціальних покарань стосовно військовослужбовців за вчинення злочинів є одним із заходів підвищення

ефективності досягнення мети покарання. Водночас спеціальні покарання, становлячи складник єдиної системи покарань, потребують виключності реалізації до військовослужбовців і врегулювання в положеннях ст. 401 КК України із розширенням правових можливостей їх реалізації в санкціях статей військових злочинів. Окреслено, що зміна правового режиму держави виступає чинником, який впливає на регулювання правових аспектів призначення спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, зокрема зниження рівня застосування спеціальних видів покарань до військовослужбовців.

Для перевірки авторських висновків вивчено матеріали кримінальних проваджень щодо засуджених військовослужбовців, проаналізовано документи Міністерства оборони України, Міністерства юстиції України, Верховного Суду України щодо врегулювання порядку призначення та виконання стосовно військовослужбовців різних видів покарань (насамперед спеціальних); узагальнено відомості, надані на авторський запит Головним управлінням Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Державною установою «Менська виправна колонія», Державною Судовою адміністрацією України, Дисциплінарним батальйоном Центрального управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах України; проведено опитування, анкетування, бесіди серед засуджених та персоналу Дисциплінарного батальйону, Менської виправної колонії, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Адміністрації Державної прикордонної служби України для встановлення особливостей кримінально-правової та кримінологічної характеристики засуджених військовослужбовців, з'ясування необхідності запропонованих змін щодо порядку виконання та відбування покарань і перевірки здобутих результатів.

На основі отриманих показників абсолютні величини так званих узагальнених показників перетворено на середні відносні величини. Це надало можливість: глибше відтворити дійсність із проникненням в її суть, визначити типологію спеціальних покарань, а також окреслити тенденцію до зниження рівня застосування спеціальних видів покарань до військовослужбовців, зумовлену змінами правового режиму держави, висвітлити необхідність нормативного

закріплення зміни умов тримання засуджених військовослужбовців на гауптвахтах та в дисциплінарному батальйоні, диференціації умов їх тримання та запровадження секторів безпеки.

Отже, для розв'язання поставленої наукової проблеми використано різноманітні методи наукового пізнання. Широкий спектр філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів дозволив застосувати найоптимальніший інструментарій правової дійсності з пізнання спеціальних покарань зокрема та покарань у кримінально-правовій доктрині загалом.

Висновки до розділу 1

Аналіз історичних аспектів законодавства кримінального та кримінально-виконавчого права у сфері його реалізації стосовно військовослужбовців дозволив окреслити етапи розвитку і становлення інституту спеціальних покарань, призначуваних військовослужбовцям, і висвітлити особливості застосування спеціальних покарань в їх історичній ретроспективі.

Із закладенням підвалин військових правовідносин регулювання кримінальних правовідносин у разі порушення військової дисципліни на різних етапах історичного розвитку зосереджувалося на диференціації відповідальності військовослужбовців, що полягало у формуванні їх цілісного правового регулювання, наближаючись до типу кримінально-правової системи як військово-кримінального права. Від часів Київської Русі в таких нормативних документах, як Руська Правда, а в подальшому в Литовських статутах, Статуті військовому 1716 р., Військово-кримінальному статуті 1840 р., Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р., Положенні про місця утримання військових арештантських рот 1867 р., Військовому статуті про покарання 1868 р., Положенні про дисциплінарні батальйони 1878 р. і до кінця XIX ст. відбивається формування і становлення спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, із нормативним визначенням спеціальних ознак і порядку їх виконання. У Руській Правді започатковані, а в Литовських

статутах набули подальшого розвитку в нормування державного захисту військових; диференціювання правових засобів їх посиленням залежно від становості особи; визначеність видів покарань та особливостей їх застосування до військовослужбовців. У період козацької доби вперше застосовується так званий «армійський арешт» (військовий арешт). Статут військовий 1716 р. став першим так званим військово-кримінальним кодексом. На підставі Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. норми Військового статуту про покарання 1868 р. уперше регламентували покарання (кримінальні та виправні), які застосовувались винятково до військовослужбовців.

У ХХ ст. спостерігається тенденція до започаткування заходів кримінально-правового характеру, застосовуваних до військовослужбовців, в єдиній системі кримінальних правовідносин (КК, КВК) як підґрунтя їх регулювання спеціальними нормами (положення про військові злочини (1924 р.), Положення про дисциплінарний батальйон в Червоній Армії (1940 р.), Закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» (1958 р.), із пріоритетом досягнення мети покарання – виправлення та перевиховання засуджених військовослужбовців у межах військової служби засобами спеціального характеру (спеціальними покараннями).

Але досягнення у процесі дослідження значного гносеологічного, світоглядного і практичного результату потребує відповідного інструментально-методологічного оснащення. З позиції системного підходу, що являє різновид категоріального аналізу, методу раціонального пізнання та раціональної практичної діяльності, доведено, що призначення покарання та його виконання становить цілісне утворення, яке діалектично поєднує формалізацію призначення покарання та виконавчі процеси його реалізації. Системність підходу до класифікації покарань засвідчує цілісність структурних елементів системи покарань із визначеністю категорій пізнання для подальшого розвитку цілого через удосконалення його частин.

Об'єктами побудови єдиної моделі системи покарань, застосовуваних до військовослужбовців, у площині її формалізації стали якісні характеристики видів

покарань, залежно від особливості їх застосування до суб'єктів. Установлено, що основними ознаками системи покарань, застосовуваних до військовослужбовців, виступають: статус військовослужбовця; визначеність установлених позбавлень та обмежень, пов'язаних з умовами проходження військової служби; реалізація покарань в умовах проходження військової служби; залишення чи втрата права на подальше проходження військової служби і статусу військовослужбовця.

Водночас для забезпечення цілісності єдиної структуризації системи покарання убачається доцільним залишити критерій суворості покарання у визначенні ізоляції особи від суспільства в нормах законодавства про кримінальну відповідальність і кримінально-виконавчого законодавства.

Методологічним підґрунтям став комплекс методів, де з огляду на місце і роль кожного використовувалися філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи.

РОЗДІЛ 2

СИСТЕМА СПЕЦІАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ, ЩО ПРИЗНАЧАЮТЬСЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ

2.1 Військовослужбовець як суб'єкт кримінальних правовідносин та його ознаки

Захист Вітчизни, її незалежності й територіальної цілісності, шанування державних символів є обов'язком громадян. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на ЗСУ, забезпечення державної безпеки і захист державного кордону – на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави [142, ст. 17 і 65]. Ефективність виконання ними бойових завдань, організація та порядок функціонування значно в чому залежать від стану законності та правопорядку в самих військових формуваннях. Специфіка реалізації їх функцій, життя та діяльності сектору безпеки та оборони, єдиноначальність, сувора військова дисциплін та централізація військового командування зумовлюють специфіку суспільних відносин у сфері несення військової служби, а також особливості їх регулювання, у тому числі в разі їх порушення.

Ще з часів перших військових організацій необхідність врегулювання взаємовідносин між військовими зумовила потребу окреслити правила поведінки та відповідальності за порушення. З розвитком права ці норми, поступово удосконалюючись, набували самостійності. До радянського періоду інститут військових злочинів визначався нормами загального характеру за логікою тлумачення інших норм закону чи правових актів, які вказували на це. Так, ще Військовим статутом про покарання 1868 р. передбачалося, що стосовно осіб, які під нього підпадали, були чинні як загальні положення кримінальних законів, так і положення Про покарання кримінальні та виправні. Військові суди у своїй діяльності керувалися загальними кримінальними законами, за виключенням

«изъятый или особых правил для лиц, подлежащих военно-уголовным законам» [35, ст. 1 разд. 1, с. 1].

У радянські часи розвиток військово-кримінальних правовідносин зосереджувався на акцентуванні самостійності їх регулювання. З прийняттям Положень про військові злочини, Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» формулювалося так зване військово-кримінальне законодавство. Його норми визначали поняття військового злочину та види діянь, спрямованих на порушення порядку несення військової служби. Але в подальшому вони увійшли до кримінальних кодексів УРСР як їх частина.

Сьогодні чинне законодавство України успадкувало регулювання таких правовідносин. Самостійності набуло лише його розуміння як правового інституту кримінального права в межах регулятивних та охоронних правовідносин. Погляди теоретиків кримінального права щодо кримінальних правовідносин та їх класифікації вирізняються розмаїттям. Великий науковий доробок належить ученим, серед яких насамперед М. С. Таганцев (кінець XIX початок XX ст.), Я. М. Брайнін, А. А. Піонтковський, М. О. Стручков, А. Н. Трайнін (радянські часи), а також сучасні вітчизняні та зарубіжні науковці Л. В. Багрій-Шахматов, В. К. Гришук, М. І. Панов, О. М. Поліщук, О. В. Сумачов, В. Д. Філімонов, І. І. Чугуніков та ін. Попри це ще не вироблено єдиних підходів до їх усвідомлення. Складність з'ясування суті таких правовідносин, особливостей їх змісту, співвідношення із кримінальною відповідальністю зумовлює певним чином відсутність єдиного визначення кримінальних правовідносин та їх видів.

За нашим переконанням, найбільш прийнятним є розуміння кримінальних правовідносин як специфічного виду суспільних відносин, в яких реалізується кримінальна відповідальність. Як зазначав О. О. Дудоров, позиція якого була підтримана багатьма вченими, кримінальна відповідальність визначається через специфічні кримінально-правові відносини. Саме кримінальна відповідальність реалізується у межах таких правовідносин [143, с. 78]. Але диференціювання кримінальної відповідальності (як негативної, так і позитивної) зумовило й різноманітність підходів до визначення видів кримінальних правовідносин, як-от:

регулятивних та охоронних (О. М. Поліщук); суто охоронних (В. Т. Батичко, О. О. Дудоров, М. І. Панов); охоронних та заохочувальних (І. І. Чугуніков); охоронних, регулятивних та загальнопревентивних (О. П. Брагін); охоронних, регулятивних і тих, що регулюються нормами про необхідну оборону, крайню необхідність тощо (Є. Л. Стрельцов) та ін.

З позиції виокремлення регулятивних та охоронних кримінальних правовідносин як таких, що визначаються потенційною та реальною кримінальною відповідальністю, їх регулювання стосовно військовослужбовців має свою специфіку.

Військові кримінальні правовідносини зумовлюються специфікою їх суб'єктів. У регулятивних правовідносинах таким суб'єктом виступає потенційний суб'єкт злочину – військовослужбовець (військовозобов'язаний чи резервіст). В охоронних – суб'єкт вчинення військового злочину. А при виконанні покарання – суб'єкт відбування та суб'єкт виконання покарання.

Об'єкт правовідносин залежно від виду правовідносин, трансформуючись, набуває певної специфіки. Якщо це регулятивні правовідносини, то їх об'єктом є визначені КК України норми-заборони щодо суспільно небезпечних посягань, зумовлених винятково особливостями військової служби у застосуванні до певного виду таких неперсоніфікованих суб'єктів, як військовослужбовці. Порушуючи такі норми, ці суб'єкти зазнають реальних обмежень, обумовлених знову ж таки особливостями їх статусу (з обмеженням чи втратою такого статусу – статусу військовослужбовця), що трансформують об'єкт регулятивних в об'єкт охоронних правовідносин.

Аналогічна ситуація зі змістом. Зміст правовідносин як в регулятивних, так і в охоронних правовідносинах з обсягом прав та обов'язків його суб'єктів визначають, крім специфіки таких прав та обов'язків, особливості застосування спеціальних покарань. До того ж із набранням обвинувальним вироком суду законної сили військові охоронні кримінальні правовідносини доповнюються ще й кримінально-виконавчими правовідносинами зі специфікою військових охоронних кримінальних правовідносин до моменту їх остаточного припинення.

Тому можна стверджувати, що військові кримінальні правовідносини як спеціальний вид кримінальних правовідносин визначаються своєю специфікою врегулювання нормами кримінального та кримінально-виконавчого права, визначеністю спеціальних суб'єктів, особливістю регулювання об'єкта та суттю їх змісту.

Водночас щодо елементів військових правовідносин постають питання, вирішення яких потребує особливої уваги.

Насамперед у межах регулятивних правовідносин це стосується визначення заборон щодо суспільнонебезпечних діянь, кола неперсоніфікованих суб'єктів та караності за їх вчинення. Для розв'язання поставлених завдань проаналізуємо норми ст. 401 КК України, що окреслюють підстави військових кримінальних правовідносин.

Диспозиція ст. 401 КК України унікальна, оскільки стаття поєднала за спільністю суспільних відносин суб'єктів їх застосування та за особливостями кримінальної караності злочини, визначила їх військовими і, наслідуючи основні принципи нормативного регулювання військових діянь, окреслила поняття військового злочину, нормативність його ознак та види кримінальних порушень. За всю історію свого існування регламентування військових злочинів постійно зазнавало змін – у напрямі доволі широких правових можливостей, то, навпаки, їх обмеження. Сьогодні чинна редакція ч. 1 ст. 401 КК України визначає військовими злочинами «злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів» [144, ч. 1 ст. 401].

У площині цілісності розуміння кримінальної відповідальності таке визначення доволі вдало поєднало, з одного боку, загальні ознаки, притаманні злочину в цілому, а з другого – спеціальні його складові, характерні саме для цього виду злочину. Це демонструє насамперед єдність всієї системи кримінального права, а також визначає її індивідуальність і вагомість щодо військових правовідносин. Таке рішення, зазначав М. І. Панов, є наочним відображенням зв'язку

кримінального законодавства із загальнодержавним військовим будівництвом [145, с. 7].

Але не так усе однозначно щодо ознак, які характеризують поняття військового злочину. Позиції вчених розділились на кілька напрямів. Наприклад, В. М. Куц, П. С. Матишевський, П. Л. Фріс, С. Д. Шапченко упевнені, що для повної характеристики злочину загалом достатньо двох (трьох) ознак, які його визначають, а саме: кримінальна протиправність, суспільна небезпека та винність. М. І. Бажанов, В. О. Бугаєв, М. І. Карпенко, В. О. Навроцький, М. І. Панов, А. А. Пінаєв, Т. Є. Севастьянова, Є. Л. Стрельцов, С. О. Харитонов вважають, що поняття злочину можна визначити через вказівку на чотири його ознаки, додаючи до попередніх ще й караність. В. М. Ковальський, М. І. Мельник, М. І. Хавронюк, С. С. Яценко обов'язковими ознаками називають п'ять, додаючи до раніше вказаних ще й суб'єкт вчиненого діяння, переконуючи, що такі ознаки більш повно відображають поняття злочину та його суть. Проте не можна заперечувати жодної позиції. Кожна заслуговує на увагу. Так, одні, більш повно окресливши ознаки злочину, виокремили й ті, що прямо не визначені законодавством (як, зокрема, караність), інші, навпаки, обмежились тими, що мають пряму вказівку у законодавстві та потребують їх правового врегулювання (суб'єктність – вчинення злочину суб'єктом).

За нашим переконанням, найбільш прийнятною є позиція вчених, які до ознак, що найбільш повною мірою відображають злочин, віднесли: 1) кримінальну протиправність, 2) суспільну небезпеку, 3) винність, 4) караність та 5) суб'єктність.

Кримінальна протиправність як ознака військового злочину полягає в нормативному визначенні суспільної небезпеки діянь, передбачених безпосередньо розділом «Військові злочини», що посягають винятково на встановлений порядок несення або проходження військової служби. А отже, за наявності навіть інших ознак, якщо військовослужбовець вчинив злочин, передбачений іншим розділом КК України, кримінальна протиправність не становитиме ознаки військового злочину. Особа підпадатиме під ознаки такої протиправності щодо так званого

загальнокримінального злочину. Саме спрямованість на визначеність протиправних діянь у нормах винятково розділу XIX є характерною особливістю цієї ознаки.

Суспільна небезпека полягає насамперед у здатності заподіювати реальну шкоду чи створювати загрозу заподіяння такої шкоди правоохоронюваним інтересам, окресленим КК України. Стосовно військових злочинів визначається в посяганні на встановлений порядок несення або проходження військової служби, врегульований законами України, нормами військових статутів, положеннями та інструкціями тощо. Але суспільна небезпека військових злочинів полягає не лише в самих порушеннях встановленого порядку проходження військової служби, а й в настанні реальних загроз, зумовлених її особливостями.

Вважається, що військова служба – це державна служба особливого характеру. Вона є невід’ємною частиною забезпечення обороноздатності держави, її цілісності й недоторканності. Будь-яке порушення порядку проходження військової служби є негативним проявом послаблення її здатності та можливості надійно протистояти ймовірному противнику. Для забезпечення військової, а отже, й національної безпеки навіть при загрозі заподіяння шкоди її інтересам відповідальність доволі сувора. Яскравим прикладом з цього приводу є посилення відповідальності за вчинення військових злочинів у разі зміни державного режиму в країні. Із загостренням ситуації на Сході держави, а відповідно й необхідністю забезпечити належний рівень бойової готовності, військової дисципліни та правопорядку посягання на військовий правопорядок зумовило підвищений ступінь його захисту [146]. Так, вчинення діянь, які посягають на охоронювані законом інтереси військової служби, в особливий період, навіть без заподіяння істотної шкоди, є обтяжуючою обставиною. Сам факт вчинення злочину при зміні правового режиму чи обстановки (особливий період, воєнний стан, бойова обстановка) становить підвищену небезпеку та є потенційно загрозливим. Тому і рівень суспільної небезпеки військових злочинів залежить не лише від ступеня небезпеки вчиненого діяння чи реального заподіяння ним шкоди охоронюваним законом інтересам військової служби, а й обстановки, яка впливає на її безпеку.

Винність військового злочину розкриває суб'єктивну характеристику самого злочину. Відповідальність за будь-який злочин настає винятково за наявності вини особи. Як наголошено в Конституції України, особа не може піддаватися кримінальному покаранню, доки її вину не доведено в законному порядку і не встановлено обвинувальним вироком суду [142, ст. 62]. Дотримано цих вимог Основного Закону України положеннями КК України [144, ч. 2 ст. 2]. Тому вчинення діяння поза виною не визнається злочинним. До порушення порядку несення та проходження військової служби, настання (ймовірного настання) відповідних негативних наслідків має бути суб'єктивне (винне) ставлення особи. Вона повинна усвідомлювати спрямованість своїх дій на порушення саме порядку несення та проходження військової служби, а також спричинення чи ймовірне спричинення такими діями шкоди інтересам служби.

За кожне таке діяння виникає правомірна загроза відповідного покарання. Положення КК України за вчинення будь-якого військового злочину передбачають конкретні види та розміри покарань. Але водночас виникнення реальної загрози не є по суті реальним застосуванням конкретного виду покарання. Законодавство допускає різноманітні підстави та умови звільнення особи від відповідальності загалом та покарання зокрема. Наголошуючи на своєму гуманізмі та справедливості, воно надає можливість карати осіб лише в порядку менш жорстких санкцій, не пов'язаних з ізоляцією особи, та переходити до більш жорстких, в яких передбачаються певні строки ув'язнення [92, с. 111]. Тому винні у вчиненні злочину не завжди зазнають автоматичного застосування до них покарання. Але це жодним чином не скасовує караності злочину. До військовослужбовців, які вчинили військовий злочин, можуть застосовуватися різні види покарань. Проте, наділені специфічним статусом військовослужбовця, вони можуть отримувати, з одного боку, покарання, зазначені в санкціях статей «Військових злочинів», які є загальними його видами, а з другого – ті, що випливають винятково з їх правового статусу. Позбавлення військового звання, службові обмеження, арешт з триманням на гауптвахті та тримання в дисциплінарному батальйоні можуть виступати такими

видами. Їх виключність застосування саме до військовослужбовців зумовлює, певним чином, специфічність караності як ознаки військового злочину.

І остання ознака військового злочину, яка визначає його суть, – суб'єктність. Щодо суб'єктності злочину як обов'язкової ознаки злочину тривають дискусії. Одні вважають, що вона розуміється в самому понятті злочину, а її ознаки розкриваються у ст. 18 КК Ук-раїни. Інші акцентують на необхідності її визначності, оскільки вона окреслена в са-мій нормі закону як «вчинене суб'єктом злочину» (ст. 11 КК України), а її відсутність втрачатиме суть самого злочину, носієм якого вона є [93, с. 19; 147, с. 98; 100, с. 54; 92, с. 110].

Зрозуміло, що діяння, вчинене особою, яка не має ознак суб'єкта злочину, не може визнаватися злочинним. Водночас специфіка кримінальної протиправності військового злочину зумовлює наділення її суб'єкта специфічними (спеціальними) ознаками. Саме наявність таких визначає суб'єкта військового злочину. Але ці ознаки взаємопов'язані. Якщо особа як спеціальний суб'єкт втратить ознаки спеціального суб'єкта, то вона може підлягати відповідальності на загальних підставах. Але якщо вона втратить ознаки суб'єкта злочину взагалі, то говорити про її відповідальність неможливо. Наприклад, якщо військовослужбовець, який вчинив незаконне заволодіння зброєю, бойовими припасами тощо, на момент кримінального провадження втратить ознаку суб'єкта військового злочину (статус військовослужбовця), то його діяння можна кваліфікувати як діяння співучасника у вчиненні військового злочину (ст. 410 КК України) або як виконавця загальнокримінального злочину, передбаченого ст. 262 КК України. Але якщо його визнано неосудним, кваліфікація діяння повністю змінюватиметься. До того ж про ознаки суб'єкта військового злочину не йтиметься. Тому суб'єктність злочину в будь-якому разі повинна мати своє місце. Особа відповідатиме насамперед загальним ознакам як суб'єкта злочину, а лише потім – її спеціальним вимогам.

Можна наголосити, що військовий злочин як злочин, передбачений КК України, відповідає вимогам належності його як злочину в цілому за основними його ознаками. Водночас військові злочини мають свою індивідуальність за наявності спеціальних ознак, які їх характеризують. Аналіз положень ч. 1 ст. 401 КК

України дає змогу виокремити такі, як: 1) спеціальний об'єкт; 2) спеціальний суб'єкт та 3) кримінальна (військова) протиправність, що визначено панівною позицією більшості вчених-криміналістів [148, с. 28; 93, с. 872; 149, с. 6; 150, с. 600; 145, с. 6; 100, с. 1148; 151, с. 1071, 1072; 152, с. 969].

З приводу усвідомлення об'єкта військових злочинів, то в теорії кримінального права будь-яких суттєвих розбіжностей немає. Підходи до його визначення як встановленого законодавством порядку несення чи проходження військової служби так званого військового правопорядку майже ідентичні. Саме така концепція набула найбільшого поширення і знайшла своє висвітлення у працях П. А. Вороб'я, М. І. Карпенка, В. І. Касинюка, В. А. Клименка, О. В. Кришевича, М. І. Панова, Н. В. Чернишової, М. І. Хавронюка, С. О. Харитонова та ін. Проте з певною специфікою. Одні розуміють об'єкт як встановлений законодавством порядок проходження військової служби, визначений низкою законів України, Військовою присягою, військовими статутами, положеннями про проходження військової служби різними категоріями військовослужбовців, наказами відповідних начальників та міністра оборони, іншими нормативними актами військового законодавства [93, с. 872; 150, с. 600; 145, с. 10; 152, с. 969; 153, с. 11; 154, с. 135]. Інші розглядають крізь призму суспільних відносин, які виникають та існують у зв'язку із проходженням військової служби у процесі службової або бойової діяльності різних категорій військовослужбовців [149, с. 8; 155, с. 407, 408; 151, с. 1072; 156, с. 329; 157, с. 678]. Треті звернули увагу на об'єкт як систему таких суспільних відносин крізь правовідносини як такі, що тісно пов'язані з іншими системами суспільних відносин, охоронюваних законом про кримінальну відповідальність або в аспекті їх функціонування при проходженні військовослужбовцями військової служби [158, с. 248, 249; 148, с. 68]. Четверті визначили його як правопорядок, точніше, як військовий правопорядок [100, с. 1149]. Одночасно кожна з позицій певною мірою відбила ті чи інші суттєві риси об'єкта злочину та вплинула на повноту його розуміння. Проте на трактуванні самого порядку проходження військової служби зупинімося більш детально.

Загалом під порядком несення чи проходження військової служби розуміють сукупність суспільних відносин, що виникають та існують при проходженні служби різними категоріями військовослужбовців у процесі їх службової та бойової діяльності, заснованих на Конституції України та врегульованих нормами законів, військових статутів, положень та правил, чинних у військовому середовищі. Такий порядок складається насамперед із взаємовідносин начальників і підлеглих, усіх військовослужбовців між собою, а також порядку несення та проходження різних видів служб, порядку використання військового майна, озброєння, техніки; зберігання військової таємниці, порядку здійснення військовими службовими особами своїх обов'язків тощо. Водночас стосовно усвідомлення власне порядку несення або проходження військової служби бракує однозначності. Відсутність визначеності його трактування та єдності розуміння в системі воєнної організації сприяє цьому. З огляду на те, що військова служба відображає основні принципи військової організації, розглянемо складові, що зумовлюють їх виокремлення у складі об'єкта військових злочинів.

Військовий порядок як певна форма суспільних відносин визначається:

- 1) особливістю його існування в межах суспільних відносин, що виникають між різними категоріями військовослужбовців, військовозобов'язаних чи резервістів;
- 2) наділенням таких суб'єктів повноваженнями, які зумовлюють специфіку їх статусу та виокремлення внаслідок цього у спеціальний суб'єкт;
- 3) регулюванням наданих їм повноважень нормами, що мають виключну дію, пов'язану з цим статутом;
- 4) положеннями законодавства, що окреслюють його особливості та їх зміст (категоричність; беззастережність виконання; деталізація поведінки кожного з учасників відносин; певна обмеженість прав і свобод суб'єктів, пов'язаних з виконанням службових обов'язків; підвищена відповідальності у разі їх порушення);
- 5) реалізацією в процесі службової чи бойової діяльності;
- 6) сферою поширення, зумовленою винятково військовою діяльністю.

Специфічність військової служби, пов'язаної із захистом держави, її територіальної цілісності та недоторканності, впливає й на такі відносини. Вони виникають винятково серед військовослужбовців, військовозобов'язаних та

резервістів (під час проходження ними зборів). Пов'язані із проходженням чи несенням військової служби. Мають специфічність, що виражається у виключності норм їх регулювання, зумовлених особливостями їх характеру. У сукупності вони становлять зміст військової служби та визначають її суть. Водночас, якщо суб'єкти таких правовідносин потрапляють у коло інших правовідносин, наприклад, цивільно-правових чи трудових, то вони регулюються відповідно до вимог чинного (цивільного, трудового) законодавства. Інша справа, коли такі відносини межують або безпосередньо пов'язані з порядком проходження військової служби. Тоді особа перебуває в межах дії військово-правових відносин і підлягає їх регулюванню законодавством у цій сфері. Приміром, недотримання військовослужбовцем розпорядку дня розцінюється як порушення військової дисципліни. Перебування військовослужбовця суто у військово-правових, а не трудових відносинах із начальством визначає такий вид порушення не як трудової, а як військової дисципліни.

На відміну від інших, військові правовідносини мають виключність регулювання з дотриманням Конституції України нормами саме військового законодавства. Це зокрема: закони України, військові статuti, укази Президента України, накази Міністра оборони, накази голови Служби безпеки, інші нормативні документи, що утворюючи зміст військової служби, визначають їх специфічність стосовно військової діяльності, тобто такої діяльності, яка пов'язана винятково з військовою службою. Відповідно відносини, які виникають не з цього приводу, не підпадають під їх регулювання [158–177].

Отже, суспільні відносини, які виникають у сфері здійснення військовослужбовцями військової служби, зумовлені особливостями її характеру, визначені специфікою взаємовідносин між різними категоріями суб'єктів, чітко регламентовані, окреслені законами України та актами військово-правового характеру, становлять військовий правопорядок. Його порушення з огляду на об'єкт посягання підлягає охороні засобами кримінально-правового впливу. Зважаючи на це, об'єкт військового злочину можна окреслити як встановлений законодавством порядок несення або проходження військової служби – військовий правопорядок,

що визначає сукупність суспільних відносин, які виникають та існують у разі проходження військової служби різними категоріями військовослужбовців (військовозобов'язаних та резервістів) у процесі їх службової або бойової діяльності та регулюються законодавством України.

Щодо суб'єкта правовідносин дотримання військового порядку покладено на визнаних військовослужбовцями осіб, які перебувають у загальній системі військових правовідносин. Набуття ними статусу військовослужбовця визначає наявність у них специфічних ознак, що виокремлює їх у системі суб'єктів кримінальних правовідносин. Насамперед це стосується належності таких осіб до відповідної категорії військовослужбовців, військовозобов'язаних чи резервістів.

Стосовно таких понять, як «військовослужбовець», «військовозобов'язаний» та «резервіст», чинне законодавство про кримінальну відповідальність не надає будь-яких роз'яснень. Тлумачаться вони в положеннях Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу». Зокрема у ч. 9 ст. 1 цього Закону зазначено, що військовослужбовцем є особа, яка проходить військову службу; військовозобов'язаним – що перебуває у запасі для комплектування Збройних Сил України та інших військових формувань на особливий період, а також для виконання робіт із забезпечення оборони держави; резервіст – той, хто проходить службу у військовому резерві і призначений для комплектування у мирний та воєнний час [159, ч. 9 ст. 1], водночас повною мірою не усвідомлюючи таких осіб потенційними суб'єктами військового злочину.

Чинна редакція ч. 2 ст. 401 КК України акцентує увагу на приналежності таких осіб до відповідного військового формування. Маються на увазі ті формування, що призначені для оборони держави, захисту її суверенітету, державної незалежності, територіальної цілісності і недоторканності та комплектуються винятково військовослужбовцями.

У цій структурі Збройні Сили України посідають перше місце. Адже це виключно військове формування, на яке покладено функцію оборони держави, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності [160, ч. 1 ст. 1; 161, абз. 13 ст. 1; 162, ч. 1 ст. 16]. Склад Збройних Сил України комплектується

силами військовослужбовців, на яких повною мірою поширюється дія Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», норм Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України як до осіб, які є військовослужбовцями та проходять військову службу.

Національна гвардія Україна, на відміну від Збройних Сил України, є військовим формуванням, наділеним правоохоронними функціями. Маючи дещо інше функціональне призначення, якщо постане необхідність відсічі збройної агресії чи ліквідації збройного конфлікту у взаємодії з іншими органами її особовий склад повною мірою реалізує функцію територіальної оборони держави [163, ч. 1 ст. 1, п. 17 ч. 1 ст. 2], забезпечення державної безпеки, захисту державного кордону України, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань, організованих злочинних груп та організацій [162, ч. 5 ст. 18]. Будучи комплектованою військовослужбовцями, аналогічно до військовослужбовців Збройних Сил України, має таке саме правове забезпечення, як військовослужбовці військового формування, відповідно до норм Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» і Положення про проходження громадянами України служби у військовому резерві Національної гвардії України.

Схожа позиція й щодо Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України. Як державний правоохоронний орган спеціального призначення (ДПСУ України) та державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями (СБУ), забезпечуючи державну безпеку України, безпеку державного кордону України та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні, у межах покладених на них обов'язків і окреслених завдань здійснюють захист державного суверенітету, конституційного ладу та територіальної цілісності України [164, ст. 1; 165, ст. 1; 162, ч. 6 ст. 18, ч. 1 ст. 19]. Також комплектуються військовослужбовцями, наділеними ідентичним правовим забезпеченням, як і військовослужбовці інших військових формувань.

Законодавством також визначені й інші військові формування, військовослужбовці яких можуть бути суб'єктами військових кримінальних правовідносин. Це, наприклад, Служба зовнішньої розвідки України та Державна

спеціальна служба транспорту України. Служба зовнішньої розвідки України як державний орган, який здійснює розвідувальну діяльність, у межах функціональних завдань може вживати заходів щодо протидії зовнішнім загрозам національній безпеці. Її співробітники, якими можуть бути військовослужбовці, користуються аналогічними правами, як і військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України [166, ст. 1]. Це стосується й Державної спеціальної служби транспорту (що забезпечує стійке функціонування транспорту в мирний час та в особливий період, а також здійснює виконання завдань, пов'язаних з участю в обороні держави [167, ст. 1], а з введенням воєнного стану приводиться в готовність до виконання завдань за призначенням в умовах дії правового режиму воєнного стану [162, ч. 1 і 2 ст. 17]), а також Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України [168; 144, ч. 2 ст. 401; 162, ст. 22]. Водночас є й такі військові формування, які відповідно до виконуваних ними функцій не можуть бути віднесені до зазначених вище військових формувань, а їх військовослужбовці – до потенційних суб'єктів військових злочинів. Це стосується, для прикладу, відомчої воєнізованої охорони.

Крім того, законодавство визначає суб'єктів військових правовідносин й військовослужбовців інших військових формувань, утворених відповідно до законів України. Коли йдеться про перелік військових формувань, військовослужбовці яких можуть бути такими суб'єктами, то з цього приводу постають певні питання. Так, нещодавно до такої категорії осіб могли бути віднесені, зокрема, особи, які проходили військову службу у спеціальних моторизованих військових частинах міліції. Така служба визнавалася як проходження військової служби. Її порядок визначався відповідно до вимог Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» [169]. Згодом ці спеціальні моторизовані військові частини реорганізовано у ВВ МВС України [170]. Але зі зміною соціально-політичного становища в державі у 2014 р. на основі ВВ МВС сформовано таке військове формування, як Національна гвардія України [171]. Хоча у 1991 р. уже був Закон України «Про Національну гвардію України», де визначалось, що Національна гвардія України як державний озброєний орган, створений на базі

внутрішніх військ, покликаний захищати суверенітет України, її територіальну цілісність, а служба в ньому прирівнювалася до військової [172, преамбула, ст. 6]. Проте у 2000 р. його було розформовано, а особовий склад передано у відання ВВ МВС України, що сьогодні знову ж таки вже не діє.

Щоразу зміни назв військових формувань, їх зміст, призначення та склад зумовлюють зміни законодавства, у тому числі й про кримінальну відповідальність. Зрозуміло, що будь-яке військове формування має створюватися відповідно до вимог чинного законодавства. У разі їх порушення будь-яке військове формування, як, приміром, на території Донецької та Луганської областей, визнається незаконно створеним. Але в нашому випадку йдеться про ті військові формування, функціонування яких відповідає вимогам віднесення їх представників (співробітників, особового складу) до потенційних суб'єктів військових правовідносин. Це насамперед стосується умов їх створення. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про оборону України», військове формування як сукупність військових з'єднань, частин і органів управління ними має створюватися винятково відповідно до вимог законодавства України. Діяльність такого формування здійснюється за основним своїм призначенням для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності в разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу. Комплектування проводиться особами-військовослужбовцями. Проходження ними служби визнається військовою службою з регламентуванням аналогічно статусу військовослужбовця відповідно до вимог Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», положень про проходження військової служби у відповідному військовому формуванні, військових статутів, а також інших законів у цій сфері. Лише за таких умов можна судити про належність військовослужбовців до суб'єктів військових правовідносин.

Стосовно самого суб'єкта, то він, крім належності до відповідного військового формування, має відповідати ще й іншим вимогам, які визначають особу як військовослужбовця.

За законодавством України, особи, які досягли певного віку та придатні за станом здоров'я, можуть претендувати на проходження військової служби, а відповідно й отримати статус військовослужбовця [159, ст. 2].

Згідно зі встановленим віковим цензом, особи, які досягли 18 років, можуть бути прийняті на військову службу. Але таке правило здебільшого стосується громадян, яких призивають на строкову військову службу. Особи, що бажають проходити військову службу в добровільному порядку, зокрема для навчання курсантом вищого військового навчального закладу або військового навчального підрозділу вищого навчального закладу, віковий ценз визначений у межах 17 чи навіть 16 років. Проте досягнення не лише мінімального, а й гранично допустимого максимального віку перебування на військовій службі має значення, оскільки в певних випадках виключає правову можливість особі набути статусу військовослужбовця та відповідно бути прийнятою на військову службу. Так, особи, які досягли 27-річного віку, не підлягають призову на строкову військову службу (чи певний її вид). Особи, які призиваються на військову службу на особливий період, або громадяни, які, перебуваючи в запасі, бажають укласти контракт, не можуть бути прийняті на військову службу при досягненні ними граничного віку перебування на військовій службі (у запасі чи у військовому резерві). Залежно від категорії, до якої належить особа, та виду військової служби такий віковий ценз може становити від 45 до 65 років. Для осіб жіночої статі, які бажають проходити військову службу, зокрема за контрактом, осіб сержантського і старшинського або офіцерського складу в СБУ, розвідувальних органах України, Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України та Управлінні державної охорони України, встановлено обмеження у віковому цензі – 40 років.

З приводу служби жінок-військовослужбовців існують деякі особливості. Військова служба чи не єдиний вид державної служби, де належність особи до відповідної статі впливає на вибір особи щодо виду проходження нею військової служби. Так, до призову на строкову військову службу підлягають винятково особи чоловічої статі. Проте особи жіночої статі, які мають фах, споріднений з відповідною військово-обліковою спеціальністю, придатні до проходження

військової служби за станом здоров'я, віком та сімейним станом, можуть братися на військовий облік військовозобов'язаних та призиватися на військову службу чи залучатися до виконання робіт із забезпечення оборони держави у воєнний час, а також в добровільному порядку проходити військову службу за контрактом – у мирний час [159, ч.11 і 12 ст. 1]. Набуваючи статусу військовослужбовця, вони нарівні з чоловіками виконують обов'язки з несення військової служби, за винятком тих, що обмежуються відповідними законами України, статутами Збройних Сил України, положеннями про проходження військової служби та іншими нормативно-правовими актами. Зокрема, це стосується випадків наявності у жінки дітей (дитини) віком до 18 років, де військовослужбовець-жінка, яка проходить військову службу за призовом, за контрактом, кадрову військову службу, у зв'язку з настанням особливого періоду та небажанням продовжувати військову службу звільняється з військової служби. Будь-яких інших переваг, пільг, прав щодо військовослужбовця-жінки за статевими ознаками законодавство не надає. Саме це й визначає ст. 24 Конституції України, наголошуючи на тому, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Щодо придатності особи за станом здоров'я до проходження військової служби відповідно до ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» громадяни призовного віку, військовозобов'язані, жінки, які приймаються на військову службу за контрактом, кандидати на навчання у вищих військово-навчальних закладах зобов'язані у встановленому законом порядку пройти медичний огляд кваліфікованою військово-лікарською комісією, на підставі рішення якої визнається придатність чи непридатність особи для проходження певного виду військової служби у мирний чи воєнний час.

Крім того, залежно від виду військової служби, на яку претендує особа, законодавець висуває ще й додаткові вимоги. Так, для проходження військової служби за контрактом особи повинні: 1) пройти професійно-психологічний відбір; 2) відповідати вимогам проходження військової служби: а) мати відповідний рівень

освіти (у тому числі професійної); б) перебувати в межі досягнення певного віку (загального максимального для укладення контракту та граничного щодо перебування на військовій службі); в) відповідне військове звання; г) пройти (у разі потреби) курс військової підготовки за напрямом, що відповідає профілю службової діяльності; д) мати вислугу років [159, ч.1 і 2 ст. 20]. Приміром, Закон України «Про військову службу і військовий обов'язок» для прийняття на військову службу за контрактом осіб рядового, сержантського або старшинського складу вимагає від особи: пройти професійно-психологічний відбір; мати вищу, професійно-технічну, повну або базову загальну середню освіту; бути призовного віку та не мати військових звань офіцерського складу. Для військової служби (навчання) курсантів вищих військових навчальних закладів, крім професійно-психологічний відбору висувуються вимоги щодо рівня освіти (не нижче повної загальної середньої); віку особи (від 17 до 30 років), відсутності військових звань офіцерського складу. При проходженні військової служби за контрактом осіб офіцерського складу – наявність вищої освіти за освітньо-кваліфікаційним рівнем не нижче бакалавра; курсу військової підготовки за напрямом та наявність військового звання.

Отже, для отримання статусу військовослужбовця як суб'єкта військових правовідносин особа повинна відповідати вимогам щодо досягнення певного віку, придатності за станом здоров'я для проходження військової служби, залежно від виду проходження військової служби – додатковим критеріям: щодо статі, освіти, рівня професійно-психологічного стану. Лише у сукупності таких ознак особа може стати потенційним суб'єктом військових правовідносин, а відповідно й суб'єктом військових кримінальних правовідносин. Але коли особа, порушуючи вимоги отримання статусу військовослужбовця, потрапляє у сферу дії охоронних військових кримінальних правовідносин, визнання її суб'єктом військових кримінальних правовідносин проблематичне.

Особи, які прийняті «неправильно» на військову службу, вважають Х. М. Ахметшин, В. О. Бугаєв, О. Г. Горний, та ін., повинні визнаватися суб'єктами військових кримінальних правовідносин. І зумовлюється це тим, що такі особи стали суб'єктом військових правовідносин на підставі акта військового управління.

На них у встановленому законом порядку поширюються певні права, вони мають виконувати визначений обсяг службових обов'язків. До припинення правовідносин, вони зобов'язані дотримуватися цих вимог. Будучи суб'єктом військово-службових відносин, вони є повноцінними суб'єктами кримінальних правовідносин у військовій сфері (за виключенням визнання особи неосудною чи непридатною за станом здоров'я до військової служби). Залежно від обставин вчинених ними діянь незаконно призвана на військову службу особа повинна розглядатись як суб'єкт кримінальних правовідносин винятково крізь призму пом'якшення її кримінальної відповідальності або звільнення від такої [173, с. 45]. Водночас інші вчені, зокрема А. А. Тер-Акопов, виключають таку можливість. За їх переконанням, такі особи не можуть визнаватися суб'єктами військових кримінальних правовідносин як такі, що не мають необхідних ознак [174, с. 51, 52].

Сьогодні з огляду на практику вирішення цього питання започатковано так звану об'єднувальну позицію. Особа, яка призвана на військову службу незаконно (не досягла певного віку, непридатна за станом здоров'я), однозначно не може вважатися суб'єктом військових кримінальних правовідносин [148, с. 108; 100, с. 1152; 154, с. 147]. За наявності необхідних підстав така особа може вважатися лише суб'єктом кримінальних правовідносин. З огляду на те, що юридичний факт виникнення військових правовідносин за таких обставин відсутній, військові правовідносини відповідно нікчемні, то виникнення військових кримінальних правовідносин неможливе. Тобто вчинення такою особою порушень військової дисципліни не може розглядатись як вчинення належним суб'єктом.

Ще однією особливістю суб'єкта військових кримінальних правовідносин є належність військовослужбовця до певного виду військових правовідносин. Зважаючи на особливості військової служби, наявність різних категорій військовослужбовців, не всі із них можуть охоплюватися єдиною системою військових кримінальних правовідносин. Належність до певної категорії осіб, виконання певних обов'язків, доступ до відповідного виду діяльності впливають на це. Наприклад, військовослужбовець, який заподіяв насильство іншому військовослужбовцеві, може підлягати відповідальності або як за порушення

статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (ст. 406 КК України), або як за погрозу або насильство щодо начальника (ст. 405 КК України). Залежно від відносин підпорядкування між цими особами визначається остаточність рішення. Аналогічна позиція спостерігається і в разі вчинення злочинів проти порядку несення різних видів спеціальних служб чи злочинів проти порядку експлуатації військової техніки. При порушенні порядку несення певного виду служби (вартової, патрулювання, бойового чергування, внутрішньої, прикордонної) суб'єктом виступають лише ті військовослужбовці, які у встановленому порядку призначені командиром для несення відповідного виду служб. У разі порушення порядку експлуатації військової техніки такими суб'єктами є особи, які нею володіють чи мають доступ до неї (ст. 414 КК України), а також ті, в обов'язки яких входить забезпечення правил водіння та експлуатації військової техніки та дотримання відповідних правил керування (ст. 415– 417 КК України).

Поряд із військовослужбовцями законодавець визначив також і військовозобов'язаних та резервістів як суб'єктів регулятивних військових кримінальних правовідносин. Проте це є певну специфіку. Військовозобов'язані як особи, що перебувають у запасі для комплектування ЗСУ та інших військових формувань на особливий період, а також для виконання робіт із забезпечення оборони держави, можуть стати суб'єктами регулятивних військових кримінальних правовідносин лише в разі їх призову на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори. У цей період на них поширюється дія статутів Збройних Сил України, і вони за своїм статусом прирівнюються до військовослужбовців.

Стосовно резервістів ситуація дещо інша. Взагалі служба у військовому резерві як вид військової служби була започаткована в 2006 р. Ця категорія осіб у добровільному порядку укладала контракт з командирами військових частин та проходила підготовку на зборах у складі штатних підрозділів під час практичних занять та навчань. Але із загостренням ситуації на Сході держави правове регулювання резервістів зазнало певних змін. Для забезпечення планової заміни військовослужбовців, призваних за мобілізацією, виникла необхідність у наявності

підготовлених кадрів для ротації. Особи, які звільнялися з військової служби, що брали участь у бойових діях, були потрібні як фахівці для підтримання бойового потенціалу підрозділів. Задля недопущення втрат підготовлених військовослужбовців, з метою планомірної підготовки резервістів для комплектування ЗСУ та інших військових формувань особовим складом, підтримання на належному рівні набутих умінь та навичок за військово-обліковою спеціальністю був створений спеціальний військовий оперативний резерв першої черги. До нього зараховували звільнених зі строкової військової служби військовослужбовців (під час дії особливого періоду), а також військовослужбовців, звільнених з військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період [175, абз. 1 п. 120¹]. Водночас перебування такої категорії осіб у складі військових частин потребувало правового підґрунтя врегулювання їх статусу. Необхідно було вирішити питання: визначення такої служби як особливого виду виконання військового обов'язку; встановлення на законодавчому рівні правового статусу резервіста та вимог щодо проходження ним служби у військовому резерві; поширення прав, обов'язків та обмежень, передбачених законодавством для військовослужбовців і для резервістів на час виконання ними обов'язків служби у військовому резерві; забезпечення рівних можливостей різним категоріям громадян, які проходять службу у резерві, зокрема жінкам тощо [176]. Відповідні зміни знайшли свій відбиток у законах України: «Про Збройні Сили України», «Про оборону України», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про військовий обов'язок і військову службу». Одночасно питання правового статусу таких осіб у контексті порушень ними норм кримінального законодавства залишалися відкритими. Аж до березня 2017 р. резервісти не визнавалися суб'єктами військових злочинів. Кримінальні провадження вирішувались винятково щодо осіб, призваних за мобілізацією, на особливий період. Лише з вжиттям заходів щодо посилення відповідальності військовослужбовців та деяких інших осіб ця категорія осіб посіла своє місце у військових кримінальних правовідносинах [177]. Тому сьогодні резервісти як особи, що проходять службу у військовому резерві та призначені для комплектування військових підрозділів у мирний та воєнний час, є повноправними

їх суб'єктами, а в разі порушення ними вимог чинного законодавства під час проходження зборів – суб'єктами військових злочинів.

Наявність військової кримінальної протиправності (караності) також становить особливість регулятивних військових кримінальних правовідносин. У межах ознаки військового злочину військова кримінальна протиправність свого роду унікальна. З одного боку, нею охоплені винятково діяння у сфері порушення проходження військової служби, а з другого – вона пов'язана з порушеннями норм, не лише визначених у положеннях законодавства про кримінальну відповідальність, а й інших правових актів (законів, положень, інструкцій), що регулюють порядок несення та проходження військової служби. Військово-кримінальна протиправність визначена у тісному взаємозв'язку з караністю за статтями військових злочинів наголошував М. І. Панов [145, с. 8], позицію якого поділяють В. О. Навроцький [157, с. 676] і В. О. Бугаєв [148, с. 24–26]. Така протиправність, акцентує В. О. Бугаєв, є посяганням, врегульованим військовим законодавством, на військо-службові відносини та має ознаку військово-кримінальної протиправності. До того ж ця специфіка для військових злочинів є значно ширшою. Вона виявляється у тому, що діяння, вчинене особою, заборонене не лише КК, що характерне для будь-якого злочину, а й визначене спеціальними законами та іншими нормативними актами, що регулюють винятково військові правовідносини. Якщо військовослужбовець порушив правила несення прикордонної служби, то виключно за нормами КК України (ст. 419) його неможливо притягнути до кримінальної відповідальності. Необхідне обов'язкове звернення до норм військового законодавства, що безпосередньо регулює особливості порядку несення прикордонної служби особами, які входять до прикордонного наряду. Залежно від обставин справи ними можуть бути: Закон України «Про Державну прикордонну службу України», статuti Збройних Сил України, Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України, Інструкція про службу прикордонних нарядів Державної прикордонної служби України, Положення про відділ прикордонної служби Державної прикордонної служби України тощо.

Визначеність регулятивних військових кримінальних правовідносин полягає у врегульованості в положеннях КК України, інших законів та правових актів сфери заборонених діянь із порушення порядку проходження або несення військової служби, які стосуються винятково обмеженого кола осіб – військовослужбовців, недотримання чи порушення яких є підставою для виникнення охоронних військових кримінальних правовідносин у межах реальної кримінальної відповідальності [178, с. 122].

Установлення кримінальної відповідальності за вчинення порушень у військовій сфері пов'язано з необхідністю забезпечення належного рівня військового правопорядку та дисципліни і водночас зумовлює розвиток військових кримінальних правовідносин у напрямі їх трансформації у кримінально-виконавчі в разі настання реальної кримінальної відповідальності та набрання законної сили обвинувального вироку суду. Саме на стадії виконання (відбування) покарання виникають кримінально-виконавчі правовідносини, які, зважаючи на особливості їх регулюванням щодо військовослужбовців, визначаються як військові. Кримінально-виконавчі правовідносини, зазначав А. Х. Степанюк, становлять правовідносини, що виникають та існують виключно між адміністрацією органів і установ виконання покарань та засудженими особами з приводу виконання та відбування кримінального покарання. Такі правовідносини, наголошує вчений, є не що інше, як реалізація конкретних правовідносин, визначених в абстрактній формі правової норми. Між нормами кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчими правовідносинами тісний взаємозв'язок, що дозволяє реалізовувати правові норми, втілюючи ймовірність у дійсність на кшталт співвідношення абстрактного і конкретного, що дає змогу розкрити реальні процеси перетворення норми на дійсність. Норми кримінально-виконавчого права являють собою розпорядження, зразки поведінки суб'єктів виконання, тоді як кримінально-виконавчі правовідносини є конкретним проявом застосування державного примусу, що визначає зміст покарання [179, с. 147–152].

Зміст кримінально-виконавчих правовідносин визначає фактичну поведінку суб'єктів правовідносин і сукупність їх взаємних прав та обов'язків. Нормативне

встановлення компетенції одних автоматично закріплює статус других. Регулюючи діяльність суб'єктів виконання покарання, законодавець водночас ставить у визначені рамки поведінку суб'єктів відбування покарання, де норми в обох випадках наділяють їх суб'єктів визначеними правами та обов'язками, встановлюючи тим самим коло суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин. Якщо брати до уваги військовослужбовців, то вони як суб'єкти військових кримінально-виконавчих правовідносин визначені специфікою свого правового статусу. Насамперед їх статус як засудженої особи окреслений нормами кримінально-виконавчого законодавства, відповідними інструкціями та положеннями, диференційований залежно від виду призначеного покарання. Але водночас за відсутності правового статусу військовослужбовця як такого правовий статус засудженого військовослужбовця викликає певні питання.

Розуміння правового статусу військовослужбовця ґрунтується на загальнотеоретичному визначенні правового статусу особи в цілому. Відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей» «військовослужбовці користуються усіма правами і свободами людини та громадянина, гарантіями цих прав і свобод, закріпленими в Конституції України та законах України, з урахуванням особливостей, встановлених для них» [180, ст. 1²]. Але водночас військова служба як державна служба особливого характеру, де повноваження її суб'єктів визначені обсягом, яким не володіє інша особа, певним чином обмежує її в основних правах та свободах. Для підтримання соціальної стабільності та забезпечення реалізації конституційних прав і свобод військовослужбовців держава гарантує їм соціальний та правовий захист, як зазначено в преамбулі указанного вище Закону, встановлює єдину систему соціального та правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, гарантує їм у різних сферах життєдіяльності сприятливі умови для реалізації конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни та регулює відносини у цій галузі. Крім того, окреслює загальні права військовослужбовців, визначає їх перелік у зв'язку з особливостями проходження військової служби, пільги, гарантії, водночас чітко не визначає їх правовий статус як такий. Тож в умовах створення та

подальшого реформування професійної армії, демократизації відносин у військовій організації бракує ґрунтовної нормативно-правової регламентації правового статусу військовослужбовців. І хоча це питання неодноразово перебувало в полі теоретичних та практичних дискусій, на часі його вирішення.

Правовий статус засудженого як такий є категорією мінливою. Ще за Виправно-трудоим кодексом УРСР він визначав правове становище осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі, виправних робіт без позбавлення волі, обов'язки та права умовно засуджених та умовно звільнених. Проте детальної нормативної регламентації їх змісту не передбачав. У чинному КВК України статусу засудженого присвячено вже цілу главу з визначенням його правових основ та регламентацією прав та обов'язків.

Розвиток законодавства України у бік наближення до міжнародних стандартів зумовлювало удосконалення цього напрямку. Міжнародні органи, всесвітня спільнота намагалися визначити та певним чином уніфікувати правовий статус засуджених, забезпечивши до того ж захист їх прав та інтересів зі створенням умов для гуманізації виконання покарань. Низку таких кроків зробив і вітчизняний законодавець. Для більш ефективної реалізації державної кримінально-правової політики, забезпечення узгодження порядку та умов відбування покарань із міжнародними стандартами виконання покарань було встановлено, зокрема, заборону щодо дискримінації засуджених за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігійних, політичних та інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану, сімейного становища або за іншою ознакою [181, п. 4]. Проводилась адаптація правового статусу засуджених до позбавлення волі з визначенням їх прав на працю, відпочинок, пенсійне забезпечення, гуманного ставлення до них, можливості мати при собі портативні персональні комп'ютери та аксесуари до них, користування засобами мобільного зв'язку (при виконанні покарання у виді арешту або обмеження волі) [182]. Диференційовано підхід до правового статусу засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, пов'язаних з позбавленням волі та залежно від виду покарання із співвідношенням між собою як загальне, окреме та одиничне тощо.

Сьогодні засуджена особа користується всіма правами людини і громадянина, визначеними Конституцією України, законами України та міжнародними актами, але з певними обмеженнями, зумовленими її статусом та видом призначеного покарання. Так, засуджені до позбавлення волі, арешту, тримання в дисциплінарному батальйоні обмежені щодо вільного пересування та залишення місця відбування покарання; при позбавленні військового звання засуджений втрачає право на своєчасне присвоєння чергового військового звання; при службових обмеженнях – на просування по службі, вільне розпорядження власними коштами тощо. Також стан засудженого зумовлює набуття особою ще й додаткових обов'язків, таких, зокрема, як: залучення до безоплатної роботи з благоустрою колонії; обов'язковість повідомлення про місце роботи, проживання або їх зміну тощо, де в кожному випадку відбувається така деталізація залежно від виду призначеного покарання та специфіки його відбування.

Правовий статус засудженого військовослужбовця залежить від виду покарань, що пов'язані чи не пов'язані з ізолюванням його від суспільства та можливістю його перебування на військовій службі з продовженням виконувати свої військово-службові обов'язки з обмеженням їх виконання чи заборонаю подальшого проходження військової служби.

Покарання, що пов'язані з можливістю засудженого перебувати на військовій службі, продовжувати виконувати військово-службові обов'язки (штраф, громадські роботи), не передбачають певних особливостей щодо статусу засудженого, який є військовослужбовцем. Його правовий статус жодним чином не перешкоджає виконувати службові обов'язки та одночасно відбувати покарання. Відповідно до ст. 26 КВК України виконання штрафу як основного покарання здійснюється в місячний строк після набрання вироком суду законної сили з відповідним повідомленням суду про сплату штрафу, а в разі розстрочки – виплати штрафу в розмірі та строки, встановлені вироком суду. Інших обов'язків чи обмежень, пов'язаних зі сплатою штрафу, що впливали би на порядок та умови проходження військової служби, законодавство не встановлює. Це стосується й громадських робіт, порядок яких регламентує безоплатну суспільно корисну працю засудженого

у вільний від основної роботи чи навчання час. Водночас специфіка проходження військової служби певним чином впливає на умови виконання цього покарання. Здійснюючи функції, пов'язані з обороною держави, засуджений військовослужбовець не завжди в змозі вільно розпоряджатися своїм часом навіть поза службою. Підтримання високого рівня бойової готовності, негайне реагування на посталі загрози зумовлює диференційований підхід до надання засудженому роботи. Узгоджуючи дії органу з питань пробації та керівництва військової частини, слід зважати на особливості порядку та умов виконання – відбування покарання. Визначення робіт, обов'язкових до виконання за відповідним погодженням з органами місцевого самоврядування, мають врегульовуватись першочергово. Одночасно контроль за відбуванням покарання повинен передбачити повноваження керівництва військової частини в межах його компетенції. За інших умов особливості правового статусу засудженого щодо таких покарань відсутні.

Відбування покарань, які не позбавляють засудженого статусу військовослужбовця, але частково обмежують виконання ним своїх військово-службових обов'язків, впливають на специфіку його статусу як засудженої особи. Виконуючи покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, службових обмежень, арешту, тримання в дисциплінарному батальйоні, засуджений продовжує перебувати у статусі військовослужбовця. Але як засуджена особа має певні обмеження. Так, контроль за реалізацією виконання цих покарань покладається на командирів військових частин чи начальника органу управління Служби правопорядку (за виключенням позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, де виконання покарання покладається на уповноважений орган з питань пробації, як зазначено у ст. 31 КВК України). Досягнення мети покарання здійснюється заходами впливу подвійного регулювання. З одного боку, положенням норм, що визначають порядок проходження військової служби, а з другого – нормами законодавства про кримінальну відповідальність та кримінально-виконавчого законодавства, інших актів, що регулюють порядок виконання кримінальних покарань. Крім того, час відбування покарання впливає на проходження особою

військової служби. Засуджений обмежується в правах щодо обрання місця проходження військової служби, отримання чергового військового звання, речового, продовольчого та інших видів забезпечення.

Зовсім інша ситуація щодо покарань, які суттєво впливають на правовий статус засудженого військовослужбовця, тобто покарань, призначення та виконання яких призводить до втрати засудженим статусу військовослужбовця з мінімізацією можливостей щодо подальшого його поновлення. За таких покарань, як позбавлення військового звання, конфіскація майна, обмеження волі, позбавлення волі та довічне позбавлення волі, права та обов'язки засудженого військовослужбовця визначаються нарівні з іншими засудженими до цих видів покарань. Єдина відмінність для засуджених військовослужбовців – визначеність місця відбування покарань. Так, військовослужбовці-чоловіки, які засуджені до позбавлення волі на певний строк, направляються до Менської виправної колонії (№ 91) чи до Кагарлицької виправної колонії (№ 115), якщо вчинене ними діяння є злочином, вчиненим уперше та з необережності [183, абз. 3 п. 3 розд. III].

Отже, засуджений військовослужбовець як суб'єкт кримінально-виконавчих відносин має спеціальний правовий статус. Залежно від виду покарання обмежуються його права, певні інтереси, накладаються додаткові обов'язки. Якщо засуджений військовослужбовець, отримавши покарання, що суттєво впливає на його правовий статус, залишається у статусі військовослужбовця, продовжує проходити військову службу, його правове становище має регламентуватися узгодженими нормами законодавства про кримінальну відповідальність, кримінально-виконавчого законодавства та законодавства у сфері регулювання порядку проходження військової служби, а не обмежуватися бланкетністю дії різних загальних норм кримінально-виконавчого законодавства, відомчих інструкцій, на кшталт «на засуджених військовослужбовців поширюються права, обов'язки, заборони та обмеження, встановлені кримінально-виконавчим законодавством» чи «виконують обов'язки та користуються правами, встановленими для військовослужбовців Збройних Сил України з обмеженнями, встановленими Кримінально-виконавчим кодексом України». В умовах, коли необхідно

забезпечити військову дисципліну та правопорядок, такі позиції потребують чіткого регулювання і єдиного підходу. Тому, визначаючи статус особи як військовослужбовця, слід зважати на особливості його зміни при потраплянні у сферу дії кримінальних правовідносин, унормувавши його статус як засудженого військовослужбовця на законодавчому рівні.

Специфіка військової служби та необхідна норма поведінки її працівників зобов'язує служити Українському народові, бути відданими йому та усвідомлювати, що обіймана посада є виявом довіри народу [184]. Особа як продукт соціального розвитку формується і соціалізується під впливом економічних, політичних та інших умов, що становлять зміст її індивідуального буття. У процесі пізнання, сприйняття та засвоєння моральних цінностей, ідей та поглядів, властивих соціуму, до якого вона належить, формується й її власна ціннісно-орієнтовна особистість. Правильне судження про неї в сукупності всіх ознак та проявів можливе в поєднанні та співвідношенні соціально-позитивних та соціально-негативних якостей, а також у системі морально-психологічних переконань, інтелектуальних, вольових якостей у діалектичному зв'язку з її соціальними властивостями.

Під впливом професійної діяльності з особливостями несення військової служби змінюються і якості особи, яка є військовослужбовцем. На кожному етапі її служби залежно від умов проходження, терміну перебуванні на посаді, можливостей просування по службі, матеріального та іншого забезпечення, змінюється й динаміка, що позитивно чи негативно впливає на особистість.

Систему ознак, властивостей та якостей особи військовослужбовця ґрунтовно вивчали філософи, антропологи, медики, психологи, психіатри, юристи, соціологи. Проте досліджень її особливостей у площині кримінально-правових, кримінологічних, кримінально-виконавчих та постпенітенціарних характеристик та особистісних змін після її засудження, в період відбування покарання в українському науковому просторі бракує.

Аналіз до нещодавно криміногенної активності поведінки військовослужбовців характеризувався щорічним послабленням негативних тенденцій. За період до 2014 р. кількість засуджених військовослужбовців становила

в середньому 360 осіб на рік (у 2007 р. – 382 особи, 2008 р. – 387, 2009 р. – 395, 2010 р. – 390, 2011 р. – 360, 2012 р. – 354, 2013 р. – 251). Але з початком воєнної агресії на Сході держави, проведенням АТО ці показники сягнули неймовірного рівня і в 2014 р. вже становили 535 засуджених осіб [185], 2015 р. – 2645 [186], 2016 р. – 2836 осіб [187], 2017 р. – 3042 [188] (рис. 1 дод. Б). Така динаміка зумовлена неочікуваною загрозою національній безпеці, територіальній цілісності держави та залученням великої кількості військовослужбовців з військовозобов'язаних.

До оголошення часткової мобілізації динаміка злочинності серед військовослужбовців характеризувалася тридцятивідсотковим темпом зниження. При цьому переважали злочини, вчинені особами віком від 18 до 25 років (44 % від усіх засуджених військовослужбовців), пов'язані з порушенням статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості – 26 % та порядку поводження зі зброєю – 15 % [189].

У подальшому ці показники змінилися. За офіційними даними Генеральної прокуратури, у 2014 р. обліковано вже 4153 кримінальних правопорушення у воєнній сфері, вчинених військовослужбовцями. Із засудженням лише 441 військовослужбовця переважали особи вже віком від 30 до 50 років (43 %). Почастішали діяння, пов'язані із самовільним залишенням військової частини або місця служби (20 %), непокорю (15 %) та порушенням порядку поводження зі зброєю (викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем) (13 %) [189].

У 2015 р. обліковано вже 6213 кримінальних правопорушень, за вчинення військових злочинів засуджено 2543 військовослужбовці (із них 46,3 % особи віком від 30 до 50 років). Самовільне залишення військової частини або місця служби (60,7 %), непокора (14,6 %), прояви ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (3,61 %) та дезертирство (6,72 %) не залишали своїх позицій [186] (рис. 2 дод. Б). Така статистика мала місце в 2016 і 2017 рр. І

хоча загальна кількість порушників-військовослужбовців суттєво не змінилось (3052 особи в 2016 р. [190] проти 3395 у 2017 р. [191]), їх рівень як засуджених залишався високим.

У період стабільної політичної та економічної ситуації в державі кількість злочинів, вчинюваних військовослужбовцями, становила 0,2 % від загальної чисельності засуджених. Переважали діяння, пов'язані з порушенням порядку несення військової служби (самовільне залишення військової частини – 10,1 %; «дідівщина» – 42,8 %; ухилення від військової служби – 3,83 %; викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем – 17,7 %; у сфері службової діяльності – 18,4 %) (рис. 3 дод. Б), вчинені особами віком до 25 років [192]. Зумовлювалось це особливостями формування психологічної діяльності такої категорії осіб, характерними особливостями імпульсивної, а то й агресивної поведінки, вираженням непокори встановленим порядкам та обмеженням особистої свободи з втручанням в їх життя та проявом особистого «Я».

Зміна пріоритетів у політичній ситуації вплинула і на якісні характеристики динаміки злочинності. Спостерігалось збільшення кількості вчинених діянь проти військової служби. Питома вага засуджених військовослужбовців становила вже 3,3 %. Загальна їх кількість зросла від 287 осіб у 2012 р. до 3042 у 2017 р. Переважали злочини, що мали підвищену суспільну небезпеку, підривали авторитет військової служби, її єдиноначальство, військову дисципліну. Це: самовільне залишення військової частини або місця служби – 76,7 %; небажання продовжувати військову службу – 13,93 % (дезертирство – 13,73 %, ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом – 0,2 %), втрата військового майна – 1,8 %, порушення правил поводження зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення, – 1,18 %, службові злочини – 1,18 % (рис. 4 дод. Б). Неналежна інформаційна позиція щодо призначення зброї для самозахисту, хизування нею іншими, доступ до неї зумовили

автоматичне збільшення кількості порушень порядку поведження зі зброєю як злочинів проти громадської безпеки (ст. 262–263¹ КК України) – до 108 випадків проти одного у 2012 р. [188]. Убачається, що перед потраплянням у військове товариство особи мали б пройти належний професійно-психологічний відбір. До того ж обов'язково зважати на наявність такого негативного наслідку, як судимість.

За вимогами чинного законодавства особи, засуджені до позбавлення волі, обмеження волі, арешту чи виправних робіт за вчинення злочинів невеликої або середньої тяжкості знімаються з військового обліку призовників і залишаються на військовому обліку як особи, що раніше були засуджені до цих видів покарань [159, п. 9 і 10 ст. 14]. Така позиція, з одного боку, унеможливорює призов на військову строкову службу осіб, які раніше притягувалися до кримінальної відповідальності, а з другого – не позбавляє такої можливості осіб, які бажають проходити військову службу за контрактом. Проте суть самого інституту судимості дозволяє таку позицію. Він анулює всі кримінально-правові та загальноправові наслідки засудження та призначення покарання в разі припинення чи зняття з особи судимості. У правовому сенсі особа вважається такою, що раніше не вчиняла злочинів і не відбувала покарань. Урахування наявної в неї погашеної чи знятої судимості суперечило б правовій суті самого інституту припинення судимості. Водночас до лав військовослужбовців потрапляють особи із сумнівною репутацією.

Із проведенням часткової мобілізації у військові формування потрапило чимало осіб із незнятою чи непогашеною судимістю. Маючи досвід антигромадської поведінки, вони не повною мірою усвідомили особливості військової служби, суть військової дисципліни та бездоганного й неухильного додержання порядку та правил, установлених військовими статутами. В особливий період військова дисципліна відіграє важливу роль. Її дотримання та зміцнення, свідомий характер воїнів сприяють вихованню високих морально-бойових якостей, формуванню в них умінь, знань та навичок, потрібних для захисту держави та усунення актуальних загроз національній безпеці. Пріоритетність забезпечення готовності держави до оборони та відбиття зовнішньої агресії визначила необхідність реформування сил оборони з орієнтацією на створення високоефективних боєздатних військових

підрозділів. Формування належних умов для комплектування військових підрозділів фаховим персоналом з поступовим нарощуванням контрактної складової визначились у потребі зміцнення військової дисципліни та правопорядку в цілому [193]. Ретельний добір претендентів на проходження військової служби позначився на зменшенні кількості осіб із наявною судимістю. Але очікуваного зниження рівня військової злочинності не відбулося. Питома вага осіб, які продовжували вчиняти військові злочини навіть після одноразового порушення закону, становила 4,2 %. Значну частину (74,7 %) склали особи, які їх вчиняли в умовах особливого періоду. Етап деморалізації особи, ескалації соціально-психологічного напруження в середовищі в контексті соціальних трансформацій українського суспільства формує в особистості усталені антисоціальні позиції. виправлення її виявляється доволі складним процесом. В ієрархії ціннісних орієнтацій повторних злочинців, вважає В. С. Батиргарєєва, превалюють індивідуально-егоїстичні переконання, прагнення до паразитичного існування за рахунок інших, погляди, що зумовлюють негативне ставлення до громадського порядку, власності, зневажливого ставлення до іншої людини, та й до самого себе. Вони часто набувають специфічних властивостей згідно з цінностями так званої злодійської культури [194, с. 211]. Дестабілізуючим явищем у такій ситуації виступає соціально-політична та економічна нестабільність, воєнні дії та відсутність мотиваційних переконань з наявною кількістю особистісних ціннісних орієнтацій. Необхідне розуміння психічної готовності особи, до злочинної діяльності, де формування в неї мотивів вплинули на прийняття такого рішення.

Окреслена тенденція відповідним чином відбилась і на специфіці призначення засудженим військовослужбовцям покарань, зумовлених їх правовим статусом, як спеціальних, та особливостях їх виконання.

Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що військовослужбовець як суб'єкт військових правовідносин, порушуючи військовий правопорядок, може стати суб'єктом кримінальних правовідносин. Водночас, з урахуванням статусу суб'єкта правовідносин (військовослужбовця) із порушенням заборон кримінально-правової охорони у сфері виключно військового правопорядку, настанням наслідків,

які впливають на статус порушника, такі правовідносини у межах регулятивних та охоронних кримінальних правовідносин можуть визнаватись як військові кримінальні правовідносини.

Військовослужбовець як суб'єкт таких правовідносин залежно від виду правовідносин характеризується певними ознаками. У межах регулятивних військових кримінальних правовідносин, це: 1) належність суб'єкта до відповідної категорії осіб (військовослужбовець, військовозобов'язаний, резервіст або інші особи, які можуть підлягати відповідальності за вчинення військових злочинів), що також мають відповідати вимогам проходження військової служби (вік, стан здоров'я); 2) перебування на військовій службі (за призовом чи контрактом); 3) проходження військової служби у військовому формуванні, належність до якого визначає особу потенційним суб'єктом військового злочину.

У межах охоронних військових кримінальних правовідносин при вчиненні військовослужбовцем військових злочинів додатковими ознаками виступають: відповідність ознак суб'єкта регулятивних правовідносин умовам вчинення злочину та можливість притягнення до відповідальності як суб'єкта військових злочинів; перебування військовослужбовця у певному виді військових правовідносин; їх вплив на призначення спеціальних покарань.

Із набранням законної сили обвинувальним вироком суду військові кримінальні правовідносини трансформуються у військові кримінально-виконавчі, які визначають подальшу специфіку його суб'єкта.

При відбуванні спеціальних покарань статус військовослужбовця змінюється, набуваючи специфіки: 1) щодо подвійності регулювання – з одного боку, це положення кримінально-виконавчого законодавства, що визначають його статус як засудженої особи, а з другого – норми військового законодавства, що регулюють його статус як особи, що проходить військову службу; 2) залежить від виду покарань – пов'язаних чи не пов'язаних з ізолюванням особи від суспільства; можливості виконувати свої військово-службові обов'язки; продовжувати військову службу та залишатися у статусі військовослужбовця.

Визначаючи статус військовослужбовця, слід брати до уваги те, що він може виступати суб'єктом військових і військових кримінальних правовідносин, зважаючи на вид призначеного йому покарання, у межах дії норм законодавства про кримінальну відповідальність та військового законодавства, забезпечення військової дисципліни та правопорядку в цілому, що сьогодні потребує узгодження.

2.2 Поняття покарань, які призначаються військовослужбовцям, їх ознаки та види

Сутність і зміст поняття «покарання», його ознаки осмислювали філософи, психологи, педагоги, юристи. Серед них і фахівці з кримінального права М. І. Бажанов, В. О. Глушков, В. К. Гришук, Т. А. Денисова, М. Й. Коржанський, А. Х. Степанюк, Ю. В. Шинкарьов, І. С. Яковець, інші вчені. Їх власна позиція розуміння цього феномена полягає в такому: покарання – особливий примусовий захід, поєднаний із карою і застосований відповідно до кримінального закону за вчинення злочину [195, с. 335]; захід державного примусу, що застосовується судом у вироці до особи, котра вчинила злочин, і є за своєю суттю карою, що виражає від імені держави негативну оцінку як злочину, так і особи, яка його вчинила [196, с. 336]; застосовувана судом міра державного примусу, яка заподіює злочинцю певні втрати і висловлює йому від імені держави заперечливу, докірливу, юридичну і моральну оцінку його поведінці [197, с. 364]; кара, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого [198, с. 164; 92, с. 478]; форма реалізації кримінальної відповідальності, що як історично мінливий, найбільш суттєвий крайній засіб державного примусу має особистісний характер, а зі своїм змістом – карою – позбавлення або (і) обмеження прав і свобод особи, що породжує особливий статус для особи, – судимість [147, с. 441]; захід державного примусу, що є юридичним наслідком злочину, який має публічний характер, та полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого, виражає

негативну оцінку держави і суспільства на вчинені злочинні дії і тягне за особою, як правило, судимість [199, с. 330].

Таке розмаїття думок засвідчує дискусійність цього питання, наголошуючи на незавершеності процесу його одностайності та окресленості узагальнювальних ознак. Щоразу, визначаючи поняття «покарання», вчені намагалися виокремити в ньому ті риси, що, як вони вважають, більш влучно і вдало його характеризували. На думку одних, це характеристика шести суттєвих ознак покарання, других – семи, третіх – восьми й т. д. До того ж систематизація суттєвих його ознак також не знайшла своєї єдності. Проте загальна позиція каральної діяльності – примушування винної особи до правомірної поведінки за наявності певних право обмежень – переважає.

Для подальшого наукового дослідження розглянемо ознаки, які характеризують покарання, що застосовуються саме до військовослужбовців та визначені у їх специфіці як ізоляції особи.

Покарання, пов'язані з ізоляцією особи, здебільшого асоціюються з ізоляцією, як ознакою позбавлення волі. Зрозуміло, особа, потрапляючи у кримінально-виконавчу установу закритого типу (виправну колонію), отримує певні обмеження – вона позбавляється можливості вільно вибирати місце проживання, пересуватися, спілкуватися, обирати рід занять, розпоряджатися вільним часом тощо. Одночасно ця ознака має свій прояв і в інших видах покарання, що, не будучи позбавленням волі, також визначають ізоляцію особи.

Поширеною серед науковців є думка, що ізоляція особи незалежно від її аспектів може бути фізичною (зовнішньою та внутрішньою) і духовною (інтелектуальною) [200, с. 12; 201, с. 146]. За фізичної особа поміщається в ізольоване приміщення, де їй забороняється самовільно залишати визначену територію та знаходитися без дозволу адміністрації на інших її об'єктах (зовнішня ізоляція). Такі особи утримуються у відповідних палатах загального чи одиночного перебування (внутрішня ізоляція) за диференційованим принципом розміщення людей.

Духовна (інтелектуальна) ізоляція полягає в обмеженні особи у спілкуванні з родичами, в можливості отримувати культурну, політичну інформацію повним обсягом, використовувати засоби масової інформації, отримувати відповідну літературу тощо. Одночасно особа не ізолюється від суспільства загалом. Засуджений не вилучається з певного кола суспільних правовідносин, а, потрапляючи в інші, зберігає свою суб'єктність, не позбавляється пізнавальних можливостей, не втрачає інтелектуального спілкування. Ізоляція становить винятково фізичну ознаку. Особа ізолюється як біологічний організм, проте не відокремлюється духовно від суспільства, а лише соціально відсторонюється. З обмеженням спілкування та соціальних зв'язків обмежується свобода засудженого як соціо-біологічної істоти, що відокремлює його від суспільства духовно [200, с. 16].

Зрозуміло, що певні обмеження засудженої особи у спілкуванні, користуванні Інтернетом, перегляді відеофільмів і телепередач, підборі інформації, що передається по радіо, можливості мати при собі відповідну кількість книг є. Проте спілкування з родичами, знайомим, друзями, отримання листування і відправлення телеграм без обмеження їх кількості; користування книгами, журналами і газетами; зустрічі з родичами та іншими особами; одержання та відправлення посилок, бандеролей, грошових переказів, передач; телефонні розмови з особами, що поза межами гауптвахти, користування Інтернетом переважає на шальках терезів у духовному спілкуванні. Тим більше що Україна, перебуваючи на шляху узгодження кримінально-виконавчого законодавства із міжнародними стандартами поводження з ув'язненими, докладает чимало зусиль для зведення духовної ізоляції до мінімуму, забезпечення зміцнення зв'язків із родиною, отримання освіти, культурної діяльності, запроваджуючи для цього відповідні реформи.

Такі ознаки ізоляції притаманні й іншим видам покарання. У разі засудження військовослужбовців до арешту чи тримання в дисциплінарному батальйоні їх поміщають в ізольоване приміщення (на гауптвахту чи в дисциплінарний батальйон), де «забороняється самовільно залишати призначену для перебування ізольовану територію, приміщення або визначене місце роботи, а також перебувати

без дозволу командування у відділеннях, в яких вони не проживають, або на виробничих об'єктах, на яких вони не працюють» [111, абз.11 п. 3 розд. 2].

За фізичної внутрішньої ізоляції засуджений військовослужбовець утримується в загальних (по 3–10 осіб), одиночних (у виняткових випадках чи за порушення встановленого порядку відбування покарання) та спеціальних палатах диференційовано залежно від статі, виду військової служби та військового звання. Територія та приміщення, призначені для розміщення та обслуговування засуджених військовослужбовців, надійно відокремлюються парканом (ґратами) від адміністративної території дисциплінарного батальйону; двері (вхідні ворота) в розташуванні (на території) змінного складу обладнуються звуковою сигналізацією та відчиняються тільки з дозволу чергового дисциплінарного батальйону; вікна і двері приміщень, в яких розміщують засуджених військовослужбовців, обладнують металевими ґратами, а двері також обладнують механічними та, за можливості, додатково – електромеханічними замками. Для забезпечення надійної охорони засуджених і належного контролю за ними визначена наявність озброєного конвою, який стежить за убезпеченням спілкування засуджених зі сторонніми особами [109; 112]. Камери обладнують відповідно до норм Інструкції про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців.

Духовна (інтелектуальна) ізоляція засуджених військовослужбовців полягає в обмеженні спілкування з родичами, можливості отримувати культурну, політичну інформацію повним обсягом, у тому числі з використанням засобів масової інформації, одержання і тримання відповідної літератури, книг, журналів тощо. Зрозуміло, як і у разі позбавлення волі, засуджені до арешту чи тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовці повністю не позбавляються можливості бути частиною суспільства, підтримувати зв'язки із сім'єю, родичами. Їх ізолювання полягає в певному відстороненні від суспільного середовища, вільного життя, можливості розпоряджатися собою, користуватися правами, свободами, можливостями тощо. Але, перебуваючи у кримінально-виконавчих установах закритого типу, особи зазнають більших обмежень, порівняно з іншими засудженими до арешту чи тримання в дисциплінарному батальйоні. Залежно від

рівня безпеки колонії рівень ізоляції засуджених змінюється з відповідним обсягом їх правообмежень.

Ізоляція в тюрмах, зазначав М. О. Стручков, є таким її типом, який щодо вітчизняних виправно-трудоустанов можна назвати максимальним [202, с. 86]. Зокрема, у виправних колоніях максимального рівня безпеки тримання засуджених здійснюється в умовах суворої ізоляції; щодо них обмежено кількість короткострокових і тривалих побачень; отримання посилок, бандеролей; визначено суму витрат коштів на місяць тощо. Хоча міжнародні документи і рекомендують зводити ізоляцію засуджених до мінімуму, зміцнювати зв'язки з родиною, надавати можливості здобувати подальшу освіту, долучатися до культурної діяльності, сучасні реалії ізоляції засуджених, адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів потребують більш дієвих кроків щодо їх реалізації. Проте слід наголосити, що покращився правовий статус засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки, обмеження витрат для придбання продуктів харчування, одягу, взуття, білизни та предметів першої потреби, кількості грошей, зароблених у виправній колонії, одержаних за переказами, за рахунок пенсії та іншого доходу, було знято. Це також стосувалось і виправних колоній мінімального та середнього рівня безпеки [203]. Тому говорити про ізоляцію як виключну ознаку позбавлення волі проблематично.

Інша ознака, що визначає спільність покарань, пов'язаних з ізоляцією особи, – режим. Його здебільшого пов'язують із покаранням у виді позбавлення волі. Чинне законодавство визначає поняття режиму «як встановлений порядок виконання та відбування покарання, що забезпечує ізоляцію засуджених; постійний нагляд за ними; виконання покладених на них обов'язків; реалізацію їхніх прав і законних інтересів; безпеку засуджених і персоналу; роздільне тримання різних категорій засуджених; різні умови тримання засуджених залежно від виду колонії та зміну умов тримання засуджених». Проте це стосується лише виправних і виховних колоній, як зазначено у ч. 1 ст. 102 КВК України. Загального поняття «режим» законодавство не надає.

За загальнозживаним значенням під режимом розуміють суворо встановлений розпорядок дня, життя, праці, відпочинку; систему заходів, правил, запроваджуваних для досягнення певної мети; певні умови, необхідні для забезпечення існування чого-небудь тощо [77, с. 645; 76, с. 1208]. Юристи і філософи вважають його сукупністю правил поведінки [204, с. 233], порядком (виконання покарання; життя і праці засуджених; тримання в установах виконання покарань; виконання – відбування покарання; реалізації кримінально-правової кари) [204, с. 228; 205, с. 91; 206, с. 178; 207, с. 201; 208, с. 202, 203]; діяльністю адміністрації установ виконання покарань [209, с. 115]; правопорядком [90, с. 74]. Залежно від змісту покарання, А. Х. Степанюк вирізняє режим у вузькому та широкому значенні. Як установа кримінально-виконавчим законодавством сукупність правил поведінки засуджених (режим відбування покарання) та заходи, що здійснюються органами й установами виконання покарань, спрямовані для досягнення цілей покарання (режим виконання покарання), у вузькому значенні – це інститут позбавлення волі. Як режим безпосередньо виконання – відбування інших видів покарань – режим у широкому його розумінні [204, с. 233].

Відповідно до положень КВК України режим – основний засіб виправлення та ресоціалізації засуджених, що окреслює порядок виконання та відбування покарання для досягнення цілей покарання, до того ж в одних випадках порядок виконання та відбування покарання, як такий (у разі виконання покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, службового обмеження для військовослужбовців, конфіскації майна та ін.), в інших – як сутність конкретного виду покарання («режим у дисциплінарному батальйоні», «режим у колоніях», «режим особливих умов у колоніях»). Не заперечуючи логіки існування кожного з них, варто наголосити, що чинним КВК України режим покарань, пов'язаних з ізоляцією особи, визначається як необхідний для забезпечення ізоляції засуджених, охорони та постійного нагляду за ними, роздільного утримання різних категорій осіб за відповідними критеріями, неухильного та точного виконання засудженими своїх обов'язків; створення умов для успішного застосування різних основних засобів виправлення особи. І це

впливає безпосередньо з диспозиції ст. 102 «Режим у колоніях та його основні вимоги», ст. 72 «Режим у дисциплінарному батальйоні» та ст. 51 «Порядок та умови виконання покарання у виді арешту» КВК України. За винятком диференційованих умов тримання засуджених, їх зміни залежно від виду установи виконання покарань, режим покарань, пов'язаний з ізоляцією засуджених військовослужбовців, аналогічний індивідуальним особливостям реалізації стосовно кожного.

Іще одна спільна ознака покарань, пов'язаних з ізоляцією особи, зумовлюється їх тривалістю і визначається строком відбування покарання.

Як відомо, тривалість покарання, що має каральний вплив (чим триваліший строк, тим сильнішим вважається його вплив на засудженого), є певним показником, мірилом суспільної небезпеки засудженого і вчиненого ним злочину щодо його ізоляції [210, с. 39]. Навіть за рівності всіх інших умов, у разі збільшення строку покарання підвищується його каральний вплив. Відповідно і чинне законодавство диференційовано підходить до такого визначення. Так, відносно невеликі строки ізоляції визначено щодо арешту. Згідно з ч. 1 ст. 60 КК України арешт призначається в межах від одного до шести місяців для повнолітніх осіб і ст. 101 КК України від 15 до 45 діб – для осіб віком від 16 до 18 років. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців передбачає покарання, яке за ступенем суворості вирізняється тривалістю ізоляції – від шести місяців до двох років. На відміну від покарання осіб, які не є військовослужбовцями, застосування покарання, пов'язаного з ізоляцією особи строком від шести місяців до одного року, має прогалини. Арешт як вид покарання обмежується шістьма місяцями ізоляції особи від суспільства, а позбавлення волі від одного року. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців – єдина ланка між арештом і позбавленням волі, що цілісно поєднує поступове збільшення строку ізоляції особи між ними.

Водночас покарання, пов'язані з ізоляцією особи, мають свою специфічність стосовно військовослужбовців (специфічні ознаки). Це пояснюється наявністю в них особливого статусу. Покарання у виді арешту з триманням на гауптвахті, тримання в дисциплінарному батальйоні призначається лише щодо визначеної категорії осіб –

військовослужбовців. Під час відбування покарання вони, крім набуття статусу засудженої особи, залишаються у своєму попередньому статусі – статусі військовослужбовця. Правове регулювання такого становища зумовлюється подвійністю нормативного визначення: щодо першого статусу – здійснюється відповідно до норм кримінально-виконавчого законодавства з питань відбування та виконання конкретного виду покарання, стосовно другого – відповідно до норм військових статутів і законодавства у сфері проходження та несення військової служби. Після відбування покарання засуджені військовослужбовці проходять військову службу з подальшим службовим їх використанням. Проте військовослужбовці, засуджені до позбавлення волі, у разі набуття законної сили рішення суду щодо призначення цього покарання, втрачають такий статус. Хоча можливість повернення їх до виконання своїх службових обов'язків не виключається.

Але такого правового статусу, як засуджений військовослужбовець, немає. Його суть впливає винятково із загальнотеоретичних понять. Правовий статус засудженого заснований на загальному статусі громадян України й закріплений у нормативно-правових актах різних галузей права як сукупність їхніх прав, законних інтересів, обов'язків і залежить від призначеного виду покарання та поведінки засудженого в період його відбування [203, с. 34]. І хоча в чинному КВК України статусу засудженого присвячено главу, уніфікація понятійного апарату потребує законодавчого підґрунтя. Це стосується засуджених військовослужбовців.

Відповідно до положень Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей» військовослужбовці користуються «всіма правами і свободами людини та громадянина, гарантіями цих прав і свобод, закріпленими в Конституції України та законах України», зважаючи на встановлені законодавством особливості [180, ст. 1²]. Як представники державної служби особливого характеру вони наділені повноваженнями, володіння якими неможливе для будь-якої особи, та водночас обмежуються у правах і свободах як звичайні особи. Але цілісності у визначеності таких прав, свобод, обмежень, що лише частково окреслені у військових статутах, бракує. Для підтримання соціальної

стабільності у військовому середовищі та забезпечення реалізації конституційних прав і свобод військовослужбовців держава взяла на себе лише зобов'язання в аспекті їх соціального і правового захисту щодо пільг, гарантій і наявних компенсацій. У разі набуття статусу засудженого законодавець визначив його як такий, що передбачений для військовослужбовців ЗСУ з обмеженнями, встановленими кримінально-виконавчим законодавством. Тож регулювання статусу засудженого військовослужбовця, зважаючи на загальні положення кримінально-виконавчого законодавства та законодавства у сфері регулювання порядку проходження військової служби, залишилися в правовому полі його дискусій.

Особливістю застосування покарань, пов'язаних з ізоляцією особи (військовослужбовця), також є можливість перебувати на військовій службі з подальшим виконанням своїх військово-службових обов'язків чи отримати таке право. У разі засудження військовослужбовця до арешту чи тримання в дисциплінарному батальйоні за ним залишається право перебувати на військовій службі з обмеженням виконання службових обов'язків.

Проте, коли військовослужбовцю призначається позбавлення волі: 1) його звільняють з військової служби; 2) він втрачає свій статус як військовослужбовець; 3) підпадає під дію виключно кримінально-виконавчого законодавства; 4) його направляють для відбування покарання у кримінально-виправні установи закритого типу на загальних підставах (за винятком, представників правоохоронних органів); 5) обмежують щодо можливості в подальшому поновитися на військовій службі; 6) він отримує судимість як негативний наслідок своєї діяльності. Тобто, на відміну від інших видів покарань, пов'язаних з ізоляцією особи, засуджений військовослужбовець набуває значно гіршого правового становища – і здебільшого через наявність у нього судимості. Саме стан судимості є породженням винятково кримінального покарання [208, с. 58]. Але, якщо військовослужбовець засуджений до арешту чи тримання в дисциплінарному батальйоні, після відбування ним покарання чи навіть дострокового звільнення він визнається таким, що не має судимості та отримує можливість продовжувати проходити військову службу. Крім того, відповідно до положень Концепції реформування кримінальної юстиції

України в разі запровадження інституту кримінального проступку існування інституту судимості виключатиметься.

Специфічною ознакою, що характеризує покарання, пов'язані з ізоляцією особи – військовослужбовця, є також наявність спеціального органу, який забезпечує їх виконання.

Відповідно до Закону України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» Військова служба правопорядку (далі – Служба правопорядку) виконує рішення про тримання військовослужбовців на гауптвахті та забезпечує виконання кримінального покарання стосовно військовослужбовців, які за вироком суду засуджені до тримання у дисциплінарному батальйоні [211, абз. 10 і 11 ч. 1 ст. 3]. На підставі рішення суду засуджений військовослужбовець доставляється (направляється) для відбування покарання на гауптвахту Служби правопорядку або в дисциплінарний батальйон. Незалежно від виду військового формування, належності до відповідної категорії військовослужбовців, засуджені відбувають ці покарання в органах управління Служби правопорядку. Але така ситуація не однозначна, оскільки за своїм статусом Служба правопорядку згідно з положенням згаданого Закону України призначена для забезпечення правопорядку та військової дисципліни виключно стосовно військовослужбовців ЗСУ. З реалізацією таких функцій військовослужбовці інших військових формувань залишаються поза нормативним урегулюванням, а щодо узгодженості їх статусу постає низка запитань.

Відповідно до Інструкції про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців незалежно від належності до певного виду військового формування різні категорії військовослужбовців у разі засудження до арешту підлягають відбуванню покарання на гауптвахтах органів управління Служби правопорядку. Гауптвахта Служби правопорядку – спеціальне приміщення, обладнане в будівлі органу управління Служби правопорядку (підрозділу Служби правопорядку) для виконання покарання щодо військовослужбовців (військовозобов'язаних), засуджених до арешту [112]. Але позиція щодо відбування покарання на гауптвахтах різних категорій засуджених військовослужбовців є

проблематичною з огляду на повноваження самої Служби правопорядку, яка згідно зі ст. 1 Закону України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» за своїм основним призначенням повинна забезпечувати правопорядок і військову дисципліну виключно стосовно військовослужбовців ЗСУ. Водночас у реалізації функції забезпечення виконання кримінальних покарань у виді тримання в дисциплінарному батальйоні або арешту її повноваження мають спрямованість на категорію військовослужбовців, які можуть належати до різних військових формувань [211, п. 8 ч. 1 ст. 8]. За таких обставин виникає правова колізія.

З одного боку, Інструкція про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту, та затриманих військовослужбовців (як підзаконний нормативний акт), в якій передбачено, що військовослужбовці незалежно від виду військового формування, до якого вони належать, у разі засудження до арешту тримаються на гауптвахтах Служби правопорядку, увійшла в колізію із вищевказаним Законом України, який забезпечує правопорядок і військову дисципліну виключно стосовно військовослужбовців ЗСУ, з другого боку – з основним призначенням Служби правопорядку, яка, реалізуючи пенітенціарні функції за відповідними положеннями Закону України, виявилася обмеженою у своїх повноваженнях як орган, що забезпечує військовий правопорядок і дисципліну виключно серед військовослужбовців ЗСУ. Тобто, з розширенням правових можливостей реалізації пенітенціарних функцій Служби правопорядку стосовно військовослужбовців різних військових формувань чинна Інструкція спровокувала паралельність існування взаємозаперечних позицій різної юридичної сили.

Це стосується і засуджених військовослужбовців, які відбувають покарання в дисциплінарному батальйоні. Дисциплінарний батальйон як військова частина, що утримується на окремому штаті ЗСУ, за основним його призначенням забезпечує виконання кримінального покарання стосовно військовослужбовців, які за вироком суду засуджені до тримання в дисциплінарному батальйоні. Належність таких засуджених до відповідного військового формування не має значення під час відбування ними покарання. Будь-яка згадка щодо нормативності врегулювання відсутня [109]. І це є позитивним, оскільки, по-перше, немає колізії щодо

врегулювання різних категорій військовослужбовців з належністю їх до певного військового формування, по-друге, сприяє можливості відбування цього покарання різними категоріями військовослужбовців.

Але дисциплінарний батальйон як військове формування перебуває у військово-правових відносинах зі Службою правопорядку. Остання через начальника Головного управління Військової служби правопорядку забезпечує організаційно-правову діяльність батальйону, реалізує контроль режиму та умов тримання засуджених військовослужбовців і виконання батальйоном інших форм виправлення та ресоціалізації засуджених. Керуючись у своїй діяльності Законом України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України», дисциплінарний батальйон знову ж таки потрапляє в аналогічну колізію із нормативністю визначення щодо відбування покарання різними категоріями засуджених військовослужбовців [212, с. 205]. Тому на часі уніфікування повноважень Служби правопорядку щодо реалізації її функцій стосовно різних військових формувань. Водночас, коли йдеться про забезпечення виконання покарань Службою правопорядку стосовно військовослужбовців, постає питання логічності її існування в цілісності системи кримінально-виконавчої політики держави як суб'єкта її реалізації.

Виконавчі функції Служби правопорядку як правоохоронного органу спеціального призначення полягають винятково в безпосередньому виконанні арешту з триманням засуджених на гауптвахтах, забезпеченні виконання покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, конвоюванні засуджених до дисциплінарного батальйону, профілактичній роботі серед військовослужбовців, сприянні військовому командуванню в забезпеченні військової дисципліни, а також запобіганні злочинним діям у тісній взаємодії з іншими правоохоронними органам та військовими формуваннями. Як ми акцентували в авторській публікації [213, с. 197–202], зважаючи на пріоритетні напрями реформування в системі національної безпеки та оборони щодо створення єдиної системи військової юстиції, чинні повноваження Служби правопорядку не відповідають потребам сьогодення. У країні, що перебуває в режимі фактичної війни, як зазначав Головний військовий

прокурор України А. В. Матіос, має бути єдина система органів військової юстиції. Забезпечення цілісності складової належного стану бойової готовності, підтримання внутрішньої дисципліни, забезпечення ефективного та надійного виконання обов'язків, недопущення зловживання військовою силою повинні бути основою військової юстиції [214].

Першими кроками в цьому напрямі стало відродження військової прокуратури, визначення необхідності реформування Служби правопорядку та реанімування судової влади. Затверджена Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311 Концепція реформування кримінальної юстиції України визначила, що чинна система кримінальної юстиції не відповідає новим суспільним відносинам, які склалися в Україні, не забезпечує належного стану правопорядку, ефективного захисту осіб, суспільства та держави від небезпечних посягань на соціальні цінності, права й законні інтереси, наголошуючи на тому, що докорінні зміни сьогоденного життя суспільства і держави створили передумови для реформування діяльності органу щодо забезпечення дисципліни та правопорядку у військах [215].

Питання започаткування єдиного органу зі зміцнення правопорядку у військах, посилення боротьби зі злочинністю та іншими правопорушеннями серед військовослужбовців порушувалося неодноразово. Ще в 1993 р. уперше було запропоновано проект Закону України про військову міліцію в складі ЗСУ. Його положення викликали жваві дискусії практиків і теоретиків стосовно концептуального статусу органу, його основних функцій, повноважень, підпорядкованості, єдності правового регулювання щодо різних військових формувань тощо [216]. Нечіткість визначення статусу військової міліції впливала на ґрунтовність правового забезпечення ЗСУ та інших військових формувань. Повна залежність новоствореного органу від командного складу викликала сумніви щодо ефективності виконання ним завдань функціональних обов'язків, дотримання законності забезпечення військової дисципліни у ЗСУ. Урегульоване нормативне визначення забезпечення військової дисципліни в ЗСУ силами командирів і начальників відповідних структур військових формувань набуло відкритого

правового дисбалансу із запропонованим положенням. Відповідно в такій редакції законопроект не знайшов подальшого розвитку.

Із розбудовою держави, прийняттям Конституції України питання забезпечення національної безпеки постали у своїй актуальності. Складна криміногенна ситуація, зростання військової злочинності, низький рівень мотивації проходження військової служби, численні недоліки режиму правопорядку, дисципліни у сфері організації військової служби, руйнування загального бойового потенціалу ЗСУ й інших військових формувань – усе це потребувало кардинальних дій щодо наведення статутного порядку у військах. І знову лунають заяви уряду про доцільність повернутися до питання створення військової поліції, що, як і раніше, залишилося на рівні декларативних норм.

Водночас серед учених науковий інтерес до проблем забезпечення військової дисципліни активувався [217; 218, с. 91–94; 219, с. 34–37]. Але на ґрунтовних наукових підвалинах нормативне регулювання існування військової міліції не знайшло свого правового завершення. Причинами цього В. Ю. Щербатих вважає намагання досягти мети напрацюваннями робочої групи лише з офіцерів Міністерства оборони України, спрямованість на створення військової міліції в лавах тільки оборонного відомства, недостатню глибинність науково-теоретичного осмислення пов'язаних із цим проблем, відсутність належного координування зусиль з фахівцями державних правоохоронних органів і державних органів, які мали у своєму складі військові формування, та ін. [220, с. 10].

Суттєвим проривом у напрямі створення військової поліції стало започаткування 2002 р. єдиного відомчого спеціалізованого правоохоронного формування для забезпечення правопорядку і військової дисципліни у ЗСУ – Військової служби правопорядку у Збройних Силах України. Як спеціальне правоохоронне формування у складі ЗСУ Служба правопорядку була призначена, зокрема, для забезпечення правопорядку і військової дисципліни серед військовослужбовців ЗСУ; запобігання злочинам, іншим правопорушенням у ЗСУ, їх припинення; для захисту життя, здоров'я, прав і законних інтересів військовослужбовців, військовозобов'язаних під час проходження ними зборів [211,

ст. 1]. Але його положення стосувалися вирішення проблем боротьби зі злочинністю лише щодо ЗСУ. Тому для зміцнення морально-психологічного стану особового складу, забезпечення законності, правопорядку і військової дисципліни не лише у ЗСУ, а й в інших військових формуваннях Кабінету Міністрів України було доручено розроблення змін до Закону щодо розширення повноважень цієї служби на всі військові формування України [221].

Із затвердженням у 2008 р. Концепції реформування кримінальної юстиції України в межах реформування органів кримінальної юстиції питання Служби правопорядку згадуються в аспекті реформування її у Військову поліцію [222]. Зміни у воєнно-політичній ситуації в державі, Революція гідності, проведення АТО на Сході країни, зростання військової злочинності змусили повернутися до питання створення Військової поліції. У 2015 р. було запропоновано проект Закону «Про Військову поліцію» [223]. Зважаючи на досвід розроблення попередніх законопроектів, а також вимоги сучасності щодо необхідності реформування системи національної безпеки та оборони, ЗСУ, інших військових формувань України, питання підтримання військової дисципліни та правопорядку відзначилися доволі прогресивними аспектами.

У цьому проекті Військову поліцію визначено як військове правоохоронне формування під загальним керівництвом Міністра оборони України.

У межах компетенції її повноваження поширюються на всі військові формування (ЗСУ, правоохоронні органи спеціального призначення, інші військові формування).

Завдання за основним призначенням викладено цілісно: від запобігання вчиненню злочинів та інших правопорушень, їх виявлення і припинення, здійснення досудового розслідування, проведення оперативно-розшукової діяльності до виконання рішень про тримання військовослужбовців на гауптвахті, забезпечення виконання кримінального покарання у виді тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців тощо [223].

Водночас окремі положення законопроекту доволі суперечливі. Засвідчують це основні зауваження, висловлені у висновку Головного науково-експертного

управління Верховної Ради України. Стосуються вони, зокрема, правового статусу Військової поліції, правової регламентації її правоохоронної діяльності для оборонного відомства та його керівництва, дисбалансу понятійного апарату тощо [224].

Окреслюючи статус Військової поліції як військового правоохоронного формування, ініціатори законопроекту не узгодили цей статус із положеннями чинного законодавства.

По-перше, указуючи на статус органу як військового правоохоронного формування, не визначилися насамперед з його суттю та розумінням, що в нього закладається. Якщо йдеться про військове формування, то воно повинно визначатись як формування із сукупністю військових з'єднань і частин, органів управління ними, що призначене для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності [161, абз. 13 ст. 1]. Якщо це правоохоронний орган – він здійснює правозастосовні або правоохоронні функції [225, ст. 1]. Військова поліція не є учасником оборонних операцій та її суб'єктом у разі воєнних дій під час збройного конфлікту чи загрози нападу.

По-друге, для забезпечення виконання покладених повноважень кожен із вказаних вище органів має доволі різний спектр дій. Якщо це правоохоронний орган, то він уповноважений обмежувати певні права та свободи людини задля досягнення цього. Якщо це військове формування, то законодавством обмеження прав і свобод людини не передбачено. Водночас для забезпечення виконання кримінальних покарань Військова поліція наділена такими повноваженнями. Відповідно щодо формулювання правового статусу Військової поліції як військового та правоохоронного формування постає питання його законності.

По-третє, з огляду на завдання щодо тримання військовослужбовців на гауптвахті, забезпечення виконання кримінального покарання у виді тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців правовий статус Військової поліції входить у колізію й із запропонованою Концепцією реформування кримінальної юстиції України. Згідно з останньою функціонування системи

виконання кримінальних покарань має здійснюватися демілітаризованою державною кримінально-виконавчою службою у сфері відання Міністерства юстиції України [222]. Передача Державної кримінально-виконавчої служби України до сфери відання Міністерства юстиції, як зазначав тодішній міністр юстиції О. В. Лавринович, є одним із рішучих кроків виконання зобов'язань, взятих на себе Україною при вступі до Ради Європи [226].

З метою подальшої оптимізації системи управління Державної кримінально-виконавчої служби України були схвалені Концепція Державної цільової програми реформування Державної кримінально-виконавчої служби на період до 2017 р. [227] і Державна цільова програма реформування Державної кримінально-виконавчої служби на 2013–2017 рр. [228]. Але такі позитивні кроки були достроково припинені задля наступної оптимізації, тільки уже бюджетних коштів. Відповідно на початок 2017 р. після завершення дії Концепції реформування кримінальної юстиції України, припинення інших документів щодо реформування Державної кримінально-виконавчої служби, ми знову залишилися на вихідних позиціях.

Проте питання відповідності правового статусу Військової поліції залишилися відкритими. Згідно з ч. 3 ст. 5 проекту Закону загальне керівництво Військовою поліцією, а також керівництво нею щодо виконання правоохоронних завдань і функцій покладено на Міністра оборони України.

Наявність військового підпорядкування в існуванні Військової юстиції як військового формування з єдиною системою органів і військових частин є необхідною умовою. Але така ідея має доволі суперечливий характер.

Зважаючи на керування у своїй діяльності принципами централізованого управління та єдиноначальності, обов'язок беззастережно виконувати накази командирів (начальників), незалежність та неупередженість прийняття ними рішень викликають великі сумніви.

Дублюючи особливості підпорядкування, характерні для Служби правопорядку, новостворена Військова поліція втрачатиме будь-яку ефективність своєї реорганізації. Як зазначала перший заступник Міністра юстиції Н. І. Севостьянова, «наш фокус – демілітаризувати на першому етапі великий

апарат, який займається паперами і має набагато вищу зарплату ніж ті, хто має справу із ув'язненими. Вони повинні стати державними службовцями, які будуть розробляти підходи керування системою виконання покарань» [298]. А мілітаризація військової поліції, її залежність і вплив Міністра оборони призведуть до втрати доцільності переформатування пенітенціарної системи відповідно до європейських стандартів.

Хоча нормативне регулювання Військової поліції в підпорядкованості Міністру оборони України неодноразово підтримувалося науковцями (В. О. Шамраєм, В. Ю. Щербатих та ін.), досвід провідних країн світу (Великої Британії, Італії, КНР, Німеччини, США, Франції тощо), які мають довготривалу історію становлення, розвитку й функціонування подібних органів (правоохоронних органів із військовим статусом, як військова поліція (military police), корпус карабінерів (Arma dei Carabinieri), національна жандармерія (Gendarmerie Nationale), засвідчує можливість прямого підпорядкування міністру оборони чи його подвійності – як міністру оборони, так й іншим органам державної влади (Державній поліції, Міністерству юстиції тощо). Але вітчизняне законодавство має певні особливості. Тому, на нашу думку, доцільно окреслити індивідуальність існування цілісності системи виконання покарань стосовно військовослужбовців з віданням Міністерству юстиції України з безпосередньою взаємодією з Міністерством оборони України.

По-четверте, заслуговує на увагу визначеність нормативного врегулювання виконання Військовою поліцією кримінально-виконавчих функцій. Запропонований законопроект щодо розширення повноважень Військової поліції та покладення на неї виконання комплексних функцій (від запобігання вчиненню злочинів та інших правопорушень серед військовослужбовців, їх виявлення та припинення до забезпечення виконання кримінального покарання щодо них) – доволі прогресивний документ. Законодавець і раніше робив такі спроби, проте в межах чинної Служби правопорядку [230; 231].

Реалізацію Службою правопорядку пенітенціарних функцій стосовно військовослужбовців, які за вироком суду засуджені до тримання в

дисциплінарному батальйоні або до арешту, законодавець жодного разу не заперечував. Визначаючи її й для Військової поліції, поза увагою залишають важливий момент – у системі кримінальної юстиції немає передбаченого законодавством органу чи установи, що за своїм основним призначенням забезпечували б виконання кримінальних покарань стосовно військовослужбовців у виді тримання у дисциплінарному батальйоні та арешту. Відповідно складається ситуація, коли, розширюючи повноваження Служби правопорядку чи Військової поліції, не зважають на специфічність їх як органів, що єдині виконують пенітенціарні функції стосовно військовослужбовців, які за вироком суду засуджені до тримання в дисциплінарному батальйоні або до арешту, хоча сьогодні дисциплінарний батальйон за своїм призначенням визначений як такий, що забезпечує виконання кримінального покарання стосовно військовослужбовців, які за вироком суду засуджені до тримання в дисциплінарному батальйоні.

Тому з огляду на позицію законодавця щодо визначення повноважень Військової поліції доцільно взяти до уваги нормативність урегулювання виконання нею пенітенціарних функцій за її призначенням як правоохоронного органу спеціального призначення з підпорядкуванням МЮ у взаємодії із МО [213, с. 200, 201].

Завершуючи аналіз ознак покарань, пов'язаних з ізоляцією, обґрунтуємо існування самої системи класифікації покарань, пов'язаних з ізоляцією особи.

За чинним КВК України покарання класифіковано за їх видами з таким критерієм градації, як позбавлення волі. До першої групи віднесено покарання, не пов'язані з позбавленням волі (штраф; позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; службові обмеження для військовослужбовців; конфіскація майна; арешт; обмеження волі та тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців). До другої – позбавлення волі. До третьої – довічне позбавлення волі. Щодо диференціації їх у системності розміщення, ця класифікація сумнівна.

Як і будь-яка інша, класифікація виконання покарань має своїм підґрунтям системність підходу, що передбачає наявність принаймні кількох об'єктів у структурі їх об'єднання; сукупність їх за спільністю ознак; ідентичність за змістом. Класифікація, зазначає В. І. Зубкова, необхідна для чіткої побудови як самої системи, так і точного формування інститутів права [232, с. 195]. Запропонованій законодавцем класифікації таких ознак бракує, оскільки:

по-перше, будь-який поділ на групи передбачає наявність кількох (як мінімум двох) об'єктів, предметів, поєднаних спільною ознакою або таких, що перебувають поблизу один від одного. У системі класифікації виконання покарань за КВК України до першої групи віднесено дев'ять видів покарань, до другої та третьої – по одному. Відповідно логічність існування останніх груп викликає сумнів;

по-друге, нормативно-правове регулювання виконання покарань однієї групи містить певні суперечності. Так, регулювання виконання покарань у групі покарань, не пов'язаних із позбавленням волі (позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські та виправні роботи), визначено положеннями КВК України як виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, а також положеннями Інструкції про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі [233]. Порядок виконання інших видів покарань цієї групи (арешт, обмеження волі) окреслений нормами КВК України як покарання, не пов'язані з позбавленням волі, та нормами Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, відповідно до яких визначений порядок виконання та відбування кримінальних покарань у виді арешту, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі [111]. Тож постає питання невідповідності зафіксованої в положеннях КВК України групової класифікації виконання покарань за критерієм пов'язаності їх із позбавленням волі їхньому нормативному врегулюванню іншими документами;

по-третє, порядок виконання покарання, не пов'язаного з позбавленням волі (арешт, тримання в дисциплінарному батальйоні), в частині правового регулювання прав, обов'язків, заборон, обмежень засуджених осіб, матеріально-побутового забезпечення, медичного обслуговування визначено ідентично щодо осіб, які

відбувають покарання у виді позбавлення волі, та встановлених для них норм. Крім того, засуджені військовослужбовці, які відбувають покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, зобов'язані додержуватися вимог режиму, встановленого для засуджених до позбавлення волі;

по-четверте, зміст покарання у виді позбавлення волі, арешт і тримання в дисциплінарному батальйоні мають спільні ознаки.

Тому класифікація виконання покарань за чинним КВК України потребує змін. Об'єднання покарань у групи має відбуватись як у спільності ознак їх існування, так і з ідентичністю нормативного регулювання щодо кожного. Об'єднувальною умовою убачається не позбавлення волі як таке, а саме ізоляція особи як її основний чинник. Без неї, як і без визначених у законодавстві обмежень, неможливе існування низки покарань. А для завершення логічності побудови класифікації всіх видів покарань у КВК України розділ, де йдеться про виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, доцільно уніфікувати під виконання покарань, не пов'язаних (пов'язаних) з ізоляцією [234, с. 160].

Отже, покарання, пов'язані з ізоляцією особи (військовослужбовця), крім загальних ознак, що характеризують їх як покарання взагалі, мають спеціальні, пов'язані з ізоляцією особи (фізична та духовна ізоляція засудженого, відбування покарання у спеціальному місці, режим, строк відбування покарання) та специфічні, зумовлені особливістю особи засудженого (подвійність правового статусу особи, наявність спеціального органу, який забезпечує виконання цих покарань).

Покарання, пов'язані з ізоляцією особи (військовослужбовця) за специфічністю ознак становлять групу покарань (у виді арешту та тримання в дисциплінарному батальйоні), що призначаються винятково військовослужбовцям, які під час відбування покарання перебувають у подвійному правовому статусі, продовжують перебувати на військовій службі з певними обмеженнями, зумовленими виконанням покарання, пов'язаним з ізоляцією особи, та виконуються спеціальним органом [119, с. 314].

За спільністю загальних та спеціальних ознак арешт, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі та довічне

позбавлення волі можна визначити як самостійну групу покарань, пов'язаних з ізоляцією особи [234, с. 160].

Щодо покарань, не пов'язаних з ізоляцією особи, то аналогічно розглядуваним вище вони позбавлені нормативності свого визначення. До того ж сам термін «покарання, не пов'язані з ізоляцією особи» не рідко використовується одночасно з такими, як «покарання, не пов'язані з позбавленням волі», «покарання, альтернативні позбавленню волі», «покарання, не пов'язані з тюремним ув'язненням» тощо. Проте в положеннях таких законодавчих актів, як КК України, КВК України, в Інструкції про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань в більшості наукових праць застосовується винятково «покарання, не пов'язані з позбавленням волі». Проте єдиного розуміння щодо змісту та обсягу цього не досягнуто.

Проблемам інституту покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, з позиції науки кримінального та кримінально-виконавчого права неодноразово присвячувалися праці вітчизняних і зарубіжних науковців. Серед них: О. В. Бец, І. А. Богатирьова, І. Г. Богатирьов, О. Г. Богатирьова, М. М. Бодюл, І. А. Вартилецька, Р. М. Гура, А. М. Минаєв, В. І. Тютюгін, С. І. Халімон та ін. Така увага визначилася необхідністю дослідження покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, як одного з концептуально-стратегічних напрямів реформування кримінально-виконавчої системи, потребою розвитку кримінального та кримінально-виконавчого права у цій площині, а також необхідністю підвищення ефективності їх застосування у практичній діяльності.

Одні вчені до таких покарань відносять усі їх види, передбачені ст. 51 КК України, крім арешту, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі та довічного позбавлення волі. Другі виключили з цього переліку ще й обмеження волі. Законодавець та деякі вчені-криміналісти, на противагу попереднім позиціям, взагалі у цій групі покарань вбачають майже всі визначені законодавством види покарань за винятком позбавлення волі та довічного позбавлення волі. Інструкція про порядок виконання

покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань, взагалі в розріз суті свого призначення (як підзаконного нормативного акта) до таких покарань на доповнення законодавчої версії відносить ще й інститут звільнення від відбування покарання. Як бачимо, наведені позиції мають доволі суперечливий характер. Говорити про уніфікування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, за таких обставин доволі складно.

Ми, як наголошувалось вище, поділяємо позицію доцільності класифікації покарань за критерієм саме ізоляції особи від суспільства. Ізоляція виступає головним чинником, що дозволяє проводити градацію, з одного боку, покарань, що мають виключність ізолювання особи від суспільства з наявністю пов'язаних із цим обмежень свободи пересування, вибору соціального спілкування тощо, а з другого – покарань, що не мають примусовості ізоляції особи, коли, відбуваючи покарання, вона залишається у попередніх соціальних, побутових, сімейних і робочих відносинах. Унаслідок цього до покарань, не пов'язаних з ізоляцією, можна віднести лише ті покарання, які не передбачають будь-яких обмежень, пов'язаних з ізолюванням особи. Це: штраф; позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; службові обмеження для військовослужбовців і конфіскація майна. Стосовно військовослужбовців, то до покарань, які можуть застосовуватися винятково щодо них, можна віднести лише позбавлення військового звання і службові обмеження.

Поряд з такою основною ознакою, як ізоляція особи, що дозволяє класифікувати покарання, існує ще одна – загальна для всіх видів покарань цієї групи. Це – відсутність правообмежень, пов'язаних з ізоляцією особи. У кожному виді покарання є певні правообмеження, характерні для певного покарання. Так, при виправних роботах особа обмежується у трудових правах щодо вільного вибору (зміни) місця роботи, майнових правах (при відрахуванні певних коштів), – права власності (вільного розпоряджання власними коштами) тощо. При інших покараннях це можуть бути обмеження трудових прав, права власності, права вільного розпоряджання особистим часом тощо. Але в жодному разі особа не

втрачає попередніх соціальних, побутових, сімейних і робочих відносин, як при ізоляції від суспільства. Вона залишається в попередніх трудових відносинах, не втрачає умов вільного спілкування, зв'язків із сім'єю та попереднім оточенням, вільного вибору місця перебування, проживання, роботи тощо.

Щодо військовослужбовців, то види покарань, які застосовуються до них, мають ще й свої специфічні ознаки.

Покарання, що не пов'язані з ізоляцією особи та застосовуються до військовослужбовців, мають виключність реалізації щодо цієї категорії осіб. Так, відповідно до ст. 54 КК України позбавлення військового звання застосовується до осіб, які мають військове звання. Військові звання присвоюються військовослужбовцям, які проходять військову службу, військовозобов'язаним і резервістам. Інші категорії осіб такого права не мають. Відповідно суб'єктом покарання виступають винятково ці категорії осіб. Службові обмеження для військовослужбовців також застосовуються лише до військовослужбовців. За положеннями ст. 58 КК України, покарання у виді службових обмежень застосовується для всіх категорій військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом чи за призовом (за винятком військовослужбовців строкової служби).

Іншою ознакою цих покарань є наявність правообмежень для особи, пов'язаних з її правовим становищем. При призначенні таких покарань військовослужбовці зазнають обмежень загально- і спеціально-правового характеру. Зокрема, при призначенні позбавлення військового звання особа втрачає статус військовослужбовця; зазнає обмежень у виборі виду обійманої посади та заняття відповідною діяльністю; позбавляється права отримувати доходи, пов'язані з наявністю (відсутністю) військового звання та відповідно до нього пільг, переваг і прав. Крім того, особа обмежена в можливості претендувати на поновлення свого попереднього статусу. При призначенні позбавлення військового звання як додаткового покарання до позбавлення волі особа ще підлягає виключенню з військового обліку громадян, що унеможлиблює повернення їй втраченого права.

При службових обмеженнях військовослужбовець, крім обмежень майнового характеру (щодо оплати праці, обов'язкового відрахування в дохід держави певного відсотка заробітку – грошового утримання), зазнає обмежень службового характеру. Він не може бути підвищений за посадою та у військовому званні до завершення виконання покарання. Строк відбування покарання не зараховується в строк вислуги років для отримання чергового військового звання. Водночас засуджений військовослужбовець залишається на посаді, яку обіймав до набуття законної сили вироку суду, та у своєму статусі військовослужбовця.

Специфічною ознакою, що характеризує покарання, не пов'язані з ізоляцією особи військовослужбовця, є також особливий порядок їх виконання.

Порядок виконання позбавлення військового звання вирізняється подвійністю правового регулювання. З одного боку, це положення норми ст. 29 КВК України, яка визначає порядок виконання покарання у виді позбавлення військового звання, з другого, – положення законодавства, що регулюють порядок проходження військової служби. При позбавленні військового звання засуджений військовослужбовець зазнає низки правових обмежень, які мають нормативність визначення лише в положеннях законодавства, що регулюють порядок проходження військової служби. Це стосується звільнення з військової служби, зняття з військового обліку громадян чи можливе переведення особи на іншу посаду. Отже, убачається неузгодженість між положеннями кримінально-виконавчого законодавства та нормами, що регулюють порядок проходження військової служби в частині виконання цього виду покарання.

Службові обмеження мають більш чітко окреслену картину правового регулювання порядку виконання цього покарання, зокрема в нормах КВК України. Хоча стосовно самого порядку виконання покарання, його організації, умов і повноважень суб'єктів чимало питань. Вони здебільшого стосуються цілісності забезпечення реалізації покарань єдиним органом виконання покарань стосовно військовослужбовців (більш детально це даватиметься у підрозділі 4.2). Проте існування такої позиції зумовлює об'єднання покарань, які застосуються винятково до військовослужбовців.

Отже, що покарання, не пов'язані з ізоляцією особи (військовослужбовця), – це покарання, застосовувані до військовослужбовців, що не пов'язані з ізоляцією, мають правообмеження загально- та спеціально-правового характеру, зумовлені їх правовим статусом і спеціальним порядком виконання у виді позбавлення військового звання та службових обмежень для військовослужбовців.

Підсумовуючи викладене, можна зробити певні висновки.

Система спеціальних покарань має специфічний характер, зумовлений особливостями застосування до військовослужбовців. За цілісності єдиної системи покарань система спеціальних покарань наділена загальними та спеціальними ознаками, що окреслюють її як складову загальної системи покарань, і специфічними – як самостійну щодо військовослужбовців, визнаючи єдність критерію їх побудови за ізоляцією особи від суспільства та специфічність застосування до військовослужбовців.

Специфічність застосування спеціальних покарань зумовлена: виключністю реалізації до військовослужбовців; їх правовим статусом; проходженням ними під час відбування покарання військової служби із продовженням виконання військово-службових обов'язків чи їх обмеженням; правообмеженнями спеціального характеру; спеціальним порядком їх виконання та наявністю спеціального органу, який забезпечує їх виконання. Запропонована система спеціальних покарань сприятиме їх диференційованому застосуванню до військовослужбовців, зважаючи на статус, підвищенню ефективності досягнення мети покарання кримінально-правовими заходами.

Висновки до розділу 2

Суспільні відносини, які виникають у сфері проходження військовослужбовцями військової служби, зумовлені особливостями її характеру, визначені специфікою існування між різними категоріями суб'єктів і чітко регламентовані законами України та актами військово-правового характеру,

становлять військовий правопорядок. Військовий правопорядок являє собою складову суспільних відносин, що виникають між військовослужбовцями, військовозобов'язаними, резервістами. Повноваження, якими наділені ці категорії осіб, визначають специфіку їх статусу, виокремлюючи їх у спеціальний суб'єкт; норми, що регулюють надані їм повноваження, мають виключну дію, пов'язану з цим статутом; положення законодавства окреслюють його особливості і зміст (категоричність; беззастережність виконання; деталізація поведінки кожного з учасників відносин; певна обмеженість прав і свобод суб'єктів, пов'язаних із виконанням службових обов'язків; підвищена відповідальність у разі їх порушення); реалізуються у процесі службової чи бойової діяльності; сфера поширення пов'язана винятково з військовою діяльністю. Утворюючи зміст військової служби, військові правовідносини визначаються специфікою військової діяльності. Військовослужбовці є її суб'єктами. Вчиняючи злочин, вони потрапляють у специфічні кримінальні правовідносини, зумовлені військовою службою, і виступають суб'єктами таких правовідносин.

Військові кримінальні правовідносини як спеціальний вид кримінальних правовідносин перебувають у межах регулятивних та охоронних кримінальних правовідносин і визначаються специфікою регулювання нормами кримінального та кримінально-виконавчого права, спеціальним суб'єктом, особливістю регулювання об'єкта та їх змістом. З огляду на це суб'єкт залежно від виду правовідносин характеризується такими ознаками: за регулятивних військових кримінальних правовідносин (основні ознаки): належність до певної категорії осіб (військовослужбовець, військовозобов'язаний, резервіст), які мають відповідати вимогам проходження військової служби (вік, стан здоров'я, перебування на військовій службі – за призовом чи контрактом); проходження військової служби у військовому формуванні, належність до якого визнає особу потенційним суб'єктом військового злочину; за охоронних військових кримінальних правовідносин (додаткові ознаки) – відповідність ознак суб'єкта регулятивних правовідносин умовам вчинення злочину та можливість притягнення до відповідальності як суб'єкта військових злочинів; перебування військовослужбовця у певному виді

військових правовідносин; їх вплив на призначення спеціальних покарань. З набранням законної сили обвинувальним вироком суду військові кримінальні правовідносини трансформуються у військові кримінально-виконавчі правовідносини, які визначають подальшу специфіку його суб'єкта.

При відбуванні покарання статус військовослужбовця змінюється, набуваючи подвійного регулювання (з одного боку, положеннями кримінально-виконавчого законодавства, що визначають його статус як засудженої особи, а з другого – нормами військового законодавства, що регулюють його діяльність як особи, що проходить військову службу), специфіка якого зумовлюється видом покарань, пов'язаних чи не пов'язаних з ізолюванням особи від суспільства, можливістю засудженого військовослужбовця виконувати свої військово-службові обов'язки, продовжувати проходити військову службу та залишатись у статусі військовослужбовця. Але через невнормованість статусу засудженого військовослужбовця та неузгодженість з нормами військового законодавства постає питання його цілісності як суб'єкта кримінальних правовідносин і забезпечення військової дисципліни та правопорядку, що спрямовує на започаткування єдиних підходів визначення статусу засудженого військовослужбовця, зумовлених видом покарань, пов'язаних чи не пов'язаних з ізолюванням особи від суспільства, можливістю її перебування на військовій службі, змогою продовжувати виконувати свої військово-службові обов'язки, бути обмеженою у їх виконанні чи підлягати забороні щодо подальшого проходження військової служби.

Обґрунтовано, що покарання, застосовувані до військовослужбовців, мають спеціальні ознаки, що відрізняють їх від інших в єдиній системі покарань, уможливліючи виокремлення як спеціальних, застосовуваних до військовослужбовців. Як складова єдиної системи покарань спеціальні покарання, застосовувані щодо військовослужбовців, у межах цієї структури визначаються виключністю реалізації до військовослужбовців і потребують: урегулювання в положеннях ст. 401 КК України; розширення правових можливостей їх реалізації в санкціях статей військових злочинів; пріоритетності принципу неминучості, а не суворості; урахування статусу військовослужбовця при їх призначенні; досягнення

мети покарання з розширенням такої правової можливості в межах військового колективу.

Сформульовано поняття спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, через основні їх ознаки: виключність реалізації щодо військовослужбовців; урахування правового статусу; реалізацію під час проходження військової служби; правообмеження спеціального характеру; спеціальний порядок виконання; забезпечення їх виконання спеціальним органом. Тобто під спеціальними покараннями, застосовуваними до військовослужбовців, слід розуміти покарання, що призначаються винятково за вироком суду в разі вчинення військовослужбовцем злочину. Полягають вони в позбавленні та обмеженні прав і свобод, зумовлених особливостями проходження військової служби та передбачених законодавством, із можливістю в подальшому продовжувати нести військову службу чи втратити таке право.

Запропоновано класифікацію спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, за критерієм ізоляції особи від суспільства. Установлено, що за цілісності єдиної системи покарань система спеціальних покарань наділена загальними, спеціальними і специфічними ознаками. Загальні та спеціальні окреслюють її як складову загальної системи покарань і як самостійну щодо військовослужбовців, визнаючи єдність критерію їх побудови за ізоляції особи від суспільства і за специфічністю застосування щодо військовослужбовців. Специфічність ознак зумовлена: виключністю реалізації до військовослужбовців; їх правовим статусом; проходженням ними під час відбування покарання військової служби із продовженням виконувати військово-службові обов'язки чи їх обмеженнями; правообмеженнями спеціального характеру; спеціальним порядком їх виконання та наявністю спеціального органу, який забезпечує їх виконання.

Отже, покарання, пов'язані з ізоляцією особи (військовослужбовця), становлять покарання (у виді арешту та тримання в дисциплінарному батальйоні), що призначаються винятково військовослужбовцям, які під час відбування покарання мають подвійний правовий статус, продовжують перебувати на військовій службі з певними обмеженнями, зумовленими виконанням покарання,

пов'язаним з ізоляцією особи, та виконуються спеціальним органом. Покарання, не пов'язані з ізоляцією особи (військовослужбовця), являють собою покарання, застосовувані до військовослужбовців, що не пов'язані з ізоляцією, мають правообмеження загально- та спеціально-правового характеру, зумовлені їх правовим статусом і спеціальним порядком виконання у виді позбавлення військового звання та службових обмежень для військовослужбовців.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ СПЕЦІАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ

3.1 Правові засади призначення позбавлення військового звання та їх узгодження з нормами порядку проходження військової служби

Обрання Україною європейського вектора розвитку, прагнення досягти демократичних цінностей у напрямі гуманізації, посилення захисту прав і свобод людини в умовах докорінних змін в усіх сферах життя суспільства вимагають відповідних кроків щодо реформування системи кримінальної юстиції, та зокрема системи виконання покарань.

«Криза системи покарань», кримінальної політики та кримінальної юстиції на тлі зростання злочинності викликає велике занепокоєння. Результат тому – зростання кількості засуджених до позбавлення волі в тенденції до зниження запровадження більш поширеного застосування альтернативних позбавленню волі покарань. І хоча тюрма, зазначає А. Г. Алексєєв, є «незамінною» з огляду на те, що світова цивілізація ще не придумала нічого ефективнішого для захисту суспільства від злочинців, які скоїли тяжкі та особливо тяжкі злочини, позбавлення волі само по собі ще нікого не виправило. Досить часто вона слугує лише «школою» підвищення «кримінальної майстерності», калічить людей, ламає їх психічно та фізично. А невідворотність законного покарання, необхідність подальшого виправлення та ресоціалізації порушника в наявній дилемі зумовлює до пошуку нових підходів у системі покарань і в кримінальній політиці держави взагалі [235, с. 10].

Охорона правопорядку, ефективність протидії злочинності з реалізацією євроінтеграційних прагнень сьогодні ускладнюються тривалими воєнними діями на Сході держави. Сучасна система забезпечення національної безпеки України, втягнутої у військове протистояння, виявила необхідність її реформування в напрямі створення нової боєздатної армії світового зразка.

Зумовлене специфікою виконання функцій на захист національних інтересів держави від зовнішніх і внутрішніх загроз із дотриманням національних пріоритетів існування єдиної Воєнної організації неможливе без високого рівня військової дисципліни. Дисципліни, яка ґрунтується на усвідомленні кожним свого військового обов'язку, своєї особистої відповідальності, відповідальності за захист свого народу, його свободи та незалежності; дисципліни, без якої неможливо вирішити найважливіші завдання держави; дисципліни, яка впливає на виховання високих морально-бойових якостей, формування умінь, знань і навичок, необхідних для захисту держави. Дисципліна, свого часу О. Ю. Кривицький згадував слова О. Л. Блонделя, є пріоритетом військової служби, її честю. Без неї ні багатотисячне зібрання людей, ні найсучасніша зброя не становлять армію. Лише суворий військовий порядок об'єднує в єдине ціле та робить грізним її велетнем. А військовий однострій, не освячений найсуворішою дисципліною, перестає бути символом честі і стає безособовим одягом. Той, хто вдягнув мундир солдата чи офіцера, повинен уже повністю підпорядковувати своє життя точно регламентованому порядку [236, с. 4].

У сучасних умовах питання підтримання військової дисципліни набувають особливої актуальності. За її порушення чинні відповідні заходи впливу. Серед них – покарання у виді позбавлення військового звання.

З-поміж наукової спільноти щодо розуміння позбавлення військового звання як виду кримінального покарання бракує одностайності. Такі вчені, як, зокрема: Т. А. Денисова, С. І. Коновалова, М. І. Мельник, І. І. Митрофанов, В. О. Навроцький, А. І. Сакаєв, М. І. Хавронюк, дотримуються позиції необхідності усунення цього виду покарання, вважаючи його супутнім позбавленню волі і наголошуючи на відсутності реальних правових механізмів його реалізації та відновлення втрачених прав [92, с. 490; 237, с. 121; 238, с. 114; 239, с. 11]. І. В. Єрмоєнко, С. В. Ізосимов, О. С. Міхлін, В. П. Мосієнко, В. М. Петрашев, С. В. Розенко, В. В. Сивов, та інші звертають увагу на розширення сфери його застосування як відновного впливу на засуджених [240, с. 220; 241, с. 143; 242, с. 25; 243, с. 7; 244, с. 117; 245, с. 108; 101, с. 99–101].

Проте прийнятність виключення цього виду покарання з переліку цілісної системи покарань убачається доволі дискусійною. За гуманізації законодавства з розширення аспектів застосування щодо засуджених альтернативних позбавленню волі покарань, за загального посилення кримінальної відповідальності стосовно військовослужбовців усувається диференційованість підходу до призначення покарань стосовно військовослужбовців. Втрачається сутність покарань, які призначаються винятково військовослужбовцям, як зважаючи на їх статус. Індивідуалізація недостойних військового звання осіб, доцільність їх перебування у статусі військовослужбовця автоматично ліквідовуються.

Водночас розширення застосування цього покарання також викликає сумніви. Як зазначають О. С. Міхлін, В. П. Моїсеєнко, Т. В. Непомняща, В. В. Сивов, надання правових можливостей позбавлення військового звання за вчинення, зокрема, злочинів середньої тяжкості сприяє підвищенню ефективності цього виду покарання [242, с. 25; 243, с. 134; 246, с. 649]. Узагалі, за переконанням О. С. Міхліна, не зрозуміла позиція законодавця щодо існуючих обмежень його застосування [244, с. 25]. За мінімізації наявних військових тяжких та особливо тяжких злочинів і з поширенням вчинення військовослужбовцями загальнокримінальних злочинів середньої тяжкості необхідність упровадження такої позиції підтримує В. В. Сивов [101, с. 100, 108].

Але поглянемо на цю позицію з іншого боку. Сьогодні, зважаючи на ситуацію в державі, серед вчинюваних військовослужбовцями злочинів питома вага порушень порядку проходження військової служби становить близько 80 %. І це переважно злочини середньої тяжкості і тяжкі. Убачається, що розширення правових можливостей застосування цього покарання до такої категорії злочинів автоматично спричинить масовість його застосування. Чи не стане така ситуація критичною для суспільства?

Позбавлення військового звання є покаранням із доволі високим рівнем суворості. Його застосування «перекреслює» долю особи не лише як винної у вчиненні злочину, а й як військовослужбовця. Останній, зазнаючи також морального впливу, втрачає військове звання, місце служби, права й пільги, зумовлені його

правовим статусом та отримані за його попередню позитивну діяльність. Держава зі свого боку позбавляється особи, яка, ймовірно, необхідна для подальшого виконання військового обов'язку. Ситуація, за якої виникатиме потреба в позбавленні особи військового звання, може бути доволі безглуздою.

Наприклад, якщо військовослужбовець, активний учасник АТО, який під час бійки із сепаратистськи налаштованою особою, яка пропагувала ідеї «Русского міра», заподіює останньому тілесні ушкодження середньої тяжкості, будучи притягнутий до кримінальної відповідальності, може отримати позбавлення військового звання. З одного боку, таке рішення виправдане у зв'язку з розширенням правових можливостей застосування позбавлення військового звання за вчинення злочинів середньої тяжкості, з другого – безглузде, що жодним чином не врахувало обставини вчиненого діяння та необхідність його застосування саме до цієї особи. По-перше, воно аж ніяк не пов'язане з особливостями проходження військової служби, використанням задля досягнення злочинного результату свого службового становища, по-друге, не принижує військової честі та гідності загалом та в конкретному випадку. Зовсім інша ситуація, коли особа, усвідомлюючи особливість характеру свого становища, використовує його зі злочинним наміром. Сумним щодо цього прикладом є справа генерал-лейтенанта О. Лантвойта. Директор Департаменту матеріально-технічного забезпечення ДПСУ задля гарантування представникам комерційних структур перемоги на конкурсних торгах із закупівлі речового майна для потреб прикордонної служби отримав неправомірну вигоду. Будучи притягнутим до кримінальної відповідальності із призначенням покарання у виді позбавлення волі строком на 10 років, був позбавлений ще й військового звання генерал-лейтенанта [247]. За таких умов використання ним свого службового становища задля вчинення незаконних дій стало безумовним для прийняття такого рішення та недоцільності перебування особи в цьому званні.

Тому, коли йдеться про розширення діапазону дії покарання у виді позбавлення військового звання, запроваджуючи його, слід зважати на різні правові моменти. Не тяжкість вчиненого діяння, а використання особою свого становища (статусу, звання) для досягнення злочинної мети має становити пріоритет у

прийнятті рішення. Хоча при вчиненні окремих злочинів, як-от корупційні діяння, діяння, спрямовані на шкоду інтересам служби, держави, у сфері охорони державної таємниці тощо, зважання на взаємозалежність вчиненого діяння та поведінки особи, яка заради досягнення злочинної мети використала своє становище, убачається першочерговим. «Тим, хто заробляє на крові та зраджує Військовій присязі, – слушно наголосив С. Т. Полторак, – немає місця у військовому колективі!» [248]. Тому за таких умов тяжкість і вид вчиненого діяння мають вагоме значення.

Водночас, коли ми говоримо про взаємозалежність вчиненого діяння та поведінки особи, їх вплив на авторитет військової служби, доцільність перебування такої особи у своєму статусі сьогодні жодним чином не визначено. Лише можливість застосування позбавлення військового звання за рішенням суду щодо особи, засудженої за тяжкий чи особливо тяжкий злочин, із наведенням у вирокі відповідних мотивів, зазначено в роз'ясненнях Верховного Суду України. Законодавець уникає ухвалення рішення щодо позбавлення особи військового звання з огляду на врегулювання необхідності врахувати особливості правової оцінки особистісних аспектів характеристики винного, пов'язаних із його правовим статусом як особи, що має військове звання, його ставлення до виконання службових обов'язків, військової служби, відданості Військовій присязі, а також розв'язання доцільності його перебування на військовій службі в разі засудження.

З одного боку, таку позицію можна зрозуміти. Закріплення норми, яка передбачає врахування особи винного при призначенні конкретного покарання, становитиме дублювання аналогічного положення в межах загальних засад призначення покарання. За основними вимогами, критерієм призначення будь-якого покарання є лише характер вчиненого злочину [249, с. 367; 250, с. 170]. Проте з іншого боку – така позиція є безпосереднім обмеженням ефективності застосування саме цього виду покарання. Урахування особи винного, ступеня тяжкості вчиненого злочину, обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання, – обов'язок суду при призначенні будь-якого покарання. Обране покарання має бути необхідним і достатнім для виправлення засудженого та запобігання новим злочинам. Водночас при призначенні окремих видів покарань Верховний Суд України рекомендує

враховувати, крім даних про особу винного, таких як вік, стан здоров'я, його поведінка, минуле тощо, й інші обставини. Зокрема, для штрафу та виправних робіт – майновий стан підсудного, наявність у нього на утриманні неповнолітніх дітей, батьків похилого віку тощо [251, абз. 4 п. 2]. При призначенні покарань неповнолітнім – умови їх життя та виховання, рівень розвитку, вплив на неповнолітнього дорослих тощо [251, абз. 5 п. 2]

Стосовно позбавлення військового звання є лише вказівка на його призначення за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів [251, абз. 3 п. 15]. Урахування особливостей особи військовослужбовця, специфічності його правового статусу знаходяться поза полем його існування. Зрозуміло, що, як і будь-який вид покарання, позбавлення військового звання завдає страждання особі. Жоден вид покарань не буває без страждань, позбавлень та обмежень. Це є певною частиною його каральної сутності. За браком такого покарання не мало би жодного виправного сенсу та не сприймалося б людьми як кримінально-правовий захід. Але, втрачаючи військове звання, особа одночасно зазнає суттєвих обмежень не лише загально-правового характеру, а й тих, що пов'язані з її правовим становищем. Вона втрачає статус військовослужбовця; обмежується у виборі виду обійманої посади та заняття певною діяльністю (проходження військової служби); позбавляється права отримувати доходи, пов'язані з наявністю (відсутністю) військового звання та відповідно до нього пільг, переваг і прав (це стосується, зокрема, грошового утримання та доплат, пов'язаних із наявністю військового звання, можливості отримувати відповідне пенсійне забезпечення та претендувати на нього після досягнення певного строку проходження військової служби, медичного обслуговування, житлового та іншого забезпечення). Крім того, особа обмежена в можливості претендувати на поновлення свого попереднього статусу. Якщо позбавлення військового звання супроводжується призначенням основного покарання позбавлення волі, то згідно з положенням Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» особа підлягає виключенню з військового обліку громадян [159, п. 6 ч. 6 ст. 37], що унеможливує повернення їй втраченого права. За інших обставин, при призначенні іншого його виду, особа може

претендувати на можливість повернення її на військову службу та отримання військового звання вже після зняття чи погашення судимості.

Тому в будь-якому разі прийняттю рішення про застосування до особи позбавлення військового звання має передувати ретельне вивчення обставин справи, характеристики особи винного, її ставлення до виконання службових обов'язків. Якщо особа використовувала свій статус для досягнення злочинних цілей, зважають на це, визначаючи доцільність залишення її в попередньому статусі. Позбавлення, збереження чи поновлення військового звання має обґрунтовуватися вагомими аргументами. За їх відсутності втрачатиметься будь-який сенс існування та застосування цього виду покарання [252, с. 158, 159].

В історії українського законодавства із закладенням підвалин воєнно-кримінального напрямку покарання позбавленням військового звання пройшло свій шлях становлення. Особи, які не цінили своєї честі, честі мундира, каралися найсуворіше. До них застосовувалися: вигнання, оголошення поза законом, позбавлення честі та прав, шельмування, позбавлення всіх прав стану, особливих та станових прав і привілеїв, які водночас супроводжувалися смертною карою, засланням на каторгу чи поселенням у Сибір. Така суворість визначала вагу військової дисципліни, честі та гідності. Вважалося, що вчинення злочинів проти порядку проходження військової служби не завжди є проявом моральної зіпсованості особи. Водночас застосування «ганебного» покарання було додатковим тягарем і не завжди відповідало умовам кримінального закону щодо співмірності кари та вини [35, с. 3, 4], хоча мало доволі широкий діапазон варіативності.

Зокрема офіцерів, позбавлених військового звання: 1) виключали зі служби, вони втрачали окремі особливі права та переваги; 2) усували зі служби та обмежували в окремих правах та перевагах по службі; 3) розжалували в рядові; 4) тимчасово ув'язнювали у фортецю з виключенням зі служби без позбавлення чинів і втрати окремих особливих прав і переваг. Осіб нижчих чинів: 1) направляли у виправні арештантські відділення; 2) ув'язнювали в тюрму цивільного відомства, виключали зі служби, вони втрачали права та переваги; 3) направляли у дисциплінарні батальйони чи роти із втратою окремих прав і переваг; 4) карали

одиначним ув'язненням у військової тюрмі із втратою деяких прав і переваг по службі з переводом у розряд оштрафованих.

Якщо особу позбавляли військового звання із виключенням зі служби, її право вступу на державну службу обмежувалось. Таких осіб (за відсутності при цьому у разі вчинення злочинних діянь корисливих та інших мерзенних спонукань) на розсуд військового начальства могли приймати на військову службу рядових.

При розжалуванні в рядові засуджені звільнялись у відставку чи переводилися в запас. Проте за бажанням особи, погодженим із начальством, вони могли бути залишені на службі. Відмінна служба у військах, інтереси служби становили обов'язкові базові складники для прийняття такого рішення.

Позбавлення військового звання визначалось виключним покаранням. І достатньо суворо завжди розглядалось із можливістю залишення особи на військової службі. Передбачалась заміна його іншим видом покарання для подальшого проходження особою військової служби (тримання на гауптвахті) чи надання їй можливості в подальшому поновитися на ній (ув'язнення в тюрмі цивільного відомства без позбавлення права та переваг). У будь-якому разі, зважаючи на вчинене діяння, характеристику особи винного та доцільність перебування на військової службі, вирішувалися питання застосування такого покарання. Навіть вчинення військового злочину не завжди визначалося доказом недоцільності перебування особи у військах. Лише в разі несумісності вчиненого діяння з поняттям військової честі та мужності, викриття в підсудному відсутності норм моралі і шляхетності, позбавляючи військового звання, застосовували звільнення особи з військової служби. Баланс між інтересами служби та військовою честю мали належний рівень.

Сьогодні така позиція в аспекті правового обґрунтування має місце лише в законодавстві інших держав. Приміром, у Польщі позбавлення військового звання в межах виключності його застосування до військовослужбовців нормативно врегульовано як види кримінально-правового заходу. При їх диференціації (пониження у військового званні, звільнення з військової служби, позбавлення військового звання) кожен з них набув своєї правової самостійності. Застосовуються

вони, зважаючи на вид вчиненого діяння, ступінь його тяжкості, спосіб та обставини вчинення, використання особою своїх службових повноважень для досягнення злочинного результату, встановлення його загрози для подальшого несення служби. Водночас пониження чи позбавлення військового звання допускається як крайній захід. Недоцільність перебування у військовому званні виступає пріоритетною обставиною [253, с. 211, 212].

У Франції до військовослужбовців передбачено застосування диференційованого звільнення особи зі ЗС держави та позбавлення військового звання. Особа, звільняючись зі ЗС, автоматично позбавляється військового звання, втрачає право на носіння відзнак, військової форми, а також зазнає інших негативних наслідків, визначених пенсійним законодавством. За наявності пом'якшувальних обставин звільнення з військової служби допускається заміна покаранням у виді позбавлення військового звання. При цьому особа не втрачає пенсійних прав і прав на виплату за вислугу років. Водночас у разі вчинення злочину позбавлення військового звання визначається безальтернативним заходом його застосування. Реалізують його лише при призначенні тюремного ув'язнення строком від трьох місяців за діяння, визначені Кодексом Військової Юстиції [254, L. 311].

У Сполучених Штатах Америки за вчинення безпорядків чи порушення військової дисципліни, а також поведінку особи, що дискредитує ЗС держави, передбачається звільнення з військової служби. У разі застосування позбавлення права на отримання чергового військового звання чи пониження у військовому званні до рядового можливе інше покарання [255, art. 134]. Доцільність перебування особи на військовій службі розглядається в обов'язковому порядку. У Великій Британії покарання аналогічні. Позбавлення військового звання, звільнення зі служби, звільнення зі служби з ганьбою, тимчасове пониження у військовому званні чи позбавлення військового звання передбачено законом про Збройні сили [256]. У варіаційному вигляді диференціація застосування покарань, пов'язаних із позбавленням військового звання, та звільнення з військової служби має місце в

більшості держав традиційного континентального (романо-германського) права, а також державах мусульманського права (Ірак).

В умовах переходу армії на контрактну основу комплектування звільнення з військової служби, пониження, позбавлення чи втрата військового звання являють собою диференційований захід кримінально-правового характеру із стримуванням протиправної поведінки військовослужбовця. Ті категорії осіб, що не становлять великої загрози для суспільства, не паплюжать честі мундира, адекватно їх покаранню в умовах існування воєнної організації отримують правову можливість бути залишеними на військовій службі. Інші, які ганьблять військову службу, принижують її авторитет, втрачають усі заслуги за попередню діяльність повною або частковою мірою.

В Україні законодавець обмежився лише одним його видом – позбавленням військового звання. Засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особа, яка має військове звання, може бути позбавлена за вироком суду цього звання [144, ст. 54].

Проте з позиції основних принципів кримінального і кримінально-виконавчого права рівність усіх перед законом незалежно від їх статусу; застосування до особи позбавлень, обмежень, не зазначених у законі; законність та справедливість виконання покарання в частині прийняття суб'єктами виконання покарання додаткових рішень, не обумовлених вироком суду, що погіршують становище засудженого; узгодженість норм у сфері регулювання порядку проходження військової служби – питання законності.

При позбавленні військового звання особа автоматично підлягає звільненню з військової служби.

У разі призначення позбавлення військового звання як додаткового покарання до позбавлення чи обмеження волі особи звільнення з військової служби є логічно зумовленою об'єктивністю його виконання. Перебуваючи в місцях позбавлення волі, засуджений не в змозі виконувати обов'язки, пов'язані з несенням військової служби. Водночас у разі прийняття судом рішення про можливість виправлення особи поза межами реального відбування покарання (звільнення від покарання з випробуванням), таке положення дискусійне. Якщо, за переконанням суду, особа

може виправитися поза межами реального відбування покарання, тоді й немає сенсу застосовувати до неї звільнення з військової служби, перебування на якій справлятиме виховний ефект. Убачається, що це не що інше, як правове бажання законодавця в завуальованій формі невстановленого регулювання кримінального покарання позбутися особи, яка порушила закон [257, с. 117]. Окреслене стосується й випадків призначення інших видів покарань, не пов'язаних із позбавленням чи обмеженням волі на підставі застосування положення ст. 69 КК України.

Відповідно до п. 246 Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України в разі призначення покарання, не пов'язаного з позбавленням чи обмеженням волі, за рішенням командирів (начальників), яким надано право звільняти таких осіб із військової служби, на підставі клопотання командира (начальника) військової частини, в якій проходить службу засуджений військовослужбовець, із врахуванням його професійних, ділових і моральних якостей, нагальної потреби в таких фахівцях, попереднього ставлення до військової служби, надано право вирішувати питання залишення на військовій службі таких осіб [258, п. 246].

Водночас, позбавляючи особу військового звання, залишення її на військовій службі автоматично унеможлиблюється. Безумовність звільнення особи з військової служби при позбавленні її військового звання визначає п. 230 зазначеного вище Положення [258, п. 230]. Рівень професійних, ділових і моральних якостей особи, придатність її за станом здоров'я виконувати службові обов'язки, наявність державних нагород, вид, ступінь тяжкості вчиненого діяння значення не мають. Виключається будь-яка законодавча можливість досягти мети покарання в межах військового колективу із залишенням особі її правового статусу, зважаючи на наступні її реальні позитивні зміни претендувати на присвоєння втраченого рівного чи нижчого військового звання. Виключення з військового обліку громадян при призначенні разом із позбавленням військового звання позбавлення волі унеможлиблює поновлення втраченого права [159, п. 9 ст. 14 гл. III]. Довічність дії покарання набуває ознак обов'язковості. Законодавець повністю усунув будь-які стимули для виправлення особи та досягнення нею виховної мети покарання. Ані

індивідуалізація призначення та виконання покарання, ані диференціація строків його відбування до уваги не беруться. Незалежно від тяжкості вчиненого діяння, особи винного, його характеристики та бажання поновитись у попередньому званні досягнення мети покарання не впливає на відновлення втраченого звання.

У разі призначення іншого, крім позбавлення волі, покарання за відсутності обмежень щодо зняття з обліку особа фактично отримує таке право. Але відсутність нормативного порядку його реалізації ставить під загрозу можливість відновлення втраченого права та його об'єктивність.

З позиції дотримання принципів рівності всіх громадян перед законом, здійснення кримінальних проваджень відповідно до закону регулювання правових аспектів призначення покарання у виді позбавлення військового звання має нормативні прогалини. Обов'язковість замість імовірності звільнення особи з військової служби, неврахування характеристики, її професійних, ділових і моральних якостей, коли вирішується доцільність подальшого проходження військової служби із залишенням особи у попередньому статусі, а також неможливість досягнення мети покарання в межах військового колективу усувають диференціацію застосування цього покарання в аспекті його поєднання зі звільненням особи з військової служби.

І така тенденція спостерігається в положеннях, що регулюють позбавлення військового звання в дисциплінарному порядку. У разі невиконання (неналежного виконання) службових обов'язків, порушення військової дисципліни, громадського порядку особа підлягає накладенню на неї дисциплінарного стягнення. Командир у межах своєї компетенції може позбавити військовослужбовця військового звання [259, розд. III; 258, ст. 76; 159, ст. 26]. Аналогічно застосуванню ідентичного покарання військовослужбовець (за винятком військовослужбовців строкової служби) зазнає знову ж таки подвійного негативного впливу. По-перше, він позбавляється військового звання. По-друге, звільняється з військової служби. По-третє, застосування звільнення з військової служби здійснюється, безумовно, при застосуванні позбавлення військового звання [159, ст. 26]. Тобто звільнення особи з військової служби – ще один наслідок накладення стягнення. Він не постає

результатом негативної діяльності особи, її поведінки чи здатності в подальшому виконувати свої службові обов'язки, який міг би застосовуватися як самостійне стягнення. Хоча, на відміну від кримінального покарання застосування такого дисциплінарного стягнення має правову можливість врахувати характер та обставини вчиненого діяння, характеристики особи винного, у тому числі й при вирішенні питання щодо його накладення на військовослужбовця [259, ч. 2 ст. 86]. З часом, коли спливе певний строк (6 місяців, 1 рік), із доведенням своєю поведінкою здатності на належному рівні обіймати відповідні посади, високим рівнем військової дисциплінованості та досягненням мети накладеного стягнення, особа може претендувати на присвоєння чи поновлення їй військового звання в порядку заохочення. Одночасно індивідуальний підхід і врахування досягнення виховної мети залишаються першочерговими компонентними.

З приводу можливостей присвоєння особі позбавлених військових звань при звільненні її з військової служби, виникає питання ефективності цього.

Позиція законодавця, який у Положенні про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України передбачив можливість присвоювати особі військове звання, якого вона була позбавлена в дисциплінарному порядку, дискусійна. Адже визначити реальність виправлення особи, позбавленої військового звання, «зарекомендуванням гідною заміщати відповідні посади», якщо вона була звільнена з військової служби, виключена зі списків військової частини і внаслідок цього повністю втратила будь-які відносини з військовою частиною, досить проблематично.

У разі перебування особи поза межами військового колективу, у трудових відносинах або поза такими з іншими юридичними чи фізичними особами не зрозуміла позиція доведення визначеного рівня гідності заміщення відповідних посад, де досягнення виховної мети від накладеного стягнення та доцільності присвоєння їй військового звання ніким не визначається і не контролюється. Важко судити про рівень досягнення виховної мети дисциплінарного стягнення, якщо орган, який його наклав, позбавив особу будь-якої можливості своєю поведінкою довести ставлення до військової служби, своє виправлення та усвідомлення вини.

Критерії виправлення особи, а також гідності її поведінки для заміщення відповідних посад, можливі строки претендування на присвоєння військового звання не встановлені жодним документом. Після звільнення особа фактично одразу претендуватиме на поновлення втраченого права. Водночас критерієм поновлення є лише суб'єктивне переконання командира.

Тому звільнення з військової служби варто подати у площині диференційованості його застосування як виду додаткового покарання за вчинення винятково умисних діянь, коли особа задля досягнення злочинних намірів використала своє службове становище та своєю поведінкою дискредитує авторитет військової служби, якщо її перебування на військовій службі є недоцільним, до того ж обов'язковість такого звільнення передбачити в разі призначення покарання у виді позбавлення або обмеження волі, коли особа, зважаючи на правову природу правопорушення, не в змозі перебувати на військовій службі.

При позбавленні військового звання звільнення особи з військової служби убачається необов'язковим. З урахуванням обставин, що характеризують особу винного, вчиненого ним діяння та доцільності перебування на військовій службі, може бути розглянуто питання щодо залишення особи на військовій службі, та передбачено переведення особи на нижчу від обійманої до позбавлення військового звання посаду. Водночас окреслити можливість службового зростання та поновлення втраченого права (військового звання) згідно з нормами, що визначають порядок присвоєння військових звань.

Результуючи розгляд правових засад і проблем їх узгодження з нормами порядку проходження військової служби, можна констатувати, що застосування покарання у виді позбавлення військового звання є виключним заходом кримінально-правового впливу на військовослужбовців, що регулюється нормами законодавства про кримінальну відповідальність і має узгоджуватись із положеннями, які визначають порядок проходження військової служби.

Реалізуючись винятково за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, позбавлення військового звання має набувати пріоритету в разі використання особою свого становища (статусу, звання) для досягнення злочинного результату і

зважаючи на вид і тяжкість вчиненого діяння в їх взаємозалежності. Поряд із загальною характеристикою особи винного слід ураховувати особливості правової оцінки особистісних аспектів характеристики, пов'язаних із його правовим статусом як особи, що має військове звання, та вплив його незаконного використання на авторитет військової служби при прийнятті остаточного рішення. Це: попередня професійна діяльність; ставлення до військової служби та виконання службових обов'язків; рівень професійних і ділових якостей; наявність заслуг перед державою; ступінь тяжкості вчиненого діяння, його спрямованість, форма вини; нагальність залишення на службі як фахівця [260, с. 36].

Для підвищення ефективності досягнення мети покарання, дотримуючись принципів рівності всіх громадян перед законом, законності кримінальних проваджень, справедливості та диференціації відповідальності різних категорій засуджених, доцільно передбачити варіативність застосування позбавлення військового звання. При цьому особі надати можливість залишитися на військовій службі без втрати статусу військовослужбовця з переведенням на іншу (нижчу від обійманої до позбавлення військового звання) посаду [261, с. 226–228; 257, с. 119].

Застосування звільнення особи з військової служби покласти винятково на розсуд суду в нормативному аспекті його визначеності як виду додаткового покарання, а для мінімізації суб'єктивного чинника конкретизувати його умови. Задля цього КК України слід доповнити ст. 54-1 (дод. В).

Водночас позбавлення військового звання узгодити із застосуванням до особи, яку позбавляють військового звання, її звільнення з військової служби, доповнивши диспозицію ст. 54 КК України частиною 2 (дод. В).

Порядок застосування цього покарання врегулювати в положеннях Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 р. № 7, виклавши абз. 3 п. 15 у такій редакції:

«Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу як вид покарання не зазначається у санкціях норм Особливої частини Кримінального кодексу і застосовується за рішенням суду. Відповідно до

ч. 2 ст. 52 і ст. 54 Кримінального кодексу України це покарання є додатковим і може бути застосоване судом лише щодо особи, засудженої за тяжкий чи особливо тяжкий злочин [251].

При призначенні покарання для військовослужбовців поряд із загальною характеристикою особи винного слід урахувувати особливості правової оцінки особистісних аспектів характеристики винного, пов'язаних з правовим статусом його особи, та вплив його незаконного використання на авторитет військової служби при прийнятті остаточного рішення. Це: попередня професійна діяльність; ставлення до військової служби та виконання службових обов'язків; рівень професійних і ділових якостей, наявність заслуг перед державою, ступеня тяжкості вчиненого діяння, його спрямованість, форма вини та нагальність залишення на службі як фахівця».

У положеннях ст. 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», що визначають підстави звільнення з військової служби різних категорій військовослужбовців, підставу позбавлення військового звання вважати такою, що втратила чинність, замінивши її на звільнення з військової служби (дод. В).

3.2. Підстави та порядок призначення службових обмежень для військовослужбовців

Службові обмеження для військовослужбовців (далі – службові обмеження) доволі «молодий» вид кримінального покарання. Історичний екскурс у вітчизняне минуле, проведений нами в авторській статті [262, с. 214 – 227] дав можливість засвідчити, що ще в ХІХ ст. були закладені підвалини його існування.

Так, у положеннях Військового статуту про покарання 1869 р. (ст. 61 і 64) визначено можливість застосування такого кримінального (виправного) покарання, як вирахування із грошового утримання певної суми впродовж визначеного строку щодо військовослужбовців вищих (у вигляді основного самостійного покарання) та нижчих чинів (у разі необхідності відшкодування за заподіяну шкоду та збитки і

неспроможності останніх заплатити повністю чи частково накладені грошові зобов'язання) [35, ст. 242, с. 295]. У період Північної війни, підвищеного рівня напруження щодо військової дисципліни, вноормування цього виду покарань ставило за мету насамперед охорону головних засад армії у військовий час (підлеглості, чиношанування, покори) та дотримання їх «завжди та й усюди». Саме такий порядок, наголошував П. О. Бобровський, з виключністю існування якостей військової дисципліни, на відміну від цивільного побуту, Петро Перший намагався утвердити у військах [263, с. 40]. Лише в умовах військової влади, обстановки військового побуту посилені заходи військово-виховного характеру щодо винного та збереження умов навчання військовослужбовця військової справи є більш результативними в досягненні мети покарання [264, с. 18]. Не будь-яке протиправне діяння, вчинене військовослужбовцем, потребує визнання його непридатним для військової служби та є показником його моральної зіпсованості. Безпечність, брак уваги, захоплення, легковажність нерідко, на думку В. В. Сивова, лежать в основі таких злочинів. А збільшення в такому разі тяжкості покарання не лише зайве, а й не відповідає основним умовам кримінального закону – співмірності кари та вини [101, с. 15].

За радянської влади – в умовах гострої боротьби за утвердження нового ладу, революційного правопорядку, посилення кримінальної репресії таке покарання було витиснуто. І лише згодом, коли Україна здобула незалежність, у кримінальному законодавстві такий вид покарання відновлено. З датою нового народження службові обмеження для військовослужбовців поступово набувають практику своєї реалізації. Навіть за загальної тривалої тенденції до широкого застосування покарань у виді позбавлення волі його показники поступово збільшуються.

Початок воєнної агресії на Сході держави вніс свої корективи. Необхідність посилення кримінальної відповідальності стосовно військовослужбовців під час дії особливого періоду зумовила, з одного боку, перегляд санкцій КК України щодо діянь у сфері порушення порядку несення військової служби, з другого – зневілювала будь-які особливості призначення кримінальних покарань

військовослужбовцям, викликаних зміною правового становища в державі та видів проходження військової служби.

Покарання у феномені систематизації правових, філософських, соціальних, психологічних аспектів потребує всебічного, ґрунтовного висвітлення особливостей, суті, змісту. Щодо усвідомлення кари як його змісту, мети та суті точилися тривалі та жваві дискусії. Ще у минулому столітті щодо цього висловлювалися провідні радянські вчені-юристи (М. О. Біляєв, В. Е. Квашис, А. А. Піонтковський, М. Д. Шаргородський), досліджували це питання й сучасні науковці (М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, І. Й. Бойко, В. І. Борисов, В. О. Глушков, В. К. Грищук, Т. А. Денисова, В. М. Орлов, Н. А. Орловська, Ю. А. Пономаренко, А. Х. Степанюк, Є. В. Фесенко та ін.).

За своєю суттю, наголошував М. О. Біляєв, покарання – кара, що передбачає певні обмеження та страждання для особи як відплату за вчинений злочин [209, с. 25]. Інші вважали, що кара – не жорстка помста чи відплата особі з боку держави за вчинений злочин, а орієнтований законодавцем комплекс обмежень його прав і свобод, відчутний і достатній для досягнення основних цілей покарання [198, с. 64; 265, с. 162; 196, с. 298, 299; 92, с. 478]. На думку третіх, кара є метою покарання, сутність якого полягає у зазнаванні засудженим певних втрат і страждань [93, с. 100, 101]. З огляду деяких вчених, зміст покарання визначався його карою – позбавленням або обмеженням прав і свобод особи, засудженої за вчинення злочину [100, с. 154], або, навпаки, – карою, що не конкретизована у змісті покарання в цілому чи в конкретному його виді, а є його головною якістю загалом і становить його суть. Так само можна говорити про кару, властиву конкретному виду покарання [266, с. 11]. Чи, як зазначає І. Г. Богатирьов, зміст покарання передбачає правовий стан засудженого, де незалежно від виду покарання на перший план виступає обмеження певної групи суб'єктивних прав і свобод [98, с. 64]. Саме «караність», переконує Т. А. Денисова, є сутністю, внутрішнім змістом кримінального покарання. Завдяки йому засуджений позбавляється певних благ, переваг, пільг, зазнає обмежень, позбавлень, а держава примушує винного до виконання певних обов'язків [198, с. 64–66].

Не заглиблюючись у дискусію цього розуміння кари як змісту, мети та суті покарання, наголосимо, що така неоднозначність відбилась і на усвідомленні суті та змісту покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців.

Досягнення мети покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців в умовах подальшого проходження військової служби без ізоляції від суспільства законодавець позиціонує як пріоритетне. Таке обмеження передбачає певний вплив на особу засудженого, де поєднуються заходи матеріального характеру та сувора дисципліна, засоби військового виховання та виправного впливу. До того ж взаємозв'язок чи навіть взаємозалежність кримінально-правових заходів і засобів військового виховання повинні в єдності правового поля їх регулювання відбиватися на досягненні кінцевого ефекту мети покарання.

Чинне законодавство України в межах диспозиції ст. 58 КК України з визначенням каральних властивостей покарання оминуло особливості правового становища військовослужбовців у межах залишення їх у військовому колективі, необхідність впливу на них із можливою зміною правового становища в державі. Це стосується насамперед військовослужбовців залежно від виду проходження ними військової служби.

Відповідно до диспозиції ч. 1 ст. 58 КК України покарання у виді службового обмеження для військовослужбовців застосовується до всіх категорій засуджених військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби. Згідно з положеннями Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (ст. 2) військовослужбовці строкової служби є військовослужбовцями, які проходять військову службу в добровільному порядку (за контрактом) чи за призовом.

Проте з виникненням небезпеки державній незалежності України, реальних загроз її територіальній цілісності, із загостренням суспільно-політичної ситуації на Кримському півострові, а також створенням незаконних збройних формувань на Сході держави ситуація змінилася. Постала необхідність оголошення та проведення часткової мобілізації. Для її забезпечення відбувся призов військовозобов'язаних, у тому числі резервістів. Нормативна база потребувала негайних змін. Урегулювання

проведення заходів часткової мобілізації у стислі терміни, вирішення завдань щодо створення умов для комплектування ЗСУ та інших військових формувань, забезпечення правового захисту військовослужбовців, призваних під час мобілізації, підвищення рівня їх мотивації щодо проходження служби у військовому резерві як у мирний час, так і в особливий період, а також окремі аспекти відповідальності за порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію були визначені пріоритетними. Урегулювання статусу резервістів і запровадження нового виду проходження військової служби за призовом під час мобілізації на особливий період зазнали також змін.

Проте масовість потрапляння до лав військовослужбовців досить різного контингенту позначилась і на дисципліні: масштабність грубого порушення військової дисципліни (особливо в місцях злагодження бойових підрозділів, у районах проведення АТО), самовільне залишення військових частин та місць несення служби, збільшення кількості вчинення злочинів проти порядку підлеглості, зловживання спиртними напоями тощо. Для належного забезпечення правопорядку та військової дисципліни законодавцем було вжито заходів щодо посилення кримінального впливу на порушників у разі вчинення ними військових злочинів в умовах дії особливого періоду. Але поряд із цим залишилися поза увагою питання нормативної узгодженості правового врегулювання диференційованої відповідальності різних категорій військовослужбовців залежно від видів проходження ними військової служби. З розширенням видів проходження військової служби положення КК України не зазнали жодних змін, пов'язаних із цим.

Згідно з чинною редакцією ст. 58 КК України покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців застосовується для всіх категорій військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом чи за призовом (за винятком військовослужбовців строкової служби).

Стосовно військовослужбовців-контрактників застосування цього покарання, зважаючи на особливості каральної властивості покарання у виді залишення засудженого на службі, зумовлюється насамперед доцільністю збереження

необхідних військових кадрів, забезпечення бойової готовності ЗСУ та інших військових формувань, а також можливістю досягнення мети покарання в межах колективу.

Щодо призовників, то вести мову про доцільність збереження цих військових кадрів із забезпеченням бойової готовності ЗСУ та інших військових формувань дискусійна. Саме розуміння проходження військової служби «за призовом» зумовлює примусовість виконання військовозобов'язаними свого обов'язку щодо проходження військової служби. Рівень професійно-психологічного відбору кожного з прискіпливим ставленням до вивчення індивідуально-психологічних якостей відповідний. Порушення ними закону під час особливого періоду є не лише небезпечним, а й становить пряму загрозу військовій дисципліні, безпеці колективу, військового формування, державі загалом. Наявність високих бойових, морально-психологічних якостей військовослужбовця на підґрунті патріотизму, свідомого ставлення до виконання військового обов'язку, вірності Військовій присязі, особистої вимогливості несумісна з порушенням військової дисципліни в складних умовах. «Дисципліна зобов'язує кожного військовослужбовця дотримуватися Конституції України та законів України, Військової присязи, неухильно виконувати вимоги військових статутів, накази командирів; поводитися з гідністю й честю, не допускати самому і стримувати інших від негідних вчинків» [259, п. 4 розд. 1]. Дисципліна у військовій частині (підрозділі), закладі, установі та організації визначається здатністю особового складу виконувати повним обсягом і в строк поставлені завдання; морально-психологічним станом особового складу; спроможністю командирів (начальників) підтримувати її на належному рівні. Крім того, засвідчує аналіз практики, кількість військовослужбовців, притягнутих до кримінальної відповідальності з початку розв'язання воєнного конфлікту на Сході держави та оголошення часткової мобілізації, збільшилась у 20 разів. Водночас питома вага злочинів щодо самовільного залишення військової частини або місця служби становила 77,5 % [267] з перевагою військовослужбовців, призваних за мобілізацією на особливий період (83,3 %).

Зважаючи на особливості проведення оборонної реформи в Україні, ускладненої воєнно-політичною, оперативно-стратегічною ситуацією, у межах комплексного огляду сектору безпеки та оборони, з оцінкою стану воєнної безпеки держави, АТО та з незавершеністю переходу на контрактний принцип комплектування вона має відповідати актуальним проблемам оборони України, спрямовуватися на зміцнення спроможностей її сил, підвищення готовності до виконання завдань за призначенням. Імплементация реформ, необхідних для адекватного реагування на загрози національній безпеці у воєнній сфері, для захисту держави, її суверенітету, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів повинна відбивати реалії сьогодення в умовах існування незавершеного збройного конфлікту, окупації частини території держави з мінімізацією негативного впливу на її бойову готовність і підвищення здатності до виконання завдань оборони та ефективного реагування на воєнні загрози. Досягнення поставлених завдань з огляду на пріоритетність професіоналізації сил оборони та створення необхідного військового резерву, реалізація воєнної політики України та розвиток сил оборони скеровані на професійність підготовки кадрів, комплектування кадрового потенціалу ЗСУ та інших складових сил оборони підготовленим і мотивованим особовим складом із високими морально-діловими якостями, здатним якісно вирішувати складні військово-професійні завдання в мирний час та в особливий період. Безпосередньо реформування системи мобілізації та мобілізаційної підготовки, створення військового резерву на основі базових європейських підходів, зважаючи на набутий досвід у створенні військового оперативного резерву першої черги (Єдиного державного реєстру військовозобов'язаних для забезпечення військового обліку громадян України), здійснюються з оновленням нормативно-правової бази у сфері оборони щодо ефективності концептуальних підходів у оборонному плануванні, з удосконаленням нормативно-правових актів у мобілізаційній підготовці та мобілізації в державі, зважаючи на досвід проведення заходів часткової мобілізації [268].

Проте застарілість норм правового регулювання відповідальності військовослужбовців у разі порушення норм оборонного планування, проведення

мобілізаційної підготовки та мобілізації не відповідає їх нормативному врегулюванню. Немає моделі правового регулювання нормативної узгодженості реформ у секторі безпеки та оборони з особливостями кримінальної відповідальності її суб'єктів. Тому питання доцільності непорушності норм КК України щодо відповідальності та покарання військовослужбовців, зважаючи на заходи у сфері оборонних реформ, є доволі актуальним.

У тих державах, де існує аналогічне покарання, нормативне врегулювання категорій військовослужбовців, до яких можливе його застосування, визначено однозначно. Зокрема, у кримінальних кодексах Азербайджану, Білорусі, Росії, Таджикистану, Узбекистану застосування покарання у виді «обмеження по військовій службі» можливе лише щодо військовослужбовців, які проходять військову службу: за контрактом, у добровільному порядку чи за обов'язком (згідно із Законом Туркменістану «Про військовий обов'язок і військову службу» військова служба за обов'язком є спеціальним видом державної служби, яку громадяни проходять на добровільній основі в Збройних силах та в інших військових формуваннях держави відповідно до закону [269]).

В законодавстві Грузії така згадка про категорії військовослужбовців відсутня. І ця позиція доволі вмотивована. З одного боку, надається широка можливість ореола дії його положень щодо всіх категорій військовослужбовців незалежно від виду проходження ними військової служби. З другого – окреслюється бажання переходу на виключність існування професійної військової служби. Хоча за Законом Грузії «Про військовий обов'язок і військову службу» й існує диференціація військової служби (обов'язкова військова служба, контрактна (професійна), кадрова військова та резервна – у період воєнних зборів чи проходження військової служби). Утім у 2015 р. членом парламенту Грузії Зурабом Джапарідзе був внесений законопроект про необхідність скасувати обов'язкову військову службу, обов'язкову резервну службу та перейти до створення військово-професійної армії.

Проте війна з Росією змінила політику Грузії. Стратегія оборони держави визначала, що головним чинником планування національної оборони й безпеки залишається загроза широкомасштабної агресії. Пріоритетність розвитку системи

оборони відзначилася тотальністю забезпечення оборони. Обов'язкова військова служба та служба резерву, на їх думку, доволі важливі елементи тотальної оборони і в кризисній (воєнній) обстановці становлять підтримку активного компонента Збройних сил Грузії. Відповідно на часі – питання правового регулювання військової служби в мирний час, особливий період і період воєнного стану.

Аналогічна ситуація і в нашій державі. Питання диференціації відповідальності військовослужбовців залежно від виду проходження ними військової служби і правового становища в державі досить гострі. Аспекти правового регулювання покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців, зважаючи на особливість їх правового статусу, не втрачають свого значення.

Проте зі зміною соціально-політичної ситуації в державі на підґрунті реформ у секторі безпеки та оборони концептуальному вирішенню питань оборонного планування та правових можливостей забезпечення військової дисципліни бракує цілісності. Прогресивність підходів проведення оборонної реформи зумовили, з одного боку, перегляд регулювання видів проходження військової служби, створення війська нового зразка [176; 270], з другого – необхідність забезпечення військової дисципліни відповідними правовими засобами. Але ці напрями у своєму вноормуванні не отримали єдності. Запровадження оборонної реформи базується здебільшого на документах стратегічного значення у сфері оборонного планування (Стратегічний оборонний бюлетень України, Стратегія національної безпеки, Воєнна доктрина та Концепція розвитку сектору безпеки і оборони держави). Забезпечення військової дисципліни реалізується відповідно до вимог Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», військових статутів, положень та інструкцій, що регулюють порядок проходження військової служби різними категоріями осіб, а також нормами КК. Але в разі притягнення військовослужбовця до кримінальної відповідальності ці аспекти не відбивають реального стану. Відсутня як така модель правового регулювання нормативної узгодженості цих норм. Ні види військової служби, ні категорія військовослужбовців жодним чином не впливають на призначення особі

відповідного покарання, зважаючи на зміни в її статусі. Відбувається певне нівелювання покарань, які можуть застосовуватися до військовослужбовців. Отже, норми чинного законодавства не лише не відповідають вимогам сучасності, а й гальмують його розвиток у частині досягнення мети покарання та обрання відповідного заходу. Тому потребують оновлення і перегляду.

З огляду на окреслене покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців слід визначити для категорії військовослужбовців, які проходять військову службу у добровільному порядку (за контрактом). Його застосування в разі зміни правового становища в державі розглядати як можливість. Ореол дії покарання стосовно військовослужбовців, які проходять військову службу за призовом, виключити із суб'єктів їх застосування [262, с. 223].

Сьогодні існування службових обмежень зумовлюється нормативністю їх реалізації відповідно до визначеності в законі та ймовірності призначення з урахуванням обставин справи та особи винного як замінного покарання.

Стосовно визначеності цього покарання в законі, то із вжиттям радикальних заходів законодавцем його нормативний бар'єр частково втратив свої позиції. З пріоритетністю позбавлення волі службові обмеження постали лише у 9,47 % їх визначеності в санкціях статей. З втратою 30 % ваги зменшилася відповідно й практика його застосування. До проведених змін кількісний показник становив у 2013 р. 37 осіб з 14,7 % його застосування щодо всіх засуджених військовослужбовців, у 2014 р. – 132 особи з 24,6 % співвідношення та в 2015 р. – 228 осіб із 8,6 % відповідно. Після посилення заходів кримінально-правового впливу у 2016 р. потрапили 103 особи (3,6 %) під службові обмеження, у 2017 р. – 85 осіб (2,7 %) (рис. 1 дод. Д).

Зрозуміло, що така позиція дещо виправдовувалася зміною становища в державі. Але ситуаційність прийняття рішення не є виходом із такої ситуації. На часі не ізольованість, а комплексність підходу. Будь-які зміни повинні мати системний характер. Інакше з поверненням до мирного існування постане нова хвиля «перекроювання» законодавства вже на мирний лад. З огляду на це ймовірні зміни у правовому становищі держави не повинні зменшувати значення інших

заходів кримінально-правового впливу. За відсутності дії особливого періоду (воєнного стану) найдоцільніше розширити правову здатність застосування інших видів покарань до військовослужбовців. Із втратою позицій щодо застосування службових обмежень за вчинення злочинів невеликої та середньої тяжкості можна розглянути повернення попереднього становища. Санкції статей розділу XIX Особливої частини КК України, які визначають виключність застосування позбавлення волі за вчинення злочинів невеликої та середньої тяжкості, розширити в альтернативності їх існування зі службовими обмеженнями [271, с.12].

Щодо можливості призначення службових обмежень замісного покарання виникають питання неоднозначності його розуміння. За положеннями КК України, службові обмеження можуть замінюватися іншим, більш м'яким видом покарання, ніж передбачено законом, чи як замісне покарання, що є іншим, більш м'яким видом покарання, ніж передбачено законом. Підстави застосування – Закон України про амністію, акт про помилування, а також зворотна дія закону в часі, що пом'якшує кримінальну відповідальність.

Призначення службових обмежень замість обмеження чи позбавлення волі окреслюється винятково положеннями ст. 58 КК України. А це ні що інше, як вид заміни покарання. Суд на підставі загальних засад призначає спочатку покарання, а лише потім, за наявності встановлених законом обставин, «замінює» одне покарання іншим [272, с. 209].

Якщо дотримуватися такої позиції, то призначення службових обмежень як замісного обмеження чи позбавлення волі покарання має відповідати положенням ст. 69 КК України як призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, що автоматично виключає доцільність існування ст. 58 КК України. Але на практиці норми ст. 69 КК України доволі часто застосовуються лише для призначення основного покарання (обмеження чи позбавлення волі), нижче від найнижчої межі з подальшим призначенням «замість» нього службових обмежень уже на підставі вимог ст. 58 КК України. У разі застосування положень ст. 69 КК України законність призначення службових обмежень є доволі сумнівною. Постає питання, чому суд одразу не перейшов до іншого, більш м'якого виду основного

покарання, не зазначеного в санкції статті, а повторно використав ту саму норму для повторного пом'якшення кінцевого покарання?

Нормативність зрівняння того самого покарання взамін іншого «на той самий строк» є певним чином його причиною. Реалізація заміни покарання як такого на кшталт призначення покарання за сукупністю злочинів чи вироків потребує їх співвідношення як різних видів покарань. Замінюючи позбавлення волі на службові обмеження, остаточність прийняття рішення за таких умов визначалася б співвідношенням цих покарань як 1:3. Тобто в разі покарання у виді позбавлення волі строком, наприклад, до двох років, за його заміни службові обмеження тривали б до шести років, що унеможлиблює таке. Це стосується й випадків заміни невідбутої частини покарання більш м'яким. За положеннями ст. 82 КК України, заміна обмеження чи позбавлення волі на службові обмеження є винятком. У разі призначення покарання у виді обмеження чи позбавлення волі військовослужбовець втрачає право на продовження проходження військової служби з подальшим виконанням своїх службових обов'язків, що є провідним при призначенні службових обмежень. Отже, складається ситуація, де реалізація норми ст. 58 КК України щодо призначення обмеження чи позбавлення волі саме замість службового обмеження є логічно виправдною. У площині правового регулювання остаточності призначення покарання у виді службових обмежень без попереднього визначення та призначення основного покарання у виді позбавлення чи обмеження волі вирішення призначення службових обмежень замість обмеження чи позбавлення волі є остаточним. Попереднє призначення основного покарання у виді обмеження чи позбавлення волі з наступним проведенням заміни на службові обмеження зайве.

Хоча на практиці така однозначність не завжди має місце. З аналізу 610 проваджень, за якими було призначено таке покарання військовослужбовцям (у період з 2013 по 2018 р.), у більшості рішень судів спостерігалася тенденція до призначення остаточного покарання в першочерговості визначення насамперед основного покарання (згідно із санкцією статті або зважаючи на положення ч. 1 ст. 69 КК України), а лише згодом – службових обмежень замість такого покарання. У деяких рішеннях домінувала позиція призначення основного покарання з

використанням чи без такого положень ст. 69 КК України одразу у виді службового обмеження замість обмеження чи позбавлення волі на підставі ст. 58 КК України. Попереднє встановлення розміру основного покарання у виді обмеження чи позбавлення волі не презюмувалося. У разі вчинення злочину середньої тяжкості щодо відсутності такої вказівки (строку призначення покарання в рішенні суду) постає питання законності призначення службових обмежень для військовослужбовців замість обмеження чи позбавлення волі за злочин, санкція якої передбачає покарання у виді позбавлення волі з нижньою межею понад два роки.

Наприклад, рішенням Комсомольського районного суду м. Херсона було призначене остаточне покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців «на той самий строк» за вчинене діяння, санкція статті якої передбачала позбавлення волі від трьох до семи років. Урахування ступеня тяжкості вчиненого діяння, характеристики особи винного, обставин, які пом'якшували покарання та істотно знижували ступінь тяжкості вчиненого злочину, щодо винного були залишені поза аспектами врегулювання їх строковості призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом [273]. Але це не є винятком. За аналогією така тенденція спостерігається і в разі призначення покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні замість позбавлення волі. Відповідно до положень ст. 62 КК України за переконанням суду з урахуванням обставин справи та особи винного позбавлення волі може замінюватися триманням у дисциплінарному батальйоні. На відміну від службових обмежень, у цьому випадку законодавець використовує поняття заміни одного покарання іншим. Роз'яснення постанови Пленуму ВС України «Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні» загалом ототожнює чи навіть підміняє поняття «заміна» та призначення покарання «замість» іншого. Судам надаються рекомендації щодо можливого застосування заміни позбавлення волі триманням у дисциплінарному батальйоні чи визнання доцільним тримання в дисциплінарному батальйоні замість позбавлення волі [274, абз. 2 п. 2, с. 58].

У сучасних умовах ці питання набувають актуальності. Злочини, скоєні військовослужбовцями, здебільшого вирізняються такими кваліфікуючими

обставинами, як, зокрема, вчинення діянь в умовах особливого періоду. Санкції цих статей, що становлять позбавлення волі строком від п'яти років, переважають (52,6 %). Відсутність строкості визначення при призначенні основного покарання, навіть із вмотивованим застосуванням ст. 69 КК України, викликає сумніви щодо законності заміни одного покарання іншим, як, наприклад, у рішенні Волноваського районного суду Донецької області щодо старшого солдата, призваного на військову службу під час мобілізації. За відмову від несення обов'язків військової служби військовослужбовця ЗСУ було засуджено за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 409 КК України, до покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні строком на один рік. З врахуванням обставин справи, особи винного, згідно з вимогами ч. 1 ст. 69 КК України та на підставі ч. 1 ст. 62 КК України судом було прийнято рішення про перехід до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті, замінивши позбавлення волі строком один рік триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк [275]. Без формулювання рішення в резолютивній частині не простежується чіткості застосування підстав положень ч. 1 ст. 69 КК України, визначення виду і строку іншого покарання, доцільності прийняття рішення за вимогами ч. 1 ст. 62 КК України щодо заміни покарання іншим із градацією підстав застосування диспозицій до кожної зі статей.

Незважаючи на це, можна з упевненістю стверджувати, що і на практиці, і в правовому полі нормативного регулювання формулювання призначення покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців (як і при триманні в дисциплінарному батальйоні) замість обмеження чи позбавлення волі завжди мається на увазі призначення покарань замість, а не на заміну інших.

Поряд із цим законодавець чітко визначив певний алгоритм дій із можливою заміною позбавлення волі покаранням у виді тримання в дисциплінарному батальйоні – відповідно до положень п. 4 постанови Пленуму ВС України заміна покарання у виді позбавлення волі (за сукупністю злочинів) триманням у дисциплінарному батальйоні здійснюється з підстав і в порядку, передбачених ч. 1 ст. 62 КК України, з обов'язковим визначенням остаточного покарання за ст. 70 КК України [251, п. 4].

У разі призначення службових обмежень замість обмеження чи позбавлення волі такий алгоритм відсутній. Підвищення ефективності реалізації цього покарання, усунення помилок при заміні одних покарань іншими зумовлює доцільність започаткування аналогічного алгоритму. Зважаючи на це, слід переглянути положення постанови Пленуму ВС України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 р. № 7, передбачивши покрокові дії з її реалізації і доповнивши п. 13¹ у такій редакції:

«Звернути увагу судів, що відповідно до ст. 58 Кримінального кодексу України службові обмеження для військовослужбовців можуть бути призначені як у випадках, передбачених цим Кодексом, так і замість обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше двох років. У разі, коли суд з урахуванням обставин справи та особи засудженого вважатиме за можливе призначити замість обмеження волі чи позбавлення волі службові обмеження для військовослужбовців, у мотивувальній частині вироку зобов'язаний зазначити, які саме обставини справи або дані про особу підсудного він визнає такими, що вплинули на прийняття такого рішення.

Суд не має права призначати замість обмеження волі чи позбавлення волі службові обмеження для військовослужбовців, якщо в санкції статті передбачено покарання більшого розміру, ніж визначено ч. 1 ст. 58 Кримінального кодексу. За наявності обставин, що пом'якшують покарання, істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого діяння, суд має право застосувати положення ч. 1 ст. 69 Кримінального кодексу з призначенням основного покарання нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті, чи переходу до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті, із зазначенням його виду та розміру. При цьому в мотивувальній частині вказати, які саме обставини справи та дані про особу винного визнані такими, що пом'якшили покарання та істотно знизили ступінь тяжкості вчиненого діяння.

У резолютивній частині вироку суд повинен вказати: а) вид і розмір основного покарання у виді обмеження волі чи позбавлення волі. У разі необхідності застосування ч. 1 ст. 69 Кримінального кодексу вказувати мотивуючі обставини та строк і вид обраного покарання; б) доцільність призначення службових обмежень

для військовослужбовців замість обмеження волі чи позбавлення волі; в) строк і розмір призначеного остаточного покарання» [271, с. 15 –16].

У науковій спільноті точаться дискусії в нормованості застосування службових обмежень замість виправних робіт. Їх еквівалентність, фактичність віднесення до виправних робіт обстоюють, зокрема, О. Л. Карабанов, Є. В. Лядов, Т. В. Непомняща, В. М. Орлов. Ідентичність обмежень щодо оплати праці, наявність відрахування в дохід держави певного відсотка заробітку (грошового утримання), виконання покарання впродовж визначеного строку, його реалізація стосовно осіб, що працюють, за місцем їхньої роботи (служби), нормативність визначення стосовно злочинів невеликої або середньої тяжкості, призначення, як правило, особам, які вчинили менш небезпечні злочини та не потребують ізоляції від суспільства, позиціонуються спільністю їх складових. Проте не всі вчені дотримуються такої позиції. Так, І. І. Митрофанов, вважаючи службові обмеження «ганебним» видом покарання, що принижує людську гідність, висловлюється за його вилучення із системи покарань. За переконанням ученого, військовослужбовець, який пов'язав своє життя з військовою службою (кар'єрою), будучи приреченим до закінчення строку відбування покарання перебувати на одному рівні свого службового становища, не може слугувати позитивним прикладом для солдатів. Наявність у його підпорядкуванні будь-яких військовослужбовців взагалі сумнівне [238, с. 116, 117].

І. А. Подройкіна та Е. О. Черенков, підтримуючи необхідність застосування службових обмежень, висловлюються проти можливості призначати їх замість виправних робіт. Службові обмеження, вважають вони, більш суворий вид покарання, ніж виправні роботи. Відбуваючи службові обмеження, особа не може підвищуватися за посадою та у військовому званні. Строк покарання не зараховується в строк вислуги років для отримання чергового військового звання. Наявний статус особи як військовослужбовця погіршує його правове становище із призначенням більш суворого покарання, що відповідно порушує принцип рівності громадян перед законом [276, с. 87, 88]. Отже, внаслідок заміни виправних робіт

службовими обмеженнями військовослужбовець потрапляє в більш несприятливе правове становище, ніж інша засуджена особа.

Але щодо кожної позиції слід підходити критично. Твердження про «ганебність» покарання убачається дискусійним. Говорити про принизливість справедливості притягнення до кримінальної відповідальності некоректно. Надання можливості винній особі досягти мети покарання без відриву від умов проходження військової служби, продовжувати виконувати службові обов'язки замість призначення їй покарання, зокрема у виді позбавлення волі, де особа при його реалізації зазнає більш суворого комплексу правообмежень, із низкою негативних наслідків, втратою місця несення служби, а то і статусу військовослужбовця, не є приниження особи. Це стосується і відсутності спроможності службового зростання до закінчення несення військової служби та отримання чергового військового звання до завершення виконання покарання.

Відповідно до положень п. 64 Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України чергове військово звання не може бути присвоєно військовослужбовцеві, якому за вироком суду призначено покарання у виді службового обмеження. Водночас за умов накладення особі дисциплінарного стягнення (як попередження про неповну службову відповідність), усунення від виконання службових обов'язків, відсторонення від виконання службових повноважень, відсторонення від виконання службових повноважень на посаді, відсторонення від посади чи навіть під час перебування військовослужбовця у розпорядженні відповідного командира, а також під час відпустки по догляду за дитиною діють самі заборони [258, п. 64]. Неотримання за таких умов чергового військового звання, власне як і в разі зайняття вихованням дитини, не є принизливим.

Щодо можливості просування засудженого за посадою, то за умовами призначення покарання у виді службових обмежень, пониження останнього за посадою законодавством не передбачено. Упродовж установленого строку покарання засуджений військовослужбовець залишається на посаді, що обіймав до набрання вироку суду законної сили. Лише перебуваючи на посаді, пов'язаній із

керівництвом підлеглими, він підлягає переміщенню на нове місце військової служби (до іншої військової частини) без пониження в посаді. За нормами підпунктів 2 і 3 п. 82 цього Положення в разі скорочення штатів, проведення організаційних заходів чи за станом здоров'я, сімейними обставинами, у зв'язку із перебуванням із близькими особами у відносинах прямої організаційної та правової залежності тощо військовослужбовці також підлягають переведенню на іншу рівнозначну посаду, а за відсутності такої – пониженню [258, підп. 2 і 3 п. 82]. Знову ж таки постає питання принизливості залишення засудженого на попередньо обійманій посаді чи переведення його на іншу рівнозначну посаду з подальшим виконанням службових обов'язків, якщо порівнювати їх з особами, які не вчиняли злочинів, не підлягали кримінальній відповідальності, але з об'єктивних обставин підлягають пониженню в посаді.

Тепер щодо доцільності нормативного закріплення можливості призначення службових обмежень для військовослужбовців замість виправних робіт. Постає це питання в аспекті дискусійності усвідомлення їх суті [34, с. 96], змісту їх правообмеження [277, с. 86], різних поглядів на те, чи вважати їх різновидом [278, с. 77], спеціальним видом [279, с. 554], похідними один від одного [105, с. 134].

Застосовуючи виправні роботи, як і службові обмеження, законодавець надає аналогічну можливість таким особам, які вчинили злочини невеликої або середньої тяжкості, досягти мети покарання без ізоляції від суспільства, без відриву від основного місця служби, продовжувати виконувати свої службові обов'язки, перебуваючи у звичному соціальному середовищі. Засуджені зазнають аналогічних за суттю правообмежень. Практика призначення покарань спільна [251]. Після завершення виконання покарання особа не втрачає права продовжувати і в подальшому виконувати свої службові (професійні) обов'язки за місцем своєї роботи (служби).

Проте службові обмеження відзначаються мізерністю їх застосування за обмеженості нормативної здатності їх правового регулювання. Збільшеність їх у разі стосовно виправних робіт дозволяє розглядати таких в правовому полі нормативної можливості застосування до військовослужбовців, які вчинили злочини

невеликої або середньої тяжкості, в санкціях яких передбачено покарання у виді виправних робіт. Але така ідея не набула практичного впровадження [105, с. 141].

Її опоненти заперечують будь-які кроки у цьому напрямі. У разі такого нормативного закріплення засуджені військовослужбовці, за їх переконанням, потраплятимуть у більш несприятливе правове становище. Службові обмеження більш суворий вид покарання. Правовий статус військовослужбовця за таких умов становить критерій призначення більш суворого покарання. Засуджена особа внаслідок цього отримує правообмеження більшим обсягом (не може підвищуватися за посадою та у військовому званні; строк покарання не зараховується в строк вислуги років для отримання чергового військового звання). Втрачається принцип рівності громадян перед законом. Крім того, існування такої практики суперечить історичному досвіду призначення покарань та міжнародно-світовій практиці [276, с. 87, 88].

Поглянемо на ці твердження більш критично. Генезис розвитку покарання у виді службових обмежень сягає глибин XIX ст. Ще у Військовому статуті про покарання 1869 р. його реалізація передбачала можливість вирахування із грошового утримання певної суми впродовж визначеного строку. Призначення покарання здійснювалося на заміну неспроможності військовослужбовця заплатити повністю чи частково накладені на нього грошові зобов'язання.

У державах пострадянського простору (Азербайджан, Білорусь, Грузія, Росія, Таджикистан, Узбекистан) таке покарання відоме як «обмеження по військовій службі». Його реалізацію передбачено у випадках безпосереднього врегулювання відповідними статтями Особливої частини КК і можливістю призначення замість інших видів покарань: виправних робіт (Азербайджан, Білорусь, Грузія, Росія, Таджикистан); позбавлення волі (Росія, Туркменістан), позбавлення волі, арешту чи виправних робіт (Узбекистан).

Щодо порушення принципу рівності громадян у разі застосування службових обмежень замість виправних робіт, то, зазначено в абз. 2 п. 12 постанови Пленуму ВС України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 р. № 7, як і при застосуванні останніх, реалізація службових

обмежень визначена за вчинення злочинів невеликої або середньої тяжкості. Засуджені особи при їх призначенні зазнають аналогічних правообмежень. Строк відбування покарання зараховується в загальний строк вислуги років чи трудового стажу. Лише наявність спеціального суб'єкта з особливостями існування правового статусу зумовлює окремі специфічні для нього право обмеження, і їх встановлення визначає більш широкий спектр обмежень. Проте при виправних роботах відзначається неможливість призначення такого покарання в разі вчинення злочину, який пов'язаний із виконанням службових або професійних обов'язків, а залишення особи на тій самій роботі може призвести до послаблення виховного й запобіжного впливу покарання або до вчинення таких самих злочинних діянь [251, абз. 2 п. 12]. При призначенні службових обмежень для військовослужбовців таких обмежень не встановлено. У разі перебування на посаді, яка пов'язана із керівництвом підлеглими, засуджений військовослужбовець, згідно з вимогами положень п. 112 Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України, підлягає переміщенню на нове місце військової служби без пониження такого [258, п. 112].

Щодо присвоєння чергового військового звання, то таке обмеження стосуються не лише випадків призначення військовослужбовцеві покарання у виді службових обмежень, а й за інших підстав, що є проявом підтримання високого рівня військової дисципліни і правопорядку серед військовослужбовців та недопущення проявів у майбутньому [258, п. 64]. Тому говорити, що погіршення правового становища військовослужбовця, який проходить державну службу особливого характеру, пов'язану з обороною держави, її незалежності та територіальної цілісності, і порушує закон, у порівнянні з іншими особами, недоречно. Розширення правових можливостей застосування виправних робіт до військовослужбовців, що логічно обґрунтовується, більш доцільне через зміни положень КК України, зокрема диспозиції ч. 1 ст. 58 (дод. В) [280, с. 197].

3.3. Особливості призначення арешту з триманням на гауптвахті

Арешт як вид покарання, застосовуваний до військовослужбовців, відомий ще з часів Литовських статутів, Артикулів військових, Військових статутів. З поступовим розвитком положень, удосконаленням аспектів використання лише наприкінці ХХ ст. він набуває самостійності як вид покарання в єдиній системі його існування. У 1991 р., напередодні розпаду Радянської імперії, Основи кримінального законодавства Союзу РСР і республік уперше визначили арешт як вид покарання, що полягав у триманні особи в умовах суворої ізоляції строком до трьох місяців [281, ст. 34]. Але зміни в політичній обстановці держави внесли свої корективи, і Основи не набрали своєї чинності.

З набуттям України своєї незалежності ці питання актуалізувались. У 2001 р. з ухваленням КК України арешт набрав нормативної визначеності, здобув місце в системі покарань, самостійність як вид покарання та реалізацію стосовно різних категорій осіб [282]. Відповідно сьогодні положення ст. 60 КК України визначили його як основне покарання. Тримання засудженого в умовах ізоляції, строковий характер відбування покарання терміном від одного до шести місяців постали провідними ознаками. Проте вони виявилися вичерпними. Будь-які інші особливості щодо призначення цього покарання законодавець оминув. Лише з дотриманням загальних засад призначення покарань як таких можливе його застосування. Обмеженість реалізації щодо неповнолітніх осіб (до шістнадцяти років), вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до семи років, а також специфічність щодо його відбування засудженими військовослужбовцями є таким винятком. Тому з огляду на це арешт як вид покарання в частині його призначення можливий, по-перше, у разі його визначеності в санкціях статей Особливої частини КК України та, по-друге, навіть за відсутності такого, але з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи винного та обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, як більш м'якого виду покарання, не зазначеного в санкції статті (ст. 65 КК України).

Проте зрозуміти позицію законодавця можна, хоча не все так однозначно.

Цілком логічно, що покарання має бути необхідним і достатнім для виправлення особи, до того ж досягнення превентивних заходів щодо вчинення особою нових злочинів. Взаємозв'язок злочину та покарання нерозривний. Чим небезпечніший злочин, тим суворіше покарання. І його призначення напряму залежить від суспільної небезпеки вчиненого діяння. Співмірність покарання характеру та ступеня суспільної небезпеки вчиненого діяння, наголошував ще А. М. Павлухін, є необхідною та елементарною вимогою ефективності самого кримінального законодавства [283, с. 10]. Перепони, які стримують людей від злочинів, повинні бути сильнішими, ніж те благо, що порушується, та бажання, що виникає в його досягненні [118, § XII, с. 105]. Водночас така співмірність має передбачати дотримання вимог, де покарання не може бути більше, ніж заподіяна шкода злочином. Відповідно законодавець, диференціюючи різні види покарань, класифікував злочини за ступенем їх тяжкості, з визначенням кількісної та якісної характеристики покарань розподілив їх відповідно до виду покарання та максимального строку його призначення.

Але за наявності такої класифікації постають питання узгодженості теоретичних аспектів призначення арешту і практики їх застосування.

Призначення арешту як виду покарання визначається переважно межами його реалізації в разі вчинення злочинів, що не становлять великої суспільної небезпеки. На переконання більшості вчених, саме при вчиненні діянь невеликої або середньої тяжкості є можливість досягти ефективності мети покарання умовами такого виду [284, с. 60; 285, с. 67; 201, с. 44, 45; 208, с. 137]. У законодавстві ця позиція відбилася у призначенні арешту військовослужбовцям за такі категорії злочинів.

За аналітичними даними Головного управління Служби правопорядку, впродовж 2012–2016 рр. арешт до військовослужбовців застосовувався за вчинення ними злочинів середньої (98,3 % випадків) та невеликої (10,7 % випадків) тяжкості (дод. Е). Але щодо загальної кількості засуджених військовослужбовців цей показник зовсім інший. Лише 8,4 % засуджених військовослужбовців отримали покарання у виді арешту із триманням на гауптвахті [192]. Пріоритетними були більш суворі види покарання. Нормативна база арешту визначила тенденцію до

зменшення, а то й відмови від такого виду покарання. Вітчизняний законотворець із прихильністю до застосування арешту за вчинення злочинів невеликої або середньої тяжкості стосовно військовослужбовців обмежився винятково двома санкціями статей – ч. 1 ст. 406 «Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглих» (як злочину середньої тяжкості) та ч. 1 ст. 413 «Втрата військового майна» (злочину невеликої тяжкості). У санкціях статей злочинів невеликої тяжкості позбавлення волі набуло переваги. Усвідомлюючи необхідність посилення кримінальної відповідальності за вчинення окремих військових злочинів, зумовлених подіями Революції гідності та окупацією частини території України, однобічність їх вирішення дає підстави для розуміння законодавства як ручного механізму каральної політики. Провокуючи таку позицію, втрачає усвідомлення зміст самого покарання, його суть та мета. Арешт за таких умов нівелюється як потужний засіб інтенсивного морального впливу на особу, що є також покаранням, пов'язаним з ізоляцією особи. Крім того, щороку практика звужується його застосування. До порівняння: у 2012 р. такий показник становив 18,4 %, а в 2016 р. – уже 8,46 % [192; 187] (рис. 1 дод. Ж).

Недооцінення карального потенціалу арешту культивується також і суб'єктивним ставленням суддівського корпусу до його призначення. Так, аналізом практики призначення арешту були визначені певні закономірності, що потребують наукового обговорення.

Насамперед спостерігається позиціонування призначення покарання за вчинення злочинів саме середньої тяжкості. Але, якщо взяти до уваги те, що законодавець окреслив лише один випадок нормативного визначення застосування арешту за вчинення військових злочинів середньої тяжкості, то його призначення здійснювалося переважно за правилами призначення покарання як більш м'якого, що не передбачено санкцією статті. Наприклад, за діяння, в санкціях яких було визначено арешт як вид покарання, у 2012 р. арешт застосовувався у 40 випадках із 49, у 2013 р. – 6 із 11, 2014 р. – 6 із 58, 2015 р. – 4 із 250, 2016 р. 9 із 240 (рис. 2 дод. Ж).

Взагалі, коли йдеться про співмірність та адекватність злочину і покарання, призначення останнього має відповідати насамперед ступеню суспільної небезпеки вчиненого діяння та доцільності досягнення мети покарання обраними засобами. У нашому випадку призначення арешту як більш м'якого виду покарання, не визначеного санкцією статті, викликає певні питання. По-перше, арешт призначався за діяння, визначені умисною формою вини. По-друге, особи, які їх вчиняли, не бажали продовжувати проходити військову службу. По-третє, статус таких осіб характеризувався специфічністю умов – під час призову. По-четверте, обставини діяння відзначилися підвищеною небезпекою – вчинення в умовах особливого періоду. Особа, що є військовослужбовцем, на яку покладено виконання обов'язків, пов'язаних із проходженням військової служби, не бажає їх виконувати, свідомо порушує закон задля досягнення цього, до того ж у період особливого режиму. Про яку адекватність застосування арешту може йтися! Арешт як вид покарання спрямований на досягнення його мети саме в умовах залишення особи на військовій службі та досягнення основними засобами, які є необхідними саме для військовослужбовців. А така категорія осіб цього взагалі не бажає. Тому його доцільніше розглядати в межах реалізації стосовно діянь, вчинених особами принаймні з необережності. Крім того, ухилення від проходження військової служби не може розглядатись як умова його застосування. Вчинення злочинів у такому аспекті виключатиме ефективність самого покарання. Але як такої заборони встановити неможливо. Принцип справедливості та індивідуалізації покарання зазнаватиме за таких умов порушень. Лише рекомендації суддям щодо обмеженості застосування арешту до діянь, пов'язаних із порушенням порядку проходження військової служби, щодо подальшого його проходження та умисності їх вчинення можуть мати місце. Тому убачається положення Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 р. № 7 такими пропозиціями.

Наступна позиція щодо ефективності застосування арешту суддями – безальтернативність визначення в санкціях статей невеликого ступеня тяжкості покарання у виді позбавлення волі. На особливість статусу особи засудженого,

досягнення мети покарання, пов'язаного винятково з ізоляцією його від суспільства із залишенням у статусі військовослужбовця, не завжди зважають в аспекті негативних наслідків, зумовлених позбавленням волі. Зрозуміло, що в разі, коли особа вже піддавалася впливу застосування до неї покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, арешт ставиться під сумнів.

Щодо обмежень у застосуванні арешту в юридичної спільноти також неодноразово поставали питання. Заборона призначення особам, які вчинили тяжкі злочини, а також наявність рецидиву злочинів більш активно педалювалися вченими [286, с. 22; 208, с. 146–148]. На їх переконання, нетривалі строки ізолювання для осіб, які вже неодноразово піддавались позбавленню волі, не справлять значного враження та не викличуть відповідних переживань у них [287, с. 73]. Уже після першої судимості вони здебільшого втрачають страх перед покаранням [288, с. 7]. Тому арешт, зважаючи на ступінь небезпеки не лише злочину, а й особи, не відповідатиме його суті. Крім того, запровадження такої заборони ставитиме під сумнів дотримання принципу справедливості призначення покарання та його індивідуалізації щодо таких осіб. Суд змушений призначити інші покарання, які, можливо, не повною мірою відповідатимуть вимогам мети покарання. Особливо це стосується випадків, коли за санкцією статті визначатиметься поряд з арештом інший вид покарання, не пов'язаний з ізоляцією особи. Застосування більш м'якого покарання викликатиме питання співмірності злочину та покарання в його застосуванні. Аналогічна ситуація виникатиме в разі заборони призначення покарання у виді арешту при вчиненні тяжких злочинів. Така законодавча ініціатива, переконує К. А. Автухов, сприятиме обмеженню можливостей суддів щодо призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом [200, с. 46]. Але з цим можна посперечатися. Проте в межах нашого дослідження, зважаючи на особливості суб'єкта його застосування, ці питання набувають дещо іншого ракурсу.

Застосування арешту із триманням на гауптвахті можливе лише до категорії осіб, які є військовослужбовцями. Урахування попередньої злочинної діяльності, наявність судимості, а також досвіду притягнення до кримінальної відповідальності

з відбуванням покарання у виді позбавлення волі стосовно військовослужбовців неможливе. За чинним законодавством у сфері регулювання порядку проходження військової служби в разі вчинення військовослужбовцем злочину, де за вироком суду йому призначено покарання у виді позбавлення волі, з моменту набрання ним законної сили останній підлягає достроковому звільненню з військової служби. Крім того, якщо військовослужбовець вчинив тяжкий чи особливо тяжкий злочин, він також підлягає ще й виключенню з військового обліку громадян [258, п. 10.8; 159, п. 9 ст. 14 гл. III]. Відповідно статус військовослужбовця як такий він втрачає, а умови щодо можливості його поновлення усуваються. Тому говорити про можливість призначення арешту військовослужбовцеві за наявності у нього попередньої діяльності проблематично.

Поширення практики застосування менш суворих видів покарань, пов'язаних з ізоляцією особи в разі вчинення нею злочину невеликої тяжкості, слід популяризувати в межах їх застосування. Нормативність започаткування в санкціях злочинів невеликої тяжкості альтернативно позбавленню волі доцільно визначити як першочергові. Так, за нашим переконанням, можна розглянути ініціативу запровадження щодо злочинів невеликої тяжкості, де в санкціях статей передбачено позбавлення волі строком до двох років із триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк, арешту як альтернативного виду покарання. Судити як про альтернативне позбавленню волі покарання тримання військовослужбовця в дисциплінарному батальйоні аналогічного строку ізоляції не досить доречно. Коли виходити з аналізу ознак, що окреслюють особливості цих покарань як таких, що пов'язані з ізоляцією особи, то втрата статусу військовослужбовця і можливості продовжувати проходити військову службу зумовлюватимуться їх специфічністю. Чи доцільно це визначати як альтернативу з ідентичністю терміну їх ув'язнення?

Зовсім інша ситуація, коли це стосується тримання в дисциплінарному батальйоні та перебування військовослужбовця на гауптвахті. По-перше, особа залишається на військовій службі. Мета покарання досягатиметься на тлі її військової діяльності. По-друге, вона не втрачає статусу військовослужбовця. Після завершення відбування покарання вона повертається на місце своєї служби. По-

третє, не втрачає такої можливості за відсутності стану судимості. По-четверте, до неї застосовуються диференційовані строки ізоляції від одного місяця до двох років. Тому убачається доцільним розглядати арешт як альтернативу позбавленню волі.

Крім того, започаткування в санкціях статей невеликої тяжкості альтернатив позбавленню волі сприятиме розширенню представниками Феміди можливості обрання адекватного особі пріоритетного покарання з максимальною ймовірністю досягнення його цілей.

І ще питання, яке заслуговує на увагу, – це категорія осіб, яким може бути призначено таке покарання.

Чинне законодавство визначає застосування арешту до всіх категорій осіб, у тому числі й військовослужбовців. Водночас положення ч. 3 ст. 60 КК України обмежують це коло неповнолітніми особами віком до 16 років і вагітними жінками й жінками, які мають дітей віком до семи років.

Заборону застосування арешту до неповнолітніх осіб віком до 16 років окреслено міжнародно-правовими нормами. Зокрема, так звані «Пекінські правила», імплементовані чинним законодавством, визначають поміщення неповнолітнього у виправний заклад як винятковий захід. Наголошується на використанні заходів, не пов'язаних з ізоляцією особи. Вважається, що негативні наслідки такого тримання мають більший вплив, ніж на дорослого, оскільки зачіпають неповнолітнього на початковій стадії його розвитку. Крім того, такі правила відбивають один із провідних принципів резолюції 4 шостого Конгресу ООН, відповідно до якого (п. 19) неповнолітній правопорушник не повинен утримуватись у тюрмі, за винятком випадків, коли немає інших відповідних заходів. Водночас, якщо така ситуація є, то перевага повинна надаватися обмеженню мінімізації строку ув'язнення та забезпечення спеціальних заходів щодо утримання неповнолітніх з урахуванням типу порушника, вчиненого ним порушення та закладу його тримання [289, п. 19]. Їх дотримується і вітчизняне законодавство. При досягненні особою 16-річного віку відповідно до положень ст. 98 КК України до неї може бути застосований арешт як вид кримінального покарання. Але практики застосування арешту до неповнолітніх військовослужбовців не існує. За роки дії гауптвахт, де

утримуються засуджені військовослужбовці, не було жодного випадку утримування там неповнолітніх злочинців. Постають запитання: за весь час чинності кримінального законодавства не було жодного випадку вчинення неповнолітнім військового злочину, за який доцільно було б призначити покарання у виді арешту, чи судді завжди призначали альтернативні ізоляції особи покарання?

З аналізу практики призначення покарань стосовно неповнолітніх військовослужбовців – курсантів вищих військових навчальних закладів (вивчено 50 кримінальних проваджень) найпоширенішими видами покарання були позбавлення волі. І хоча суд здебільшого застосовував звільнення з випробуванням, доля військовослужбовця була однозначно вирішена. На підставі рішення суду з моменту набрання його законної сили засуджений військовослужбовець підлягав звільненню з військової служби. А в разі вчинення тяжкого злочину – ще й виключенню з військового обліку громадян [159, п. 9]. Відповідно сподіватися на досягнення мети виправлення особи досить важко. Чи не доцільніше було б розглянути можливість залишення особи в межах військового колективу із застосуванням хоча й реальної ізоляції, проте із меншими негативними наслідками. Особа, перебуваючи на гауптвахті, залишається в попередніх умовах, характерних для військової служби; не зазнає шкідливого впливу деморалізованих засуджених, що ймовірно в разі потрапляння у виправні колонії; до неї застосовується індивідуальний підхід щодо вжиття основних засобів виправлення та ресоціалізації, організації заходів, пов'язаних з особливостями проходження військової служби (військове навчання, військова підготовка тощо). Крім того, в умовах ізоляції особа через певний струс усвідомлює свою діяльність, а короткостроковість зменшує її негативний вплив. Тому суддям у разі виявлення вчинення злочину неповнолітніми варто рекомендувати звертати увагу на окреслені обставини.

Дещо аналогічна ситуація й стосовно жінок-військовослужбовців. Практика застосування цього виду покарання вирізняється своїм нульовим показником (дод. Е). Навіть за відсутності прямої заборони в законодавстві позиція судових органів незрозуміла. За положеннями чинного законодавства жінки, які мають фах, споріднений із відповідною військово-обліковою спеціальністю, визначеною в

переліку, затвердженому Кабінетом Міністрів України, та придатні до проходження військової служби за станом здоров'я, віком і сімейним станом, беруться на військовий облік військовозобов'язаних і можуть бути призвані на військову службу чи залучені до виконання робіт із забезпечення оборони держави у воєнний і в добровільному порядку (за контрактом) у мирний час [159, ч. 11 ст. 1]. Набуваючи статусу військовослужбовця, вони нарівні з чоловіками виконують обов'язки з несення військової служби, за винятком тих, що обмежуються відповідними законами України, військовими статутами та положеннями, що визначають порядок проходження військової служби. Питання гендерної рівності жінок у військових формуваннях уже неодноразово поставало в колі наукових та політичних дискусій. Певне «особливе» ставлення до жінок, як відмічають деякі народні депутати (І. В. Луценко, М. Наєм, Т. Б. Ричкова, І. М. Суслова, І. В. Фріз та ін.), суттєво обмежує жінок до виконання ними певних завдань, участі в бойових діях, можливості обіймати певні посади. Наслідок – низьке оцінення жінки як професіонала та спеціаліста у військовій сфері. В Україні мало жінок офіцерів і немає жодної жінки–генерала. Хоча практика «врегулювання збройних конфліктів» доводить, що участь жінок у врегулюванні військового конфлікту є необхідним для ефективного завершення процесу встановлення миру та надання допомоги місцевому населенню. Найпоширенішими жертвами збройних конфліктів є жінки та діти, тому залучення жінок-військовослужбовців до процесів побудови миру та захисту населення є критично необхідним. На цьому прямо наголошує і міжнародне право, зокрема Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки. Мир. Безпека». Крім того, однакові умови військової служби чоловіків та жінок є одним із основоположних стандартів НАТО» [294].

Відповідно до ст. 24 Конституції України «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [142, ст. 24]. Права жінки також забезпечуються наданням рівних із чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у

праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, установленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Рівність і недопустимість дискримінації особи є не тільки конституційними принципами національної правової системи України, а й фундаментальними цінностями світового співтовариства. На цьому наголошено в міжнародних правових актах із питань захисту прав і свобод людини і громадянина, зокрема в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. (ст. 14 і 26), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (ст. 14), Протоколі № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (ст. 1), ратифікованих Україною та у Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. 1, 2 і 7). Гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод [291]. Тому визначення певної гендерної рівності отримало місце в положеннях законодавства, що регулює порядок проходження військової служби, Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» та Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях» від 6 вересня 2018 р. № 2523-VIII визначено, що «жінки виконують військовий обов'язок на рівних засадах із чоловіками. Це включає прийняття їх на військову службу в добровільному порядку (за контрактом) та за призовом, службу, проходження військової служби, проходження військової служби у військовому резерві, виконання військового обов'язку в запасі та дотримання правил військового обліку та заборони дискримінації за статтю». Виняток становлять лише випадки проходження військової служби у складі добового наряду. Реалізація проходження військової служби у складі добового

наряду має здійснюватися виключно з дотриманням законодавства з питань охорони материнства та дитинства [292]. Тому застосування до жінок арешту більш прийнятне, ніж перебування в місцях позбавлення волі на рівні з іншими засудженими-жінками без урахування статусу військовослужбовця чи представника правоохоронного органу та триманням в окремому місці, як чоловіків зі схожим статусом, із наступною судимістю.

Практика рівності притягнення до кримінальної відповідальності існує в багатьох провідних країнах світу. Зокрема, у законодавстві США про кримінальну відповідальність не передбачено диференціації за ознаками статевої належності щодо військовослужбовців. Комплектування ЗС США за контрактною формою виключає це. Аналогічна позиція спостерігається і в законодавстві Франції. Комплектування професійної армії на контрактній основі з кадрових військових і добровольців у 1997 р. остаточно усунуло з 2000 р. обов'язковий призов до армії. Норми Закону про військовий обов'язок Ізраїлю поширюються і на осіб жіночої статі. Вони проходять службу практично в усіх підрозділах і на всіх посадах, за винятком прямої участі в бойових діях. Питання притягнення їх до кримінальної відповідальності за статевими ознаками також виключається.

Головна особливість законодавства цих країн зумовлена специфікою виконання військовою організацією завдань щодо забезпечення національної безпеки з підтримання високого рівня військової дисципліни у воєнний і в мирний час. Комплектування армії на контрактній основі та покарання з відповідними кримінально-правовими наслідками є стримувальним чинником протиправної поведінки військовослужбовців. Військовій дисципліні приділяється особлива увага. Так, військовослужбовці ЗС США за «Кодексом поведінки», готові віддати життя для захисту своєї країни, суворого дотримуватися дисципліни та морально-етичних норм, неухильно виконувати накази президента США та своїх командирів тощо [293, с. 515]. Тобто, як і в інших країнах світу, для забезпечення обороноздатності в національних правових системах держава ставить за мету підтримання суворої військової дисципліни.

Беручи до уваги позитивний досвід провідних держав, доцільно використати його з метою запровадження у нашу правову систему в умовах змін структури Збройних Сил України внаслідок військово-правової реформи. Тому, регламентація у чинному законодавстві можливості застосування до військовослужбовців-жінок та неповнолітніх військовослужбовців арешту буде позитивним стимулом підтримання військової дисципліни у військах, незалежно від військового звання, положення, посади [294, с. 122].

3.4. Призначення тримання в дисциплінарному батальйоні та правові аспекти його регулювання

Застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, як зазначалося вище, бере свій початок із давніх часів. За радянського панування його широке застосування сприяло становленню, розвитку, а то й занепаду. Сьогодні, зі змінами в політичній ситуації держави, з уведенням особливого періоду на території України, тримання в дисциплінарному батальйоні набуває поширення. З початку оголошення часткової мобілізації кількість злочинів, вчинених військовослужбовцями, збільшилась у рази. Масовий характер грубого порушення військової дисципліни, вживання алкогольних напоїв у місцях злагодження бойових підрозділів і в районах проведення антитерористичної операції, самовільне залишення військової частини чи місця несення служби, невиконання наказів начальників, непокора негативно відбиваються на обороноздатності держави, зумовлюючи рішучі кроки влади. Серед них, зокрема, посилення відповідальності військовослужбовців, уведення нових складів злочинів, пов'язаних із вчинення діянь в особливий період, та розширення кола суб'єктів, що підпадають під її дію. Проте поза увагою залишилися питання узгодженості норм

чинного законодавства про кримінальну відповідальність з положеннями у сфері регулювання порядку проходження військової служби.

Зі зміною політичної обстановки в державі і необхідністю призову на військову службу за мобілізацією різних категорій військовослужбовців у лютому 2015 р. було прийнято рішення про врахування наявності різних категорій військовослужбовців при посиленні кримінальної відповідальності в разі вчинення ними військових злочинів. Застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців зазнало найбільших змін.

До 5 травня 2015 р. диспозиція ст. 62 КК України суб'єктами застосування покарання чітко визначала винятково військовослужбовців строкової служби. Зі змінами коло суб'єктів розширено іншими категоріями військовослужбовців. До нього увійшли особи: 1) які проходять військову службу за контрактом; 2) офіцерського складу, які проходять кадрову військову службу; 3) офіцерського складу, які проходять військову службу за призовом; 4) призвані на військову службу під час мобілізації на особливий період [295, п. 1 ч. 2 розд. 1].

Чинним законодавством вирізняються такі види військової служби: 1) строкова військова служба; 2) військова служба за призовом під час мобілізації, на особливий період; 3) військова служба за контрактом осіб рядового складу; 4) військова служба за контрактом осіб сержантського і старшинського складу; 5) військова служба (навчання) курсантів вищих військових навчальних закладів, а також вищих навчальних закладів, які мають у своєму складі військові інститути, факультети військової підготовки, кафедри військової підготовки, відділення військової підготовки; 6) військова служба за контрактом осіб офіцерського складу; 7) військова служба за призовом осіб офіцерського складу [159, п. 6 ст. 2].

Залежно від волевиявлення громадян військова служба може здійснюватись у добровільному порядку – за контрактом та як виконання військового обов'язку – за призовом [258, абз. 2 п. 1 розд. 1].

З аналізу змін, запроваджених законодавцем щодо розширення кола суб'єктів застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, постають питання критерію, покладеного в його основу, що сприяв вибірковості його

встановлення щодо одних категорій військовослужбовців (ті, що проходять військову службу за призовом) та обмеженості – до інших (військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом).

До першої категорії військовослужбовців положення диспозиції ч. 1 ст. 62 КК України віднесли осіб: 1) які проходять військову службу за контрактом та 2) офіцерського складу, які проходять кадрову військову службу; до другої – осіб: 1) які проходять строкову військову службу; 2) офіцерського складу, які проходять військову службу за призовом; 3) призваних на військову службу під час мобілізації, на особливий період (крім військовослужбовців-жінок).

Така позиція законодавця є доволі визначеною (по-перше, класифіковано суб'єктів застосування покарання за волевиявленням громадян, по-друге, окреслено відповідно до цього їх категорією), проте має вибіркового характеру. Так, щодо першої категорії осіб законодавець обмежився винятково узагальнювальним поняттям «військовослужбовці, які проходять військову службу за контрактом», тоді як «військовослужбовці, які проходять військову службу за призовом» отримали повне їх визначення відповідно до чинного законодавства. Зрозуміло, що в першому випадку маються на увазі всі категорії військовослужбовців, які підпадають під вимоги щодо осіб, які проходять військову службу за контрактом. Їх розширене зазначення було б інформаційним перевантаженням, що, власне, і спостерігається стосовно другої категорії осіб. Доречним убачається у цьому разі застосувати такий критерій класифікації, як волевиявлення громадян за ставленням до проходження військової служби. Це сприятиме насамперед зменшенню інформаційного перевантаження стосовно всіх видів військовослужбовців, які можуть бути суб'єктом застосування цього покарання; їх визначеності в межах єдиної класифікації за видами проходження військової служби, а також уникненню дискусійних питань щодо інших суб'єктів, не зазначених у положеннях, та локанічності існування самої диспозиції статті.

Але щодо чинного переліку суб'єктів застосування цього покарання постає чимало питань, пов'язаних із його реалізацією. І стосуються вони, зокрема, курсантів вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів

вищих навальних закладів; військовослужбовців рядового, сержантського і старшинського складу, які проходять військову службу за контрактом; іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні; військовослужбовців-жінок; військовослужбовців іноземних держав.

Питання внесення змін щодо розширення суб'єктів застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні категорією курсантів вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів як потенційних суб'єктів застосування цього покарання вирішувалося доволі однозначно. У разі вчинення останніми злочину можливість застосування тримання в дисциплінарному батальйоні допускалась, якщо особа зарахована на навчання до моменту вчинення злочину та ще не проходила строкової військової служби [274, абз. 2 п. 2, с. 58]. З оновленням законодавства будь-якої згадки ця категорія осіб не отримала. Хоча її застосування – реальний та законний засіб.

Відповідно до ст. 20 і 25 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» особи з повною загальною середньою освітою віком від 17 до 30 років можуть бути зараховані на перший курс навчання – на військову службу (навчання) курсантів вищих військових навчальних закладів або військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів. З ними укладається контракт про проходження військової служби (навчання), і такі особи набувають статусу військовослужбовця. Як військовослужбовці, що проходять військову службу за контрактом, вони стають потенційними суб'єктами застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні як військовослужбовці, що проходять військову службу за контрактом. Але реалізація такого положення неоднозначна.

На сторінках юридичних видань науковці неодноразово порушували питання щодо неможливості застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні стосовно курсантів вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів, яким на момент вчинення злочину не виповнилося 18 років [105; 296; 297]. Обґрунтовували його, по-перше, диференціацією військової служби, де курсанти (за попередньою редакцією статті)

не належали до військовослужбовців–строковиків як виключних суб'єктів застосування цього покарання [105, с. 191], та, по-друге, виключністю застосування як щодо осіб, яким відповідно до положень ст. 98 КК України не передбачений цей вид покарання [300, с. 10]. Власне ставлення до такої ситуації висловимо після розгляду деяких положень законодавства.

Відповідно до положень ст. 6 Сімейного кодексу України набуття особою статусу неповнолітньої з відповідним обсягом (неповним) цивільних прав, обов'язків і відповідальності за їх вчинення відбувається автоматично при досягненні особою 14 років [298, ст. 6]. З настанням певних обставин законодавство дозволяє дострокове набуття особою повної цивільної дієздатності нарівні з повнолітньою особою, де знижений вік її не є для цього перешкодою [299, ст. 32 і 33]. Тобто з настанням певних подій (реєстрації шлюбу; працевлаштування за трудовим договором, народження дитини – неповнолітня особа записана матір'ю або батьком дитини; бажання займатися підприємницькою діяльністю) особа стає повністю дієздатною, як і повнолітня особа, а знижений вік не є перешкодою для набуття нею повного обсягу прав, виконання обов'язків та підлягання відповідальності.

У кримінальному праві ця обставина вирішується дещо по-іншому.

Притягнення особи до кримінальної відповідальності можливе при досягненні нею певного віку. Відповідно до ст. 22 КК України таким віком визнається досягнення особою 16 років. За вчинення окремих злочинів установлений понижений поріг, оскільки особа віком уже від 14 років повною мірою здатна оцінювати свою поведінку, у тому числі і злочинну. Водночас за вчинення певних видів злочинів законодавець взагалі збільшив вік, з якого особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності. Це, зокрема, стосується військовослужбовців за вчинення військових злочинів.

Однією зі специфічних ознак такої діяльності є наявність спеціального суб'єкта його вчинення. Для набуття ознак останнього особа має бути військовослужбовцем, військовозобов'язаним або резервістом (ч. 1 ст. 401 КК України). Такого статусу особа набуває відповідно до Закону України «Про

військовий обов'язок і військову службу» в разі виконання військового обов'язку. Проте особливістю виконання цього обов'язку є несення військової служби, що «є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян» [159, ст. 2]. Такий вік установлюється для призову на строкову військову службу, на військову службу за контрактом осіб рядового, сержантського і старшинського складу – 18 років, а на військову службу (навчання) курсантом вищих військових навчальних закладів або військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів – 17 років у рік початку військової служби. Тобто особа може стати повноцінним суб'єктом військового злочину (військовослужбовцем) у 17 чи 16 років (якщо на рік вступу їй виповнилося 17 років). На неї повним обсягом поширюються всі права та обов'язки військової служби. І говорити про обмеженість застосування до неї – представника державної служби особливого характеру – положень законодавства про кримінальну відповідальність як особи, що не досягла певного віку, сумнівно. Крім того, положення ст. 98 КК України, які визначають перелік покарань, що можуть застосовуватися до військовослужбовців, унеможливають врахування такого статусу особи при призначенні їй відповідного покарання, пов'язаного з цим.

Важко погодитися з тим, що покарання, зокрема у виді позбавлення волі, для неповнолітнього військовослужбовця краще, ніж тримання його в дисциплінарному батальйоні, з наявністю ознак, які більш прийнятні для нього як військовослужбовця, ніж позбавлення волі (залишення у статусі військовослужбовця, відбування покарання у спеціальному місці з виключністю застосування до військовослужбовців, після закінчення відбування покарання відсутність судимості та можливість подальшого проходження військової служби). Тому обмеження застосування до неповнолітніх військовослужбовців кримінально-правових заходів, зумовлених їх правовим статусом, убачаються нелогічними, неможливістю, а то й недоцільністю застосування до неповнолітніх військовослужбовців покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців недоречними [300, с. 305–353].

Інша категорія – військовослужбовці рядового, сержантського і старшинського складу, які проходять військову службу за контрактом, як і попередня, за відсутності її правової регламентації знову ж таки ставить під сумнів необхідність її застосування в аспекті детального визначення інших категорій осіб. Зрозуміло, що її нормативна визначеність – крок до подальшого перевантаження правового матеріалу, проте ідентичність ставлення до всіх категорій військовослужбовців повинна мати місце.

Окреслене стосується й категорії осіб, які в добровільному порядку (за контрактом) можуть проходити військову службу у ЗСУ, тобто іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні [301, с. 278, 279]. Вони так само, як і військовослужбовці, що є громадянами України, мають дотримуватися чинного законодавства щодо правових засад виконання військової служби. До них так само, як і до військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом, може застосовуватися покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні.

Дещо дискусійною є позиція обмеженості застосування тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців-жінок, що до змін у ст. 62 КК України обґрунтовувала виключність призову на строкову військову службу осіб жіночої статі і з розширенням можливостей застосування цього покарання до різних категорій осіб не зовсім зрозуміла.

Відповідно до ч. 11 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» жінок, які мають фах, споріднений із відповідною військово-обліковою спеціальністю, та придатні до проходження військової служби за станом здоров'я, віком і сімейним станом, беруть на військовий облік військовозобов'язаних. Вони можуть бути призвані на військову службу чи залучені до виконання робіт із забезпечення оборони держави у воєнний час і в добровільному порядку (за контрактом) у мирний час.

Набуваючи статусу військовослужбовця, жінки нарівні з чоловіками виконують обов'язки з несення військової служби. Переваг, пільг, прав за статевими ознаками немає: «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального

походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [142, ст. 24]. Гарантування Конституцією України рівності усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод. Рівність і недопустимість дискримінації особи – не тільки конституційні принципи національної правової системи України, а й фундаментальні цінності світового співтовариства. Окреслені вони в таких міжнародних правових актах, як: Загальна декларація прав людини 1948 р. (ст. 1, 2 і 7), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (ст. 14), Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (ст. 1), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. (ст. 14 і 26).

За часів радянської влади, у період Другої світової війни, у разі вчинення злочинів середньої тяжкості військовослужбовців-жінок направляли в штрафні формування з можливістю застосування відстрочки виконання вироку. Сьогодні, з поступовим переходом ЗСУ на контрактну форму комплектування, про статеву належність військовослужбовців говорити недоцільно.

У провідних країнах світу такі питання вирішуються однозначно. За законодавством США з комплектуванням ЗС за контрактною формою військовослужбовці за статевими ознаками не розглядаються. У Франції, з переходом до комплектації професійної армії на контрактній основі кадрових військових і добровольців із 1997 р. та остаточним припиненням обов'язкового призову в армію в 2000 р., законодавство повністю виключило будь-які питання впливу статевої належності військовослужбовця на його відповідальність. Одночасно головною особливістю визначило специфіку виконання військовою організацією завдань щодо забезпечення національної безпеки з підтримання високого рівня військової дисципліни у воєнний і мирний час. Комплектування армії на контрактній основі та посилення кримінально-правових наслідків покарання військовослужбовців стало стримувальним чинником їх протиправної поведінки. Визначаючи військову дисципліну як готовність віддати життя для

захисту своєї країни, суворе дотримання дисципліни та морально-етичних норм, неухильне виконання наказів президента та своїх командирів, Єдиний кодекс військової юстиції США третину статей присвятив визначенню злочинних дій і покарань щодо військовослужбовців з окресленням пріоритетності характеру каральних заходів. Забезпечуючи обороноздатність у національних правових системах, зважаючи на належність до тієї чи іншої правової сім'ї, фактичного положення ЗС у системі державних органів, законодавства й інших держав світу ставлять за мету підтримання суворої військової дисципліни. У Великій Британії ще наприкінці 20-х рр. ХХ ст. до складу ЗС входили Жіночі Королівські Військово-Повітряні Сили, Королівський допоміжний корпус ВМС і Жіночий легіон секції автотранспорту. У Польщі нещодавно започатковано посаду Уповноваженого у справах військової служби жінок Польщі.

В Україні в умовах військово-правової реформи з поступовим завершенням переходу на контрактний принцип комплектування ЗС, дотриманням кадрової політики, прийнятої в НАТО, гендерної рівності жінок у військовій сфері говорити про належність особи до якоїсь статі неприйнятно. У НАТО ще в минулому столітті неодноразово порушувалося питання інтеграції жінок у військову справу. У 1976 р. створено Комітет із питань жінок у ЗС НАТО, який з огляду на те, що жінки не лише жертви військових конфліктів, а й учасниці їх розв'язання та миротворчої діяльності на рівні з чоловіками, у 2009 р. поновлено.

Сьогодні гендерна політика, яка відповідає загальнодержавній, що створює гарантії рівних прав і можливостей людини незалежно від її статі, випробовується на обґрунтованість збройною агресією на Сході держави. У перший рік АТО майже тисяча жінок взяли активну участь в операції, 14,5 тис. – перебувало у складі військових формувань, на початок вересня 2017 р. – 24 тис. І, як наголосила І. В. Геращенко, це ще не відповідає їх справжньому потенціалу [302]. Військовий конфлікт, розв'язаний в Україні, лише спонукає до більш виваженого підходу щодо інтеграції жінок у військові формування. Щодо цього точаться гострі дискусії. Проте їх фізичні і психологічні можливості, згуртованість, боєготовність, високий моральний дух, виявлені за ці роки, доводять сумнівність диференційованого

підходу за статевою належністю. А звуження правових можливостей, зумовлених нерівністю відповідальності, лише порушує їх права. Тому адекватність диспозиції ст. 62 КК України щодо обмеженості жінок в їх застосуванні дискусійна.

Іще одна категорія осіб – військовослужбовці іноземних держав. За КК України питання притягнення їх до кримінальної відповідальності вирішується дипломатичним шляхом та за відповідними правовими угодами [303, ст. 19; 304; 305; 306, ст. VII].

З огляду на дискусійність питання щодо різних осіб, які гіпотетично можуть бути суб'єктами застосування тримання в дисциплінарному батальйоні, необхідність врахування кожного з них з одночасним недопущенням перевантаження правового матеріалу запропонована уніфікація суб'єктів застосування цього покарання убачається виправданою. Критерій визначеності виду військової служби залежно від волевиявлення особи повністю відповідатиме насамперед вимогам чинного законодавства про кримінальну відповідальність у частині недопущення дискримінації особи за будь-якими нормами у сфері регулювання порядку проходження військової служби щодо узгодженості їх стосовно до різних категорій осіб. Зважаючи на це, статтю 62 КК України у частині суб'єктів їх застосування варто уніфікувати (дод. В).

Вирізняє досліджуване покарання його нормативна визначеність щодо застосування відповідно до положень чинного законодавства. За ч. 1 ст. 62 КК України тримання в дисциплінарному батальйоні призначається: 1) коли передбачено цим Кодексом, а також 2) якщо суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замінити позбавлення волі триманням у дисциплінарному батальйоні.

У першому випадку призначення покарання визначено в санкціях статей військових злочинів КК України – за вчинення здебільшого злочинів невеликої або середньої тяжкості. Із 14 визначених законодавцем санкцій їх у 36 % стосуються винятково злочинів невеликої тяжкості. Але, як показує практика, реальна ситуація зовсім інша. За узагальненими даними органів управління Військової служби правопорядку та судової статистики, за п'ять років (2013–2017 рр.), до кримінальної

відповідальності із призначенням покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні було притягнуто 2, 9, 58, 81 та 52 особи відповідно, які вчинили середньої і тяжкої тяжкості злочинні діяння (дод. К). Не зафіксовано жодного випадку призначення тримання в дисциплінарному батальйоні за вчинення злочину невеликої тяжкості, у санкції якого передбачений такий вид покарання. Проте з початком воєнних дій, з огляду на зміни характеристик діянь, кількість засуджених військовослужбовців із призначенням покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні зростає. Питома вага діянь високого ступеня суспільної небезпеки збільшилась. Відповідно кількість засуджених військовослужбовців за вчинення тяжких злочинів із призначенням їм покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні сягнула в 2017 р. 73 % від усіх злочинів, за які було призначено таке покарання, проти 6 % у 2015 р. [307].

Коли йдеться про застосування тримання в дисциплінарному батальйоні як покарання в разі вчинення військових злочинів невеликої тяжкості, будь-яких дискусій чи заперечень немає. Це пов'язано, по-перше, з його правовою природою, де відповідно до положень ч. 2 ст. 12 КК України тримання в дисциплінарному батальйоні є покаранням, яке свідчить про невеликий ступінь тяжкості вчиненого діяння, по-друге, альтернативою застосування до військовослужбовців іншого, ніж позбавлення волі, покарання, що зумовлено особливостями їх правового статусу, та по-третє, позицією законодавця, що виключає потребу у призначенні більш м'якого покарання, ніж передбачено законом.

У разі вчинення злочинів середньої тяжкості ситуація складається дещо по-іншому.

Чинним законодавством за військові злочини, які є злочинами середньої тяжкості за своїм основним складом, 11 із 14 санкцій альтернативно позбавленню волі передбачають застосування інших видів покарань (у тому числі 7 – тримання в дисциплінарному батальйоні). Можливість призначення і щодо інших злочинів, які не передбачають зокрема тримання в дисциплінарному батальйоні, окреслюють положення ППВС України «Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні». Відповідно до абз. 1 п. 2

вказаної Постанови «цей вид покарання може бути застосований і до військовослужбовців, які вчинили злочини середньої тяжкості, за умови, що суд, враховуючи особу винного й обставини, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, дійде висновку про можливість призначення такого покарання» [274, абз. 1 п. 2, с. 58]. Тобто, якщо в санкції статті не визначено покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні щодо діяння, яке є злочином середньої тяжкості, суд повинен уже враховувати особу винного, обставини, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, або дійти висновку про призначення такого покарання. За такої позиції говорити про об'єктивність і неупередженість ставлення до особи годі. Адже вона потрапляє у пряму залежність від правового врегулювання того чи іншого покарання. Засвідчує це й судова практика. Наприклад, у 2017 р. за самовільне залишення військової частини або місця служби (ч. 3 ст. 407 КК України) як злочину середньої тяжкості, у санкції якого альтернативно позбавленню волі не передбачено інших видів покарань, застосовувалося тримання в дисциплінарному батальйоні двічі. Водночас до позбавлення волі за цей злочин було засуджено 46 військовослужбовців, 32 з яких строком до двох років. За дезертирство (ч. 1 ст. 408 КК України) до тримання в дисциплінарному батальйоні засуджено 2 особи, до позбавлення волі – 9, 6 з яких строком до двох років. За відсутності обтяжуючих обставин суд однозначно доходив висновку про призначення покарання у виді позбавлення волі.

Отже, законодавець визначив покарання, що повністю відповідає ступеню тяжкості вчиненого діяння та особі винного. Проте поза увагою залишились обставини, які визначають особливості, пов'язані з порядком проходження військової служби, особи з її спеціальним статусом [308]. Ступінь небезпеки тотожних злочинів ставиться в повну залежність від дій законодавця, який не бере до уваги особливості, пов'язані зі специфічністю військових злочинів та особи, яка їх вчиняє. Судді не завжди звертають увагу на можливість застосувати до військовослужбовців покарання з огляду на їх особливий правовий статус. Але з поширеним застосуванням загальних покарань нівелюється та знижується

ефективність тих покарань, які через свою специфіку акумулюють спеціальні ознаки, пов'язані з особливостями військової служби. Тому, зважаючи на це, доцільно було б розглянути правові можливості розширення альтернативності існування інших видів покарань, які б відображали специфіку їх застосування до військовослужбовців. І таким рішенням убачається впровадження тримання в дисциплінарному батальйоні в разі вчинення військового злочину середнього ступеня тяжкості в безальтернативності позбавлення волі.

Водночас, коли йдеться про можливість застосування тримання в дисциплінарному батальйоні в разі вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, то до цього варто поставитись вимогливіше. Адже застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців щодо категорії злочинів від невеликої тяжкості та до особливо тяжких злочинів не суперечить вимогам чинного законодавства. Своїми роз'ясненнями ВС України дозволяє судам з урахуванням особи винного, обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, дійти висновку про призначення такого покарання до всіх категорій злочинів [274, абз. 1 п. 2, с. 58]. Проте така ситуація жодним чином не зважає на подальші кроки, пов'язані з відбуванням покарання стосовно військовослужбовців, які засуджені за різні за ступенем тяжкості діяння.

Як і на гауптвахтах, у дисциплінарному батальйоні відсутні будь-які критерії класифікації засуджених залежно від ступеня їх суспільної небезпеки та вчинених ними діянь. На відміну від виправних установ, розподіл як такий відсутній. Незалежно від виду та ступеня тяжкості вчиненого діяння всіх засуджених тримають у дисциплінарному батальйоні разом. Досягнення відповідно рівня виправлення особи, застосування диференційованих засобів карально-виховного впливу ставляться під сумнів. Ефективність основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених внаслідок спільного перебування різних категорій засуджених в одному середовищі мінімізується. Це на тлі того, що вчинення особливо тяжкого злочину є злочином у сфері забезпечення порядку проходження військової служби, служби, яка є державною службою особливого характеру та

супроводжується здебільшого використанням особою особливого стану, в якому перебуває держава, а також зі спричиненням загибелі кількох осіб, інших тяжких наслідків.

Інший момент – це обставини, які не беруться до уваги при вирішенні можливості призначення покарання у виді позбавлення волі понад 10 років замінити перебуванням у дисциплінарному батальйоні терміном до 2 років для такої категорії осіб. Дотримуючись позиції щодо врахування обставин справи, особи винного, позицій, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, говорити про ефективність боротьби зі злочинами військової спрямованості та дотримання вимог Президента України щодо посилення відповідальності за вчинення військових злочинів марно. Вони нівелюються повною мірою. Навіть під час Другої світової війни застосування покарання здійснювалося лише в бік його посилення з можливою відстрочкою виконання вироку для направлення винного на фронт для його виправлення «кров'ю перед Батьківщиною».

Сьогодні ж за особливого правового режиму і внаслідок цього збільшення кількості тяжких та особливо тяжких злочинів, у тому числі й у сфері порушення умов проходження військової служби, призначення покарання вирізняються певною поблажливістю до таких злочинів. Так, у 2017 р. військовослужбовцями вчинено 3042 злочини, серед яких 1920 тяжких [114], хоча в 2013 р. цей показник становив 251 та 117 відповідно [309] і 300 осіб з 150 винних у вчиненні тяжких злочинів коливався протягом п'яти років [310; 192]. Від початку воєнних дій 2014 р. – 535 та 140 [185], у 2015 р. – 2645 та 587 [186], у 2016 р. – 2836 та 1515 відповідно [187] (рис. 1 дод. Л).

Призначення покарання за вчинення таких злочинів також зазнало своєї динаміки. Зрозуміло, що перевага, як завжди, надавалася покаранням у виді позбавлення волі. Зі зростанням військової злочинності статистика не набула пропорційної видозміни. Переважало позбавлення волі, хоча спостерігалася тенденція до застосування тримання в дисциплінарному батальйоні осіб, які вчинили тяжкі злочини у сфері порушення правил несення військової служби. У

2017 р. серед 2774 засуджених за вчинення військових злочинів 52 отримали покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, із них 48 – за вчинення тяжких злочинів. Для порівняння: у 2012 р. цей показник становив 287, 11 та 3 особи; 2013 р. – 184, 2, 0 осіб; 2014 р. – 441, 9, 2 особи; 2015 р. – 2543, 58, 51 особу, 2016 р. – 2614, 74 і 66 осіб відповідно (рис. 1 дод. М, рис. 1 дод. Н). Аналогічна тенденція спостерігається й щодо загальнокримінальних тяжких злочинів. Висловлюємо щодо цього своє бачення, оскільки застосування тримання в дисциплінарному батальйоні в разі вчинення особливо тяжких злочинів, тим більше у військовій сфері та ще й під час дії особливого періоду, убачається неприпустимим. На відміну від загальних засад призначення покарання, які не заперечують таке, слід зосередитися на особливостях об'єкта посягання, специфічності суб'єкта його вчинення в пріоритетності прийняття рішення. Тому вважаємо, що особам, які вчинили особливо тяжкий злочин, призначати покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні недоцільно.

Обмежень щодо можливості призначення тримання в дисциплінарному батальйоні замість позбавлення волі як при вчиненні загальнокримінальних, так і військових злочинів залежно від ступеня їх тяжкості не встановлено. В абз. 1 п. 3 постанови Пленуму «Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні» ВС України надав роз'яснення, що таке покарання може застосовуватися також у разі, коли суд вважатиме за можливе (з урахуванням обставин справи та даних про особу засудженого) замінити позбавлення волі на строк не більше двох років триманням у дисциплінарному батальйоні протягом того самого строку [274, абз. 1 п. 3, с. 58]. Але при цьому не пояснив, що має розумітися під «обставинами справи», надавши лише вказівку на зазначення таких у мотивувальній частині вироку.

У кримінальному процесуальному законодавстві також йдеться про обставини справи, які згідно зі ст. 9 КПК України є обставинами кримінального провадження, що викривають, виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, пом'якшують чи обтяжують покарання особі. Будь-яке інше нормативне визначення чи наукове тлумачення «обставин справи» не спостерігається. Урахування ступеня тяжкості

вчиненого злочину, обставин, які пом'якшують чи обтяжують покарання, передбачається загальними засадами призначення покарання, на що зважає суд у разі призначення будь-якого покарання. Ступінь тяжкості вчиненого злочину визначається винятково судом відповідно до обставин справи. Враховуються стадія вчинення злочину, конкретний характер і ступінь участі особи у готуванні злочину, виконанні його об'єктивної сторони, тяжкість заподіяних злочином наслідків, форма і вид вини, наявність кількох кваліфікуючих ознак, спосіб вчинення злочину і його мотиви, виходячи з класифікації злочинів, особливостей конкретного злочину й обставин його вчинення. Але вони є характеристикою будь-якого злочинного діяння загалом. Специфіки призначення покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців вони не відбивають.

При заміні позбавлення волі на тримання в дисциплінарному батальйоні саме специфіка особливостей конкретного злочину у сукупності зі специфічним об'єктом посягання (порядком несення та проходження військової служби), суб'єктом його вчинення (військовослужбовцем і військовозобов'язаним) повинні визначатися такими обставинами. Можливість досягнення загальних і спеціальних цілей покарання із застосуванням заходів виправлення, що вирізняються специфічністю умов відбування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, виступає його пріоритетом. Як реакція держави на особу, яка порушила порядок проходження військової служби, у разі призначення тримання в дисциплінарному батальйоні замість позбавлення волі мають розглядатися саме такі «обставини справи». У сукупності зі специфічністю їх існування вони забезпечуватимуть реалізацію принципу справедливості щодо військовослужбовця, індивідуалізації покарання саме стосовно такої категорії осіб і визначатимуть особливість до загальних засад призначення покарання. Крім того, акцентування на вчиненні саме військових злочинів чи інших загальнокримінальних злочинів, які пов'язані з порушенням порядку проходження (несення) військової служби, зосереджує увагу й на специфічності самого покарання. Саме специфічність ознак і вирізняє тримання у дисциплінарному батальйоні. На відміну від позбавлення волі, призначення тримання в дисциплінарному батальйоні надає більш сприятливі умови для особи,

щодо якої воно застосовується (замінюється): по-перше, військовослужбовець залишається у своєму статусі військовослужбовця; по-друге, під час відбування покарання продовжує перебувати в умовах військової служби; по-третє, до нього застосовуються основні засоби виправлення та ресоціалізації, зумовлені специфікою військової служби; по-четверте, не зазнає негативних наслідків свого засудження у вигляді наявності судимості; по-п'яте, після відбування покарання має можливість повернутися на своє попереднє місце служби; по-шосте, строк відбування покарання залежно від його поведінки може бути зарахований до загального строку військової служби (це положення досліджуватиметься нижче, оскільки чинне законодавство таку вимогу не передбачає). Тому обставини справи та характеристика особи мають розглядатися обов'язково крізь призму специфічності їх ознак і характеристик, пов'язаних з особливостями її правового становища. Ними можуть виступати: обставини, що характеризують особу винного як військовослужбовця, стан здоров'я, його поведінка на службі та поза нею, питання, пов'язані із загальнопобутовими, професійними (військовими) особливостями його діяльності, порядком несення служби тощо. І в разі прийняття відповідного рішення судом вони братимуться до уваги [311, с. 57–59].

Особливістю покарання у виді тримання і в дисциплінарному батальйоні також є обмеженість його призначення щодо окремих категорій осіб.

Відповідно до ч. 2 ст. 62 КК України тримання в дисциплінарному батальйоні замість позбавлення волі не може застосовуватися до осіб, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі. Положення ППВС України «Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні» (абз. 3 п. 2) додають ще й осіб, до яких поряд із покаранням за вчинений злочин застосовується примусове лікування від алкоголізму або наркоманії, а також які за станом здоров'я не придатні до військової служби [274, абз. 3 п. 2, с. 58].

На сторінках юридичних видань, де порушувалися питання щодо обмеження застосування покарання до осіб, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі, також тривають дискусії й про те, кого саме під такими особами розуміти. Здебільшого висловлювалася думка, що це особи, які раніше були засуджені за

вироком суду до покарання у виді позбавлення волі, реально підлягали його відбуванню та на момент винесення рішення мали незняту чи непогашену судимість. За відсутності хоча б однієї з ознак особа не набувала такого статусу. У разі вчинення нового злочину особа поставала як така, що вчинила діяння уперше. Обмеження щодо застосування тримання в дисциплінарному батальйоні повністю усувались. Але щодо військовослужбовців чинний дещо інший підхід.

Як зазначалось раніше, до змін у ст. 62 КК України винятково військовослужбовці строкової служби підлягали призначенню цього покарання. У разі, якщо призовники були засуджені до позбавлення волі (за вчинення злочину невеликої або середньої тяжкості), вони підлягали зняттю з військового обліку, що унеможлиблювало їх у мирний час призвати на строкову військову службу, а відповідно й бути такими суб'єктами. У період воєнного стану, особливого періоду вирішення питання призначення такого покарання здійснювалось аналогічно щодо осіб, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі.

Сьогодні всі решта категорій військовослужбовців у разі засудження до позбавлення волі (за вчинення злочину невеликої або середньої тяжкості), підлягають взяттю на військовий облік військовозобов'язаних громадян як таких, що раніше були засуджені до позбавлення волі. Вони не втрачають можливість призову на всі види військової служби, за винятком військової строкової служби. Після відбування ними покарання, зняття чи погашення судимості можуть претендувати на вступ на військову службу із набуттям статусу військовослужбовця, де обмеження у разі вчинення нового злочину щодо застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні виключаються. У разі засудження до позбавлення волі за вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину військовослужбовець повністю втрачає можливість повторного набуття статусу військовослужбовця, а відповідно бути суб'єктом покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні.

Інша ситуація складається, коли держава перебуває в особливому правовому режимі. Призову на військову службу за мобілізацією, на особливий період підлягають і військовозобов'язані, які раніше були засуджені до позбавлення волі

(за вчинення злочину невеликої або середньої тяжкості). При виявленні бажання щодо подальшого проходження військової служби з ними можуть укладатися контракти, де попередній статус їх як особи, що раніше була засуджена до позбавлення волі, залишається в силі. У разі вчинення ними нового злочину обмеження щодо застосування тримання в дисциплінарному батальйоні чинне повним обсягом.

Існують обмеження щодо застосування тримання в дисциплінарному батальйоні, що стосуються осіб, які за вчинений злочин поряд із призначеним покаранням підлягають примусовому лікуванню від алкоголізму або наркоманії.

Положення ст. 96 КК України регулюють застосування примусового лікування до осіб, які вчинили злочин і мають хворобу, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб. Категорія таких осіб не визначена. Лікування стосується винятково хвороб, які відповідно до Основ законодавства України про охорону здоров'я становлять небезпеку для здоров'я інших осіб [312, ст. 53]. Щодо хвороб, які є соціально небезпечними (як алкоголізм та наркоманія), застосовувати положення статті не допускається. Зумовлюється це тим, пояснює ППВС України «Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування» (п. 24), що алкоголізм і наркоманія не становлять небезпеки для інших [313, п. 24]. Хоча з цього приводу у спеціальній літературі вже неодноразово висловлювалися неоднозначні думки.

Позиція законодавця, наголошує А. А. Музика, спірна. Алкоголізм і наркоманія небезпечні хвороби. Вони можуть успадковуватись, а отже, і становити небезпеку для інших осіб – їх нащадків. Тому й заперечувати їх небезпечність не варто [100, с. 236]. Крім того, нечіткість нормативного визначення примусового лікування осіб, які мають не лише захворювання, що становлять небезпеку для здоров'я інших осіб, а й соціально небезпечні захворювання, зумовлює певні проблеми, оскільки: по-перше, застосування примусового лікування від алкоголізму чи наркоманії із призначенням покарання не відповідає умовам ст. 96 КК України; по-друге, у разі виникнення підстав щодо визнання наявності в суб'єкта хвороби, що становить небезпеку для здоров'я інших (для застосування примусового лікування),

вирішуються питання щодо визначення придатності військовослужбовця за станом здоров'я до військової служби; по-третє, у разі визнання непридатним за станом здоров'я питання застосування тримання в дисциплінарному батальйоні автоматично знімається.

Тому застосування до військовослужбовців примусового лікування від алкоголізму з одночасним постановленням вироку щодо них за наявних умов унеможлиблюється. Це стосується й випадків визнання засуджених військовослужбовців непридатними до військової служби за станом здоров'я.

Військовослужбовці, засуджені до покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, у разі визнання їх непридатними до військової служби за станом здоров'я підлягають звільненню від покарання за ч. 3 ст. 84 КК України. Такі особи визнаються винним у вчиненні злочину, їм призначається покарання та проводиться відповідне звільнення від відбування за хворобою. Стан здоров'я особи, за положеннями ст. 84 КК України, є умовою звільнення особи від покарання. Розглядати таку умову як обставину, що обмежує призначення самого покарання, некоректно.

Призначати покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні можливо винятково військовослужбовцям, які проходять військову службу. За вимогами законодавства у сфері регулювання порядку проходження військової служби, такі особи в обов'язковому порядку повинні бути придатні за станом здоров'я для її проходження. У разі захворювання військовослужбовця і визнання його за рішенням госпітальної (гарнізонної) військово-лікарської комісії непридатним чи обмежено придатним до військової служби, він підлягає звільненню з військової служби [314, абз. 4 п. 2.7.3]. Втрачаючи відповідно статус військовослужбовця, така особа автоматично позбавляється можливості бути гіпотетичним суб'єктом застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні.

Зважаючи на чинні обмеження застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні до осіб, які за станом здоров'я непридатні (обмежено придатні) до військової служби, у зв'язку із правовим режимом у державі, визнання

останніх непридатними (обмежено придатними) до військової служби в мирний час є підставою для їх звільнення з військової служби з унеможливленням призначення щодо них покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні як таких, що не є військовослужбовцями. Водночас під час дії особливого періоду, зважаючи на визнання військовослужбовця непридатним до військової служби в мирний час, обмежено придатним у воєнний час, військовослужбовці можуть бути звільнені з військової служби лише у разі висловлення ними бажання не продовжувати військову службу. За таких умов застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні визнаватиметься законодавчо реальним.

З огляду на окреслене можна сказати, що обмеження з приводу застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні до осіб, які раніше відбували покарання в місцях позбавлення волі, до яких поряд із покаранням за вчинений злочин застосовується примусове лікування від алкоголізму та наркоманії, а також непридатних до військової служби, не повною мірою відповідають сучасним вимогам чинного законодавства про кримінальну відповідальність (ст. 62 КК України) та положенням, що регулюють порядок проходження військової служби різними категоріями військовослужбовців. Тому роз'яснення, що містяться в абз. 3 п. 2. ППВС України «Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні» в частині зазначених обмежень застосування тримання в дисциплінарному батальйоні, повинні сприяти усуненню наявних помилок з огляду на зміни, які відбуваються в чинному законодавстві.

Отже, тримання в дисциплінарному батальйоні як спеціальний вид покарання може призначатися всім незалежно від статі, віку, належності до держави, виду проходження військової служби та волевиявлення щодо її проходження категоріям військовослужбовців. Проте певна нормативна невизначеність тримання в дисциплінарному батальйоні в санкціях статей, що передбачають відповідальність за злочини середньої тяжкості, мінімізує практику його застосування. Судді не завжди звертають увагу на необхідність призначення інших спеціальних покарань, де особливості конкретного злочину в сукупності зі специфічним об'єктом

посягання та суб'єктом його вчинення виступають суттєвими обставинами для призначення покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні. Акумуляуючи спеціальні ознаки, що визначають особливості тримання в дисциплінарному батальйоні саме військовослужбовців, поширеність загальних покарань нівелює та знижує ефективність спеціальних, що й зумовлює необхідність розширення правових можливостей застосування тримання в дисциплінарному батальйоні альтернативно позбавленню волі.

Водночас у разі вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, коли призначається тримання в дисциплінарному батальйоні замість позбавлення волі, слід брати до уваги те, що: 1) дисциплінарний батальйоні на відміну від виправних установ закритого типу, не передбачає диференційованих умов тримання різних категорій засуджених (вважається, що засуджені, які направляються в дисциплінарний батальйон, не становлять великої суспільної небезпеки, а відповідно і не потребують ізольованих умов тримання залежно від виду та ступеня тяжкості вчиненого діяння); 2) засуджені є особами, які вчинили тяжкі чи особливо тяжкі злочини в умовах особливого періоду зі спричиненням тяжких наслідків; 3) злочини пов'язані з порушенням проходженням військової служби – державної служби особливого характеру; 4) з огляду на ефективність боротьби зі злочинністю військової спрямованості та посилення відповідальності за вчинення військових злочинів в особливий період така позиція убачається дискусійною. Але, не заперечуючи можливості призначення тримання в дисциплінарному батальйоні замість позбавлення волі за вчинення тяжких злочинів на загальних засадах, вважаємо таке неприпустимим щодо особливо тяжких злочинів, вчинених у військовій сфері та під час особливого періоду.

До того ж мають місце й певні обмеження, зумовлені статусом і станом військовослужбовця, належністю його до певної категорії військовослужбовців, видом проходження військової служби та перебуванням держави в певному правовому стані.

Зважаючи на окреслене, пропонуємо зміни і доповнення до чинного законодавства.

1. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період» від 05 лютого 2015 р. № 158-VIII з розширенням переліку потенційних суб'єктів застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців постали питання їх обґрунтованості. Для усунення дискусії щодо неоднозначного ставлення до різних категорій військовослужбовців, недопущення дискримінації осіб за будь-якими критеріями та відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, що регулюють порядок проходження військової служби різними категоріями військовослужбовців, суб'єктів застосування покарання слід уніфікувати залежно від виду проходження ними військової служби за волевиявленням особи. Для цього диспозицію ч. 1 ст. 62 КК України в частині суб'єктів застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні уніфікувати (дод. В).

2. Розширити правові можливості застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні за вчинення військових злочинів невеликої або середньої тяжкості, передбачивши як альтернативу позбавлення волі в ч. 1 ст. 408; ч. 1 ст. 415; ч. 1 ст. 434; ч. 1 ст. 435 КК України.

3. Призначення покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців відповідно до абзацу 1 пункту 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні» від 28 грудня 1996 р. № 15 можливе в разі вчинення тяжкого та особливо тяжкого злочину, коли з урахуванням особи винного, обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, суд дійде висновку про таку можливість. Проте: а) це положення не повною мірою відповідає умовам відбування покарання; б) у дисциплінарному батальйоні відсутні будь-які критерії класифікації засуджених залежно від ступеня їх суспільної небезпеки та вчинених ними діянь;

в) досягнення відповідного рівня виправлення особи, застосування диференційованих засобів карально-виховного впливу у спільних умовах перебування різних категорій засуджених ставляться під сумнів; г) ефективність основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених мінімізується.

У разі підвищення рівня військової злочинності з питомою вагою тяжких злочинів, на дотримання вимог Президента України щодо необхідності посилення відповідальності за вчинення військових злочинів можливість призначення покарання за вчинення тяжких злочинів розглядається на загальних підставах. Відповідно: відсутні будь-які особливості врегулювання, пов'язані з внесеними змінами щодо призначення покарання; призначення покарання здійснюється на загальних засадах; немає жодних обмежень, зумовлених змінами правового режиму в державі; умови призначення покарання ідентичні за вчинення військових та загальнокримінальних злочинів; чинна редакція постанови Пленуму Верховного Суду України не відповідає змінам в інших законодавчих актах держави. Тому нормативні акти в частині призначення покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні в разі вчинення злочинів різного ступеня тяжкості потребують узгодження. Для цього частину 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні» від 28 грудня 1996 р. № 15 викласти в такій редакції:

«Роз'яснити судам, що покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні застосовується в разі вчинення злочинів невеликої та середньої тяжкості, коли засуджених можна залишити на військовій службі й виправити в умовах дисциплінарної частини. Цей вид покарання може бути застосований і до військовослужбовців, які вчинили тяжкі злочини, за умови, що суд, враховуючи особу винного й обставини, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, дійде висновку про можливість призначення такого покарання. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців не може бути призначене за вчинення особливо тяжкого злочину.

У разі зміни правового режиму в державі призначення покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, які посягають на порядок несення військової служби, виключається. При вчиненні загальнокримінальних тяжких або особливо тяжких злочинів ступеня тяжкості призначення цього покарання може розглядатись як винятковий захід».

Такі обмеження стосуються й випадків призначення тримання в дисциплінарному батальйоні замість позбавлення волі. Тому частина 2 статті 62 КК України повинна це передбачати (дод. В).

4. Призначення покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні замість позбавлення волі, відповідно до абзацу 1 частини 3 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні» від 28 грудня 1996 р. № 15 здійснюється з урахуванням особи винного та обставин справи. Одночасно пояснень, що потрібно розуміти під цими поняттями, бракує. Вони повною мірою впливають із загальних положень частини 3 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 р. № 7, що стосуються всіх видів покарань. Призначення покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців повинно передбачати специфічні обставини, які відбиватимуть не тільки «обставини справи» та характеристику «особи винного», необхідні для призначення такого покарання, а й специфіку самого покарання. Тому слід передбачити відповідні зміни в чинній редакції постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні» від 28 грудня 1996 р. № 15, доповнивши частину 3 пунктом 2 в такій редакції:

«Досліджуючи дані про винну особу, суд повинен з'ясувати конкретні обставини, що характеризують особу засудженого військовослужбовця за такими групами: загальнопобутові (вік, стан здоров'я, поведінка до вчинення злочину у побуті, минуле (наявність не знятих чи не погашених судимостей, адміністративних стягнень), склад сім'ї (наявність на утриманні дітей та осіб похилого віку), матеріальний стан тощо), службові (характеристика з місця служби, обіймана

посада, строк вислуги, військове звання, ставлення до служби, взаємини в колективі, з колегами та ін.), особливості стану здоров'я (у разі вчинення злочину в особливий період чи під час воєнного стану).»

Для чіткого застосування норм, що визначають врахування обставин справи для можливості заміни позбавлення волі на тримання в дисциплінарному батальйоні, потрібно уніфікувати поняття «обставини справи», доповнивши частину 3 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні» від 28 грудня 1996 р. № 15 пунктом 3 такого змісту:

«Досліджуючи обставини справи, слід звернути увагу на стадії вчинення злочину, роль кожного зі співучасників, якщо злочин вчинено групою осіб, конкретний характер і ступінь участі особи в готуванні до злочину, виконанні його об'єктивної сторони, тяжкість заподіяних злочином наслідків, форму і вид вини, мотив, наявність кількох кваліфікуючих обставин, спосіб вчинення злочину, його мотиви, а також особливості виду злочину, його об'єкта, вчинення злочину, зумовленого специфікою проходження служби, умов його вчинення (воєнний стан, бойова обстановка, особливий період), ставлення до військової служби, період проходження служби, обставини, що характеризують особу засудженого військовослужбовця.

У кожному разі суд зобов'язаний у мотивувальній частині вироку зазначити, через які саме обставини справи або дані про особу підсудного він визнає можливими замінити позбавлення волі на строк не більше двох років триманням у дисциплінарному батальйоні протягом того самого строку, а в резолютивній – послатися на частину 1 статті 62 і статті 69 Кримінального кодексу України».

5. Положення абзацу 3 пункту 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні» від 28 грудня 1996 р. № 15 встановлюють обмеження щодо призначення цього покарання стосовно визначеного кола осіб (осіб, які раніше відбували покарання в місцях позбавлення волі, до яких поряд із покаранням за вчинений злочин застосовується примусове лікування від

алкоголізму або наркоманії; які за станом здоров'я непридатні до військової служби). Проте зі змінами статті 62 КК України, з розширенням кола суб'єктів застосування покарання, ці положення не повною мірою відповідають нормам Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо різних категорій військовослужбовців. А саме: 1) залежно від виду проходження військової служби, категорії особи військовослужбовця, статус особи, яка раніше відбувала покарання в місцях позбавлення волі може стосуватися винятково осіб, призваних на військову службу за мобілізацією, в особливий період та з якими в подальшому був укладений контракт на проходження військової служби; 2) до військовослужбовців не може застосовуватися статус особи, до якої поряд із покаранням за вчинений злочин застосовується примусове лікування від алкоголізму або наркоманії. Примусове лікування алкоголізму та наркоманії не підлягає умовам застосування ст. 96 КК України. Алкоголізм та наркоманія не є суспільно небезпечними хворобами, визнаними Основами законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р. № 2801-ХІІ як такі, що підлягають примусовому лікуванню. Лише визнання наявності в особи хвороби, що є суспільно небезпечною для здоров'я інших осіб, може слугувати такою підставою. Для військовослужбовця це є умовою вирішення питання його придатності до військової служби; 3) обмеження застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців для осіб, які за станом здоров'я непридатні (обмежено придатні) до військової служби, залежить від правового режиму в державі. Визнання військовослужбовців непридатними (обмежено придатними) за станом здоров'я до військової служби в мирний час є підставою для звільнення їх з військової служби. Втрачаючи статус військовослужбовця, вони автоматично виключаються з переліку потенційних суб'єктів застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні. Під час дії особливого періоду у разі визнання військовослужбовця непридатним за станом здоров'я до військової служби в мирний час, обмежено придатним у воєнний час його звільнення з військової служби можливе лише тоді, коли він висловив бажання не продовжувати військову

службу. У такому разі застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців можливе.

Зважаючи на це, для врегулювання правових аспектів обмеженого застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні щодо певної категорії осіб, які б повною мірою відповідали вимогам чинного законодавства України про кримінальну відповідальність, змінам у диспозиції частини 1 статті 62 КК України та враховували особливості регулювання порядку проходження військової служби стосовно різних категорій осіб, положення частини 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні» від 28 грудня 1996 р. № 15 доповнити:

пунктом 4 такого змісту: «Під особами, які раніше відбували покарання в місцях позбавлення волі, слід розуміти осіб, які раніше були засуджені за вироком суду до покарання у виді позбавлення волі; реально підлягали його відбуванню та на момент винесення рішення мали не зняту чи не погашену судимість. Застосування такого обмеження може мати місце лише стосовно категорії військовослужбовців, які були призвані на військову службу за мобілізацією, на особливий період та які раніше були засуджені до позбавлення волі за вчинення злочину невеликої або середньої тяжкості та мають не зняту чи не погашену судимість»;

пунктом 5 такого змісту: «При застосуванні обмеження щодо призначення покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців за умовою непридатності особи за станом здоров'я до військової служби слід звернути увагу на таке: якщо особа до моменту винесення вироку була визнана госпітальною (гарнізонною) військово-лікарською комісією непридатною за станом здоров'я до військової служби в мирний час, вона підлягає звільненню з військової служби та застосування до неї покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні неможливе. У разі визнання особи непридатною за станом здоров'я до військової служби в мирний час, під час дії особливого періоду застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні розглянути як можливе.

У разі визнання особи за станом здоров'я непридатною до військової служби під час відбування покарання, вона підлягає звільненню від покарання відповідно до частини 3 статті 84 Кримінального кодексу України. Стан здоров'я особи згідно з положеннями статті 84 Кримінального кодексу України, виступає умовою звільнення особи від покарання».

За неможливості застосувати примусове лікування від алкоголізму і наркоманії щодо будь-якої особи з одночасним постановленням вироку щодо неї, розглянути питання виключення обставини, що обмежує можливість застосування тримання в дисциплінарному батальйоні щодо особи як такої, щодо якої поряд із покаранням за вчинений злочин застосовується примусове лікування від алкоголізму або наркоманії як таке, що не відповідає вимогам чинного законодавства. Для цього з абзацу 3 частини 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні» від 28 грудня 1996 р. № 15 вилучити такі слова: «до яких поряд із покаранням за вчинений злочин застосовується примусове лікування від алкоголізму або наркоманії».

3.5. Особливості нормативного регулювання призначення військовослужбовцям покарання у виді позбавлення волі на певний строк

У нинішніх умовах забезпечення національної безпеки та оборони, стримування збройної агресії спостерігається негативна тенденція до зростання військової злочинності. Збільшення кількості злочинів, вчинених у військовій сфері з початку воєнних дій на Сході держави з перевагою кримінальних правопорушень, пов'язаних з ухиленням від проходження військової служби, грубе порушення військової дисципліни, вживання алкогольних напоїв у місцях злагодження бойових підрозділів і районах бойових дій є прямою загрозою обороноздатності держави та забезпечення національної безпеки. Криміногенність обстановки, масштабність злочинності в Україні, зміна її динаміки відбиваються на функціонуванні її

інститутів, стабільності соціально-економічного та політичного життя, стані військової дисципліни й правопорядку.

На різних етапах розвитку суспільства, становлення держави покарання являло собою один із інститутів її кримінально-правової політики в боротьбі зі злочинністю. Проте неадекватність його застосування, надмірна репресивність лише підвищили рівень криміногенності в державі. З початком АТО кількість засуджених, які потрапили до кримінально-виконавчих установ закритого типу, вразила своєю неоднозначністю. Порівняно із попередніми роками, загальна кількість засуджених до позбавлення волі з 2012 по 2018 рр. зменшилась у 2,65 рази і становила 16 143 особи в 2017 р. проти 42 938 у 2012 р. Водночас така позитивна тенденція не знайшла свого відображення стосовно військовослужбовців. За останні роки їх кількість збільшилась від 17 засуджених у 2013 р. до 226 у 2017 р. [315; 114].

За позицією законодавця, перебування в місцях позбавлення волі вчить особу поважати закони, правила співжиття, наближує її до відповідних норм суспільства. Проте умови перебування там нерідко призводять до протилежного результату.

Досліджуючи питання доцільності, ефективності виконання покарання у виді позбавлення волі, переважна більшість учених: Ю. М. Антонян, О. М. Джужа, В. Є. Емінов, О. Г. Колб, С. Ю. Лукашевич – висловлюють думку, що превентивна та виправна функція позбавлення волі має доволі низький рівень. Її ресоціалізувальний чинник неефективний. Хоча не кожний засуджений до позбавлення волі повертається в майбутньому до свого злочинного минулого, проте негативний досвід впливу в нього жевріє. За аналізом практики, майже чверть засуджених злочини вчиняють повторно. Маючи непогашену чи незняту судимість, вони знову стають на злочинний шлях. Зрозуміло, що тривале перебування в умовах закритого колективу із суворою неофіційною ієрархією, комплексом неофіційних норм поведінки призводить до переформування особи, наділяючи її комплексом відповідних якостей. Але вони диференційовано впливають на кожного, здебільшого із протилежним ефектом виправлення. Покарання у виді позбавлення волі, наголошує Г. Ф. Хохряков, само по собі зло. Нехай вимушене, але зло. Суспільство поки що не винайшло нічого іншого, чим можна було б замінити цей

вид покарання. Проте воно має розуміти його ущербність [316, с. 6]. Правова ж регламентація у практиці застосування вичерпує можливість його поміркованої реалізації.

Досягнення ефективності позбавлення волі повинно збалансовано поєднувати каральні та виховні заходи на шляху виправлення засудженого з попереднім виваженням його призначенням як доцільного та необхідного. Мета покарання, слушно зазначав Ч. Беккарія, полягає в запобіганні новим діянням злочинця, що спричиняють шкоду громадянам, утриманні інших від подібних дій. Застосовувати слід такі покарання адекватно вчиненому діянню, які б найбільш сильно та тривало впливали на душі людей, не заподіюючи злочинцю значних страждань [118, § XII с. 106].

Учені-юристи, зокрема Т. А. Денисова, О. Г. Колб, В. А. Львовчкін, О. Д. Максимова, О. Ф. Скакун, М. О. Стручков, О. О. Стулов, Ф. Р. Сундуков, у своїх численних наукових дослідженнях неодноразово звертали увагу на виключність та особливість випадків застосування покарання у виді позбавлення волі, зорієнтованих на уникнення досягнення мети покарання з ізоляцією особи від суспільства з можливістю її реалізації менш суворими заходами. Позбавлення волі як найвища ступінь карального впливу на особу із суворою її ізоляцією, відповідними режимними вимогами, обмеженнями основних прав і свобод, постійним контролем і наглядом визначають його кримінально-правову суть у карі. Її реалізація спрямована на осіб із високим рівнем суспільної небезпеки, деградація, педагогічна занедбаність, моральна та правова запусненість за вчинення тяжких чи особливо тяжких злочинів становлять реальну загрозу для суспільства, вони потребують ізоляції від законослухняних громадян, де застосування інших покарань, не пов'язаних з ізоляцією, не виключають можливості винного знову порушити закон. Тому питання оптимізації застосування позбавлення волі постійно перебуває в колі дискусій. Але не щодо засуджених військовослужбовців.

Упродовж усього розвитку суспільства, його становлення людство намагалось досягти справедливості застосування покарання: задля захисту основних прав і свобод людини, компенсування завданих збитків, запобігання вчиненню нових

злочинів чи перевиховання особи. Майже 30 філософських і понад 100 юридичних концепцій, присвячених аналізу мети покарання з видозмінюванням учення цілеспрямованості, трансформування, визначали різнобарвність його теорії.

Окреслення кари як мети покарання, елементу його змісту, засобу реалізації чи поєднання визнання її як мети та сутності покарання не заперечувало її карального впливу, з моменту винесення судом рішення є важливим проявом такого впливу. В окремих випадках саме призначення має більш суттєвий вплив на засудженого, ніж безпосереднє його виконання [317, с. 226; 198. с. 86]. Спричинення засудженому певних моральних страждань, ганьби, сорому не рідко залишають у його свідомості більш вагомий відбиток усвідомлення та спокутування своєї вини, ніж реальне відбування покарання з обмеженням і позбавленням його прав та свобод. Покарання має спрямовуватися не на заподіяння порушнику страждань, втрат із метою помсти, відплати за заподіяння, а для досягнення інших цілей покарання без завдання фізичних страждань або приниження людської гідності. Мета покарання, у свій час акцентував Ч. Беккарія, вбачається не в катуванні та мученні особи, а в тому, аби створити перепони для винного, щоб він не заподіяв шкоди суспільству, утримати його від вчинення інших дій. Відповідно застосовувати покарання необхідно сумірно злочину, що справляло б найбільш сильне враження на душу людей та було б найменш болісним для тіла злочинця [118, § XII, с. 105]. І такої позиції, з нашого погляду, необхідно дотримуватися саме щодо засуджених військовослужбовців.

Ще з часів козацтва, коли діяв неписаний кодекс приписів, норм і звичаїв, вірність, відданість, обов'язок, честь та відповідальність були його основними принципами. У сучасних умовах радикальних політичних, соціальних та економічних змін рівень професійної майстерності, морально-мотиваційної спрямованості військовослужбовців правоохоронних органів і військових формувань важко переоцінити. Забезпечуючи національну безпеку, незалежність і цілісність держави, відстоюючи національні інтереси, стримуючи збройну агресію, кожен із них утверджує базові суспільні цінності, підпорядковуючи власні інтереси суспільним вимогам, інтересам державного пріоритету. Вони становлять еліту

українського народу. Дотримання моральних норм і правил беззаперечно під час виконання професійних завдань. На цьому наголошується і в Кодексі доброчесної поведінки та професійної етики військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України, де визначальним принципом діяльності військовослужбовців є чесне і віддане служіння Українському народові. Пріоритет інтересів передбачає виявлення абсолютної відданості державним інтересам країни зі свідомим підпорядкуванням власних інтересів суспільним вимогам та державним пріоритетам та старанного діяння винятково в інтересах служби [318]. Також у Кодексі честі офіцера Збройних Сил України акцентувалось на тому, що справжніми військовими, офіцерами не народжуються – ними стають один раз і на все життя. Вони є взірцем у дотриманні моральних норм поведінки, зовнішньому вигляді та виконанні професійних завдань. Порушення професійних якостей та норм поведінки ганьбить гідність усього військового братерства, честь полку, корабля [319, пп. 3.1–3.3].

В усі часи військові вирізнялися високими моральними принципами, нормами поведінки, ставлячи на перший план честь, гідність, непохитну волю та самовідданість. Численні приклади чесного та сумлінного виконання службових обов'язків під час проведення АТО є підтвердженням цього. Водночас у лавах військовослужбовців трапляються випадки недостатньої відповідальності окремих осіб. Небажання віддано, ефективно виконувати взяті на себе зобов'язання – не лише злочин проти держави, а й зраджування своїх товаришів, які щоденно несуть нелегку службу. Саме на принциповій і жорсткій оцінці всіх, хто не дорожить честю мундира, допускає безвідповідальність, недбалість, безчинність у службі, використовує службові повноваження в особистих інтересах, провадить протиправну діяльність, із прийняттям суворих рішень наголошують очільники всіх військових формувань і на всіх рівнях державної влади. Такі особи заслуговують на покарання зі створенням перепон, аби винний не заподіяв шкоди суспільству, щоб його утримати від вчинення інших дій, поза межами застосування якого моральні страждання, ганьба, сором не залишать в його свідомості відбиток спокутування

своїї вини. Проте сам факт призначення для них покарання не є найефективнішим проявом його каральної мети. Виправлення особи та запобігання вчиненню нею в майбутньому нових злочинів розглядається в комплексі досягнення мети покарання.

Ще з давніх-давен до виправлення особи засобами кримінально-правового впливу ставились неоднозначно. У свій час Дж. Локк доводив, що жорстокі покарання і страх ніякою мірою не переконують розум людей, а лише зрідка спонукають до удаваної покори [320, с. 410]. Ж.-Ж. Руссо взагалі мало вірив у можливість виправлення злочинця як особи, що має проблеми з моральністю. А. Д. Дідро вважав, що чесноти та порочність, які є людською організацією, не можуть бути виправлені суспільним впливом.

Разом із тим на початку ХХ ст. набула розвитку тенденція так званого «юридичного» та «морального виправлення» особи, де «юридичне виправлення» визначало можливість досягти позитивного результату щодо виправлення особи в умовах перебування її на волі впродовж невизначеного часу, невчинення злочинів під страхом покарання чи внутрішньої моральної переоцінки за мінімальної програми корекції свідомості засудженого [321, с. 442; 322, с. 306]. Водночас ідеєю «морального виправлення» було переформування засудженого.

Але можливість виправлення особи з ґрунтовними змінами її особистості в умовах певного соціального середовища, що характеризується високою концентрацією злочинного елементу, сумнівна, а то й утопічна. Зрозуміло, що під час відбування покарання говорити про виправлення особи та перетворення її на високорозвинену особистість неймовірно. Проте варто погодитись і з позицією вчених, які вбачали у злочинцеві лише продукт соціального середовища, дії і мотиви якого не залежать від його чи іншої волі, що успіхів у його виправленні досягти неможливо.

Метою покарання є лише самозахист та охорона умов співжиття від злочинних посягань з перспективою пристосувати засудженого до умов трудового співжиття, а за проявів злочинної девіантної поведінки в майбутньому це нереально. Зрозуміло, що позбавлення волі як покарання з високим рівнем репресивності вирізняється найбільшими негативними наслідками для особи. Виправлення

засудженого визначається не лише як кінцева мета покарання, а й як процес, що має сприяти корегуванню моральної сфери особи, її внутрішніх психічних процесів щодо умінь адекватно оцінювати власні вчинки в аспекті співвідношення індивідуальних і суспільних стосунків, не заподіюючи шкоди останнім, не нівелюючи їх. виправлення засуджених через формування в них шанобливого ставлення до людини, суспільства, праці, норм, правил і традицій людського співжиття, дотримання вимог закону та відмова від вчинення в подальшому злочинних діянь [323, с. 12], правослухняної поведінки [324, с. 76] можливе не лише через ізоляцію, а й в умовах їх постійного життя. Освіта, виховання, праця, перебування в колі впливових осіб може мати більший вплив на відповідний результат.

Особливості статусу засудженого військовослужбовця водночас надають можливість його виправлення через військовий колектив, навіть за умови ізоляції від суспільства.

Військове виховання, сягаючи в глибочінь віків, ґрунтувалося на українських традиціях, засадах патріотизму, високої свідомості, дисципліни. Воно має найбільший вплив і найефективніший результат, ніж навіть безпосередній вплив командирів. Основні тенденції військового виховання визначають, що в колективі та через колектив формується гармонійно розвинена, суспільно активна з високим моральним потенціалом особистість, яка є духовно багатою та фізично досконалою. Саме колектив є потужним засобом її самовираження та самоствердження. Згуртованість, позитивний морально-психологічний клімат військового підрозділу безпосередньо впливають на виховання. Об'єднуючи всіх військовослужбовців спільною діяльністю, військовий колектив формує в його членів найкращі риси та якості характеру. Міцне виховне забарвлення, слушно наголошує В. В. Ягупов, має будь-яка спільна діяльність, а військова, зважаючи на її екстремальний і колективний характер, удвічі [108, с. 142]. Саме через колектив постійно розвивається і вдосконалюється особа. Турбуючись за іншого, беручи відповідальність за нього, особа переймається духом колективізму. До того часу, поки людина поважає себе, вона з повагою ставиться до колективу, до інших людей,

до громадськості, до суспільства. Якщо ж у людини притупилося почуття власної гідності, якщо їй байдуже – тоді перед нами порушник норм моралі, озлоблена, нещасна істота [325]. Саме такі особи порушують закони, вживають алкогольні напої, вчиняють злочини та ін. Щодо них варто зважати, чи доцільне та ефективне моральне та соціально-правове виховання в колективі та через колектив.

Саме виправлення відіграє при цьому важливу роль і для досягнення ще й загальної та спеціальної превенції. Кримінальна відповідальність для них слугує відповідним стимулом подальшої їх правослухняної поведінки. Крім того, застосування до нестійких членів суспільства відповідальності з публічністю винесення вироку впливає на свідомість інших громадян. Хоча більшість із них не вчиняють злочини лише за морально-правовими переконаннями, вони впевнені в захищеності та охороні своїх інтересів, інтересів держави та суспільства від злочинних посягань законом. Але водночас збільшення кількості злочинів, вчинюваних особами, які раніше не відбували покарання, не були судимі, викликає питання ефективності загальної превенції.

Так, із 2011 по 2018 рр. динаміка злочинності серед військовослужбовців відзначалася стрімкими темпами її зростання. До 2014 р. кількість засуджених військовослужбовців за вчинення військових злочинів коливалась у межах до трьох сотень осіб (2011 р. – 297, 2012 р. – 287, у 2013 р. – 184 особи). У 2014 р. засуджено 441 особу, а 2015 р. – аж 2543 особи, 2016 р. – засуджено 2614 військовослужбовці, 2017 р. – 2774 (рис. 1 дод. П).

Крім того, відзначилося потрапляння до кола засуджених військовослужбовців осіб із минулою злочинною діяльністю. До 2014 р. кількість таких осіб, які на момент вчинення злочину притягалися до кримінальної відповідальності, але у встановленому порядку судимість із них знята чи погашена, або вони вважалися такими, що не мають судимості, становила в межах 7 осіб (до 2 % від засуджених військовослужбовців). У 2012 р. – 7 осіб (2,5 %), 2013 р. – 2 особи (1,08 %), 2014 р. – 7 осіб (1,5 %). Наприкінці 2014 р. цей показник збільшився і в 2015 р. становив 71 особу (2,7 %), 2016 р. – 166 осіб (6,3 %), 2017 р. – 195 осіб (7 %), тобто в 20 разів проти попереднього періоду.

Така тенденція спостерігалася і щодо осіб, які на момент вчинення злочину мали судимість. До 2014 р. їх кількість не виходила за межі від 11 до 4 осіб (з тенденцією до зменшення). І це 11 осіб (3,8 % від засуджених військовослужбовців) у 2012 р., 4 особи (2,1 %) у 2013 р, та 6 осіб (1,3 %) у 2014 р. Наприкінці 2014 р. тенденція змінила свій вектор. У 2015 р. кількість засуджених із непогашеною та незнятою судимістю вже становила 40 осіб (1,5 %), у 2016 р. – 99 (3,7 %) та 107 (3,8 %) – 2017 р (рис. 1 дод. П).

Кількість засуджених до позбавлення волі з 2013 р. також помітно збільшилась: у 2013 р. вона становила 17 осіб, 2014 р. – 19. А з початком воєнних дій зросла в 7 разів. У 2015 р. становила 121 особу (+536%), 2016 р. – 161 (+33 %), 2017 р. – 226 осіб (+40 %).

Але посилюючи відповідальність за вчинення діянь і застосовуючи більш суворі покарання, проблему не розв'язати. Адже слід зважати, зокрема, на соціальний аспект злочинності. Причини її виникнення, заходи боротьби, запобіжні заходи потребують багатопланового комплексного осмислення з огляду на демографічні, економічні, політичні, ідеологічні, психологічні чинники, рівень життя, правосвідомість тощо.

Практика винесення справедливого покарання з його невідворотністю для всіх категорій громадян має більш запобіжний ефект. Тому результатом загальної превенції має бути невідворотність покарання. Підвищення рівня правової культури, правова пропаганда, реальне притягнення до кримінальної відповідальності високопосадових осіб після гучного їх затримання і пред'явлення обвинувачення, відкритий судовий розгляд, оприлюднення результатів діяльності правоохоронних та судових органів з цього приводу, проведення виховних заходів профілактичного характеру серед населення сприятиме більш ефективному впливу на свідомість громадян в дусі поваги до законів, утримання від вчинення заборонених законом діянь, ніж лише посилення каральних засобів. Якщо кількість вчинюваних злочинів суттєво знизиться, а раніше засуджені особи утримуватимуться від нових злочинів, тоді можна говорити про досягнення не лише загальної, а й спеціальної превенції.

До прикладу, з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини» [146] в умовах воєнного стану та особливого періоду очікуваного позитивного результату загальної превенції не отримано. В умовах дії особливого періоду військова злочинність набула негативної динаміки. Темпи зростання кількості засуджених військовослужбовців за вчинення військових злочинів становили 8,3 % – 2543 особи у 2015 р. проти 2774 осіб у 2018 р. Відповідно постає питання ефективності посилення відповідальності як запобіжного заходу проти злочинності.

Це стосується і спеціальної превенції, оскільки слід говорити не про більш суворі види покарання, а про створення умов, за яких особа позбавляється фізичної можливості вчиняти нові злочини, розрив злочинних зв'язків та вжиття необхідних соціально-виховних заходів. Власне реальне призначення покарання справляє і певний психологічний вплив на інших громадян, утримуючи їх від вчинення подібних діянь. Загроза покарання тільки тоді матиме результат, коли реально застосовуватиметься до осіб, які вчинили конкретні злочини. Саме кримінальне покарання є певним стимулом правослужняної поведінки. Його реальне застосування до конкретних осіб, що вчинили злочинні діяння, є наочним прикладом наслідків порушення кримінально-правових заборон для інших.

Зважаючи на необхідність удосконалення чинного законодавства у сфері боротьби зі злочинністю і посилюючи черговий раз кримінальну відповідальність, слід насамперед збалансовувати застосування таких заходів впливу з поміркованістю їх реалізації. Покарання як засіб захисту суспільства від злочинних посягань із провідною метою кари не повинно перетворюватись на застосування покарання заради кари. Для ефективного досягнення своєї мети воно має передбачати можливість виправлення особи як індивідуума через застосування до неї відповідного покарання, а також застосування покарання, що найбільш ефективно сприятиме його досягненню.

До 2015 р. спостерігалась тенденція до поширення застосування до військовослужбовців спеціальних покарань. 30,3 % становили покарання у виді

арешту, тримання в дисциплінарному батальйоні та службові обмеження. За вчинення злочинів середньої тяжкості або тяжких статус військовослужбовця набував пріоритету при призначенні покарань, пов'язаних з ізоляцією особи. Так, у разі порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (ч. 2 і 3 ст. 406 КК України), самовільного залишення військової частини або місця служби (ч. 1 ст. 407 КК України), серед яких питома вага злочинів, вчинюваних військовослужбовцями, становила майже 50 %, суд здебільшого через необхідність ізолювання особи замість позбавлення волі призначав тримання в дисциплінарному батальйоні або арешт. Така позиція визначалась тим, що, по-перше, вчиняли ці злочини переважно військовослужбовці, які проходили строкову військову службу, по-друге, доволі молодим віком порушників, вчинювані діяння яких зумовлювались впливом на них особливих умов проходження військової служби, по-третє, суб'єктивним ставленням до вчинюваного діяння, що не визначалось бажанням уникнути військової служби чи ухилитися від її проходження, заподіяні наслідки якого не становили тяжких або інших наслідків. Хоча ступінь небезпеки цих злочинів був не менше як середньої тяжкості, проте необхідності застосування до них саме позбавлення волі не поставало. Військовий колектив з його впливом на виправлення особи набував пріоритету. Із 2012 р. до засуджених військовослужбовців за вчинення таких злочинів покарання, пов'язані з ізоляцією особи з можливістю впливу на їх виправлення силами військового колективу, застосовували у 86,2 % випадків проти решти, коли обирали позбавлення волі. У 2013 р. цей показник дещо змінився в бік збільшення кількості призначення покарання у виді позбавлення волі – 36,4 % (+22,6%) та відповідно зменшення спеціальних покарань (тримання в дисциплінарному батальйоні та арешту) до 63,6 %. У 2014 р. ці показники повернули свої попередні позиції. Позбавлення волі становило 11,1 % (-25,5 %), решта – спеціальні покарання. Але, незважаючи на таке коливання, переважали все ж таки спеціальні покарання.

Крім того, поширилась практика призначення військовослужбовцям такого спеціального покарання, як службові обмеження за вчинення тяжких злочинів, як-

от: незаконне поводження зі зброєю (ст. 410 КК України) та службові злочини (ст. 424 і 425 КК України). Так, у 2012 р. за вчинення злочину, передбаченого ст. 410 КК України, службові обмеження призначалися у 33,3 % випадків засудження військовослужбовців проти 13,7 % випадків позбавлення волі. У 2013 р. – 19 % (-14,3 %) проти 9,5 % (-4,2 %) у співвідношенні 44,4 % (+24,4 %) до 8,3 % (+2,2%). У 2014 р. – 24,1 % (+5,1 %) проти 12 % (+2,5 %) у співвідношенні 43,75 % (-0,65 %) до 6,25 % (-1,8 %).

Як бачимо, за вчинення злочинів різного ступеня тяжкості військовослужбовцям призначалися переважно спеціальні покарання. Проте з посиленням кримінальної відповідальності за вчинення окремих військових злочинів у 2014 р. така тенденція зазнала різких змін. Виправдовуючи необхідність забезпечення військового правопорядку та дисципліни серед військовослужбовців, з огляду на різке зростання рівня військової злочинності посилилась кримінальна відповідальність. З початку 2015 р. до військовослужбовців почали застосовуватись більш суворі заходи кримінального впливу. Кількість засуджених військовослужбовців зростає від 354 осіб у 2012 р. до 2645 (+747,17 %) у 2015 р., 2836 (+7,2 %) у 2016 р. та 3042 (+7,2 %) у 2017 р., а засуджених до позбавлення волі становила від 35 у 2012 р. до 121 (+245 %) у 2015 р., 161 (+33 %) у 2016 р. та 226 (+40 %) у 2017 р. У співвідношенні до загальної кількості покарань 3,9 % у 2014 р. до 7,8 % наприкінці 2017 р. Водночас спеціальні покарання, в тому числі й пов'язані з ізоляцією військовослужбовця, призначалися набагато менше. Така практика до початку 2018 р. становила 10,7 % проти 27,35 % у 2015 р. і зумовлювалась необхідністю забезпечити належну військову дисципліну та правопорядок серед військовослужбовців та знизити рівень військової злочинності, проте виключала доцільність та об'єктивність. Підтвердженням цього є проведені нами аналітичні дослідження стосовно засуджених у період з 2012 р. по 2017 р. включно за вчинення злочинів проти порядку проходження військової служби до спеціальних покарань, а також позбавлення волі (рис. 1 і 2 дод. Р).

Так, з 2015 р. із призовом за мобілізацією на військову службу значної кількості військовозобов'язаних на особливий період спостерігалось зростання

військової злочинності. Переважали такі злочини: непокора (ст. 402 КК України) – 14,6 %, недотримання розпорядку дня, самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 406 КК України) – 60,7 %, дезертирство (ст. 408 КК України) – 6,7 %, ухилення від військової служби (ст. 409 КК України) – 3,6 %, вчинювані в режимі дії особливого періоду. З посиленням кримінальної відповідальності за вчинення окремих військових злочинів почастишали випадки застосування позбавлення волі від 19 у 2014 р. до 121 (+536 %) у 2015 р. Проте, зважаючи на загальне зростання військової злочинності (за вчинення військових злочинів) від 441 засудженого військовослужбовця у 2014 р. до 2543 (+438 %) у 2015 р., випадків призначення позбавлення волі збільшалося на 1 %. І така тенденція щороку посилювалась. У 2016 р. за вчинення військових злочинів до позбавлення волі було засуджено 6,15 % військовослужбовців (+33 %), у 2017 р. – 7,8 % (+40 %), водночас як спеціальне покарання суттєво втратило – від 30,3 % у 2014 р. до 10,7 % у 2017 р. (рис. 2 дод. Р).

Зазначена позиція, на перший погляд, є доволі логічною та виправданою. По-перше, для боротьби з військовою злочинністю був обраний такий, хоча і не досить лояльний, метод боротьби з нею, як посилення кримінальної відповідальності, що й зумовило застосування більш суворих заходів кримінального впливу. По-друге, зі зростанням військової злочинності під час особливого періоду в державі необхідно було забезпечити належний рівень військового правопорядку та дисципліни серед військовослужбовців. По-третє, до лав засуджених військовослужбовців потрапили особи (військовозобов'язані), призвані за мобілізацією на особливий період і невмотивовані для проходження військової служби, що вплинуло на збільшення кількості злочинів у бік посилення ступеня їх суспільної небезпеки та вчинення злочинів за обтяжуючих обставин.

Проте вітчизняний законодавець не лише посилив кримінальну відповідальність. У межах оборонної реформи був змінений вектор формування війська нового зразка із комплектуванням високомотивованими особами в добровільному порядку. З поступовим переходом на контрактну форму проходження військової служби, зменшенням кількості призову на військову

службу осіб в обов'язковому порядку чисельність злочинів, пов'язаних із небажанням проходити військову службу та підкорюватись вимогам начальників (непокора, дезертирство, ухилення від проходження військової служби), суттєво знизилась. У 2017 р. непокора становила вже 1,44 % (-30 %), дезертирство 13,7 % (-25 %) та ухилення від проходження військової служби 0,2 % (-75 %).

Але, незважаючи на суттєве зменшення кількості невмотивованих серед військовослужбовців осіб, така позиція не вирішила загального питання щодо зменшення рівня військової злочинності. У 2017 р. було засуджено 2897 (+14 %) військовослужбовців проти 2543 у 2015 р. Збільшилась і кількість таких порушень порядку проходження військової служби, як самовільне залишення військової частини або місця служби – від 1564 випадків у 2015 р. до 2128 у 2017 р. При цьому питома вага порушень за обтяжуючих обставин, таких як самовільне залишення військової частини або місця служби, а також нез'явлення вчасно на службу без поважних причин тривалістю понад один місяць та в умовах особливого періоду (ч. 3 і 4 ст. 408 КК України), становила від 80 до 97,7 %.

Потребує роз'яснення позиція щодо поширення застосування спеціальних видів покарань до осіб переважно віком від 25 років, із сумнівним негативним минулим (судимістю), які не повною мірою усвідомлюють ступінь небезпеки вчинюваного злочинного діяння (тяжкого злочину). З огляду на загальне посилення кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів ці особи отримували здебільшого покарання у виді арешту, тримання в дисциплінарному батальйоні та службових обмежень (27 % у 2015 р., 18,9 % у 2016 р., 11,3 % у 2017 р.). Водночас позбавлення волі, яке в санкції статті є безальтернативним покаранням, становило лише 4,7 % у 2015 р., 5,8 % у 2016 р. та 9,2 % у 2017 р.

Незважаючи на позитивність політики держави щодо необхідності переходу на контрактну військову службу із частковим збільшенням застосування до військовослужбовців покарань, зумовлених особливостями їх правового статусу, з наданням можливості залишатися у статусі військовослужбовців, хоча і з посиленням кримінальної відповідальності за вчинення ними військових злочинів в особливий період, усе ж таки радикальних змін щодо зниження рівня військової

злочинності бракує. Напевно, не суворість, а збалансованість застосування до військовослужбовців покарання, яке б відповідало ступеню їх суспільної небезпеки, виду та ступеню тяжкості вчинюваного діяння, зважаючи на обтяжуючі обставини, які визначають особливості проходження військової служби та її вплив на негативні наслідки (перебування держави в певному правовому режимі: особливий період, воєнний стан та вчинення злочинів у цей період), зумовлюють доцільність застосування до особи спеціальних покарань із залишенням особи у статусі військовослужбовця.

Серед військовослужбовців як високо вмотивованих осіб трапляються й ті, що все ж таки не повною мірою усвідомлюють особливості військової служби, суть і значення військової дисципліни та власної відповідальності за вчинені діяння. В умовах особливого періоду дисципліна є запорукою безпеки держави. Якщо стосовно призваних на строкову військову службу осіб, віком до 25 років таку поведінку можна виправдати особливостями їх морально-психологічної підготовки, віком, впливом на них особливих умов військової служби, то для зрілих осіб така поведінка є осмисленою і сталою. Вчинення ними таких злочинів украй небезпечне. Говорити про доцільність застосування до них заходів впливу силами військового колективу складно. Застосування до них спеціальних покарань недоречно, а в умовах особливого періоду являтиме виняток. Зменшення рівня військової злочинності повинно відбуватися засобами організаційно-правового характеру, зокрема, вивченням ще під час добору осіб для проходження військової служби їх морально-психологічних якостей.

Військове середовище як сукупність різних умов, що впливають на особу військовослужбовця, саме по собі не здатне забезпечити ефективний виховний вплив. Не кожен військовий колектив може виховати військовослужбовця. Цей процес потребує певних умов, пов'язаних як із самим колективом, так і з винною особою. Сутність військового колективу полягає в підпорядкованості його діяльності інтересам суспільства, заснованої на єдності та цілісності (єдиноначальстві), а також внутрішній згуртованості його членів. Найголовніша

особливість, що визначає духовні сили та згуртованість військового колективу, – висока соціальна значущість загальної мети його діяльності – захист Батьківщини.

Проте, коли особа втратила почуття власної гідності, військової честі, відповідальності не тільки за себе, а й за своїх товаришів, можливість її виправлення заходами винятково примусового впливу визначається пріоритетною. На прикладі таких осіб досягатиметься мета не лише спеціальної, а й загальної превенції щодо невчинення злочинів іншими такими особами [326, с. 147, 148].

Але особа як носій причин вчинення протиправних діянь у будь-якому разі залишається найважливішою ланкою всього механізму злочинної поведінки. Її особливості, що породжують вчинення таких діянь, є об'єктом запобіжного впливу, а ефективність досягнення мети залежить від правових аспектів призначення покарання та вивчення особи винного, визначення ступеня його суспільної небезпеки.

З розвитком науки набувають свого осмислення поняття і суть особи злочинця, його специфіка, роль у вчиненні злочину, застосування щодо нього відповідних заходів виховного впливу. У 60-х рр. ХХ ст. активно досліджуються причини та механізм злочинної поведінки, аспекти формування особистості злочинця, основні її характеристики, типології та класифікації злочинців. Кроком уперед стало пізнання психології злочинця, окреслення вагомих системних підходів до його вивчення та пояснення в сукупності зі злочинною поведінкою. З'являється низка дисертаційних та монографічних досліджень із питань кримінально-правового змісту обставин, що характеризують особу винного, дослідження її при призначенні покарання. Поняття особи винного визначають, ґрунтуючись на юридичних ознаках (як суб'єкта злочину) та ознаках, що відображають особливості її духовної сутності (що містили внутрішні причини суспільної небезпеки) [327, с. 6; 328, с. 21, 22].

У сучасних дослідженнях, вивчаючи особу злочинця, говорять про сукупність інтегрованих у ній соціально значущих негативних властивостей, що утворилися в процесі різноманітних та систематичних взаємодій з іншими людьми. Соціальний характер цієї особистості дозволяє розглядати таку особу як члена суспільства, соціальних груп, як носія соціально типових рис, долучення його до активного і

корисного групового спілкування виступає важливою умовою виправлення. Одночасно виявлення внутрішніх суб'єктивних причин вчинення злочину є об'єктом індивідуального впливу [329, с. 9]. С. А. Велієв наголошує на необхідності звернення до чинників, які генетично пов'язані з виникненням та зміною стану суспільної небезпеки особи. Це суб'єктивні причини злочинної поведінки, сукупність негативних (криміногенних) особистісних властивостей, які самі по собі (за поведінкової антигромадської настанови) або в поєднанні із зовнішньою криміногенною ситуацією (за ситуативної антигромадської настанови) здатні детермінувати вчинення суспільно небезпечних діянь певного кримінологічного виду [330, с. 159]. О. М. Яковлев же, навпаки, пропонує відмовитись від суб'єктивної зумовленості протиправної поведінки і виходити з посилення на виключну об'єктивну детермінованість [331, с. 21]. У будь-якому разі визначення ступеня суспільної небезпеки особи з прогнозуванням майбутньої її поведінки, ймовірністю вчинення нових злочинів та вибором оптимального заходу кримінально-правового впливу є необхідним.

Являючи собою надскладну систему за внутрішньою структурою із взаємозв'язками з економічною, політичною та духовною сферами суспільного життя, зміст ступеня суспільної небезпеки особи завжди потребував комплексного підходу. Із загальної маси особистісних характеристик виокремлювались ті, які суттєво впливали на прийняття рішення про застосування до особи найбільш ефективних заходів кримінально-правового впливу.

Зміст суспільної небезпеки винної особи розглядався й з позиції висвітлення ознак, які сприяли вчиненню злочину та свідчили б про ступінь її суспільної небезпеки. Визначали їх зокрема М. Б. Метьолкін і О. С. Міхлін за допомогою таких понять, як характеристика особи злочинця, суспільна небезпека вчиненого злочину, форма вини та суб'єктивне ставлення до вчиненого і його наслідків [332, с. 10]. С. В. Рогозін вважав, що вивчати особу засудженого слід у трьох аспектах (а) як особу, що в минулому вчинила тяжкий чи особливо тяжкий злочин; б) як особу, якій можливе призначення покарання у виді позбавлення волі; в) як особу – учасника різноманітних суспільних відносин – як члена суспільства), щоб отримати більш

повну характеристику особи, не обмежуючись епізодичним випадком її життя [333, с. 113, 114].

Сьогодні, досліджуючи особу у разі призначення відповідного покарання, аналізують її вік, стан здоров'я, поведінку до вчинення злочину, поведінку в побуті, за місцем роботи, навчання, минуле, склад сім'ї, матеріальний стан тощо [251, абз. 3 п. 3]. У тому числі визначають місце злочину серед інших її соціальних дій, її ставлення до вчиненого діяння, наслідків, мотивів, які не вичерпують характеристики особи.

Один із важливих показників ступеня суспільної небезпеки особи – її ставлення до праці, навчання та служби.

Військовослужбовець як член конкретної соціальної системи, представник державної служби особливого призначення є носієм соціально-типових рис і учасником специфічних відносин, має певний рівень правосвідомості, на нього впливають внутрішньовійськові чинники. Особливості військової діяльності відбиваються на поведінці особи, формуванні її соціальної спрямованості. У сучасних умовах не всі військовослужбовці, особливо ті, які потрапили до військових лав під час часткової мобілізації, зрозуміли це та адекватно сприйняли. Різке збільшення кількості військових злочинів, суб'єктами вчинення яких були переважно (77 %) військовослужбовці, призвані під час мобілізації, на особливий період: від 0,19 % у 2014 р. до 3,13 % у 2016 р від усіх зареєстрованих злочинів (за загального зниження рівня злочинності) є цьому результат.

До 2014 р. рівень військової злочинності здебільшого характеризувався кількістю вчинюваних злочинів з питомою вагою її суб'єктів – військовослужбовців строкової служби. Така категорія осіб масово залучалася до проходження строкової військової служби. Ставлення останніх до виконання військового обов'язку, вмотивованості проходження військової служби, існування невикорінних у військових формуваннях нестатутних взаємовідносин вплинуло на це. А ще й молодий вік призовників. Саме період життєдіяльності особи від 18 до 29 років вважається найбільш кримінально активним. Незавершена психічна діяльність особи, достатньо імпульсивна, а то й агресивна поведінка, прагнення до

особистісної експансії, самовираження впливають на прийняття невиважених рішень. За збільшення щоденних фізичних та психологічних навантажень, загострення почуття страху, невизначеності, непевненості, розгубленості та подеколи й розчарування породжуються негативні емоції, виникають стани тривожності, нервово-психічної нестійкості, а іноді й психічні розлади. Молоді особи у такому разі схильні до психічних зривів, порушення правопорядку та дисципліни, вчинення протиправних діянь (і незрідка порушень порядку несення військової служби). Наприклад, питома вага таких злочинів, як порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості із заподіянням тілесних ушкоджень та інших тяжких наслідків («дідівщина») (ст. 406 КК України), становила 42,8 % (2012 р.), 25,4 % (2013 р.), 40,6 % (2014 р.); самовільне залишення військової частини або місця служби («самоволка») (ст. 407 КК України) – 10,1 % (2012 р.), 19,6 % (2013 р.), 6,3% (2014 р.); ухилення від військової служби (ст. 409 КК України) – 3,83 % (2012 р.), 6,8 % (2013 р.), 5,1 % (2014 р.); порушення порядку поводження зі зброєю (ст. 410 і 414 КК України) – 18 % (2012 р.), 36,2 % (2013 р.), 10,3 % (2014 р.); у сфері службової діяльності – перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 424 КК України) – 18,4 % (2012 р.), 12,7 % (2013 р.), 0,7 % (2014 р.). Водночас із 2014 р. збільшилась кількість злочинів, пов'язаних із небажанням особи підкорятися вимогам командирів та проходити військову службу: непокоря (ст. 402 КК України) у 2014 р. становила 16,7 % проти 0 % у 2012 р. і 0,1 % у 2013 р.; дезертирство (ст. 408 КК України) 6,3 % у 2014 р. проти 0,3 % у 2012 р. і 1,9 % у 2013 р. [192; 185; 309].

Із поширенням проявів тероризму на території України, концентрацією угруповань військ (сил) зі значним наступальним потенціалом Російської Федерації поблизу державного кордону України, загрозою нападу та безпеці державної незалежності України ситуація змінилася. Для підтримання бойової та мобілізаційної готовності ЗСУ та інших військових формувань України на рівні гарантованого адекватного реагування на загрози національній безпеці держави з 2014 р. оголошено і проведено шість хвиль часткової мобілізації, під час якої до лав

військових формувань було залучено майже 280 тис. військовозобов'язаних. Комплектувалися ЗСУ без ретельного відбору і перевірки фізичних, професійно-психологічних якостей, рівня патріотичного виховання, соціальної та педагогічної занедбаності, усвідомлення та розуміння особливостей військової служби, дисципліни та правопорядку, беззаперечності виконання наказів командирів, особистої відповідальності. Понад тисячі таких військових, наголошував головний військовий прокурор Анатолій Матіос, не відповідали задовільному стану здоров'я [334]. Це позначилось і на зростанні кількості випадків грубого порушення військової дисципліни, вживання алкогольних напоїв у місцях злягодження бойових підрозділів та районах проведення АТО. З динамікою росту військової злочинності у 8,3 % питому вагу склали такі злочини: 1) порушення порядку підлеглості та військової гідності – 16,8 % у 2015 р., 3,3 % у 2016 р. та 2 % у 2017 р, серед них: непокора (ст. 402 КК України) – 14,6 %, 2,18 % і 1,4 % відповідно; погроза або насильство щодо начальника (ст. 405 КК України) – 2,2 %, 1,14 %, 0,6 %; 2) порушення порядку проходження військової служби – 70,3 %, 86,7 % і 90,6 %, серед них: самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК України) – 60 %, 74 % і 76,7 %; дезертирство (ст. 408 КК України) – 6,7 %, 11,7 % і 13,7%; ухилення від військової служби (ст. 409 КК України) – 3,6 %, 1 % і 0,2 %; 3) порушення права власності, а також правил поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими або іншими бойовими речовинами, засобами пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 410–414 КК України) – 9,1 %, 6,1% і 4,3% відповідно [188; 186; 187]. За зменшення кількості порушень військової підпорядкованості спостерігалось на 20 % більше порушень, пов'язаних із правилами перебування в межах військової частини, місцях служби, бажанням її проходити.

Потрапивши в особливі умови несення військової служби, коли раптово, несподівано виникають і розгортаються події, незвичності та новизни ситуації, суперечливості службово-бойової обстановки, необхідності приймати швидкі рішення, брати особисту відповідальність за власні дії та вчинки чи діяльність

інших (підлеглих) осіб, подолати тривалі труднощі, не всі військовослужбовці змогли з цим справитися. Деформовані ціннісні орієнтири, надмірно високі соціальні потреби, стійка антисоціальна поведінка, безвідповідальне ставлення до служби визначили умисність протиправних діянь з цілеспрямованою та обдуманною поведінкою, наслідками усвідомленої антигромадської спрямованості. Діяльність та поведінка таких осіб стали доволі загрозливими. Вплив на їх свідомість із корекцією особистості без руйнування та перероблення сталих особистісних якостей викликав питання. Адже більшість винних – особи віком від 30 до 50 років, періоду життєдіяльності, який відзначається особистісною сформованістю. Говорити про належне виконання першочергового обов'язку кожного військовослужбовця годі.

За наявних обставин Стратегія національної безпеки України визначила пріоритетні завдання щодо створення високоефективних боєздатних підрозділів ЗСУ та інших військових формувань за якісними характеристиками їх складових, з належними умовами для комплектування фаховим персоналом за поступового нарощуванням контрактної складової [335, п. 3.2]. Добровільність несення військової служби, відповідальне ставлення до Батьківщини, бажання служити на її благо, благо усього народу з почуттями патріотизму, відданості та власного усвідомлення цього, належний рівень професійного добору – стали головними орієнтирами для укладання контрактів щодо проходження військової служби. Задля цього надано можливість укладати контракти з військовослужбовцями строкової військової служби, військовослужбовцями військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період терміном на шість місяців [336, абз. 2 ст. 23]. Регламентовано одноразову грошову допомогу при укладенні контракту та гідне щомісячне грошове утримання під час проходження військової служби. У разі несення військової служби в зоні АТО визначено додатково грошові винагороди [337, п. 10]. Як результат до лав ЗСУ та інших військових формувань потрапили майже 100 тис. осіб, які бажали проходити військову службу (2014–2015 рр. було укладено 26 506 контрактів, в 2016 р. – 70 тис. [338], на початок 2017 р. – 14 тис. [339]).

Проте не всі навіть за таких позитивних перспектив щодо проходження військової служби за контрактом готові були жертвувати собою заради інтересів служби. І кількість засуджених військовослужбовців за порушення військової дисципліни (з перевагою у віці від 30 років) залишилась доволі високою. У 2016 р. цей показник становив 50,7 %, а в 2017 р. – 48,5 %. Переважають, як і раніше, порушення правил несення військової служби, незаконні дії зі зброєю та наркотичними засобами, порушення права власності та ще вчинені у стані алкогольного сп'яніння. Як свідчать аналітичні дослідження, серед вчинюваних злочинів частина порушень, пов'язаних із самовільним залишенням місця несення служби, у 2016 р. становила 75,6 %, у 2017 р. – 75,2%; дезертирством – 10,1 % і 15 % відповідно; незаконним заволодінням зброєю, бойовими припасами, вибуховими та іншими бойовими речовинами, у тому числі засобами пересування, військової та спеціальної техніки чи іншим військовим майном, – 7,2 % і 4,5 %.

Тому, повертаючись до питань дослідження особи, для встановлення ступеня її суспільної небезпеки необхідно доволі ретельно підходити до аналізу обставин, що характеризують її ставлення до суспільно корисних цінностей, до військової дисципліни, правопорядку, приділяти увагу обставинам, що характеризують умови вчинення злочину, його період та відповідну обстановку в державі [340, с. 171–175].

Вирішуючи питання щодо призначення військовослужбовцеві покарання у виді позбавлення волі, слід також брати до уваги і вплив на людську свідомість ізоляції особи та наявної асоціальної субкультури з її специфічним набором ціннісних орієнтацій, норм, правил поведінки, мережею стійких неформальних взаємозв'язків.

Кримінальну субкультуру у дослідженнях вчені розглядають як складне та багатогранне явище. Спосіб життєдіяльності осіб, об'єднаних у кримінальні групи за певними законами та звичаями, вирізняється розмитістю моральних норм, жорстокістю та втратою загальнолюдських якостей (жалості, співчуття, розуміння та ін.) [341, с. 8]. Накопичені десятиліттями протиправної діяльності попередніх поколінь непорушні правила кримінальної субкультури тісно пов'язані з асоціальними орієнтаціями, поглядами та звичками, визначені своєю спадковістю.

Стійкий, прихований характер цих явищ визначають згуртованість кримінальних груп, забезпечення захисту від втручання ззовні. Насильницьке запровадження та контроль за дотриманням тюремних звичаїв є природною процедурою, що дозволяє продукувати субкультурне середовище, його ціннісні орієнтації багатьох поколінь засуджених [333, с. 180]. Нав'язуючи певний нормопорядок у психічній та фізичній площині, процес кримінального «зараження» протистоїть умовам виправлення особистості злочинця. Взаємовиключеність цих явищ з живучістю та спадковістю злочинних ідей, принципів, традицій є парадоксом існування місць позбавлення волі. Спілкування з «досвідченими особами» призводять до неминучої перебудови свідомості в бік корпоративної свідомості злочинного середовища. В умовах ізоляції, з вимушеним пристосуванням до існування за ґратами, переосмислюється суть окремих об'єктів, змінюються, а то й втрачаються навички нормального життя, процес «змістоперебудови» набуває ознак неадекватного контексту життєдіяльності. Такі умови, наголошує О. Д. Питлюк-Семеричинська, сприяють лише прояву пенітенціарного стресу, дезадаптації, деформації окремих особистісних утворень, створюючи бар'єр сприйняття суспільновідповідних норм і цінностей у протистоянні виправно-виховному впливу [342, с. 67]. В умовах конфлікту норм формальної та неформальної ціннісно-нормативної системи особа втрачає різнобарв'я міжособистісних статусів, можливості самовираження у прийнятних для особи сферах та формах. Утворюються безособистісні форми поведінки з однотипністю для всіх засуджених. І це сприяє розвитку синдрому позбавлення волі. Якщо вільна особа може компенсувати втрачений статус в одній групі, змінюючи її на іншу і при цьому залишаючись на тому ж рівні самоповаги, то засуджений в умовах ізоляції здебільшого позбавлений цього. Втрачаючи статус, він переходить на нижчий щабель соціальної організації. До нього ставляться певні вимоги в поведінці, надається можливість впливати морально, психологічно, а то й фізично на інших. Статус змінюється, як правило, в напрямку «зверху донизу» із жорстким закріпленням місця в системі координат «свій – чужий». Такий розподіл сприяє визначенню міжособистісної позиції кожного члена соціальної спілки як ворожо-

агресивний чи пасивно-залежний [329, с. 351, 352]. Перебування в середовищі з регулюванням неформальних норм поведінки провокує застосування до окремих категорій засуджених принизливих, а часом і жорстоких заходів впливу з боку осіб із найбільш високим ступенем суспільної небезпеки. Неформальні групи асоціальної спрямованості виступають в ролі носіїв субкультурних цінностей. Саме вони здійснюють негативну соціалізацію особистості. Перебування в місцях позбавлення волі призводить до значних особистісних трансформацій. Як могутній психотравмувальний чинник фізична ізоляція, що протиприродна сутності людини, вибиває її зі звичної колії, призводить до стану фрустрації, сприяє виникненню в неї певних психічних зрушень, сприяє викривленню її свідомості. Згодом, зазначає В. С. Батиргареева, особа починає звикати до ізоляції і дедалі більше втрачає здатність жити на свободі без порушення закону. Тому ізоляція злочинців не обмежується лише досягненням мети покарання, вона має далекосяжні наслідки, зокрема детермінаційний комплекс рецидивної злочинності. Далеко не кожний засуджений після звільнення пориває зі своїм минулим [343, с. 135].

Як свідчить офіційна статистика, майже кожен другий на момент винесення вироку притягався до кримінальної відповідальності чи мав незняту чи непогашену судимість. Так, питома вага осіб, які раніше вчиняли злочини, але на момент винесення вироку не мали судимості, визначалася у межах 10 % (2012 р. цей показник становив 11,8 % від усіх засуджених, 2013 р. – 10,4 %, 2014 р. – 10,8 %, 2015 р. – 10,2 %, 2016 р. – 9,8 %, 2017 р. – 10 %), тоді як із наявною судимістю 27 % (2012 р. – 25,8 % від усіх засуджених, 2013 р. – 27,9 %, 2014 р. – 27,1 %, 2015 р. – 27,1 %, 2016 р. – 27,3 %, 2017 р. – 26,2 %). Це при тому, що переважали злочини середньої тяжкості чи тяжкі.

Тому, визначаючи необхідність призначення особі позбавлення волі, слід зважати на адекватність ступеня її суспільної небезпеки негативним наслідкам її фізичної ізоляції задля досягнення мети покарання. Як неодноразово наголошували вітчизняні та зарубіжні фахівці, тюремне виховання чинить істотний виховний вплив на всіх засуджених осіб, і це назавжди [344, с. 621]. І хоча більшість

ув'язнених отримує позитивне спрямування після відбування покарання, проте, засвідчує практика, із доволі низькими результатами.

Для військовослужбовців, зважаючи на особливості їх правового статусу та специфіки проходження військової служби, призначення позбавлення волі має дещо іншу спрямованість. На воїна, який перебуває у військовому середовищі, вагомий виховний вплив справляють суспільні та матеріально-фізичні умови. Цілеспрямована та змістовна навчально-пізнавальна діяльність, постійне підтримання на високому рівні бойової та мобілізаційної підготовки, виконання повсякденних службових завдань, пов'язаних із забезпеченням функціонування діяльності ЗСУ та інших військових формувань, становлять основний зміст його діяльності. Її характер – чи не головний чинник формування особистості військовослужбовця. Але, як відомо, не можна нічого досягти без власного бажання особи, її волі та життєвих намагань і настанов, насильно зробити її ні щасливою, ні вихованою. Високий сенс усієї виховної роботи, слушно зазначив В. В. Ягупов, полягає у формуванні в особи мотивів та мотивацій її самовиховання, постійного прагнення до самовдосконалення, знаходження у військовій службі особистісного смислу, досягнення в ній реалізації життєвих планів, задоволення щоденних соціальних і матеріальних потреб [108, с. 258].

Військове середовище через специфіку функціонування та колективний характер виконання завдань формує певною мірою особистість військовослужбовця. Через відповідну організацію життя військового колективу можна впливати на психологічний стан особи, вносити деякі корективи в бажані риси її поведінки, духовного складу. Але не кожен військовий колектив, як ми вже зазначали, може виховати військовослужбовця та вплинути на можливість його виправлення наявними засобами військового впливу. Сам військовослужбовець повинен розуміти, що і з призначенням покарання у виді позбавлення волі він не лише отримує покарання відповідно до вчиненого ним діяння, а й втрачає майже все, що пов'язує його з військовим життям.

Насамперед його звільняють із військової служби. Виключають зі списків особового складу органу, в якому він проходив військову службу. З ним достроково

розривають (припиняють) контракт. Крім того, якщо вчинений ним злочин був невеликої або середньої тяжкості, його беруть на військовий облік військовозобов'язаних громадян як таких, що вчинили такий злочин та отримали покарання у виді позбавлення волі. А в разі засудження за вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину він підлягає виключенню з військового обліку громадян. З одного боку, таке положення усуває можливість недостойним членам військового товариства продовжувати військову службу, принижувати її престиж, авторитет, а з другого – не дозволяє продовжувати її особам, які за ступенем суспільної небезпеки могли би понести інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі. Засуджений військовослужбовець за таких умов втрачає будь-яку можливість повернутися до попереднього життя, набуває досвіду негативного впливу перебування в місцях ізоляції, наступної адаптації до умов життя на волі з імовірною зміною пріоритетів соціальних цінностей, послабленнями суспільно корисних зв'язків.

Держава водночас втрачає висококваліфікованих спеціалістів, підготовка яких потребує тривалого часу. У Стратегії національної безпеки України наголошується на необхідності створення ефективного сектору безпеки і оборони України шляхом реформування сил оборони, орієнтуючись на комплектування високоефективних боєздатних підрозділів з високим рівнем професіоналізму його складових. Компетентність, високий рівень інтелектуального розвитку, загальної та військово-професійної культури має стати міцним підґрунтям для підготовки нової генерації офіцерських кадрів [345, с. 4 і 10]. Але формування фахівців нової генерації, здатних мислити і діяти системно, у тому числі в кризових ситуаціях, приймати управлінські рішення в будь-яких сферах діяльності, ефективно використовувати наявні ресурси, потребує не лише глибоких теоретичних знань, а й здатності самостійно застосовувати їх у нестандартних, постійно змінюваних життєвих ситуаціях, переходу від суспільства знань до суспільства життєво компетентних громадян [346, Розд. II і IV]. І сьогодні це, як ніколи, набуває актуальності. Фахівці, які здобули фундаментальну теоретичну підготовку в реальних умовах ведення бою, недостатньо вміло проявляють свої практичні навички, виконують свої функціональні обов'язки. Зрозуміло, що становлення молодих офіцерів потребує

часу. Інша справа – досвідчені військовослужбовці, які прослужили у військах не один рік, навчалися в системі професійної та курсової підготовки, підвищували свою кваліфікацію на відповідних курсах, займались особистим самовдосконаленням, окремі з них брали участь у бойових діях, зокрема у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У зоні забезпечення національної безпеки, оборони, відсічі та спрямування збройної агресії, як засвідчує практика, повинні бути досвідчені військовослужбовці. Їх підготовка має передбачати системний підхід в отриманні фундаментальних теоретичних знань, практичних навичок та здатності до подальшого професійного вдосконалення для виконання службово-бойових функцій. А тому ці аспекти повинні ретельніше вивчатися судом під час врахування їх при призначенні покарання.

Особа військовослужбовця при визначенні можливості призначення покарання у виді позбавлення волі має розглядатися крізь призму особливостей правового статусу з урахуванням специфіки її кримінально-правової (дає чітке уявлення про якість особи, що впливають на вибір щодо неї відповідних заходів впливу) та кримінологічної характеристик.

Досліджуючи кримінально-правову характеристику вчинених військовослужбовцями злочинів, ми дійшли висновку, що переважали діяння, пов'язані із порушенням порядку несення військової служби. З кінця 2014 р. і до 2018 р. їх питома вага серед усіх вчинюваних військовослужбовцями діянь становила в середньому майже 80 %: у 2015 р. – 86,2 %, 2016 р. – 84 %, 2017 р. – 83,1 %. Спрямовувалися вони здебільшого на порушення порядку проходження військової служби та небажання підкорюватися правилам щодо перебування у військовій частині, що виражалося у самовільному залишенні військової частини або місця служби (ст. 407 КК України). Діяння обтяжувались їх вчиненням під час дії особливого періоду. У 2017 р. показник засуджених за цей злочин військовослужбовців сягнув 90,6 % проти, наприклад, 10,1 % у 2012 р., коли пріоритет (42,8 %) становили діяння, вчинювані здебільшого

військовослужбовцями-строковиками, пов'язані із порушенням ними статутних правил взаємовідносин (так званої «дідівщини»).

З проведенням часткової мобілізації у 2014 р. в особовому складі стали переважати військовослужбовці з військовозобов'язаних, призваних на військову службу за мобілізацією, на особливий період та добровольців, які виявили бажання захищати кордони нашої держави. За аналітичними дослідженнями, їх кількість серед засуджених військовослужбовців віком здебільшого від 25 до 45 років становила майже 77 %. Тож їх вік, сформованість особистості, визначеність життєвих принципів та пріоритетів, примусовістю виконання військового обов'язку вплинули на характеристику вчинюваних ними діянь. Відповідно пріоритет становили діяння, пов'язані із порушенням порядку проходження військової служби (ст. 407 КК України) та небажанням її проходити (ст. 408 і 409 КК України). До того ж серед такої категорії військовослужбовців були особи, які на момент призову на військову службу мали досвід негативної злочинної діяльності. З 2015 р. серед засуджених військовослужбовців поступово зростала кількість осіб із судимістю, у тому числі з незнятою та непогашеною. І їх питома вага, що становила 3,8 % від усіх засуджених військовослужбовців за вчинення військових злочинів у 2015 р., зросла до 9 % у 2017 р. Говорити про доцільність застосування до таких осіб спеціальних покарань з наданням можливості їх виправлення видами військового колективу проблематично.

Ще однією особливістю цієї категорії осіб виявилася наявність майже у 80 % з них освіти з перевагою не вище повної загальної та професійно-технічної. У 2015 р. серед усіх засуджених за вчинення військових злочинів 42 % осіб мали повну загальну освіту і 36 % – професійно-технічну, у 2016 р. – 40,8 % і 36 % відповідно, 2017 р. – 40 % і 37,7 %, тоді як до 2014 р. серед засуджених військовослужбовців переважали особи не лише з повною загальною та професійно-технічною освітою, а й з повною вищою за тенденції здебільшого їх рівної відсотковості. Так, у 2012 р. питома вага засуджених осіб із вищою освітою становила 26,5 %, професійно-технічною та загальною базовою по 34 %. У 2013 р. – 43 %, 37 % і 15,7 %, 2014 р. – 24 %, 30 % і 40 % відповідно.

Можна констатувати, що з початком проведення АТО спостерігалася тенденція до зростання кількості злочинів, що пов'язані з порушенням порядку проходження військової служби і небажанням підкорюватись правилам перебування у військовій частині чи на місці несення служби, вчинених військовослужбовцями віком від 30 років, які проходять військову службу за призовом та не виявляли особливого бажання щодо її продовження.

Обрання загальних чи спеціальних видів покарання зумовлюватиметься особливостями кримінально-правової характеристики військовослужбовця і впливатиме на досягнення мети покарання.

Призначення позбавлення волі за вчинення військовослужбовцем середньої тяжкості, тяжкого чи особливо тяжкого злочину полягає, зокрема, у збалансованому поєднанні його каральних та виховних засобів як доцільного та необхідного заходу. Якщо тяжкість вчиненого діяння, спрямованість досягнення злочинного результату, ступінь суспільної небезпеки самої особи потребують ізолювати військовослужбовця від суспільства, варто розглядати можливість досягнення мети покарання іншими засобами, які також передбачають ізолювання особи, проте є спеціальними для цієї категорії осіб. Водночас у разі вчинення порушень з усвідомленим ставленням особи до настання негативних наслідків, зумовлених зміною правового режиму в державі, застосування більш посиленних заходів до військовослужбовців є виправданим заходом впливу.

Убачається, що застосовуючи спеціальні види покарань, найбільших результатів можна досягти у поєднанні зусиль особи і колектива, коли особа, усвідомлюючи необхідність виконання покладених на неї обов'язків, виявляє бажання щодо застосування до неї відповідного виховного впливу засобами військового колективу, дотримується висунутих щодо неї вимог і здатна змінити свою поведінку з можливим прищепленням нових ціннісних орієнтирів, а військовий колектив – через організацію, структуру та згуртованість його членів впливає на таку особу.

Висновки до розділу 3

З аналізу застосування позбавлення військового звання, з урахуванням ступіня тяжкості вчиненого діяння, особи винного, впливу вчиненого діяння на авторитет військової служби та доцільності залишення особи в попередньому військовому званні доведено, що пріоритетом його реалізації є особливості правового статусу особи як військовослужбовця. Проте правові наслідки, такі як звільнення з військової служби та втрата особою статусу військовослужбовця, не мають належного балансу між їх настанням і нормативністю визначення. Тому убачається доцільним започаткувати диференційований підхід до звільнення з військової служби, зважаючи на особистісні характеристики особи, ступінь негативного впливу незаконного використання службового становища, що відбиватиметься на авторитеті військової служби, доцільність залишення військовослужбовця на військовій службі та досягнення мети покарання заходами військового виховання з об'єктивністю поновлення втраченого права. Запропоновано такий вид покарання, як звільнення з військової служби. Обґрунтовано, що звільнення з військової служби має розглядатися з позиції диференційованого застосування як виду додаткового покарання за вчинення винятково умисних злочинів, коли особа для досягнення злочинних намірів використала своє службове становище (статус, звання) і своєю поведінкою дискредитує авторитет військової служби, якщо її перебування на військовій службі недоцільне. Для підвищення ефективності досягнення мети покарання, дотримуючись принципів рівності всіх громадян перед законом, законності кримінальних проваджень, справедливості та диференціації відповідальності різних категорій засуджених, передбачено варіативність його застосування. У разі призначення покарання у виді позбавлення або обмеження волі, коли особа, зважаючи на правову природу правопорушення, не в змозі перебувати на військовій службі, звільнення з військової служби обов'язкове. При позбавленні військового звання звільнення особи з військової служби убачається необов'язковим. При цьому особа переводиться на нижчу посаду відповідно до позбавленого військового звання.

Наголошено, що з розширенням видів проходження військової служби, зумовленим зміною правового становища в державі, зі зростанням рівня військової злочинності постала потреба належного забезпечення правопорядку та військової дисципліни серед диференційованого контингенту військовослужбовців з необхідністю нормативного узгодження положень законодавства про кримінальну відповідальність щодо застосування кримінально-правових засобів стосовно різних категорій військовослужбовців та їх реалізації з огляду на зміни правового режиму. У сучасних реаліях, зважаючи на особливості каральних властивостей службових обмежень, зумовлених доцільністю збереження військових кадрів, забезпечення бойової готовності та можливості досягнення мети покарання в межах колективу, їх правовий потенціал варто посилити, унормувавши застосування щодо категорії військовослужбовців, які проходять військову службу винятково в добровільному порядку; передбачити підстави реалізації за вчинення злочинів невеликої або середньої тяжкості як альтернативу обмеженню чи позбавленню волі в санкціях статей (військових злочинів), як заміне покарання обмеженню чи позбавленню волі, а також виправних робіт з урегулюванням алгоритму дій. Водночас у разі зміни правового становища в державі обмежити застосування, визначивши призначення як правову можливість із виключенням категорії військовослужбовців, які проходять військову службу за призовом.

З позиції унормування арешту із триманням на гауптвахті положеннями чинного законодавства, практики його застосування аргументовано, що як вид покарання, пов'язаний з ізоляцією військовослужбовців, реалізуючись винятково в умовах проходження військової служби щодо осіб з особливим правовим статусом, які під час відбування покарання залишаються у статусі військовослужбовця, після відбування покарання повертаються на місце попередньої служби, при цьому його виконання не має негативних наслідків у виді судимості, зумовлює необхідність розширення правових можливостей його застосування в разі вчинення злочинів невеликої тяжкості, визначивши як альтернативу позбавленню волі за вчинення військових злочинів невеликої тяжкості та зважаючи на доцільність його призначення з розширенням до таких категорій, як неповнолітні військовослужбовці

і військовослужбовці-жінки, водночас обмеживши цю можливість у разі вчинення умисних дій, пов'язаних із порушенням порядку проходження військової служби і спрямованих на ухилення від проходження військової служби.

З посиленням відповідальності за вчинення окремих військових злочинів і з розширенням кола потенційних суб'єктів застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні постали питання їх обґрунтованості. Доведено, що для усунення неоднозначного ставлення до різних категорій військовослужбовців, недопущення дискримінації осіб за будь-якими критеріями та відповідно до норм Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», положень про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України, в інших військових формуваннях, що регулюють порядок проходження військової служби різними категоріями військовослужбовців, перелік суб'єктів застосування тримання в дисциплінарному батальйоні доцільно уніфікувати залежно від виду проходження військової служби за волевиявленням особи.

Вибірковість визначення в санкціях статей тотожних за ступенем тяжкості та характером діянь лише загальних покарань, незважаючи на альтернативні спеціальні, нівелює спеціальні покарання та залишає поза увагою урахування правового статусу військовослужбовця, що впливає на їх вибір та знижує ефективність їх реалізації. З огляду на це запропоновано розширити правові можливості застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні в санкціях статей військових злочинів невеликої або середньої тяжкості альтернативно позбавленню волі. Обґрунтовано обмеження призначення тримання в дисциплінарному батальйоні замість позбавлення волі стосовно осіб, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі, вчинили особливо тяжкий злочин, призвані на військову службу за мобілізацією або вчинили злочин в особливий період.

Застосовуючи спеціальні види покарань, як убачається, найбільших результатів можна досягти в поєднанні зусиль особи й колективу, коли особа, усвідомлюючи необхідність виконання покладених на неї обов'язків, виявляє бажання щодо застосування до неї відповідного виховного впливу засобами

військового колективу, дотримується висунутих щодо неї вимог і здатна змінити свою поведінку з можливим прищепленням нових ціннісних орієнтирів, а військовий колектив – через організацію, структуру і згуртованість його членів впливає на таку особу. Аргументовано, що співмірність позбавлення волі як виду покарання, застосовуваного до військовослужбовця, можлива для досягнення ефективності мети покарання, зважаючи на обставини справи, що характеризують вчинене діяння та особу винного військовослужбовця, а саме: ступінь тяжкості вчиненого діяння; його вид; суб'єктивне ставлення до спрямованості вчиненого діяння та його негативних наслідків; умови проходження військової служби чи відповідної обстановки (особливий період); ставлення до порядку проходження військової служби; необхідність призначення покарання, пов'язаного винятково з ізоляцією від суспільства, доцільність залишення особи на військовій службі.

РОЗДІЛ 4

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ВИКОНАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ, ПРИЗНАЧУВАНИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ

4.1 Організаційно-правові засади виконання позбавлення військового звання

Правове підґрунтя виконання покарання у виді позбавлення військового звання становить, зокрема, чинне кримінально-виконавче законодавство. За диспозицією ст. 54 КК України особа, яка засуджена за вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину та має військове звання, може бути позбавлена також військового звання за вироком суду.

Після набрання законної сили вироку суду його копія направляється органів чи посадовій особі, що присвоїли військове звання, для внесення до відповідних документів запису про позбавлення особи військового звання та вжиття заходів до позбавлення засудженого всіх прав та пільг, пов'язаних із цим. Протягом місяця з дня одержання копії вироку суду орган чи посадова особа сповіщає суд про виконання рішення суду (ст. 29 КВК України). Поряд із цим засуджена особа підлягає звільненню з військової служби, а у разі призначення як основного покарання позбавлення чи обмеження волі ще й зняттю з військового обліку громадян.

Звільнення з військової служби та зняття особи з військового обліку громадян провадиться відповідно до положень, що регулюють порядок проходження військової служби. Згідно з вимогами Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», норм, що регулюють порядок проходження громадянами України військової служби у ЗСУ та інших військових формуваннях, організації їх виконання, командир військової частини у зв'язку із набранням законної сили обвинувального вироку суду здійснює виключення особи зі списків особового складу військової частини та її дострокове звільнення з військової служби. Водночас

ні рішення суду, ні положення КВК України не містять будь-якої згадки про застосування до особи звільнення з військової служби.

За таких умов звільнення з військової служби виступає додатковим негативним наслідком, якого зазнає особа через призначення їй покарання, не передбаченого нормами законодавства про кримінальну відповідальність та кримінально-виконавчого законодавства. Під час його реалізації додатково посилюється репресивність дії кари, особа втрачає можливість захистити свої права – повернути військове звання та поновитися на військовій службі через неврегульованість у правовому полі. Тож принципи законності, справедливості, рівності всіх засуджених перед законом та раціонального застосування примусових заходів стимулювання правослухняної поведінки засудженої особи втрачають своє значення.

Альтернативним рішенням цього, як зазначалося вище (див. підрозд. 3.1), убачається започаткування у чинному законодавстві диференційованого підходу до позбавлення військового звання з виокремленням його зі складу негативних наслідків звільнення з військової служби як додаткового виду покарання. При засудженні військовослужбовця до позбавлення чи обмеження волі звільнення з військової служби як логічно зумовлена об'єктивність його застосування набуває ознак обов'язковості призначення. Зрозуміло, що особа, перебуваючи в кримінально-виконавчих установах, не в змозі виконувати свої службові обов'язки, пов'язані з проходженням військової служби, а відповідно їй перебувати на військовій службі. Таке звільнення з військової служби жодним чином не пов'язано з позбавленням військового звання. Особа може і далі перебувати в попередньому військовому званні, при цьому позбавляється будь-якої можливості перебувати на військовій службі. За таких умов звільнення з військової служби за рішенням суду становитиме не лише логічно зумовлену необхідність, а й законодавчо визначену обставину. На підставі рішення суду командир військової частини здійснюватиме виконання звільнення особи з військової служби як виду покарання, визначеного в законодавстві, а його повноваження (розірвання (припинення) контракту про проходження військової служби; виключення зі списку особового складу військової

частини та повідомлення відповідного військового комісаріату про те, що особа засуджена до позбавлення чи обмеження волі і підлягає зняттю з військового обліку громадян) набуватимуть організаційно-правової форми виконання кримінального покарання.

Дещо інша ситуація, коли звільнення військовослужбовця з військової служби виступає додатковим покаранням до інших видів покарань. На відміну від позбавлення чи обмеження волі, застосування звільнення з військової служби до засудженого військовослужбовця до інших основних видів покарань не має таких негативних наслідків, як зняття військовослужбовця з військового обліку громадян. Після завершення відбування таких покарань, погашення чи зняття судимості, а також у разі звільнення особи від покарання на підставі закону про амністію чи акта про помилування колишній військовослужбовець може претендувати на поновлення втрачених прав, пов'язаних зі своїм статусом: поновлення попереднього військового звання чи присвоєння нижчого військового звання, поновлення статусу військовослужбовця та повернення на військову службу.

Після фактичного відбування позбавлення волі особі, яка відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» була виключена з військового обліку громадян як така, що засуджена до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, поновлення таких прав відповідно до п. 9 ст. 14 гл. III унеможлиблюється [159, п. 9 ст. 14 гл. III]. Довічність дії покарання набуває ознак обов'язковості, а отже, усунуті будь-які стимули для виправлення особи та досягнення нею виховної мети покарання. Ні індивідуалізація призначення та виконання покарання, ні диференціація строків його відбування до уваги не беруться. Такі чинники, як тяжкість вчиненого діяння, особа винного, її характеристика та бажання поновитися в попередньому званні, досягнення мети покарання на відновлення втраченого звання не впливають. Тому говорити про ідентичність застосування звільнення з військової служби як негативного наслідку кримінального покарання неможливо.

Крім того, застосування обов'язкового звільнення особи з військової служби в разі позбавлення військового звання не відповідає суті правовій природі останнього.

Адже, по-перше, військовослужбовець не втрачає першого військового звання як солдат. По-друге, залишаючись у статусі військовослужбовця, він може продовжувати виконувати обов'язки як військовослужбовець. Зрозуміло, зі зміною військового звання залишатися на попередньому місці служби (посаді) військовослужбовець не може. Проте з переведенням на іншу (нижчу) посаду таке ймовірно. Тому про обов'язкове звільнення особи з військової служби у разі втрати військового звання не йтиметься. Але, коли суд, враховуючи особу винного, тяжкість вчиненого ним діяння, його вид та спрямованість, дійде висновку, що перебування особи при позбавленні її військового звання на військовій службі недоцільно, таке звільнення є обов'язковим. По-третє, втрата місця служби не завжди може виступати ефективним заходом для досягнення мети покарання. При звільненні з військової служби немає жодних важелів впливу на виправлення особи та контролю за її поведінкою. З припиненням правових відносин із військовим колективом судити про рівень досягнення виховної мети засудженої особи, її виправлення та усвідомлення вини вкрай проблематично. У разі виявлення бажання поновитися у втрачених правах бракує нормативних критеріїв, аби визначити, чи виправилася засуджена особа, чи доцільне її повернення у статус військовослужбовця. Працюють загальні програми щодо професійно-психологічного відбору осіб для проходження військової служби. Вони і можуть виступати таким критерієм. Перебування в межах військового колективу, під постійним впливом і контролем його членів матиме більший виховний ефект, досягатиме мети виправлення саме військовослужбовців. Тому звільнення з військової служби не може розглядатись обов'язковою ознакою (за нашим переконанням, видом) покарання і застосовуватися разом із позбавленням військового звання.

З визначенням позбавлення військового звання видом покарання організаційно-правові засади його виконання також потребують унормування. Насамперед це врегулювання правових аспектів виконання покарання у виді звільнення з військової служби.

Для цього, зважаючи на запропоновану ст. 54¹ «Звільнення з військової служби» КК України (див. підрозд. 3.1), гл. 6 «Виконання покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу» КВК України слід доповнити ст. 29¹, норми якої б регламентували порядок виконання звільнення з військової служби.

Не заперечуючи доцільності регулювання виконавчих аспектів позбавлення військового звання в частині звільнення особи з військової служби правами командирів військових частин, слід узгодити з нормами кримінально-виконавчого законодавства таке положення, як обов'язок командира – особи, що безпосередньо виконує таке покарання. Це означає, що рішення про звільнення особи з військової служби приймає винятково суд. На підставі цього рішення керівник органу (командир військової частини) видає наказ про звільнення особи з військової служби. Із засудженим відповідно розривається (припиняється) контракт про проходження військової служби, його виключають зі списків особового складу військової частини. Якщо військовослужбовець засуджений до позбавлення чи обмеження волі, командир військової частини також направляє повідомлення до військового комісаріату про зняття особи з військового обліку громадян та протягом місяця повідомляє про виконання вироку.

Положення, які регулювали здійснення звільнення військовослужбовця з військової служби на підставі вироку суду про позбавлення його військового звання, скасовуватимуться. Права командирів як суб'єктів виконання покарання у виді звільнення з військової служби визначатимуться кримінально-виконавчим законодавством. На підставі слід унормувати зазначені положення у статті 29¹ КВК України (дод. В).

У положеннях пункту 77 Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України, що регулюють порядок позбавлення військового звання за вироком суду, порядок позбавлення військового звання вважати таким, що втратив чинність, замінивши його на звільнення з військової служби, одночасно абз. 3 «військовослужбовці, позбавлені військового звання за вироком суду виключаються зі списків особового складу військових частин після

набрання вироком суду законної сили з дня, зазначеного у вирокі суду про початок строку відбування покарання» викласти в такій редакції: «військовослужбовці, звільнені з військової служби за вироком суду виключаються зі списків особового складу військових частин після набрання вироком суду законної сили з дня, зазначеного у вирокі суду про початок строку відбування покарання.»

Відповідні зміни провести і в положеннях інструкції, що регулюють організацію виконання положення про проходження військової служби. Пункт 3.22 Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України, затвердженої наказом Міністра оборони України від 10.04.2009 № 170: «особи, позбавлені військового звання за вироком суду, виключаються наказом командира військової частини, де вони проходять військову службу, зі списків особового складу військової частини після набрання вироком суду законної сили з дня початку строку відбування покарання» вважати таким, що втратив чинність, замінивши його положенням такого змісту: «особи, звільнені з військової служби за вироком суду, виключаються наказом командира військової частини, де вони проходять військову службу, зі списків особового складу військової частини після набрання вироком суду законної сили з дня початку строку відбування покарання».

Далі розглянемо деякі особливості позбавлення військового звання, застосовуваного до засуджених військовослужбовців, які відбувають покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні.

Відповідно до п. 2 розд. V Інструкції про порядок відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні всі засуджені незалежно від їх військового звання, характеру попередньої служби, вчинюваного злочину та особистої характеристики перебувають на посадах рядового складу з носінням форми одягу та знаків розрізнення, встановлених для зазначеної категорії осіб. Але будь-яке присвоєння чи позбавлення військового звання, пониження чи поновлення у ньому здійснюється за підстав та в порядку, визначених винятково чинним законодавством України. Це: військові статuti, положення про проходження військової служби та інструкції про організацію

виконання положень про проходження військової служби, Положення про проходження громадянами України служби у військовому резерві Збройних Сил України, норми кримінально-виконавчого законодавства.

Персоналізація та індивідуалізація присвоєння військових звань здійснюється відповідно до професійно-ділових якостей особи, її організаторських здібностей, військової та спеціальної підготовки, службового досвіду, посади, яку вона обіймає, інших чинників, передбачених законом. Військове звання є важливою умовою організації проходження особовим складом військової служби, розміщення кадрів, їх стійкого службово-правового становища, визначає старшинство у взаємовідносинах між військовослужбовцями, строки військової служби і стану в запасі; впливає на матеріальне та грошове забезпечення, надання державних гарантій та пільг як для військовослужбовців, так і для членів їхніх сімей. Тому позбавлення військового звання визначається як крайній захід.

У разі вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину, а також порушення порядку проходження військової служби позбавлення військовослужбовця військового звання чинне законодавство визначає видом кримінального покарання (ст. 54 КК України) чи заходом впливу у виді дисциплінарного стягнення (ст. 45 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України). Інших підстав позбавлення особи військового звання законодавством не визначено. Відповідно перебування на посадах рядового складу засуджених військовослужбовців, які тримаються в дисциплінарному батальйоні, незалежно від їх військового звання, дискусійне.

Якщо припустити, що позбавлення військового звання засудженого військовослужбовця, який тримається в дисциплінарному батальйоні, є заходом дисциплінарного стягнення, то він повинен мати, по-перше, правове підґрунтя та, по-друге, підстави застосування.

Інструкція про порядок відбування покарання засудженими військовослужбовцями у виді тримання в дисциплінарному батальйоні визначає, що до засуджених військовослужбовців може застосовуватися дисциплінарне стягнення, зокрема у разі порушення засудженим встановленого порядку відбування покарання. Тобто є правове підґрунтя дисциплінарного стягнення та підстава його

застосування. Але водночас засудженого військовослужбовця уже з моменту його прийому до дисциплінарного батальйону позбавляють військового звання та ставлять на посаду рядового змінного складу дисциплінарного батальйону. Ні його попередня діяльність, ні відповідна його поведінка не впливають на позбавлення його військового звання. Відповідно підстав для застосування дисциплінарного стягнення немає. Крім того, зазначена Інструкція не передбачає застосування до засуджених позбавлення військового звання як виду дисциплінарного стягнення [109, п. 2 розд. IX].

Якщо розглянути правову позицію застосування позбавлення військового звання як виду кримінального покарання, то його реалізація також неоднозначна.

По-перше, згідно зі ст. 54 КК України такий вид покарання можливий лише в разі вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину. Засуджені військовослужбовці, які тримаються в дисциплінарному батальйоні, відбувають покарання за вчинення різного, у тому числі й невеликого ступеня тяжкості діянь.

По-друге, рішення про призначення такого покарання приймає, враховуючи особу винного, вчинене діяння, визначаючи доцільність його застосування, виключно суд. При триманні в дисциплінарному батальйоні позбавлення військового звання відбувається поза таких аспектів – незважаючи на особу винного, його характеристику та попередню злочинну діяльність. Жодні обставини, що характеризують особу засудженого, його ставлення до виконання службових обов'язків; наявність дисциплінарних стягнень; попередня поведінка військовослужбовця, тривалість військової служби, обійману посаду, тяжкість вчиненого діяння тощо, до уваги не беруться [109, п. 2 розд. V].

По-третє, у разі призначення позбавлення військового звання в рішенні суду, у резолютивній його частині, вказується застосований вид покарання. У рішеннях суду про призначення військовослужбовцеві покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні обов'язковість застосування позбавлення військового звання як таке відсутнє. Проте позбавляють військового звання всіх засуджених до покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні без будь-якої індивідуалізації чи диференціації як виду покарання.

По-четверте, виконання позбавлення військового звання як виду покарання здійснюється виключно на підставі положень ст. 29 КВК України. Внесенням до відповідних документів запису особа позбавляється військового звання безстроково, щодо неї застосовуються заходи позбавлення всіх прав та пільг, пов'язаних із цим, вона також підлягає звільненню з військової служби. Статус військовослужбовця вона втрачає повністю. Виконання цього покладається на особу, яка має право позбавляти такого звання. Позбавлення військового звання в дисциплінарному батальйоні здійснюється правами командира військової частини (дисциплінарного батальйону). Протягом усього періоду відбування покарання засуджений залишається у статусі військовослужбовця. Він продовжує проходити військову службу, хоча й на посаді рядового. Зараховується до списків дисциплінарної роти та входить до перемінного складу дисциплінарного батальйону (військової частини). За ним зберігаються гарантії щодо житлово-побутових прав, медичного забезпечення (вимоги Статуту внутрішньої служби); забезпечення речовим майном (вимоги постанови КМУ «Про речове забезпечення військовослужбовців Збройних Сил та інших військових формувань у мирний час»), харчуванням (відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про норми харчування військовослужбовців Збройних Сил, інших військових формувань та осіб рядового, начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту та Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації»); щомісячного грошового забезпечення, забезпечення окладом за військовим званням та надбавкою за вислугу років. Позбавлення його військового звання має терміновість дії. Після завершення відбування тримання в дисциплінарному батальйоні особа автоматично поновлюється в попередньому військовому званні.

Тому можна стверджувати, що позбавлення військового звання засуджених військовослужбовців, які відбувають покарання в дисциплінарному батальйоні, також не є видом кримінального покарання, оскільки як тимчасове позбавлення військового звання становить особливий режим виконання покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні.

Його каральна та виховна мета з моральним та психологічним впливом на особу являє собою виключно спеціальний захід, застосований до засуджених військовослужбовців, що відбувають покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні. І хоча особа обмежується в правах, пов'язаних із відбуванням покарання (триманням у дисциплінарному батальйоні), вона не може повною мірою реалізувати свої права у професійній діяльності, зазнає певних важелів впливу майнового та немайнового характеру, її службовий статус перебуває на первинній ланці, вона все ж таки залишається у військовому колективі, їй надається можливість досягти мети покарання, не втрачаючи свого статусу і до того ж неодмінно повертаючись до попередньої службової діяльності як військовослужбовець.

Також потребують узгодженості нормативне регулювання позбавлення військового звання як виду кримінального покарання та його застосування як спеціального заходу впливу на засуджену особу за нормами чинного законодавства про кримінальну відповідальність та кримінально-виконавчого законодавства, положень, що регулюють порядок присвоєння та позбавлення військового звання.

Зважаючи на те, що призначення та виконання покарання у виді позбавлення військового звання є дієвим заходом підтримання військової дисципліни та правопорядку, функціонування воєнної організації держави, на часі усунення наявних колізій у чинних положеннях законодавства. Особливості виконання цього покарання зумовлені насамперед специфікою статусу особи, до якої воно застосовується, і тісним взаємозв'язком норм, що регулюють загальний порядок виконання та відбування покарань, окреслений як нормами кримінально-виконавчого законодавства, так і положеннями, що визначають специфіку проходження військової служби різними категоріями військовослужбовців, у тому числі й засудженими. Усунувши правові суперечності, можна говорити про успішність досягнення мети покарання, ґрунтовність порядку реалізації покарання, зумовленого специфікою статусу засудженої особи. Для цього пропонуємо певні заходи.

Насамперед слід визнати, що позбавлення військового звання може бути як видом кримінального покарання, застосовуваного відповідно до норм законодавства про кримінальну відповідальність і кримінально-виконавчого законодавства, так і спеціальним заходом виховного впливу, який діє в період відбування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні.

Для врегулювання правових підстав застосування позбавлення військового звання під час відбування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні необхідно визначити його порядок у межах кримінально-правових норм. Для цього внести відповідні зміни до диспозиції ст. 62 КК України (дод. В) [311, с. 148].

При прийнятті рішення про призначення покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні в мотивувальній частині вироку, обґрунтовуючи доцільність застосування до винного тимчасового позбавлення військового звання, зазначати конкретні обставини справи, надавати характеристику особі винного, зважаючи на її поведінку, попередню діяльність, ставлення до виконання службових обов'язків, заслуги, ступінь тяжкості вчиненого діяння тощо. У разі відсутності такого, розглянути можливість призначення іншого виду покарання, не пов'язаного з позбавленням військового звання [347, с. 52].

4.2 Порядок реалізації службових обмежень для військовослужбовців з урахуванням змін правового становища засудженого

Виконання покарання у виді службових обмежень обґрунтовано переважно нормами кримінально-виконавчого законодавства. Відповідно до ст. 47 КВК України командир військової частини на підставі копії вироку суду видає наказ по військовій частині. У ньому зазначається розмір відрахувань у дохід держави з грошового утримання засудженого; строк, упродовж якого він не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а також строк, який не зараховується йому у строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання. Такий наказ оголошується по військовій частині та доводиться до відома засудженого.

Протягом трьох діб, командир військової частини сповіщає суд про прийняття вироку до виконання [348].

За доволі зрозумілої на перший погляд картини правового регулювання звернення рішення суду до виконання постають деякі питання. Адже у положеннях ч. 2 ст. 47 КВК України, де визначено, що «після одержання копії вироку командир військової частини видає відповідний наказ», вказівки щодо строку, протягом якого такий наказ повинен бути виданий, бракує. Командир військової частини в такому разі на свій розсуд видає наказ про прийняття вироку до виконання в довільні строки. Позиція законодавця, закріплена нормами КПК України («судове рішення, що набрало законної сили, <...> звертається до виконання не пізніше як через три дні з дня набрання ним законної сили» – ч. 1 ст. 535; «у разі необхідності спосіб, строки і порядок виконання можуть бути визначені у самому судовому рішенні» – ч. 1 ст. 534) не відбиває специфіки службових обмежень, зумовлюючи відтермінування прийняття рішення до виконання, його необґрунтованість, а то й уникнення такого. Загальні строки звернення рішення до виконання не мають визначеного часового проміжку – від моменту отримання копії вироку суду, що призначив службові обмеження для військовослужбовця, для прийняття його до виконання та до видання наказу командира. Цього бракує і в рішенні суду. Тож імовірність настання негативних наслідків отримує цілком сприятливе підґрунтя. Але з уніфікацією строків прийняття вироку до виконання таке унеможливилюватиметься.

Виданням наказу командира військової частини щодо прийняття вироку до виконання та його припинення після відбування строку покарання обмежені повноваження командування з реалізації його функцій у процесі виконання кримінального покарання. Чинні норми не передбачають його участі навіть у вигляді контролю за цим процесом. Засуджений же залишається наодинці зі своїми проблемами.

Принцип єдиноначальності у військових формуваннях з наділенням командира всією повнотою розпорядчої влади щодо підлеглих, персональною відповідальністю за діяльність кожного, правом одноосібно приймати рішення перебуває поза правовим полем узгодженості його повноважень із нормами

кримінально-правового характеру. У разі виникнення кримінально-виконавчих правовідносин обов'язки командування визначаються в межах видання наказу (про прийняття рішення до виконання), його оголошення та доведення до відома засудженому військовослужбовцеві. Контроль за дотриманням порядку та умовами виконання покарання, поведінкою засудженого, застосуванням до нього заходів виправлення та ресоціалізації, вирішення питань щодо можливого звільнення від відбування покарання чи, навпаки, притягнення до відповідальності у разі ухилення від відбування покарання залишаються поза правовим регулюванням.

Але сьогодні, в умовах складної воєнно-політичної ситуації, питання забезпечення зміцнення правопорядку та військової дисципліни набули пріоритету. Зі створенням Військової поліції – органу (військового правоохоронного), призначеного забезпечувати правопорядок серед військовослужбовців, у тому числі виконувати й пенітенціарні функції, будь-яких зрушень щодо регулювання службових обмежень водночас не відбулося. Як і раніше, виконання цього покарання покладено винятково на командира військової частини. Останній разом із суб'єктом відбування покарання позбавлений правового підґрунтя належного регулювання порядку та умов виконання – відбування покарання та відповідного контролю за їх дотриманням.

Проте в інших країнах з аналогічною ситуацією питання вирішується в практичній площині. Так, положеннями Кодексу виконання кримінальних покарань Республіки Таджикистан у межах регулювання порядку виконання покарання у виді службових обмежень чітко визначено: 1) порядок виконання покарання; 2) його організацію та умови; 3) повноваження органу, який відає його виконанням (інспекція Міністерства оборони); 4) права та обов'язки командування військової частини, що безпосередньо виконує покарання; 5) умови відбування покарання засудженими військовослужбовцями; 6) процедуру припинення виконання покарання [349, гл. 16 розд. VI]. На інспекцію МО, що відає виконанням покарання, законодавством покладено: персональний облік усіх засуджених до покарання у виді службових обмежень; роз'яснення порядку та умов відбування покарання; контроль відрахувань із заробітку засуджених та дотримання з боку командування військових

частин умов виконання покарання; безпосередню участь у виховній роботі із засудженими; застосування, за необхідності, до засуджених заходів заохочення та стягнення, а також організацію розшуку засуджених, місцеперебування яких невідоме (ст. 152). Коли з врахуванням характеру вчиненого діяння чи за інших обставин засуджена особа не може бути залишена на посаді, пов'язаній із керуванням підлеглими, за рішенням командира військової частини з відповідним погодженням з інспекцією МО така особа може бути переміщена на іншу посаду (ст. 155).

Повноваження командування військової частини не обмежуються винятково виданням наказу про прийняття вироку до виконання. Положеннями Кодексу на нього покладається: доведення вироку суду до відома особового складу військової частини; контроль за поведінкою особи та безпосередня участь у роботі з її виховання; точне та своєчасне відрахування із грошового утримання засудженого; застосування заходів заохочення чи стягнень; власне дотримання порядку та умов виконання покарання (ст. 157).

Отже реалізація виконання покарання передбачає доволі чітке нормативне регулювання порядку виконання покарання, а також кола повноважень його суб'єктів. Їх взаємозв'язок за єдиної ієрархії забезпечує взаємозалежність та взаємовідповідальність кожного із них.

Схожа тенденція спостерігається і в законодавстві інших держав. Зокрема, у КВК Азербайджану, Білорусії, Росії, Узбекистану аспекти регулювання порядку виконання службових обмежень доволі розширені, хоча й не передбачають детальної регламентації повноважень сторін процесу, як в Таджикистані.

У вітчизняному законодавстві цього поки бракує. Проте принаймні в перспективі (зважаючи на позицію правового врегулювання виконання Військовою поліцією функцій у межах задекларованих основних завдань із виконання стосовно засуджених військовослужбовців кримінальних покарань, їх забезпечення та контролю) таке ймовірно.

Командир військової частини як основний суб'єкт виконання покарання повинен мати чітко визначене коло обов'язків. Крім доведення до відома

засудженого змісту наказу про прийняття вироку до виконання та в подальшому наказу про його припинення, командир військової частини відповідає за досягнення мети покарання – виправлення особи. Один із засобів цього – застосування до засудженого виховних заходів. У військовій частині такі заходи організовує та виконує здебільшого безпосередній керівник (начальник) засудженого. У разі необхідності залучаються представники соціально-виховної служби (відділу, відділення). Але організувати такі заходи і контролювати їх проведення має командир військової частини.

Водночас застосування до засудженого заходів заохочення чи стягнення, дострокового звільнення від покарання чи посиленних заходів впливу (зокрема у зв'язку з ухилення від відбування покарання) унеможлиблюється через нормативну невизначеність насамперед видів таких заходів, суб'єктів їх виконання, порядку їх реалізації тощо. Хоча, зважаючи на порядок застосування таких заходів під час виконання аналогічних покарань (зокрема виправних робіт), специфіку їх застосування щодо військовослужбовців (військові статuti), можна говорити, що вони здійснюються правами командира, тобто суб'єктом виконання покарання.

За наказом командира військової частини виконання відрахувань у дохід держави з грошового забезпечення засудженого покладається на фінансово-економічний відділ. Його представники своєчасно та відповідно до вимог фінансового законодавства проводять належні грошові відрахування. Але контроль за такою діяльністю, що становить частину виконавчого процесу службових обмежень, знову ж таки повинен покладатись на командира військової частини.

Аналогічним контролем має охоплюватися дотримання вимог щодо унеможливлення підвищення засудженого військовослужбовця у посаді та за військовим званням під час відбування покарання. Виконання таких повноважень здебільшого покладається на відділ кадрів.

Позбавлені нормативної урегульованості й повноваження суб'єкта відбування покарання з огляду на специфіку його правового статусу. Перебуваючи під захистом держави і маючи права і свободи, необхідні для виконання службових обов'язків, він як військовослужбовець зобов'язаний додержуватися вимог військових статутів,

законів та нормативних актів, які визначають порядок проходження військової служби для цієї категорії осіб. Проте як засуджена особа він перебуває під дією норм (кримінально-виконавчого законодавства), що визначають коло його повноважень, обумовлених порядком та умовами відбування покарання винятково як засудженої особи. До того ж єдиних підходів до окреслення повноважень військовослужбовця, який перебуває одночасно у статусі засудженої особи та особи, яка відбуває покарання, немає. Тому постають питання щодо обсягу його повноважень, пріоритетності виконання службових обов'язків чи обов'язків, пов'язаних із відбуванням покарання, та досягнення мети покарання кримінально-правовими засобами, зважаючи на те, що, відбуваючи покарання у виді службових обмежень, засуджений військовослужбовець не має обмежень щодо виконання своїх службових обов'язків, продовжує військову службу за місцем її проходження до засудження, не ізолюється від суспільства під час відбування покарання, проте він зобов'язаний дотримуватись певних правил, обумовлених порядком та умовами відбування покарання. Для уніфікування доцільно їх чітко прописати у положеннях КВК України, зважаючи на специфіку статусу військовослужбовця, як-от: сумлінно ставитися до виконання службових обов'язків, зумовлених статусом військовослужбовця, визначених законодавством у сфері регулювання порядку проходження військової служби, та заходів виховного характеру; дотримуватися вимог кримінально-виконавчого законодавства в частині порядку та умов відбування покарання; не порушувати військової дисципліни та правопорядку; у разі виникнення обставин, що перешкоджають подальшому відбуванню покарання (хвороба, тяжкі сімейні обставини, стан вагітності тощо), обов'язково доповідати про це командирові військової частини за місцем відбування покарання.

Потребує нормативного врегулювання й застосування до засуджених військовослужбовців виховних заходів. Аби досягти мети покарання, слід створити належні умови для виправлення особи, організувати проведення виховної роботи із засудженим [107, с. 119–125]. Цілеспрямована система організаційних, морально-психологічних, інформаційних, педагогічних, правових, культурно-освітніх та військово-соціальних заходів, зосереджена на формуванні та розвитку у воїнів

професійно необхідних психологічних якостей, моральної самосвідомості, забезпеченні високої бойової і мобілізаційної готовності, зміцненні військової дисципліни та правопорядку, як невід'ємна складова повсякденної діяльності будь-яких військових формувань реалізується відповідно до вимог військових статутів, Военної доктрини, актів Президента України і Кабінету Міністрів України за такими напрямками, як: морально-психологічне забезпечення бойової та мобілізаційної готовності військ (сил), специфічної діяльності військових формувань; морально-психологічне забезпечення військової дисципліни та профілактики правопорушень; інформаційно-пропагандистське забезпечення; культурно-виховна та освітня робота, військово-соціальна діяльність [350]. Але це стосується військовослужбовців загалом і лише частково військовослужбовців, які перебувають у статусі засудженої особи і відбувають покарання, наприклад, у виді арешту чи тримання в дисциплінарному батальйоні, коли постають завдання щодо формування вірності Вітчизні, військового обов'язку, а також зміцнення військової дисципліни, їх виправлення та запобігання вчиненню правопорушень. Засуджені до відбування покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, взагалі позбавлені цього. Така позиція зумовлена, з одного боку, проблемами у виховній роботі, що проводиться серед військовослужбовців взагалі, такими як: відсутність єдиної системи поглядів на завдання, напрями та порядок управління духовними процесами; недосконалість нормативно-правової бази військово-гуманітарної діяльності; невизначеність меж повноважень і відповідальності органів виховної роботи, потреба в розвитку кадрового, інтелектуального, науково-аналітичного потенціалу органів виховної роботи [350], а з другого – спрямованістю виховної роботи, проваджуваної з військовослужбовцями, які відбувають покарання, що майже не зорієнтована на досягнення мети виправлення, зважаючи на специфіку їх правового статусу.

Тому, організовуючи виховну роботу, насамперед слід визначити її пріоритети – розвиток особистої відповідальності кожного військовослужбовця, свідоме дотримання вимог військових статутів, виконання функціональних та службових обов'язків, високоморальність утвердження пріоритетності загальнолюдських цінностей, формування високої культури поведінки та воїнського етикету з огляду

на особистісні характеристики, ставлення до порядку та умов проходження військової служби, підвищення рівня військово-професійної та морально-психологічної підготовки [351, с. 146–148].

Командир військової частини як основний суб'єкт виконання покарання є основним організатором виховної роботи та відповідальною за її проведення особою. Безпосереднє виконання покладається на керівника засудженої особи та представників соціально-виховної та психологічної служб, які допомагають в її реалізації. Від компетентності та професіоналізму цих осіб, їх тісної взаємодії та відповідальності залежатиме результативність діяльності, а отже, досягнення кінцевої мети – виправлення особи. Їх знання, уміння та навички, зважаючи на особливості, пов'язані з умовами проходження військової служби, а також зі специфікою відбування покарання, визначеною порядком його виконання, у поєднанні із виховною роботою у формі гуманітарної підготовки, інформування, правового виховання, індивідуального розвитку та психологічної підтримки, з можливим читанням лекцій та проведенням необхідних бесід, участі засуджених у художній самодіяльності та спортивно-масових заходах забезпечуватимуть це.

За єдності поглядів і напрямів виховної роботи, проводжуваної з військовослужбовцями, визначатиметься комплекс заходів, програм і спеціалізованих методик, у тому числі рекомендацій щодо форм і методів організації та проведення виховної роботи з військовослужбовцями, які відбувають різні види покарання, на увесь термін виконання покарання [352, с. 116]. Тож на часі визначення їх місця в системі кримінально-виконавчих заходів.

Серед особливостей виконання службових обмежень акцентуємо диференційований підхід до завершення строку відбування покарання.

Так, згідно із ч. 4 ст. 47 КВК України за три дні до закінчення встановленого вироком суду строку службового обмеження для військовослужбовця командир військової частини видає наказ про припинення виконання покарання. На підставі цього припиняється виконання покарання, скасовуються обмеження, пов'язані з підвищенням особи за посадою, присвоєнням військового звання, відрахуваннями із суми грошового забезпечення. Завершення строку відбування покарання може мати

місце і раніше зазначеного вироком суду строку. За сумлінної поведінки, відповідного ставлення до праці засуджений претендуватиме на дострокове звільнення від відбування покарання. Крім того, це можливо (з повним або частковим завершенням виконання) за станом здоров'я, на підставі закону про амністію чи акта про помилування. Але знову ж таки особливість правового статусу засудженого військовослужбовця впливає на можливість дострокового закінчення строку відбування покарання й за інших підстав.

Перебуваючи у статусі військовослужбовця, засуджений може бути звільнений з військової служби до завершення строку відбування покарання.

Так, залежно від категорії військовослужбовців, виду проходженням військової служби звільнення може відбуватися у зв'язку із закінченням строку проходження військової служби або за інших обставин, визначених законодавством.

Для категорії військовослужбовців, які проходять військову службу за призовом, іншими обставинами можуть виступати: погіршення стану здоров'я, сімейні обставини, вчинення злочину та набрання законної сили вироку (з призначенням покарання у виді позбавлення, обмеження волі чи позбавлення військового звання), позбавлення військового звання в дисциплінарному порядку та настання особливого періоду.

Для військовослужбовців-контрактників цей перелік доповнюється ще й такими обставинами, як: досягнення певного віку; скорочення штатів або проведення організаційних заходів; інші поважні причини [353]; службова невідповідність; систематичне невиконання умов контракту; набрання законної сили судовим рішенням, яким військовослужбовця притягнуто до адміністративної відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення та накладення стягнення у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, що пов'язані з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування; установлення за результатами спеціальної перевірки відомостей, які не відповідають установленим законодавством вимогам для обіймання посади; настання особливого періоду та небажання продовжувати військову службу,

зокрема, військовослужбовцем-жінкою, яка має дитину (дітей) віком до 18 років тощо [159, ч. 5 ст. 26].

У разі виникнення таких підстав військовослужбовець підлягає звільненню з військової служби.

Водночас, якщо військовослужбовець на момент виникнення таких підстав відбуває покарання, постають питання щодо подальшого відбування службових обмежень. Адже з втратою через звільнення статусу військовослужбовця унеможлиблюється подальше виконання покарання, що передбачає наявність саме такого статусу.

Розглянемо цю ситуацію з позиції обставин, що стали підставою для звільнення особи з військової служби, та відповідного алгоритму дії службових осіб залежно від цього.

Так, обставини, які слугували підставою для звільнення особи з військової служби, можуть мати об'єктивні та суб'єктивні причини. Закінчення строку дії контракту, погіршення стану здоров'я, настання певного віку, сімейні обставини чи інші поважні причини здебільшого не залежать від волі особи. У разі їх виникнення на підставі відповідних рапортів військовослужбовця, документів, що підтверджують таку необхідність, видається наказ про його звільнення з військової служби. У встановлені строки особа, що підлягає звільненню, здає посаду, розраховується та виключається зі списків особового складу військової частини. Щодо неї оформлюється службова характеристика, висновок доцільності проходження служби у військовому резерві ЗСУ на визначених посадах. Вона отримує грошове, продовольче забезпечення та речове майно і в п'ятиденний строк зобов'язується прибути до відповідного військового комісаріату для взяття її на військовий облік [258, с. 242]. Аналогічний алгоритм дій передбачений і стосовно звільнення особи у зв'язку з дією особливого періоду чи воєнного стану.

У зв'язку з настанням особливого періоду, якщо особа не виявила бажання продовжувати військову службу (це, зокрема, стосується військовослужбовців-жінок, які мають дитину (дітей) віком до 18 років; військовослужбовців, на утриманні яких є повнолітня дитина віком до 23 років з інвалідністю I чи II групи;

військовослужбовці, які мають трьох і більше дітей віком до 18 років; чи в разі закінчення строку дії контракту в особливий період, завершення строків військової служби за призовом, призваних на військову службу за контрактом під час мобілізації, на особливий період, чи навіть після закінчення особливого періоду особами військовослужбовцями, що не виявили бажання продовжувати військову службу за новим контрактом), вона підлягає звільненню з військової служби. При цьому бажання особи становить пріоритет.

За наявності суб'єктивних причин, що стали підставою звільнення особи з військової служби, як, зокрема, результат її негативної поведінки (службова невідповідність; вчинення злочину та наявність обвинувального вироку суду, що набрав законної сили, яким призначено покарання у виді позбавлення, обмеження волі, позбавлення військового звання чи позбавлення права займати певні посади; у зв'язку з позбавленням військового звання в дисциплінарному порядку; із систематичним невиконанням умов контракту військовослужбовцем; набранням законної сили судовим рішенням, яким військовослужбовця притягнуто до адміністративної відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення та накладено стягнення у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, що пов'язані з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування; чи у зв'язку із встановленням за результатами спеціальної перевірки відомостей, які не відповідають установленим законодавством вимогам для обійняття посади, відповідно до положень ст. 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [159, ст. 26]), звільнення з військової служби має дещо інший порядок. На підставі документів, що підтверджують результат негативної поведінки (наказ про застосування дисциплінарного стягнення у виді звільнення з військової служби через службову невідповідність; щодо систематичне невиконання умов контракту; копія вироку суду про притягнення особи до кримінальної відповідальності, яким призначено покарання у виді обмеження волі, позбавлення волі, позбавлення військового звання та ін.), щодо такої особи видається наказ про її звільнення з військової служби. На

відміну від звільнення за об'єктивних підстав, у цьому разі бажання для надання можливості бути залишеною на військовій службі до уваги не береться.

Але за будь-яких обставин, що виникли через суб'єктивні чи об'єктивні причини, порядок дій службових осіб щодо військовослужбовця, який на момент його звільнення перебував у кримінально-виконавчих правовідносинах, жодним чином не визначений. Адже, з одного боку, командир військової частини за наявності відповідних підстав зобов'язаний забезпечити звільнення особи з військової служби, ґрунтуючись на положеннях законодавства, що визначають порядок проходження військової служби, а з другого – як суб'єкт виконання покарання повинен, дотримуючись порядку та умов відбування покарання, забезпечити своєчасність завершення строку відбування покарання відповідно до норм КВК України.

Якщо засуджений військовослужбовець під час відбування покарання захворів і став непридатний за станом здоров'я до військової служби, його дострокове звільнення зумовлюється станом здоров'я та неможливістю виконувати обов'язки військової служби. Згідно із ч. 5 ст. 47 КВК України за поданням командира військової частини щодо визнання особи непридатною за станом здоров'я до військової служби, за наявності відповідного висновку військово-лікарської комісії ця особа підлягає звільненню від покарання на підставі ч. 3 ст. 84 КК України рішенням суду. Тобто звільняють особу з військової служби відповідно до положень кримінально-виконавчого законодавства, що визначають алгоритм дій командира військової частини як суб'єкта виконання покарання.

Проте за наявності інших підстав, визначених для звільнення засудженого військовослужбовця від відбування покарання (у разі, зокрема, відбуття строку покарання; набрання чинності закону про амністію; акта про помилування; скасування вироку суду і закриття кримінального провадження; закінчення строків давності виконання обвинувального вироку; умовно-дострокового звільнення від відбування покарання; інших підстав, передбачених кримінально-виконавчим законодавством – ст. 152 КВК України), таке звільнення з військової служби не передбачено через правову неврегульованість невідбутої частини покарання з

підставами його застосування.

За чинним законодавством, при достроковому звільненні засудженого військовослужбовця з військової служби в межах умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким її видом, звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, а також звільнення від покарання за хворобою може бути вирішено питання правового врегулювання невідбутої частини службових обмежень. У разі сумлінної поведінки, відповідного ставлення до праці засуджений військовослужбовець претендуватиме на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання. Проте згідно зі ст. 81 КК України про таку можливість йдеться лише в разі відбуття особою встановленого законодавством строку покарання, визначеного вироком суду. За відсутності останнього таке унеможлиблюється. Це стосується й заміни невідбутої частини покарання більш м'яким його видом.

Забезпечуючи досягнення мети покарання через дострокове звільнення, зважають на такі чинники: 1) поведінку засудженого, його ставлення до виконання своїх обов'язків, чи відбув він установлений законодавством строк покарання, призначений судом; 2) вид покарання, яке відбуває суб'єкт (суб'єктами такого звільнення можуть бути лише особи, які відбувають покарання у виді обмеження чи позбавлення волі (ч. 4 ст. 82 КК України); 3) належність суб'єкта до визначеного кола осіб (відповідно до ст. 83 КК України ними можуть бути: вагітні жінки та жінки, які мають дітей віком до трьох років та не є військовослужбовцями). Для військовослужбовців, які звільняються з військової служби, вони неприйнятні. По-перше, при виникненні підстав для звільнення особи, яка відбуває покарання, з військової служби зразкова поведінка та сумлінне ставлення до обов'язків не є обов'язковою умовою. По-друге, звільняючись із військової служби, військовослужбовець відбуває покарання у виді службових обмежень. По-третє, у разі звільнення від відбування покарання за ст. 83 КК України статус військовослужбовця не визначений нормою цієї статті.

Виняток становить звільнення від покарання за хворобою. У разі виникнення

інших підстав для звільнення військовослужбовця з військової служби під час відбування покарання у виді службових обмежень за невідбутої її частини не врегульовано можливість дострокового звільнення особи від відбування покарання. Така ситуація (у разі виникнення правових підстав для звільнення з військової служби військовослужбовця, який перебуває у кримінально-виконавчих відносинах) зумовлює правову колізію. З одного боку, як військовослужбовець, що проходить військову службу, у разі виникнення підстав для звільнення з військової служби він повинен бути звільнений як особа, що перебуває у військово-правових відносинах. З другого – відбуваючи покарання у виді службових обмежень, при виникненні підстав для звільнення з військової служби пріоритету набувають кримінально-виконавчі відносини. Для досягнення мети покарання дострокове припинення кримінально-виконавчих відносин повинно мати правове підґрунтя.

Зважаючи на це, з'ясуємо правову узгодженість норм, які визначають підстави звільнення особи з військової служби, а також коли такі підстави виникають під час відбування особою спеціального покарання у виді службових обмежень. Вони можуть мати об'єктивні та суб'єктивні причини.

Коли виникають обставини для звільнення з військової служби, суб'єкт виконання покарання повинен дослідити причини, що стали підставою для цього. Якщо такими є об'єктивні причини звільнення, то з урахуванням характеристики особи засудженого, його ставлення до порядку та умов виконання – відбування покарання слід розглянути можливість застосування до засудженого або умовно-дострокового звільнення від відбування покарання або заміни невідбутої частини покарання більш м'яким його видом.

Для реалізації такої можливості варто передбачити правові підстави для звільнення від відбування покарання як звільнення особи з військової служби. Для цього в положеннях ст. 81 КК України звільнення з військової служби закріпити як самостійну підставу умовно-дострокового звільнення від відбування покарання.

Крім того, визначити порядок умовно-дострокового звільнення військовослужбовця від відбування покарання за нормами кримінально-виконавчого законодавства. Для цього у ст. 47 КВК України окреслити алгоритм дій для суб'єкта

виконання покарання. Встановити, що в разі виникнення об'єктивних підстав для звільнення особи з військової служби командир військової частини правами суб'єкта виконання покарання зобов'язаний клопотати про звільнення особи від подальшого відбування покарання чи заміну невідбутої частини покарання більш м'яким його видом перед судом. Водночас, зважаючи на перспективи правового врегулювання виконання Військовою поліцією диференційованих функцій, що охоплюватимуть і контроль виконання службових обмежень, розглянути таку можливість звільнення особи від подальшого відбування покарання чи заміни невідбутої частини покарання більш м'яким його видом правами командира за погодженням із Головним управлінням Військової поліції. Остаточне прийняття рішення покласти на розсуд суду.

Якщо для звільнення з військової служби виникають обставини із суб'єктивних причин як наслідок негативної поведінки особи, подальше проходження військовослужбовцем військової служби унеможлиблюється. Через службову невідповідність, у разі застосування до військовослужбовця відповідного дисциплінарного стягнення чи прийняття рішення про звільнення з військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період за фактом невиконання (неналежного виконання) службових обов'язків, що призвело до тяжких наслідків або створило загрозу настання таких наслідків; систематичного невиконання умов контракту; «у разі вчинення злочину, за який обвинувальним вироком суду притягнуто до кримінальної відповідальності із призначенням покарання у виді позбавлення, обмеження волі, позбавлення військового звання чи позбавлення права займати певні посади; при застосуванні дисциплінарного стягнення у виді позбавлення військового звання; у зв'язку з набранням законної сили судовим рішенням, яким військовослужбовця притягнуто до адміністративної відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення та накладено стягнення у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, що пов'язані з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування військовослужбовець підлягає обов'язковому звільненню з військової служби» [354]. Відповідно подальше відбування службових обмежень

стає неможливим. Але врегулювання невідбутої частини покарання засудженого військовослужбовця не має належного правового вирішення. Хоча ця ситуація неоднозначна.

Якщо засуджений військовослужбовець під час відбування покарання вчиняє новий злочин, згідно зі ст. 71 КК України суд призначає покарання за новий злочин, вчинений військовослужбовцем, до якого повністю або частково приєднує невідбуту частину раніше призначеного покарання (за сукупністю вироків).

Проте, коли засуджений військовослужбовець під час відбування покарання умисно порушує (чи продовжує порушувати) умови виконання контракту (про проходження військової служби) через небажання відбувати строк призначеного покарання, що за об'єктивними ознаками є ухиленням від відбування покарання, то він не зазнає жодних наслідків за порушення законодавства про кримінальну відповідальність.

Етимологія слова «ухилення» означає відступлення від чогось; намагання не робити щось або не брати участі в чомусь, уникати, відсторонюватись [77, с. 780; 76, с. 1522]. У наукових коментарях до КК України ухилення трактується як пряма відмова засудженого від відбування покарання, невиконання покладених на нього обов'язків чи порушення заборон. У диспозиції ст. 389 КК України ухилення визначено як кримінально каране діяння в разі невиконання особою обов'язку: сплатити штраф; утриматись від заборони обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю; у вільний від роботи чи навчання час безоплатно виконувати суспільно корисні роботи; працювати за своїм місцем роботи протягом визначеного строку. Але при цьому спектр дії статті охоплює виключно покарання, не пов'язані з позбавлення волі, це – штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські та виправні роботи. Службових обмежень у його правовому полі немає.

Проте, якщо проаналізувати діяння, які становлять ухилення від відбування покарання у виді виправних робіт і ухилення від відбування покарання у виді службових обмежень, то за основними ознаками вони ідентичні. Так, відповідно до ч. 6 ст. 46 КВК України «ухиленням від покарання у виді виправних робіт є:

систематичне невиконання встановлених обов'язків; порушення порядку та умов відбування покарання; вчинення проступку, за який засудженого було притягнуто до адміністративної відповідальності; допущення більше двох разів протягом місяця прогулів, а також більше двох порушень трудової дисципліни протягом місяця або поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння» [348].

Засуджений військовослужбовець у разі ухилення від відбування покарання у виді службових обмежень також може вчиняти порушення, пов'язані з виконанням його службових обов'язків і притягатися у зв'язку з цим до дисциплінарної відповідальності, не дотримуватись порядку та умов виконання покарання тощо. Але за таких обставин він підлягає лише звільненню з військової служби. І це доволі прийнятна ситуація для засудженого військовослужбовця. Притягнення його до кримінальної відповідальності за ухилення від відбування покарання не розглядається. Тому, як зазначалося вище (див. підрозд. 3.2), службові обмеження проти виправних робіт повинні мати ширше застосування до військовослужбовців як при призначенні покарання, так і при виконанні покарання у разі ухилення від його відбування.

У положеннях КК України, КВК України досліджуваної дилеми правового врегулювання немає, оскільки ухилення військовослужбовця від відбування покарання на кшталт систематичного невиконання встановлених обов'язків; порушення порядку та умов відбування покарання; вчинення проступку, за який його було притягнуто до адміністративної відповідальності; поява на службі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння тощо визначалося виключно як порушення порядку проходження військової служби. Притягати засудженого військовослужбовця до кримінальної відповідальності можна було лише тоді, коли такі діяння містили склади злочинів, як-от: непокора (ст. 402), невиконання наказу (ст. 403), самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407), дезертирство (ст. 408), ухилення від військової служби (ст. 409 КК України). За таких обставин покарання призначалося за сукупністю вироків у разі

вчинення злочину під час відбування покарання. Але про ухилення як таке знову ж таки не йшлося.

Отже, в разі порушення порядку проходження військової служби, як і порядку та умов відбування покарання у виді службових обмежень, вчинюваного засудженим військовослужбовцем для ухилення від відбування покарання, правового підґрунтя для притягнення винного до кримінальної відповідальності за ухилення від відбування покарання не убачається. Особа, коли виникають так звані суб'єктивні підстави для звільнення з військової служби, може ухилитися від відбування покарання. Притягнути її до кримінальної відповідальності можна лише в разі вчинення діянь (порушень порядку проходження військової служби), що становлять самостійні склади злочинів, визначені КК України. Подвійність правового статусу засудженого військовослужбовця жодним чином не позначається на обставинах, які виникають у разі звільнення з військової служби, за яких втрачається можливість подальшого проходження військової служби, а також відбування спеціального покарання.

Тому з огляду на це порушення засудженим військовослужбовцем порядку та умов відбування покарання у виді службових обмежень, вчинення інших діянь, що свідчать про небажання подальшого відбування покарання, слід кваліфікувати як ухилення від відбування покарання. Для притягнення винної особи до кримінальної відповідальності слід у нормах ст. 389 КК України передбачити положення, що визначатимуть ухилення від відбування покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців видом самостійного складу злочину (дод. В).

У межах системи виконання покарань постають питання щодо забезпечення виконання покарань, які не пов'язані з ізоляцією від суспільства та мають виключну специфіку щодо військовослужбовців. Це, насамперед, організація та забезпечення контролю виконання покарання у виді службових обмежень із чітким окресленням у положеннях КВК України повноважень усіх суб'єктів виконання – відбування покарання.

На Військову поліцію в особі Головного управління слід покласти такі функції з виконання службових обмежень: 1) організаційні – у межах організації основних

засобів виправлення та ресоціалізації засуджених з відповідним їх обліком;

2) контролю за дотриманням порядку та умов виконання покарання;

3) забезпечувальні. Суть забезпечувальної функції полягає у тому, що в разі виникнення підстав для звільнення з військової служби особи, яка відбуває покарання, Головне управління Військової поліції остаточно прийматиме рішення про звільнення такої особи з військової служби та щодо невідбутої частини покарання, за наявності підстав для дострокового звільнення засудженого від відбування покарання чи, навпаки, притягнення його до відповідальності за клопотанням начальника (командира) військової частини вирішуватиме питання щодо подання справи до суду. За таких обставин, з одного боку, забезпечуватиметься повнота виконання покарання, а з другого – його об'єктивність за чіткого правового регулювання повноважень усіх суб'єктів виконання – відбування покарання [355, с. 142].

Для усунення окреслених прогалин у правовому регулюванні порядку виконання службових обмежень та забезпечення об'єктивного процесу виконання покарання главу 10 «Виконання покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців» КВК України доцільно викласти у новій редакції (дод. В).

4.3 Умови відбування арешту з триманням на гауптвахті для різних категорій засуджених військовослужбовців

Арешт як вид покарання, пов'язаний з ізоляцією особи, полягає в обмеженні волі засудженого через фізичну його ізоляцію шляхом поміщення у встановлену законом установу виконання покарань. Засуджених військовослужбовців тримають на гауптвахті Служби правопорядку (далі – гауптвахта).

У десятиденний строк після одержання розпорядження суду про виконання вироку засудженого військовослужбовця направляють на місце його тримання. Це, як правило, найближча до попереднього місця проходження засудженим

військовослужбовцем військової служби гауптвахта. У межах територіальних управлінь проводиться достадження засуджених у зональні відділи гауптвахт.

На засуджених до арешту на гауптвахті військовослужбовців поширюються права, обов'язки, заборони та обмеження, встановлені кримінально-виконавчим законодавством для осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі. За положеннями ст. 55 КВК України «засуджені до арешту мають право: звертатися з пропозиціями, заявами і скаргами до державних органів, громадських об'єднань і службових осіб; витратити гроші із своїх особових рахунків без обмеження їх обсягу для придбання продуктів харчування, одягу, взуття, літератури, письмового приладдя та предметів першої потреби; отримувати грошові перекази; одержувати і відправляти листи та телеграми без обмеження їх кількості; одержувати один раз на місяць короткострокове побачення, а неповнолітні засуджені – короткострокові побачення без обмеження їх кількості» [203]. Їм надається прогулянка тривалістю одна година, а неповнолітнім – дві години. Інструкція про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців уточнила цей перелік, визначаючи ще й восьмигодинний сон у нічний час; право мати при собі і зберігати в камері особисті предмети і речі; в індивідуальному порядку відправляти релігійні обряди, зберігати при собі і користуватися релігійною літературою, предметами релігійного культу індивідуального користування для натільного або кишенькового носіння (крім саморобних та колючо-ріжучих предметів); користуватися настільними іграми; слухати радіо; користуватися книгами, журналами і газетами, які є на гауптвахті; палити під час проведення прогулянок; отримувати медичну допомогу і лікування, вести телефонні розмови з особами, які знаходяться поза межами гауптвахти, користуватися глобальною мережею Інтернет; одержувати правову допомогу від адвокатів або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи тощо. Визначила й обов'язки засуджених (бути ввічливими у стосунках між собою та з посадовими особами Служби правопорядку і чергової зміни; додержуватися розпорядку, встановленого на гауптвахті, виконувати законні вимоги посадових осіб Служби правопорядку та чергової зміни; дотримуватися

санітарно-гігієнічних правил, мати охайний зовнішній вигляд, підтримувати чистоту в камерах; проводити по черзі, встановленій начальником гауптвахти, прибирання камер та інших службових приміщень гауптвахти; бережливо ставитися до інвентаря, обладнання та іншого державного майна; на прогулянці дотримуватися встановлених на цей час правил поведінки тощо) та конкретні заборони під час відбування покарання (установлювати зв'язки з особами, які тримаються в інших камерах; заподіювати собі тілесні ушкодження, у тому числі за допомогою іншої особи, завдавати шкоду своєму здоров'ю з метою ухилення від відбування покарання або виконання встановлених обов'язків; придбавати, виготовляти, вживати і зберігати предмети, вироби і речовини, заборонені до використання; продавати, дарувати чи відчужувати іншим шляхом предмети, вироби і речовини, що перебувають в особистому користуванні; грати в гральні карти; наносити собі або іншим військовослужбовцям татуювання; вести телефонні розмови з іншими військовослужбовцями, які тримаються на гауптвахті; вживати спиртні напої, наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги чи інші одурманливі засоби тощо) [112, розд. VIII]. Проте така позиція є дискусійною.

Установлюючи права, обов'язки та заборони для засуджених військовослужбовців, які чітко не окреслені у положеннях КВК України (ст. 51, яка визначає статус засуджених до арешту, та ст. 55, що регулює особливості відбування арешту для військовослужбовців), дія Інструкції є прямим порушенням. Адже інструкція не може доповнювати закон, що має вищу юридичну силу та встановлювати нові положення, не окреслені ним. Проте її норми не суперечать загальнозвстановленим правам, обов'язкам та заборонам, що стосуються засуджених осіб та окреслені в ст. 8 і 9 КВК України. Тому для уникнення такого дисбалансу доцільно розглядати регулювання таких прав, обов'язків та заборон для засуджених військовослужбовців у межах ст. 56 КВК України.

Засуджені військовослужбовці також підлягають ізолюванню з дотриманням вимог роздільного тримання за критеріями, визначеними ч. 2 ч. 55 КВК України. На гауптвахті роздільно тримаються: 1) засуджені військовослужбовці з числа офіцерського складу окремо від інших категорій військовослужбовців; 2) засуджені

військовослужбовці, які мають звання прапорщиків, мічманів, сержантів і старшин, окремо від військовослужбовців рядового складу; 3) засуджені військовослужбовці, які проходять службу за призовом, окремо від засуджених військовослужбовців, які проходять службу за контрактом. Зазначена вище Інструкція знову ж таки надала уточнення цьому переліку, виокремлюючи ще й такі категорії військовослужбовців, як: військовослужбовці-жінки; особи, які уперше притягнуті до кримінальної відповідальності; особи, які працювали в правоохоронних органах, органах юстиції та суді [112, розд. II], зважаючи на особливості статусу засуджених військовослужбовців, специфіку проходження ними саме військової служби. Тобто, застосувавши інші підстави градації, її положення аналогічно зумовили дисонанс із положеннями чинного законодавства.

Як зазначалося раніше, залежно від віку, стану здоров'я, статі, освіти та бажання проходити військову службу різні категорії осіб можуть претендувати на проходження військової служби у добровільному порядку (за контрактом) чи за призовом.

У добровільному порядку: 1) військову службу (навчання) за контрактом курсантів у вищих військових навчальних закладах, а також вищих навчальних закладах, які мають у своєму складі військові інститути, факультети військової підготовки, кафедри військової підготовки, відділення військової підготовки; 2) військову службу за контрактом осіб рядового складу; 3) військову службу за контрактом осіб сержантського і старшинського складу; 4) військову службу за контрактом осіб офіцерського складу.

За призовом: 1) строкову військову службу; 2) військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період; 3) військову службу за призовом осіб офіцерського складу [258, п. 2].

За позитивного професійно-психологічного відбору та дотримання вимог, установлених для кожного з видів військової служби, особа зараховується на військову службу. Маючи особливий характер, державна служба висуває певні вимоги до кандидатів на її проходження. На строкову військову службу призивають осіб чоловічої статі, що мають належний стан здоров'я і досягли 18-річного віку.

Для проходження інших видів військової служби можуть висуватися додаткові вимоги, як-от: наявність освіти, відповідної спеціальності; бажання проходити військову службу тощо. Можуть посилюватися чи послаблюватися вимоги щодо граничного віку перебування на військовій посаді, стану здоров'я та ін. Для такого виду військової служби, як навчання у вищих військових навчальних закладах, законодавець визначив певну особливість, яка стосується винятково саме цієї служби. Наприклад, особи, які бажають проходити військову службу як курсанти вищого військового навчального закладу, за наявності повної загальної середньої освіти можуть бути прийняті на військову службу за контрактом для навчання при досягненні ними лише 16-річного віку, якщо в рік початку військової служби їм виповниться 17 років [159, ч. 2 ст. 10]. Потенційно занижений вік не впливає на обмеження проходження військової служби. Такі особи нарівні з повнолітніми її проходять повним обсягом. Але водночас як неповнолітні вони не втрачають свого статусу, коли виникають інші правовідносини. Так, у разі вчинення злочинних діянь законодавством про кримінальну відповідальність передбачено особливості регулювання їх правовідносин, зважаючи на такий вік. Положеннями розд. XV Загальної частини «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх» КК України, зважаючи на біологічні, психологічні та соціальні особливості неповнолітніх, законодавець забезпечив їм, по-перше, посилену охорону засобами кримінально-правового впливу; по-друге, особливості притягнення до кримінальної відповідальності; по-третє, призначення кримінального покарання з особливостями його відбування. Правовим полем вітчизняного регулювання охоплені й такі міжнародні документи, як Декларація прав дитини 1959 р., Конвенція про права дитини 1989 р. тощо.

Дитина, зазначено в Декларації прав дитини, внаслідок її фізичної і розумової незрілості потребує спеціальної охорони й піклування, зокрема належного правового захисту. Їй законом та іншими засобами має бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, що дадуть їй змогу розвиватися фізично, розумово, морально, духовно та соціально, здоровим і нормальним шляхом [356]. Норми законодавства про кримінальну відповідальність

спрямували цю позицію, зважаючи також на особливості психології самих неповнолітніх, у напрямі виключності регулювання правових аспектів притягнення неповнолітніх до відповідальності визначеними засобами кримінально-правового впливу, до яких належать, у тому числі, положення про скорочення строку відбування покарань, визначення специфіки їх відбування, перебування у спеціально пристосованих установах та роздільне тримання в разі ізоляції від суспільства. Схильність до сприйняття стороннього впливу спонукала до максимального обмеження спілкування неповнолітніх із дорослими злочинцями, які розміщуються в окремих установах, до вжиття більш м'яких заходів, достатніх для забезпечення виправлення неповнолітніх. Суспільство не має висувати такі самі суворі заходи і дорослим, і неповнолітнім. Принципи справедливості, гуманізму та економії кримінальної репресії мають становити пріоритет. Але, керуючись цим, законодавець оминув таку категорію осіб, як неповнолітні військовослужбовці, що потрапили в єдине правове поле дії кримінальної відповідальності та покарання, як й інші неповнолітні, що є цивільними особами, тобто так само, як і останні, підлягаючи кримінальній відповідальності та покаранню. Якщо проаналізувати норми законодавства, то це питання дискусійне.

Так, передбачаючи можливість призначення покарання у виді арешту неповнолітнім військовослужбовцям, положення ст. 101 КК України визначають таке: 1) неповнолітні військовослужбовці відбувають арешт на гауптвахтах; 2) арешт може бути призначений їм із досягненням 16-річного віку на момент постановлення вироку; 3) тривалість арешту повинна становити від п'ятнадцяти до сорока п'яти діб; 4) відбування покарання здійснюється окремо від дорослих; 5) умови відбування покарання визначаються кримінально-виконавчим законодавством винятково стосовно неповнолітніх. Анонсовані особливості кримінального покарання неповнолітніх дотримано, на перший погляд, повною мірою.

Розвинули цю тенденцію й положення кримінально-виконавчого законодавства. Роздільне тримання засуджених до арешту неповнолітніх окремо від дорослих внормовано ст. 51 КВК України. Особливості відбування покарання у виді

позбавлення волі регламентовано главою 21 КВК України. Особливості порядку та умов виконання і відбування арешту щодо неповнолітніх злочинців врегульовано Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань. Зважаючи на їх статус, окреслено й правовий режим. Зокрема, до неповнолітніх заборонено застосовувати спеціальні засоби впливу та зброю. Розширено права щодо побачень тощо [357, с. 308-312].

Проте, якщо такими особами виявляються військовослужбовці, спеціальні норми, що визначають особливості відбування – виконання ними такого покарання, повністю ігноруються. Статус військовослужбовця, коли йдеться про неповнолітню особу, до уваги не береться. Відповідно реалізація положень КК України щодо них проблематична.

У визначенні необхідності диференційованого підходу до відбування арешту засудженими військовослужбовцями на гауптвахтах, роздільного тримання неповнолітніх осіб та спеціальних умов їх тримання в положеннях ст. 55 КВК України як спеціальної норми, що окреслює особливості відбування арешту засудженими військовослужбовцями, немає жодної згадки про таку категорію осіб. А Інструкція про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців таку позицію загалом ігнорує.

У понятті «засуджений військовослужбовець» свідомо унеможлиблюється охоплення ним засудженої неповнолітньої особи. Коли йдеться про засуджених військовослужбовців як військовослужбовців, що за обвинувальним вироком суду засуджені до арешту з відбуванням покарання на гауптвахті, то строк їх перебування окреслюється межами від одного до шести місяців [112, п. 2 розд. 1]. Положення ст. 60 КК України визначають такий строк дорослим і особам, яким виповнилось 16 років, а відповідно до ст. 101 КК України неповнолітні піддаються покаранню в межах від п'ятнадцяти до сорока п'яти діб.

У диференціації засуджених військовослужбовців за критеріями роздільного тримання їх вік до уваги знову ж таки не береться. У цьому разі вже через дотримання принципу справедливості, яким охоплюються всі учасники правових відносин, неповнолітні зазнають обмежень. Окреслені в загальних положеннях

аспекти роздільного тримання неповнолітніх засуджених і дорослих злочинців в спеціальних нормах не прописані, зумовлюючи суперечність норм законодавства.

Зважаючи на правовий статус засуджених військовослужбовців і особливості перебування на гауптвахті, визначено перелік їх прав, свобод, обов'язків та певних заборон. Адаптуючи його до європейських стандартів, диференційовано з огляду на статус особи. Зокрема, розширено права на працю, відпочинок, пенсійне забезпечення, гуманне ставлення, можливості мати при собі портативні персональні комп'ютери та аксесуари до них; користуватися засобами мобільного зв'язку тощо [182]. Проте неповнолітніх знову ж таки не взяли до уваги, тим самим позбавивши регулювання особливостей їх статусу правового підґрунтя. Тож ефективність цього покарання викликає сумніви. Підтверджує це й брак практики застосування такого покарання, адже теорія суперечить сама собі. Тому потрібні негайні дії.

Насамперед слід визначити неповнолітніх військовослужбовців потенційними суб'єктами застосування арешту з триманням на гауптвахті. Розширити строки призначення цього покарання, передбачивши їх застосування до неповнолітніх.

Унормувати тримання неповнолітніх військовослужбовців окремо від дорослих, запровадивши віковий ценз як один із його критеріїв.

В Інструкції про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців визначити правовий статус засудженого неповнолітнього військовослужбовця, окресливши його особливості.

Узгодити положення відомчих документів, зокрема Інструкції про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців з нормами чинного законодавства у сфері регулювання порядку та умов відбування покарання у виді арешту для військовослужбовців (ст. 55 КВК України) у частині їх регулювання стосовно неповнолітніх засуджених [357, с. 311].

Аналогічна ситуація й щодо засуджених військовослужбовців, які є іноземцями або особами без громадянства та проходять військову службу.

Положення ст. 21¹ Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» дозволяють іноземцям та особам без громадянства, якщо в них немає

судимості і вони перебувають на території України на законних підставах, проходити військову службу за контрактом. Залишаючись у статусі іноземця або особи без громадянства, їм дозволено займати посади, що підлягають заміщенню військовослужбовцями рядового, сержантського і старшинського складу ЗСУ. Для отримання офіцерських військових звань ЗСУ вони мають набути громадянства України у встановленому законом порядку.

Незалежно від статусу громадянства, вони нарівні із військовослужбовцями, які є громадянами України, проходять військову службу та визнаються військовослужбовцями. На них поширюється законодавство України у сфері правового регулювання порядку проходження в Україні військової служби та в інших сферах у разі його порушення.

У разі вчинення злочину ця категорія осіб підлягає кримінальній відповідальності відповідно до норм КК України та її реалізації за кримінально-виконавчим законодавством. При засудженні до покарання у виді арешту їх тримають в умовах ізоляції на гауптвахті на загальних підставах, як і засуджених військовослужбовців, що є громадянами України. Будь-яких особливостей в умовах тримання цієї категорії осіб чинним законодавством не передбачено. А втім ч. 1 ст. 51 КК України містить вказівку про те, що іноземні громадяни і особи без громадянства, як правило, тримаються окремо від інших засуджених. Але, як і у випадку неповнолітніх осіб, вона стосується винятково загального кола осіб. Засуджені військовослужбовці цього знову ж таки позбавлені. Хоча на них як на військовослужбовців поширюється дія законодавства, що регулює особливості порядку відбування покарання засудженими військовослужбовцями, проте роздільне тримання чітко не окреслено, зумовлюючи невиправдане обмеження прав і свобод засуджених до покарання у виді арешту, а отже, недотримання конституційних вимог та європейських стандартів щодо режиму відбування покарання засудженими внаслідок неузгодженості норм кримінально-виконавчого законодавства у сфері правового регулювання особливостей порядку та умов відбування покарання засудженими військовослужбовцями різних категорій [358, с. 165].

Потребує правового вирішення й наявність попереднього притягнення особи до кримінальної відповідальності як критерію роздільного тримання. Наукова спільнота (К. А. Автухов, В. С. Батиргарєєва, А. Х. Степанюк, М. О. Стручков, В. М. Трубніков, І. С. Яковець) неодноразово висловлювалася щодо необхідності зменшення негативного впливу раніше засуджених осіб. Законодавець підтримав таку позицію ст. 51 КВК України, проте, як і в попередніх випадках, із обмеженим застосуванням.

Так, положення ст. 55 КВК України не містить вимоги роздільного тримання засуджених до арешту військовослужбовців за критерієм їх попередньої злочинної діяльності. Водночас п. 1 розд. II Інструкції про порядок і умови утримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців передбачено тримання засуджених військовослужбовців, «яких уперше притягнуто до кримінальної відповідальності, окремо від засуджених, які раніше притягувалися до кримінальної відповідальності». Але коли йдеться про осіб, які раніше притягувалися до кримінальної відповідальності і тих, кому ще й було призначено покарання у виді позбавлення волі, то щодо сутності роздільного тримання постають питання.

Приміром, судити про рівень негативного впливу особи, яка раніше притягувалась до кримінальної відповідальності з призначенням покарання у виді штрафу чи службових обмежень, на інших, які раніше не притягувалися до кримінальної відповідальності, проблематично. Адже покарання особи не передбачало її перебування в ізолюваному місці, через що вона могла б зазнати негативного впливу злочинної субкультури, виправдовуючи у подальшому необхідність роздільного її тримання. Але законодавець не зважив на цю обставину і обмежився покараннями, які передбачають їх відбування лише в місцях позбавлення волі, не беручи до уваги те, що особи можуть відбувати покарання в ізолюваних від суспільства місцях, що не є місцями позбавлення волі [119, с. 311–316], тим самим значно звузивши можливість застосування цієї норми щодо осіб, які раніше відбували покарання, пов'язані з ізоляцією особи.

Але водночас роздільне тримання осіб, які раніше відбували покарання, пов'язані з ізоляцією особи, імовірно, коли на момент засудження особа мала не зняту чи не погашену судимість. Якщо взяти до уваги наявність у військовослужбовця судимості, пов'язаної з відбуванням покарання у виді позбавлення волі, застосувати це положення до нього неможливо. У разі призначення покарання у виді позбавлення волі військовослужбовець з дня набрання законної сили вироком суду виключається зі списків військової частини, звільняється з військової служби та втрачає статус військовослужбовця [159]. Поновлення цього статусу можливе після зняття чи погашення судимості. У цьому разі при вчиненні нового злочину він вважатиметься особою, яка вчинила його вперше. Застосувати до неї норми роздільного тримання від інших категорій осіб як такої, що перебувала в місцях позбавлення волі, неможливо. Зовсім інша ситуація, коли військовослужбовець відбував покарання, пов'язане з ізоляцією особи.

Якщо військовослужбовцю призначено покарання у виді арешту з триманням на гауптвахті чи в дисциплінарному батальйоні, його не звільняють із військової служби, він не втрачає статусу військовослужбовця, а після відбування покарання вважається особою, що не має судимості. Статус особи як такої, що раніше не притягалася до кримінальної відповідальності, повною мірою поновлюється. Тому знову ж таки застосовувати до неї положення щодо роздільного тримання від інших категорій осіб немає сенсу, якщо до моменту повного відбуття покарання особа не вчинила іншого злочину, внаслідок чого судимість не буде знята чи погашена. Але через негативний досвід перебування в ізольованих умовах говорити про відсутність (втрату) її безпеки щодо інших осіб, які не притягалися до кримінальної відповідальності, проблематично. Адже саме небезпека особи та вчинення нею небезпечного діяння зумовили необхідність ізолювання її від суспільства та досягнення мети покарання саме в такий спосіб. Одночасно слід зважати на неможливість застосування до засуджених військовослужбовців диференційованого підходу до їх перебування в ізольованому місці з огляду на такий минулий негативний досвід, коли їх розміщують по камерах.

Розподілу підлягають особи, засуджені до покарань, пов'язаних з позбавлення волі, арештом та обмеженням волі.

Особи, які вчинили злочин та засуджені до покарання у виді позбавлення волі, з урахуванням особи винного, характеру та тяжкості вчиненого ним діяння на стадії первинної класифікації підлягають розподілу за органами та установами виконання покарань, рівнем безпеки та умовами тримання [183, розд. II]. Для забезпечення індивідуалізації покарання при вторинній класифікації здійснюється розподіл засуджених в самій кримінально-виконавчій установі з обранням персональних засобів та методів виховного характеру щодо кожного конкретного засудженого. Аби досягти індивідуалізації покарання в розумних межах, необхідно, зазначав ще М. О. Стручков, насамперед диференціювати покарання та виправно-трудоий вплив на засуджених через загальні вимоги до більш-менш однорідних груп засуджених [202, с. 21].

Зрозуміло, що принцип індивідуалізації виконання покарання передбачає забезпечення різних умов тримання, певного обсягу карального та виховного впливу стосовно кожного засудженого. Але, виходячи з реальних можливостей виконання покарань, до різних категорій засуджених необхідно застосовувати також різний за обсягом каральний вплив. Вироблена пенітенціарною наукою і апробована практикою така позиція знайшла своє законодавче втілення в критеріях класифікації засуджених на групи з виокремленням із загальної маси однорідних її ознак – розподіл засуджених до позбавлення волі по установах виконання покарань з роздільним триманням у них різних категорій осіб з можливою зміною обсягу карально-виховного впливу на особу. Ті представники, що стали на шлях виправлення, зразковою поведінкою, сумлінним ставленням до праці, активною участю у громадській роботі довели своє виправлення чи, навпаки, злісно порушують режим відбування покарання, становлять загрозу для оточення, можуть підлягати заохоченню чи покаранню через зміни умов їх тримання. Переведення особи до інших умов відбування покарання виступає механізмом регулювання обсягу реалізації щодо неї кари, забезпечення якісного виконання засудженим своїх обов'язків, можливої нейтралізації негативної поведінки та стимулювання

позитивної поведінки. А це є одним із найефективніших елементів карально-виховного впливу. Відповідно його відсутність, особливо коли йдеться про військовослужбовців, може звести нанівець будь-які зусилля.

Після одержання розпорядження суду про виконання вироку засуджених військовослужбовців направляють на гауптвахту. З дотриманням вимог роздільного тримання різних категорій осіб, їх розміщують в камерах. Забезпечення диференціації та індивідуалізації виконання покарання, зважаючи на різні умови тримання засуджених військовослужбовців, на цьому завершується. Потребуючи аналогічного врегулювання прав, обов'язків, заборон та обмежень, що й стосовно засуджених до позбавлення волі, створення оптимальних умов для виправлення засуджених військовослужбовців через диференціацію їх умов тримання не передбачено. Ідучи в розріз з принципами диференціації та індивідуалізації виконання покарання, стимули виправлення та готовності до самокерованої і правослухняної поведінки військовослужбовців, а також запобігання укріпленню в них прагнення до протиправної поведінки виявились усуненими.

Так, засуджені військовослужбовці, які стали на шлях виправлення, зразковою поведінкою, сумлінним ставленням до праці та військової служби, активною участю у громадській роботі довели своє виправлення, можуть бути піддані заходам заохочення, визначеним законодавством у виді подяки, дострокового зняття раніше накладеного стягнення та зарахування часу відбування арешту в загальний строк військової служби [348, ч. 8 ст. 55; 112, п. 17 розд. VIII]. У разі злісного порушення режиму відбування покарання особи, які виявили потяг до продовження протиправної поведінки, до яких неодноразово застосувалися заходи стягнення, що не дали позитивних результатів, які становлять небезпеку для інших, отримують стягнення у виді догани чи переведення в одиночну камеру на строк до 10 діб [348, ч. 9 ст. 55; 112, п. 1 розд. VIII]. Але окреслені заходи в будь-якому разі є такими, що застосовуються винятково за одноразові діяння. Особа не піддається зміні обсягу карально-виховного впливу на неї. Нейтралізація її негативної поведінки чи стимулювання позитивної діяльності здійснюється в межах інституту стягнення та заохочення. Підміна, а то й поєднання зміни правового становища засудженого із

застосуванням до нього інституту стягнення та заохочення відбувається повним обсягом. Така позиція в колі наукової спільноти має своїх прихильників.

За переконанням окремих учених, зміна умов тримання засуджених належить до заходів заохочення та стягнення. Їх цілісність та поєднання є виправданим заходом [359, с. 12; 360, с. 122]. Водночас інші вважають їх самостійними категоріями, які потребують спеціального регламентування [361–365].

У межах заходів заохочення та стягнення, як наголошували М. О. Стручков, Г. А. Аванесов, до особи можуть застосуватися заходи, що становлять результат її одиночного позитивного чи негативного вчинку без тривалої зміни її правового становища (як оголошення подяки, догана, дострокове зняття раніше накладеного стягнення та ін.) та полягають в одноразовому наданні чи позбавленні її того чи іншого права. Крім того, є заходи заохочення та стягнення, що застосовуються не за окремі позитивні чи негативні вчинки особи, а є реакцією на змінену й таку, що стала постійною, відповідно добру чи погану поведінку засуджених, але в межах існування так званої прогресивної системи відбування покарання. Прогресивна система відбування покарання має використовуватися для того, щоб зміною умов тримання закріпити досягнутий ступінь виправлення або поставити засудженого в умови, які б відповідали його поведінці та були відповіддю на неї. Адже прогресивна система – це будь-яка зміна умов відбування покарання у виді позбавлення волі [366, с. 119; 367, с. 84]. Поділяють таку думку й деякі інші науковці, вважаючи, що зміна умов тримання є невід’ємним елементом прогресивної системи відбування покарання [368, с. 89; 369, с. 53–60].

Проте О. І. Бажанов, А. І. Васильєв, Т. І. Перкова, інші вчені упевнені, що зміна умов тримання засуджених і заходи заохочення та стягнення належать до різних правових категорій. Їх регламентація є диференційованим визначенням їх регламентації у спеціально виділених нормах. Особливості їх правової природи зумовлюють їх самостійність [361, с. 58; 370, с. 49; 359, с. 11–12]. На доповнення цієї думки М. С. Пузирьов наголошує, що в їх тісному взаємозв’язку та взаємообумовленості для успішного виконання завдань, які стоять перед

кримінально-виконавчим законодавством, неприпустимі колізії з цього приводу [371, с. 182].

Поділяючи цю позицію щодо самостійності окреслених інститутів, яка домінує в сучасній пенітенціарній науці, зауважимо, що застосування заходів заохочення та стягнення все ж таки можливе за одноразових позитивних чи негативних вчинків особи, які не тягнуть тривалої зміни її правового становища, а зміна умов є відповідною реакцією на змінену і таку, що стала постійною, позитивну чи негативну поведінку засудженого. Тобто, якщо засуджений став на шлях виправлення чи злісного порушення режиму відбування покарання, він має підлягати зміні умов його тримання. І це стосується всіх осіб, засуджених до покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства. Проте, якщо засуджений військовослужбовець став на шлях виправлення чи грубо порушує порядок відбування покарання, до нього застосовуються не лише заходи заохочення чи стягнення. Тому для уникнення ототожнення цих правових інститутів слід розглядати диференційованість умов застосування заходів заохочення та стягнення до засуджених військовослужбовців та стимули їх поведінки для реалізації різних умов їх тримання.

З моменту доставлення засудженого на гауптвахту командир військової частини протягом доби проводить усі необхідні дії, пов'язані з прийняттям особи на гауптвахту: особистий огляд, опис особистих речей, доведення прав та обов'язків засудженого; здійснюється запис необхідних даних до книги обліку засуджених військовослужбовців та медичний огляд [112, п. 2 розд. VII]. Після цього засуджений військовослужбовець поміщається у камеру. Незалежно від особи винного, характеру і тяжкості вчиненого ним діяння розподіл за видами гауптвахт та диференціація в межах самої гауптвахти не здійснюються.

Зважаючи на те, що покарання у виді арешту здебільшого застосовуються до осіб, які вчинили злочини невеликої або середньої тяжкості і тому не становлять підвищеного рівня суспільної небезпеки, а досягнення мети їх покарання можливе в межах короткострокової ізоляції, гауптвахти диференціації за рівнями безпеки не

потребують. Водночас для забезпечення індивідуалізації покарання диференційовані умови тримання засуджених доволі актуальні.

Особа, відбуваючи покарання як учасник кримінально-виконавчих відносин, проявляє себе по-різному. Вона може змиритися з долею засудженої особи, стати на шлях виправлення, бути готовою до самокерованої та правослухняної поведінки чи, навпаки, явно зневажати та злісно порушувати порядок відбування покарання. Командування гауптвахти, реагуючи на таку поведінку, має право застосувати лише передбачені законодавством заходи у виді стягнень та заохочень і позбавити можливості закріпити досягнутий ступінь виправлення особи, її відповідну поведінку, змінивши її правове становище. У поле дії інституту зміни умов тримання військовослужбовці, за винятком засуджених до позбавлення волі, не потрапили. Проте створення оптимальних умов для виправлення, що передбачатиме узгодження карально-виховного впливу зі змінами ступеня суспільної небезпеки засудженого (стимулювання до виправлення зменшенням чи збільшенням обсягу правообмежень, карального впливу, пільг і переваг, а ще й моральних та матеріальних чинників), у межах диференційованих умов тримання засуджених військовослужбовців є необхідним кроком, що сприятиме досягненню позитивних результатів та мети призначеного покарання.

Процедура запровадження зміни умов тримання засуджених військовослужбовців має спиратися на об'єктивність та ґрунтовність, виваженість підходів до ретельного та всебічного вивчення особи. До цього долучаються працівники соціально-психологічної служби, які здійснюють її постійне супроводження, спираючись на психолого-педагогічні принципи і застосовуючи різні форми і методи соціально-виховної роботи. Вони першими визначають особливості психологічного стану особи, виникнення в неї сприятливих чи несприятливих психологічних станів, конфліктів та конфліктних переживань, труднощів, невдоволення своїм статусом, його загострення, примирення з цим чи бажання виправити ситуацію, зважаючи на особливості службової діяльності, пов'язаної з екстремальними умовами її проходження, системою обмежень часових, просторових, матеріальних, моральних та інших чинників. Вживають

профілактичних заходів, а у разі потреби ініціюють примусові лікувальні, здійснюють контроль та корекцію поведінки особи, реалізують диференційовані програми впливу. Від їх професіоналізму залежить й ефективність заохочувальних та запобіжних заходів; виховання вірності Вітчизні та військовому обов'язку, зміцнення військової дисципліни, запобігання вчиненню правопорушень, а також укріплення засудженого в бажанні досягти мети виправлення. Оцінюючи рівень психологічної стійкості засудженого, зміни професійної самосвідомості, прагнення до професійного самовдосконалення чи, навпаки, зневіри у професійне майбутньому, мотивації до продовження військової служби, необхідності виправлення негативної поведінки чи пасивності щодо цього, саме представники соціально-психологічної служби визначають доцільність застосування до особи відповідних стимулів для її виправлення та зміни умов її тримання. Працюючи у взаємодії з військовим керівником, вони спрямовують свої зусилля на досягнення єдиної мети – виправлення особи. Проте така діяльність зводиться нанівець, якщо з боку засудженого буде відсутня жодна ініціатива, коли бракуватиме позитивного зворотного зв'язку.

Індивідуальний підхід до вивчення особи засудженого у пенітенціарній науці завжди перебував у колі дискусій. Л. А. Висотіна, М. Б. Метелкін, О. С. Міхлін свого часу зазначали, що індивідуалізація покарання перебуває у тісному взаємозв'язку з особистістю засудженого, адже її вивчення є чи не найважливішою передумовою індивідуалізації карального та виправного впливу на соціально-моральну перебудову особистості [372, с. 25; 332, с. 14]. М. О. Стручков звертав увагу на те, що індивідуальна робота із виправлення засудженого здійснюється винятково на основі вивчення соціально-психологічних та педагогічних особливостей засудженого [373, с. 186]. Як один із методів виховання його реалізацію здійснюють працівники соціально-психологічної служби. Саме вони повинні виходити із індивідуального підходу до засудженого, здійснюючи виховний вплив залежно від характеру та особливостей особистості засудженого. І. Г. Богатирьов, С. В. Царюк для індивідуального вивчення кожного засудженого, з урахуванням його кримінально-виконавчої характеристики для максимального

сприяння індивідуалізації та диференціації виконання покарання, у тому числі і для вирішення питань, пов'язаних із зміною умов тримання засуджених, запропонували зразок вивчення особи засудженого, де встановлення її характеристики сприятиме практичному застосуванню у діяльності виправних установ [374, с. 37–47; 375, с. 181–186; 376, с. 112]. Звичайно, судити про ефективність впливу на засудженого без комплексності вивчення його особистості не можливо. Маючи у своєму розпорядженні відомості про особу засудженого, не можна обійтися без знань, якими оперують педагогіка, психологія, право. Адже опосередковане звернення до них сприяє поглибленому вивченню особи через призму її кримінально-правової та кримінально-виконавчої характеристики.

Важливість психолого-педагогічного вивчення особи засудженого окремі вчені обґрунтовують ще і тим, що її неналежне вивчення є однією із причин вчинення злочинів в установах виконання покарань [377, с. 69–72]. Адже в умовах виконання покарань стратегічним завданням є відрив злочинця від умов криміналізації і формуванням в майбутньому настанов на законслухняну поведінку, із застосуванням принципів та методів пенітенціарної психології [378, п. 5.1]. Проте успіх діяльності з виправлення особи у кінцевому результаті залежить від злагодженої діяльності та взаємодії як особи, що засуджена, так і служб, що відповідають за її виправлення.

Водночас будь-який процес, у тому числі й виправлення чи злісне порушення порядку відбування покарання, має межі. Тобто реальні позитивні чи негативні зміни в поведінці особи потребують часу. Але за короткостроковості арешту, насамперед коли обирають умови перебування особи, убачається, що має переважати врахування її особистісних характеристик, обставин, що визначають характер вчиненого нею діяння, криміногенної зараженості, ставлення до умов відбування покарання, з одночасним урахуванням думки фахівця соціально-психологічної служби.

Під час відбування покарання поведінка засудженого свідчить про справжність намірів. Тому і стимули для змінення умов перебування особи потребують їх нормативного окреслення.

По-перше, це стосується секторів безпеки. Залежно від поведінки особи, ступеня її суспільної небезпеки, обставин, що визначають характер вчиненого діяння, криміногенної зараженості та ставлення до умов відбування покарання доцільно передбачити сектори безпеки із загальними, полегшеними та посиленими умовами тримання, зі зміною обсягу прав. Так, потрапляючи до сектору з посиленими умовами тримання, засуджений зазнає більш суворих умов ізоляції, щодо нього посилюються правообмеження. І навпаки, у секторі з полегшеними умовами тримання послаблюються.

По-друге, правове становище особи потребує врегулювання. Посилення чи послаблення правообмежень не впливає на зменшення чи збільшення прав засудженого як особи та громадянина. Вони пов'язані в основному зі зміною розміру коштів для витрат на придбання продуктів харчування, літератури, письмового приладдя і предметів першої потреби; тривалості та періодичності короткострокових побачень, можливості претендувати на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання та ін. Але, зважаючи на те, що покарання застосовується до військовослужбовця, обсяг його повноважень повинен визначатися й особливостями його статусу. Так, у секторі з посиленими умовами тримання за збільшення загального обсягу правообмежень слід передбачити втрату можливості зарахування часу відбування арешту до загального строку військової служби та претендування на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання. У секторі з полегшеними умовами тримання таке положення визначити як позитивний стимул для його здобуття. Проте таке становище особи не є остаточним. За сумлінної поведінки та належного ставлення до праці, військової служби засуджений, який перебуває у посиленних умовах тримання, може претендувати в разі доведення свого виправлення на переведення до сектору із загальними умовами і зміні умов тримання в бік пом'якшення.

По-третє, зміна умов тримання засуджених може бути пов'язана і з переведенням особи до іншого місця відбування покарання, але без зміни його правового становища. Для забезпечення особистої безпеки засудженого чи безпеки інших військовослужбовців, запобігання правопорушенням з боку засуджених чи

інших осіб, а також втеч або вчинення злочинів з боку командування можуть бути вжиті й інші заходи. Так, у разі виникнення небезпеки життю та здоров'ю засуджений має право звернутись із заявою до будь-якої посадової особи органу чи установи виконання покарань з проханням про забезпечення особистої безпеки. Посадова особа зобов'язана вжити невідкладних заходів з переведення засудженого в безпечне місце, вжити інших заходів щодо усунення такої небезпеки, а також вирішити питання про місце подальшого відбування покарання. Але забезпечення такої безпеки тимчасове. Потерпіла особа, яка наражається на небезпеку, зазнає утисків своїх прав. Ізолювання чи переведення до іншого місця – установи виконання покарань погіршує її правове становище, проте для засуджених військовослужбовців воно залишається нереалізованим.

У разі необхідності захисту військовослужбовців, інших осіб, в умовах самозахисту від нападу інших осіб, що створюють загрозу їх життю або здоров'ю, для припинення масових безпорядків у військових частинах, групових порушень громадського порядку військовослужбовцями тощо військовослужбовцям Служби правопорядку дозволяється застосовувати спеціальні засоби [379]. Будь-яке переведення засудженого військовослужбовця до іншого місця відбування покарання (гауптвахти) чи ізолювання останнього не передбачено.

Проте, наприклад, коли особа в межах своєї компетенції, володіючи інформацією з обмеженим доступом, з урахуванням попередньої обійманої посади, місця несення служби, військового звання, може вплинути на інших засуджених осіб або, навпаки, останні, зважаючи на це, забажають отримати відповідну інформацію, або за наявності інших виняткових обставин, що перешкоджають подальшому відбуванню покарання засудженого у цьому місці, така необхідність переведення особи до іншого місця відбування (гауптвахти іншого зонального відділу) може постати.

У цьому разі ізолювання особи в одиночній камері становитиме порушення його прав, оскільки вимоги, пов'язані з триманням засудженого на гауптвахті визначають його виключно засобом стягнення. А для переведення до іншої

гауптвахти немає правової підстави. Крім того, порядок такого переведення не врегульовано законодавством.

Переведення до іншої камери може не виявитися реальним засобом забезпечення безпеки особи.

Тож виходом із цієї ситуації є позитивний досвід застосування положень Інструкції про порядок і умови відбування арешту засудженими військовослужбовцями, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 26 лютого 2002 р. № 81, що втратив чинність. У цій Інструкції для забезпечення особистої безпеки, а також за інших виключних обставин, що перешкоджають подальшому перебуванню засудженого на цій гауптвахті (у камері), передбачалась можливість його переведення з однієї гарнізонної гауптвахти до іншої [380, п. 5 розд. 1]. За її нормами повним обсягом забезпечувалась безпека самому засудженому та визначались правові засоби її досягнення. Засуджений військовослужбовець за таких умов: 1) не зазнавав утисків, пов'язаних із переведенням в одиночну камеру; 2) залишався у попередньому правовому становищі; 3) отримував можливість забезпечення відповідних (належних) умов відбування покарання, визначених законодавством; 4) щодо нього і далі реалізовувалися основні засоби виправлення та ресоціалізації; 5) досягалася мета забезпечення безпеки засудженого правовими засобами.

Зважаючи на це, запровадження аналогічного положення у чинну Інструкцію про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців буде позитивним кроком забезпечення безпеки засудженим та диференціації умов їх тримання шляхом переведення до іншої гауптвахти [381, с. 164].

Отже, започаткування інституту зміни умов тримання засуджених, що тримаються на гауптвахті, окреслення правил та порядку його застосування, правового становища особи, критеріїв її виправлення, а також моральних і матеріальних стимулів сприятиме усуненню колізій у чинному законодавстві, досягненню виправлення особи засобами кримінально-правового впливу, в аспекті індивідуалізації та диференціації відбування покарання [381, с. 162, 163]. З цього

питання сформульовані такі пропозиції щодо змін і доповнень у чинне законодавство.

1. Для узгодження порядку та умов тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців у частині регулювання роздільності тримання різних категорій осіб ч. 2 ст. 55 «Особливості відбування арешту засудженими військовослужбовцями» КВК України доцільно викласти у редакції щодо визначеності роздільного тримання різних категорій засуджених військовослужбовців (дод. В).

Пункт 1 розділу II «Особливості тримання військовослужбовців на гауптвахтах (КТЗ) та в спеціальних палатах» Інструкції про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців доповнити абзацами 9 і 10 (дод. Т).

2. Для забезпечення можливості застосовувати до неповнолітніх військовослужбовців арешт із триманням на гауптвахті абзац третій пункту 2 розділу I «Загальні положення» Інструкції про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців доповнити відповідними положеннями (дод. Т).

3. Для забезпечення прав засуджених та підвищення ефективності виправлення особи засобами кримінально-правового впливу започаткувати диференційовані умови тримання засуджених; відповідні сектори безпеки; передбачити можливість зміни умов тримання, порядок і правила їх застосування, доповнивши ст. 55 КВК України відповідними положеннями – частинами одинадцятою – чотирнадцятою (дод. В);

4. Для врегулювання правового статусу особи у зв'язку з перебуванням її у відповідному секторі безпеки чи переведенням до нього положення Інструкції про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців доповнити: пунктом 13 розділу VII «Порядок прийняття військовослужбовців на гауптвахту», пунктом 4¹ і пунктом 4² розділу VIII «Порядок тримання на гауптвахті засуджених військовослужбовців» (дод. Т).

5. За необхідності врегулювання ситуації щодо забезпечення безпеки засудженого військовослужбовця чи в разі виникнення інших виняткових обставин, які неможливо вирішити із застосуванням спеціальних засобів, розділ I «Загальні положення» Інструкції про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців доповнити пунктом 5 (дод. Т)

4.4 Нормативно-правові та соціально-виховні засади, спрямовані на виправлення та ресоціалізацію військовослужбовців, що тримаються в дисциплінарному батальйоні

Серед пріоритетних завдань кримінально-виконавчого законодавства – регламентація порядку і умов виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення та ресоціалізації засуджених з дотриманням основних принципів виконання та відбування покарань. Відповідно до Конституції України «громадяни мають рівні права і свободи. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання за мовними або іншими ознаками» [142, ст. 24].

Проте засуджені мають певні обмеження, які корегують через диференціацію виконання покарання та індивідуалізацію карально-виховного впливу, передбачаючи розподіл засуджених на певні групи, визначаючи критерії групових особливостей та особистісні властивості кожного з них. За основу беруться здебільшого такі, як вік, стать, стан здоров'я, минула злочинна діяльність, характер та тяжкість вчиненого діяння, ступінь та глибина стійкості антигромадської спрямованості, рівень педагогічної занедбаності та моральної деформації.

Метою класифікації, зазначено в Мінімальних стандартних правилах поводження з в'язнями, є відокремлення ув'язнених від тих, хто через своє злочинне минуле або негативні риси характеру може погано впливати на інших. Їх розподіл

на категорії полегшить роботу, спрямовану на повернення їх до життя в суспільстві [382, пп. а, в ст. 67]. Така класифікація повинна бути гнучкою та захищати групи ув'язнених, що перебувають в умовах ізоляції [383, правило 2]. Необхідні рівні безпеки та контроль мають це забезпечувати. Проте в кримінально-виконавчому законодавстві ці питання окреслені неоднозначно.

Засуджені до позбавлення волі особи з урахуванням їх характеристики та вчиненого діяння підлягають направленню до диференційованих місць відбування покарання. Відповідний рівень безпеки та умови тримання забезпечують норми КВК України (ст. 86 та 87) та Положення про визначення особам, засудженим до довічного позбавлення волі та позбавлення волі на певний строк, виду колонії, порядок направлення для відбування покарання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк, арешту й обмеження волі, та їх переведення [183, розд. II]. До решти категорій осіб, які ізолюються від суспільства, диференційований підхід до розподілу застосовується лише в місці відбування покарання.

Так, засуджені до покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні після набрання законної сили вироку суду направляються для відбування покарання в дисциплінарний батальйоні. Після їх прийняття вони підлягають розміщенню в ротах з іншими засудженими. За винятком військовослужбовців з числа офіцерського складу, усі засуджені утримуються в єдиних умовах [109]. Їх розподіл за критеріями класифікації на певні однорідні групи (як-от ізолювання з урахуванням рівня безпеки, досягнення ступеня виправлення засудженим, характеру, ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину, особи засудженого, його поведінки чи інших особливих умов) не передбачається. Така позиція законодавця зрозуміла.

Контингент осіб, яким призначаються покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, доволі обмежений. Це винятково військовослужбовці, що належать до осіб чоловічої статі. Вчинені ними діяння – переважно злочини середньої тяжкості. Вони не становлять високої суспільної небезпеки для оточення.

Відповідно розглядати розподіл засуджених за різними військовими частинами для забезпечення диференціації засуджених аналогічно позбавленню волі недоцільно.

Проте зі зміною правового режиму в державі та необхідністю проведення часткової мобілізації до лав військовослужбовців потрапили особи зі злочинним минулим. Призов на військову службу під час мобілізації, на особливий період дозволив приймати на військову службу військовозобов'язаних, які раніше були засуджені до позбавлення волі. Крім того, за їх бажанням проходити військову службу з ними й далі укладаються контракти [384, абз. 17 п. 2.3 розд. II].

З розширенням кола суб'єктів застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні такі особи стали його складовими, зумовивши дилему диференційованого тримання з іншими категоріями осіб. Адже за вимогами режиму, вони повинні утримуватись у тих самих умовах, що й інші особи, які взагалі не вчиняли злочинів і не перебували в місцях позбавлення волі (чи в інших місцях ізолювання). Тож їх негативний вплив на інших осіб, активізація неформальних методів, акумулювання асоціальної субкультури зі специфічним набором ціннісних орієнтацій, норм, правил поведінки, неформальних взаємозв'язків очевидні. Нав'язування певних норм поведінки не узгоджується із засобами виправного характеру. Одні засуджені будуть пасивно сприймати впровадження необхідних засобів виправлення, встановлених правил поведінки, інші – відкрито протистояти їм чи скептично ставитись до їх дотримання. Запровадження неформальних правил поведінки, поширення та удосконалення злочинних навичок укріплюватимуть лише антисоціальну лінію поведінки засуджених, негативно позначатимуться на загальній психологічній обстановці в батальйоні. Відповідно говорити про досягнення мети покарання поза диференціації виконання покарання та індивідуалізації карально-виховного процесу, що потребує розподілу засуджених за відповідними критеріями, проблематично.

Як свідчить судова статистика, кількість засуджених військовослужбовців, які вчинили військові злочини та мали злочинне минуле на початку проведення часткової мобілізації, зросла з однієї особи в 2014–2015 рр. до 265 і 302 осіб у 2016 р. та 2017 р. відповідно. За роки максимального збільшення кількості осіб із

судимістю, які вчинили військовий злочин, 99 і 107 осіб (доводить аналіз 4909 кримінальних проваджень) мали на момент призначення наступного покарання не зняту та не погашену судимість. Із них 78,7 % і 87 % відповідно із однією судимістю, 8 % і 6,5 % – з двома судимостями та 13 % і 6,5 % – з трьома (рис. 1 дод. П). Маючи досвід антигромадської поведінки, такі особи не повною мірою розуміють особливості проходження військової служби, суть військової дисципліни, бездоганного і неухильного додержання порядку та правил, установлених військовими статутами, законодавством України. Окремі з них до того ж мають не одну, а дві, а то й три судимості. Відповідно потреба диференційованого їх тримання постає гостро.

Аналогічна ситуація й щодо призначення тримання в дисциплінарному батальйоні замість позбавлення волі за вчинення злочинів середньої тяжкості, тяжкі чи особливо тяжкі. Необхідність роздільного тримання засуджених залежно від ступеня тяжкості вчиненого злочину зумовлюється ступенем суспільної небезпеки самої особи. Тяжкість вчиненого злочину визначається не лише об'єктивними ознаками, які формують об'єктивну сторону чи об'єкт злочину, а й ознаками, які визначають суб'єктивну сторону злочину (вину, мотив, мету вчинення злочину). Саме суб'єктивні ознаки в деяких випадках виступають вирішальними чинниками, що формують суспільну небезпеку як злочину, так і особи, яка його вчиняє. Будучи результатом її злочинної вольової поведінки, визначають імовірність вчинення нею в майбутньому злочинів та можливість її виправлення. Кваліфікована диференціація засуджених сприятиме запобіганню негативним процесам неформальних стосунків з-поміж осіб, які раніше відбували покарання, тих, хто вчинив злочини середньої тяжкості чи тяжкі, нейтралізації субкультурного впливу на інших, підтримці кримінальних традицій тощо.

Класифікація засуджених детермінує реалізацію диференційованих умов тримання засуджених залежно від їх поведінки та бажання особи стати на шлях виправлення. Перебування у відповідних умовах тримання на кшталт засуджених до позбавлення волі стимулює насамперед законослухняну поведінку засудженого, застерігає від порушень установлених правил поведінки, спрямовує адміністрацію

на вжиття заходів необхідного реагування щодо порушників цстановленого порядку відбування покарання, сприяє запобіганню правопорушенням та вчиненню злочинів.

Особи, які стали на шлях виправлення, зразковою поведінкою, сумлінним ставленням до праці та військової служби, активною участю у громадській роботі довели своє виправлення чи злісно порушуючи режим відбування покарання, становлять загрозу для оточення, повинні заохочуватися чи каратися. Зміна їх правового становища з розширенням низки прав та переваг, чи, навпаки, їх обмеженням лише створює оптимальні умови для виправлення особи, узгоджує карально-виховний вплив зі змінами ступеня її суспільної небезпеки, стимулює виправлення та мотивацію до позитивної поведінки у період відбування покарання. Як ми розглядали раніше (підрозд. 4.3) та детально досліджували у авторській статті [385, с. 170–176], переведення особи до інших умов є механізмом регулювання обсягу реалізації кари, забезпечення якісного виконання засудженим своїх обов'язків та можливої нейтралізації його негативної поведінки. Зміна умов тримання реалізує принцип диференціації виконання покарання та її індивідуалізації карально-виховного впливу на засуджених осіб. Крім того, активне стимулювання позитивної правомірної поведінки особи, запобіганню порушенням установленого порядку відбування покарання має чітку регламентацію.

Якщо, приміром, військовослужбовець потрапив у виправну колонію (як правоохоронець у Менську чи Кагарлицьку виправну колонію), для стимулювання його позитивної діяльності законодавством передбачено можливі зміни умов тримання в бік пом'якшення чи посилення (ст. 100 КВК України). При триманні в дисциплінарному батальйоні він позбавлений такої можливості. Стимули для виникнення бажання стати на шлях виправлення та позитивних змін, готовності до самокерованої та правослухняної поведінки, а також впливу на запобіганню укріпленню в них прагнення до протиправної поведінки підмінюються винятково засобами заохочення та стягнення. Засуджені, які стали на шлях виправлення, зразковою поведінкою, сумлінним ставленням до праці та військової служби, активною участю у громадській роботі довели своє виправлення, не в змозі претендувати на покращання свого правового становища. Водночас особи, що

злісно порушують режим відбування покарання, виявили потяг до продовження протиправної поведінки, лише обмежуються застосуванням заходів стягнення.

Ізоляція як інструмент карального впливу на засудженого, забезпечення якого є одним із показників оцінювання ефективності процесу виконання покарання, визначає застосування до засудженого вагомих правообмежень, обсяг яких залежить від рівня безпеки установи, досягнення певного ступеня виправлення та відбуття засудженим строку (його частини) покарання, ступеня, характеру суспільної небезпеки вчиненого злочину, особи засудженого та його поведінки, інших особливих умов, окреслених законодавством, зумовлюючи поміщення засудженого в певне місце, зважаючи на режим установи, ізолювання від інших категорій засуджених та тримання з диференційованими умовами щодо кожного.

На відміну від виправних колоній дисциплінарний батальйон з огляду на специфічність суб'єкта злочину, обмежене застосування до певних категорій осіб, тяжкість вчинених ними діянь не потребує, з погляду законодавця, диференціації за рівнями безпеки. Проте звернення до положень, що визначають розподіл, направлення та переведення осіб, засуджених до позбавлення волі, дає можливість припустити, що дисциплінарний батальйон є місцем відбування покарання із середнім рівнем безпеки. Аналогічно до виправних колоній середнього рівня безпеки у дисциплінарному батальйоні також перебувають особи чоловічої статі, які вперше засуджені за тяжкі та особливо тяжкі злочини, а також засуджені за вчинення умисного злочину невеликої та середньої тяжкості [183, підп. 2 п. 3 розд. II]. Склад правообмежень, а також обставини, за наявності яких можливе покращання умов перебування, ідентичні (ст. 139 КВК України). З урахуванням особи засудженого, тяжкості вчиненого діяння, певного обсягу правообмежень з правами, перевагами та обов'язками, визначеними законодавством, середній рівень безпеки дисциплінарного батальйону найбільш вдало визначатиме правове становище засуджених до тримання в дисциплінарному батальйоні та забезпечуватиме диференційований підхід до умов тримання різних категорій осіб [386, с. 229].

Упродовж усього періоду відбування покарання засуджені військовослужбовці перебувають у межах дисциплінарного батальйону, на кшталт позбавленню волі увесь строк в одному місці. Перебування в одній виправній установі, зазначав М. О. Стручков, створює можливості для послідового, всебічного та повного вивчення особи винного, сприяє визначенню індивідуальної програми щодо його виправлення та перевиховання в умовах систематичного карально-виховного впливу [202, с. 44]. А будь-яке переведення, наголошує З. А. Астеміров, лише перериває велику та важку роботу з вивчення та виховання засудженого [387, с. 34].

Водночас можуть виникати обставини, які потребують переведення особи до іншого місця відбування покарання чи змінення умов його подальшого перебування в межах тієї самої установи. За підставами, визначеними законодавством, у встановленому порядку їх реалізація цілком імовірна. Адже відповідно до ч. 1 ст. 100 КВК України «залежно від поведінки засудженого і ставлення до праці, в разі її наявності, та навчання умови відбування покарання можуть змінюватись в межах однієї колонії або шляхом переведення до колонії іншого виду». Саме зміна правового становища, що стимулює насамперед бажання засудженого стати на шлях виправлення та впливати на нього в разі порушення умов відбування покарання, супроводжується зміною умов та порядку відбування покарання з відчутними перевагами правомірної поведінки чи негативної діяльності засудженого під час відбування покарання. Система змін умов тримання засуджених передбачена КВК України та іншими нормативними документами, що безпосередньо визначають порядок їх реалізації [348, ст. 101; 111, розд. XXVII; 183, розд. IV].

Стосовно засуджених військовослужбовців переведення до іншого місця неможливе, оскільки відбування покарання обмежено винятково триманням у дисциплінарному батальйоні. Через невелику кількість засуджених військовослужбовців та ступінь небезпеки доцільності перебування їх в різних місцях ізолювання законодавець не бачить. До того ж організаційно-штатною структурою дисциплінарного батальйону умови для перебування таких осіб у межах військової частини відповідають повною мірою. Навіть за зростання військової

злочинності проблем щодо відсутності місць для відбування покарань не було. А втім зміна умов перебування в межах однієї установи для військовослужбовців цілком реальна.

Залежно від поведінки особи, ставлення її до основних засобів виправлення, а також ресоціалізації зміна умов відбування покарання зумовлена необхідністю узгодження карально-виховного впливу зі змінами ступеня суспільної небезпеки засудженого. За сталих змін у такій поведінці виникають підстави для уникнення ототожнення інституту застосування заходів заохочення та стягнення, які мають місце стосовно засуджених військовослужбовців. Суттєва зміна правового становища засудженого є стимулом для виправлення особи. За спільністю загальних ознак, характерних для позбавлення волі і тримання в дисциплінарному батальйоні, зміна умов тримання може мати місце й щодо засуджених військовослужбовців. Але наявність специфічних ознак, які характеризують особливості відбування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, потребують їх урахування. Отже:

1. Дисциплінарний батальйон – єдина військова частина, призначена для забезпечення виконання кримінального покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні. Застосування зміни умов тримання засуджених можлива лише в межах дисциплінарного батальйону. Переведення засудженої особи до іншого місця відбування покарання недоцільне.

2. Специфічність суб'єкта відбування покарання впливає на підстави застосування зміни умов тримання засудженого та визначення відповідного обсягу його правообмежень. Якщо при зміні умов тримання засудженого до позбавлення волі до уваги береться поведінка особи, ставлення її до праці та навчання, дотримання основних вимог порядку відбування покарання, то щодо засудженого військовослужбовця потребує врахування його ставлення до військової служби. Подвійність його правового статусу зумовлює комплексний розгляд такої можливості: як особи, що відбуває покарання в дисциплінарному батальйоні, – відповідно до вимог кримінально-виконавчого законодавства; як особи, що проходить військову службу, – згідно з положеннями у сфері регулювання порядку проходження військової служби. Наприклад, застосування до військовослужбовців

військового навчання – не лише основний засіб виправлення та ресоціалізації засудженого, а й обов'язок, виконання якого визначено військовими статутами. Ухилення від військового навчання може розцінюватись як порушення порядку відбування покарання, так і невиконання умов проходження військової служби.

3. Правове регулювання діяльності дисциплінарного батальйону також вирізняється подвійністю.

Як військова частина, наділена ознаками військового формування, діяльність дисциплінарного батальйону ґрунтується на положеннях, які визначають його особливість як військового формування, а також порядок проходження особами військової служби. Кожен командир як єдиноначальник особисто відповідає перед державою за військову дисципліну, морально-психологічний стан особового складу, внутрішній порядок. Він запобігає кримінальним та іншим правопорушенням, на нього покладається обов'язок своєчасно виявляти й усувати причини, які сприяють виникненню таких ситуацій; об'єктивно оцінювати досягнуті підлеглими результати та підбивати певні підсумки. Відповідно до посади він діє самостійно, а в разі необхідності зобов'язаний доповідати безпосередньому начальнику.

Але при зміні умов тримання засудженого прийняття рішення не повинно мати суто військовий підхід. Як військова частина, що призначена для забезпечення виконання кримінального покарання, дисциплінарний батальйон у своїй діяльності керується нормами кримінально-виконавчого законодавства. За реальних змін засудженого командування дисциплінарного батальйону повинно сприяти і зміні його статусу.

Згідно з п. 6 розд. X Інструкції про порядок відбування засудженими військовослужбовцями покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні у разі зразкової поведінки засудженого, сумлінного ставлення його до праці та військової служби він може претендувати на зарахування до числа тих, що виправляються, чи підлягати умовно-достроковому звільненню від покарання. Досягнення ним позитивних змін розглядається через колектив. У дисциплінарному батальйоні працює рада громадськості. Її діяльність впливає на виправлення та перевиховання особи. Члени цієї ради беруть безпосередню участь у соціально-

виховній роботі з особовим складом, сприяють формуванню у військовослужбовців почуття відповідальності за виконання військового обов'язку, проводять індивідуально-виховну роботу із засудженими. А за результатами своєї діяльності ініціюють осіб для можливого їх зарахування до числа тих, що виправляються. Саме ізсередини колективу виявляються всі особливості засудженого, і їх думка виключає авторитарність прийняття рішення з боку командування із суб'єктивізмом та упередженістю щодо будь-якої особи.

Зрозуміло, що засуджений має усвідомлювати необхідність виправлення, бажати зміни протиправної поведінки, впливу на корекцію негативних ознак, адекватно оцінювати реальний стан та шляхи досягнення мети. До цієї роботи долучаються фахівці, які об'єктивно і ґрунтовно вивчають його поведінку, з'ясовують можливість виникнення у засудженого сприятливих чи несприятливих психологічних станів, загострення невдоволення своїм новим статусом, імовірно примирення з цим чи реальне виправлення тощо. З ініціативи психолога може розглядатися доцільність застосування зміни умов тримання засудженого. Елемент військової авторитарності за таких умов усувається. Його прояв може мати місце винятково на стадії погодження із вищим керівництвом [311, с. 116].

4. Диференційованість умов тримання засуджених військовослужбовців має передбачати в нормовану можливість їх зміни.

Відповідно до ст. 101 КВК України зміна умов тримання засуджених визначається в межах пом'якшення чи посилення умов тримання особи. Залежно від цього правообмеження засудженого можуть послаблюватися чи посилюватися. Зазвичай це пов'язано з переміщенням особи у відповідні умови тримання (у звичайні жилі приміщення чи приміщення камерного типу), збільшенням розміру витрат коштів, кількості побачень, можливістю умовно-дострокового звільнення від відбування покарання чи заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням.

Стосовно засуджених військовослужбовців, така зміна умов повинна відображати специфіку відбування ними покарання.

Залежно від поведінки військовослужбовця, його ставлення до праці, військової служби, участі у громадській роботі в межах дисциплінарного батальйону доцільно розглянути диференційовані умови тримання для різних категорій осіб [385, с. 174].

Так, особи, які стали на шлях виправлення, зразковою поведінкою, сумлінним ставленням до праці та військової служби, активною участю у громадській роботі довели своє виправлення, можуть претендувати на зміну умов їх тримання. Переведення в полегшені умови є результатом усвідомлення особою необхідності виправлення та її спрямованості на досягнення мети покарання. Проте за основу береться не лише діяльність самої особи. Представник соціально-психологічної служби складає висновок, в якому визначає доцільність застосування до особи полегшених умов тримання як результат реального виправлення особи. До нього долучають клопотання ради громадськості, яка найбільш тісно взаємодіє з особою та справляє на неї вагомий вплив, спрямований на її виправлення. І як результат – рішення командира військової частини. Якщо воно позитивне, правообмеження послаблюються, зокрема, збільшується кількість побачень (короткострокових та тривалих), до особи застосовують заохочувальні інститути.

Щодо застосування такого заохочувального інституту в межах зміни умов тримання засуджених тривають наукові дискусії. Одні вчені відносять їх до заходів заохочення, що є формою стимулювання виправлення особи [388, с. 95; 204, с. 287]; інші вважають результатом досягнення певного ступеня виправлення, що стимулює особу в перспективі до правослухняної поведінки [389, с. 22]. Неоднозначність позиції здебільшого спровокована самим законодавцем, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 67, ст. 81 і 130 КВК України застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання або заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням визначається в межах дії норми, що регулює заходи заохочення. Як такий захід заохочення жодна із норм не встановлювала. Крім того, можливість застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання або заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням потребувала обов'язкового доведення виправлення особи. Жоден із заходів заохочення такого не передбачав.

Аналогічна ситуація і щодо можливості зарахування засудженому до загального строку військової служби часу відбування ним кримінального покарання. Хоча як такого заохочувального заходу, застосовуваного до засуджених військовослужбовців, законодавцем не визначено. Урахування особливостей їх статусу залишилось поза увагою. Проте зважання на таку позицію матиме більший виховний вплив, ніж умовно-дострокове звільнення. Можливість повернути втрачені права, пов'язані з проходженням військової служби, під час відбування покарання стимулюватиме особу до виправлення. За опитування засуджених, які тримались у дисциплінарному батальйоні, 89 % респондентів підтримали таку позицію. За їх переконанням, імовірність своєчасно отримати військове звання та не втратити часу для загального зарахування стажу проходження військової служби доволі переконливий стимул. Тому втрачати таку можливість не можна жодним чином (дод. С).

Протилежний бік зміни умов тримання засуджених – посилення правообмежень. У ч. 3 ст. 101 КВК України можливість переведення особи до посиленних умов тримання передбачено в разі злісного порушення режиму відбування покарання. Відповідно до ч. 1 ст. 133 КВК України «злісним порушенням установленого порядку відбування покарання є вживання спиртних напоїв, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи інших одурманюючих засобів; виготовлення, зберігання, придбання, розповсюдження інших заборонених предметів, участь у настільних азартних та інших іграх з метою здобуття матеріальної чи іншої вигоди; вчинення дрібного хуліганства; систематичне ухилення від лікування захворювань, що становлять небезпеку для здоров'я інших осіб» [348, ч. 1 ст. 133]. Тобто зумовлено здебільшого недотриманням засудженими заборон, установлених щодо них під час відбування покарання. Засудженим до позбавлення волі, зокрема, забороняється придбавати, виготовляти, зберігати і використовувати гроші, цінності, предмети, речі, речовини і вироби, заборонені до використання в колонії; вживати спиртні напої, наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги чи інші одурманюючі засоби; грати в настільні та інші ігри з метою здобуття матеріальної чи іншої вигоди тощо (ч. 4

ст. 107 КВК України). Проте, коли йдеться про можливість застосування зміни умов тримання особи, такі порушення мають бути виражені у зухвалій формі або вирізнятися системністю.

Злісним порушником встановленого режиму відбування покарання, зазначала Т. І. Перкова, є особа, яка умисно та систематично вчиняє правопорушення. До неї мало вже застосування заходів дисциплінарного впливу, які не дали позитивних змін [359, с. 18]. Зрозуміло, що, коли особа одноразово порушує порядок відбування покарання, до неї застосовують відповідних заходів стягнення. Проте, якщо її поведінка реально збільшує ступінь суспільної небезпеки і ймовірно продовження такої протиправної діяльності, застосовувати заходи стягнення недоречно. Виникає потреба в посиленні впливу на особу з певними суттєвими для неї правообмеженнями.

З приводу збільшення ступеня суспільної небезпеки особи та ймовірності продовження нею протиправної діяльності виникає доволі неоднозначна ситуація. В установах виконання покарань з метою підтримання належного правопорядку, запобігання злочинам і правопорушенням вживають комплекс спеціальних профілактичних заходів для виявлення осіб, схильних до вчинення правопорушень, взяття їх на профілактичний облік та організації нагляду за ними. З ними проводиться індивідуальна профілактична робота із диференційованим урахуванням особи правопорушника, характеру і ступеня його соціальної занедбаності, небезпеки вчиненого злочину та інших особливостей для правильного вибору методів і заходів впливу на нього. А в разі необхідності вирішуються питання застосування до особи заходів стягнення чи переведення її в більш посилені умови тримання [111, розд. XXIII, XXVII].

Засуджені, які тримаються у дисциплінарному батальйоні, цього позбавлені. У дисциплінарному батальйоні не передбачені умови для профілактичної діяльності. Немає обліку засуджених, які вчинили правопорушення або мають намір їх вчинити. Щодо них не вживають комплексу спеціальних профілактичних заходів для виявлення таких осіб, взяття їх на профілактичний облік та організації нагляду за ними. У разі вчинення правопорушень чи злочинних діянь не передбачено

діяльності оперативного підрозділу. Поза правовим полем забезпечення безпеки особового складу частини, запобігання злочинам чи іншим порушенням встановленого порядку відбування покарання, їх виявлення. У разі виникнення небезпеки, зокрема життю та здоров'ю, керуються винятково загальними положеннями. Тобто посадова особа вживає невідкладних заходів із переведенням засудженого в безпечне місце. Одночасно обмеження стосуються як особи, яка становить небезпеку для інших (вона отримує накладення відповідних стягнень згідно з положеннями, які їх визначають), так і потенційної жертви (її ізолюють, через що вона зазнає утиску прав, оскільки поміщається в місце індивідуального тримання – одиночну камеру). Вирішення проблемної ситуації має тимчасовий характер. Небезпека особи не усувається. Після завершення дії стягнення особа, яка становить небезпеку, може повною мірою продовжити свою злочинну діяльність. Отже, бракує запобіжних правових механізмів, які б передбачали насамперед діяльність оперативного підрозділу, що виявлятиме засуджених, схильних до правопорушень, вчинення протиправних діянь, та здійснюватиме їх облік, а в комплексі із заходами виховного характеру позитивно позначали на діяльності дисциплінарного батальйону, до того ж унеможливаючи застосування до винних посиленних умов їх тримання. Тобто виключність реалізації заходів стягнення стає його вирішенням.

Дещо схожа ситуація у разі можливих масових заворушень, проявів групової непокори засуджених та реальної загрози збройного нападу. Режим особливих умов застосовується винятково до установ виконання покарань. Дисциплінарний батальйон через специфіку правового статусу не має використовувати власні сили та засоби для вирішення ситуації, що виникла. Підпорядкованість Військовій службі правопорядку унеможливує використання органів та підрозділів Національної поліції. Уведення режиму особливих умов у дисциплінарному батальйоні за таких обставин навіть для припинення фактів вчинення злочинів, пов'язаних із втечею, запобігання їх масовості та виникненню надзвичайних ситуацій, ліквідації його наслідків не окреслюється правовим полем. Лише рішення Голови центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання

кримінальних покарань, або відповідного начальника управління (відділу) центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, є такою підставою. Водночас специфіка дисциплінарного батальйону знову ж таки до уваги не береться. Не враховується те, що загальне керівництво дисциплінарним батальйоном здійснює особисто Міністр оборони України. Лише за його узгодженням можливе прийняття таких рішень. Хоча не виключається виникнення ситуацій, де загроза життю та здоров'ю засуджених військовослужбовців потребує негайного введення заходів, визначених режимом особливих умов. Дотримуючись принципів прямого підпорядкування та особистої відповідальності військового командира прийняття рішення допускається правами командира дисциплінарного батальйону з негайним повідомленням начальника Військової служби правопорядку у ЗСУ [390, с. 149–151].

Зважаючи на це, можна сказати, що застосування до особи посиленних умов її тримання потребує насамперед уніфікації підстав. Переведення особи до сектору з посиленими умовами тримання можливе лише тоді, коли неодноразове застосування заходів стягнення не дало результатів, до того ж порушення порядку відбування покарання набули системності.

Якщо особа свідомо не бажає ставати на шлях виправлення, схильна до вчинення правопорушень чи злочинів і становить небезпеку для інших осіб, доцільність зміни умов її тримання має визначатися в межах діяльності оперативного підрозділу, зважаючи на отриману інформацію і результати в системі профілактичних заходів виховної індивідуальної роботи.

Із посиленням умов тримання засудженого посилюються і його правообмеження, здебільшого через зменшення кількості побачень (короткострокових та тривалих), втрату можливості умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, заміну невідбутої частини покарання більш м'яким видом покарання чи зарахування до загального строку військової служби часу відбування покарання. Але за зразкової поведінки та сумлінного ставлення до праці та військової служби засуджений, який довів своє виправлення, може бути

переведений до загальних умов тримання. Становище особи поновлюється відповідно до умов перебування.

Відсутність диференційованих умов тримання засуджених військовослужбовців зумовлена насамперед підходом до покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні як такого, що пов'язане з ізоляцією особи і яке застосовується винятково до військовослужбовців, який позбавлений цілісності, оскільки щодо засуджених військовослужбовців бракує положень, які стосуються всіх засуджених осіб, які перебувають в умовах ізоляції, а чинні норми не повною мірою відображають специфіку цього покарання щодо порядку та умов його відбування. Зокрема це яскраво проявляється в регулюванні прав, обов'язків та обмежень, застосовуваних до засуджених військовослужбовців, які потребують чіткості окреслення.

Якщо особа відбуває покарання у виді арешту, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі, її правовий статус визначається нормами КВК України і Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (розділ II). Коли засуджений військовослужбовець відбуває покарання у виді арешту з триманням на гауптвахті, щодо нього застосовуються ще й положення Інструкції про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців (розділ VIII). Але в разі потрапляння в дисциплінарний батальйон права засуджених військовослужбовців, аналогічно до прав засуджених, які ізолювані від суспільства, не визначаються. Особи, що відбувають покарання, як військовослужбовці, повинні виконувати обов'язки й мати права, передбачені військовослужбовцям строкової служби, проте, незважаючи на їх подвійний правовий статус, вони чітко не обмежені та не узгоджені у своїй цілісності і впливають на порядок виконання та відбування покарання в частині реалізації основних засобів виправлення та ресоціалізації, з обмеженням застосування диференційованих умов тримання засуджених.

Серед потужних засобів, що впливають на виправлення на ресоціалізацію засуджених, – суспільно корисна праця. Її організація зумовлюється виховним змістом, оздоровчим, дисциплінуючим, економічним [391, с. 292] та педагогічним

навантаженням [392, с. 95]. Різноманітні форми праці сприяють підтриманню нормального функціонування людини, її дисципліни, порядку, виступають засобом постійного розвитку, формування потреб особистості, здібностей, умінь, навичок. Праця становить творчий та матеріальний інтерес засудженого, стимулює досягнення ним успіхів у праці, розкриває свою суспільну користь [393, с. 109].

Відповідно до вимог чинного законодавства засуджені військовослужбовці, які тримаються в дисциплінарному батальйоні: залучаються до праці на підприємствах, в установах та організаціях, які належать до сфери управління Міністерства оборони України, у майстернях дисциплінарного батальйону, а також до робіт з інженерного обладнання позицій (районів), будівництва інженерних споруд. Організація їх праці здійснюється з дотриманням вимог правил охорони праці, техніки безпеки і виробничої санітарії, установлених законодавством про працю, оплата – відповідно до законодавства про працю. Нараховані суми заробітку засудженим військовослужбовцям зараховуються в установленому порядку на їх особові рахунки [348, ст. 77; 109, абз. 3 п. 4 розд. V].

Отже, з одного боку, враховані положення міжнародних документів щодо необхідності залучення засуджених до праці для заповнення робочого дня (правило 96 Правил Нельсона Манделі), де праця виступає правом, а не обов'язком засудженого і регулюється відповідно до вимог законодавства про працю [202]. З другого – не втрачена специфіка, яка стосується винятково військовослужбовців, із залученням засуджених, які тримаються в дисциплінарному батальйоні, на об'єкти, які перебувають у сфері управління Міністерства оборони України. Обов'язкове залучення засудженого до праці можливе лише за вироком суду. У разі відсутності цього будь-яке примушування засудженої особи працювати в установі виконання покарання незаконне. Маючи виправний, ресоціалізаційний, антикриміногенний потенціал, праця, крім того, виконує функцію запобіжника проти деградації особи, яка ймовірна через ізолювання, за умови її добровільності. У примусовому порядку вона виконує роль карального засобу.

Але глибина проблеми полягає в тому, що регулювання суспільно корисної праці стосовно засуджених військовослужбовців визначається подвійними нормами.

Положення ст. 77 КВК України та п. 6 розділу I «Загальні положення» Інструкції про порядок відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні (далі – Інструкції) регламентують її як один із основних засобів виправлення та ресоціалізації, до якого слід залучати засуджених осіб, а норми Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України – як наказ командира, беззастережне виконання якого є обов'язком підлеглого військовослужбовця.

Як засіб виправлення засудженого праця заповнює робочий день, сприяє виправленню особи, стимулює її виховання, формує в неї позитивні морально-етичні якості. У разі небажання засудженого працювати його дії можуть розцінюватись як порушення режиму (розпорядку дня), що зумовлює відповідні наслідки. Якщо розглядати працю засудженого як діяння особи, що перебуває у статусі військовослужбовця, то небажання останнього її виконувати може кваліфікуватись як недотримання обов'язку військовослужбовця беззастережно виконувати наказ начальника і становити підставу притягнення винного до дисциплінарної чи кримінальної відповідальності [394, ч. 4 ст. 11].

Залучення до праці повинно сприяти підвищенню чи набуттю засудженими кваліфікації, зважати на їх інтереси та професійну підготовку. Ще в Мінімальних стандартних правилах поводження з в'язнями, а в подальшому і в Правилах Нельсона Мандели зазначалось: «усі засуджені в'язні повинні працювати відповідно до їхніх фізичних і психічних здібностей; робота, якою забезпечуються в'язні, повинна бути такою, щоб підвищувати або давати їм кваліфікацію; та вони повинні мати можливість виконувати роботу за своїм вибором, якщо це сумісно з правильним вибором ремесла і вимогами управління та дисципліни в закладі» [382, ст. 71; 383, правило 98]. Але сучасні реалії життя не відповідають цим вимогам. Здебільшого засуджених забезпечують низькокваліфікованою ручною, низькооплачуваною, а то й неоплачуваною працею. Сьогодні майже 35 % засуджених військовослужбовців, які тримаються в дисциплінарному батальйоні (15–20 осіб), залучені до виконання робіт, пов'язаних із благоустроєм території. Решта взагалі не працевлаштовані. Тому питання зважання на творчі та професійні

можливості засудженого не може розглядатися апріорі. Перед командиром батальйону стоїть завдання забезпечити роботою якомога більше засуджених. Не отримання прибутку, а зайнятість засуджених виступає головною проблемою. Як відомо, неробство в таких умовах стає криміногенним чинником, що негативно позначається на самих засуджених та на атмосфері (безпеці) у дисциплінарному батальйоні. А для вирішення цього питання знов-таки необхідно усунути законодавчу колізію.

Військовослужбовці, які проходять кадрову або строкову військову службу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, військову службу за призовом осіб офіцерського складу, військовозобов'язані укладають контракт про проходження військової служби за контрактом. Військова служба є державною службою особливого характеру, що пов'язана з обороною України, її незалежності та територіальної цілісності. А тому використання військовослужбовців для виконання інших завдань, крім участі в ліквідації наслідків аварій, катастроф, стихійного лиха та в інших випадках за рішенням Верховної Ради України, заборонено. До того ж залучення засуджених військовослужбовців до трудової оплачуваної діяльності суперечить статусу дисциплінарного батальйону. Інструкція визначає дисциплінарний батальйон як військову частину, що утримується на окремому штаті та призначена для забезпечення виконання кримінального покарання стосовно засуджених військовослужбовців, які засуджені до тримання в дисциплінарному батальйоні (абз. 2 п. 2 розд. I). Питання її господарської (підприємницької) діяльності законодавством не регламентовано. Залучення засуджених військовослужбовців до виконання робіт на власному виробництві (виробничі зони, майстерні дисциплінарного батальйону), на контрагентських об'єктах (підприємствах, в установах чи організаціях, які належать до сфери управління Міністерства оборони України) залишається на рівні декларативних норм. Порядок такої діяльності в дисциплінарному батальйоні; нормативне підґрунтя залучення засуджених військовослужбовців до трудової діяльності, не пов'язаної з проходження військової служби; перелік виробництв, на яких можливе працевлаштування військовослужбовців відповідно до їх професійних

навичок чи надання можливості проведення короткострокових навчань для здобуття відповідних знань засудженими; належна оплата праці з відповідним створенням спеціальних фондів становлять прогалину у праві. Зрозуміло, що такі питання не вирішуватимуться командиром дисциплінарного батальйону. Працевлаштування засуджених військовослужбовців можливо реалізувати лише на законодавчому рівні із залученням Військової служби правопорядку у Збройних Силах України та Міністерства оборони України.

Крім того, нормованість самої праці також неоднозначна.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» час проходження військовослужбовцями військової служби зараховується до страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби. А згідно із ч. 3 ст. 24 цього Закону протягом робочого (навчального) часу, включаючи перерви, установлені розпорядком (розкладом занять), вважаються такими, що виконують обов'язки військової служби.

Проте тривалість часу між початком і кінцем виконання службових обов'язків військовослужбовцями без урахування часу, що виділяється на перерву, не конкретизовано. Звернення до пп. 1 і 4 ст. 10 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей» дає підстави стверджувати, що загальна тривалість службового часу для військовослужбовців регламентована в межах нормальної тривалості робочого часу за відповідний період, визначений законодавством України. Це п'ятиденний робочий тиждень із двома вихідними днями для військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової військової служби, та шестиденний робочий тиждень з одним вихідним днем для військовослужбовців строкової військової служби.

Якщо військовослужбовець перебуває у статусі засудженого військовослужбовця до тримання в дисциплінарному батальйоні, його робочий час додатково визначається Інструкцією. Її положення встановлюють п'ятиденний робочий тиждень з одним вихідним днем та одним днем для виконання господарських робіт тривалістю не менше 8 годин (абз. 1 п. 3 розд. V).

Продовжуючи нести військову службу, засуджений військовослужбовець перебуває в подвійному статусі. По-перше, він є засудженою особою, яка відбуває покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, по-друге, він є військовослужбовцем, який продовжує нести військову службу. Щодо першого статусу на нього поширюється дія норм кримінально-виконавчого законодавства, щодо другого – статутів Збройних Сил України та законодавства, що регулює порядок проходження військової служби. Відповідно до останнього дія службового часу визначається в межах нормальної тривалості робочого часу за відповідний період, визначеної законодавством України. Кодекс законів про працю України встановлює тривалість робочого часу як нормальну в межах 40 годин на тиждень (ч. 1 ст. 50), за виключенням її обмеження щодо військовослужбовців у разі військових навчань, походів кораблів, бойових стрільб та бойового чергування, несення служби в добовому наряді та інших заходів, пов'язаних із забезпеченням боєготовності військових частин [180, п. 5 ст. 10]. Виконання робіт на виробництві для засуджених військовослужбовців у дисциплінарному батальйоні таких випадків не визначає. Відповідно положення, що встановлюють норми робочого часу, які не повинні перевищувати 40 годин на тиждень, тобто 8 годин на день при встановленому п'ятиденному робочому тижні, мають поширюватися і на засуджених військовослужбовців. Таким чином, питання відповідності положень Інструкції, яка визначає тривалість виконання робіт на виробництві засудженими військовослужбовцями під час відбування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні тривалістю не менше 8 годин, щодо чинного законодавства дискусійні і потребують розв'язання.

Отже, залучення до праці військовослужбовців, засуджених до дотримання в дисциплінарному батальйоні, що повинно мати обов'язковий характер, потребує регламентування. Слід передбачити тривалість виконання робіт у межах 8 годин на добу. Для залучення засуджених військовослужбовців до виконання робіт на підприємствах, в установах та організаціях, які належать до сфери управління Міністерства оборони України, необхідно укласти угоди з указаними об'єктами

на конкурсній основі з попереднім вивченням необхідних спеціальностей. На базі дисциплінарного батальйону створити виробничу зону з рентабельним напрямом підготовки. Для засуджених військовослужбовців, які не мають належної кваліфікації для їх залучення до праці на відповідних об'єктах, створити умови для отримання ними відповідних знань та навичок. Розробити програми підготовки з підключенням необхідних фахівців з напряму діяльності [395, с. 122].

Аналогічна ситуація й щодо визначеності соціально-виховної роботи, що є одним із основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених військовослужбовців.

На противагу іншим основним засобам виправлення та ресоціалізації соціально-виховна робота із засудженими військовослужбовцями перебуває на нижчому щаблі нормативно-правового регулювання. Відбуваючи покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, засуджені військовослужбовці піддаються соціально-виховній роботі відповідно до норм кримінально-виконавчого законодавства та положень нормативно-правових актів Міністерства оборони України, що визначають обов'язковість її організації та проведення як складової частини проходження військової служби. Як система заходів, що спрямована на формування і розвиток у воїнів професійно необхідних психологічних якостей, моральної самосвідомості, забезпечення високої бойової і мобілізаційної готовності органів управління, з'єднань і частин, зміцнення військової дисципліни, правопорядку, згуртування військових колективів [350, абз. 3 п. 2], її реалізація визначена лише стосовно військовослужбовців, які не перебувають у статусі засуджених осіб. Саме не засуджені військовослужбовці в обов'язковому порядку залучаються до організаційних, морально-психологічних, інформаційних, педагогічних, правових, культурно-освітніх та військово-соціальних заходів, зміст яких – формування та розвиток у військовослужбовців почуття громадянської свідомості, відповідальності, високої духовної культури і моральних якостей, почуття патріотизму, сумлінного ставлення до виконання покладених на них обов'язків, прагнення до самовдосконалення як громадянина-патріота та воїна-

професіонала в межах планових заходів з виховної, гуманітарної, інформаційної, бойової та мобілізаційної готовності, бойової підготовки.

Соціально-виховна робота з військовослужбовцями, що перебувають у статусі засудженої особи, спрямована не лише на формування у них вірності Вітчизні, військовому обов'язку, зміцнення військової дисципліни як першочергового обов'язку військовослужбовця, а й запобігання вчиненню ними правопорушень як кінцевого результату досягнення мети покарання засобами кримінально-правового впливу та виправлення засуджених. Як нами уже досліджувалося у авторському матеріалі [351, с.143-150], соціально-виховна робота як комплекс індивідуальних і групових заходів здійснюється різними формами, визначеними кримінально-виконавчим законодавством та законодавством, що регулює порядок проходження військової служби. Єдності щодо цілісності підходів концептуального визначення однозначності виховання захисника Батьківщини та особи військовослужбовця, який тимчасово перебуває у статусі засудженого, сьогоденному законодавству бракує. Так, ст. 79 КВК України та розділ X «Соціально-виховна робота із засудженими військовослужбовцями» Інструкції окреслюють загальні питання організації та проведення соціально-виховної роботи із засудженими військовослужбовцями, зважаючи на психологічні особливості, рівень освіти та віросповідання засуджених і відповідно до вимог КВК України. Проте не зовсім зрозуміло, про які саме вимоги КВК України йдеться, коли говоримо про засуджених військовослужбовців, які, перебуваючи у статусі засудженої особи, є військовослужбовцями та відбувають покарання не в установах виконання покарань, а у військовій частині.

Як ми досліджували раніше, дисциплінарний батальйон як військова частина, призначена для забезпечення виконання покарання стосовно військовослужбовців, засуджених до тримання в дисциплінарному батальйоні, має свій режим, пов'язаний з ізоляцією засуджених та роздільним їх триманням. Для досягнення мети покарання та виправлення особи убачається доцільним віднести тримання в дисциплінарному батальйоні до покарань, виконання яких пов'язано із позбавленням волі за їх спільною ознакою – ізоляцією. Така трансформація сприятиме чіткій реалізації

завдань кримінально-виконавчого законодавства щодо порядку й умов виконання та відбування кримінальних покарань, пов'язаних із позбавленням волі (ізоляцією), та спільному застосуванню норм КВК України у цій частині. Відповідним чином це відобразиться і на регулюванні норм соціально-виховної роботи із засудженими військовослужбовцями.

Попри таке нормативне регулювання соціально-виховну роботу в дисциплінарному батальйоні все ж таки організують і проводять. Відповідно до абз. 2 п. 3 розд. X «Соціально-виховна робота із засудженими військовослужбовцями» Інструкції соціально-виховну роботу із засудженими військовослужбовцями здійснюють, зважаючи на їх психологічні особливості, рівень освіти та віросповідання. Відповідальність за організацію й планування, методичне забезпечення, якість та ефективність її проведення покладається на заступника командира дисциплінарного батальйону по роботі з особовим складом (за сприянням органів місцевого самоврядування та громадських організацій). Проте ці питання переважно покладені виключно на заступника командира дисциплінарного батальйону по роботі з особовим складом, адже саме він під час прибуття та прийому засуджених військовослужбовців вивчає їх документи, проводить бесіди та направляє для відбуття покарання. Здебільшого його зусилля спрямовані на вивчення даних про склад сім'ї засудженого, його освіти, рід занять до призову або прийому на військову службу, посаду, яку він обіймав до засудження, скарг, побажань та інших аспектів, що можуть вплинути на його виправлення [109, абз. 3 п. 3 розд. III]. Але для ефективного карально-виховного впливу потрібна диференціація засуджених з позиції психолого-педагогічної класифікації з глибоким та всебічним вивченням особи засудженого. Залучення фахівців соціально-виховної та психологічної служб на даному етапі сприятиме вивченню поведінки засуджених, глибини їх антигромадської спрямованості й рівня соціальної та педагогічної занедбаності, обранню доцільних заходів виховного впливу з можливим прогнозуванням очікуваних результатів та наданням пропозицій щодо розподілу засуджених у сектори безпеки з відповідними умовами тримання. Хоча на практиці, засвідчує опитування представників соціально-виховної служби

та командування дисциплінарного батальйону, реалізація виховної та соціально-психологічної роботи здійснюється відповідно до чинних нормативних документів та методичних рекомендацій, які надаються щодо осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі. І знову ж таки спостерігається тісний взаємозв'язок між покараннями, які пов'язані з ізоляцією особи в частині їх виконання.

Як і будь-яка особистість, особистість засудженого військовослужбовця формується під впливом навколишньої дійсності й виступає її продуктом. Його психічний склад являє собою суб'єктивне сприйняття ним середовища, активність якого внутрішньо зумовлює психічні прояви та діяльність, у тому числі й протиправну. Військовослужбовець як член конкретної соціальної системи – військової служби – є носієм соціально-типових рис з її специфічними відносинами, рівнем власної правосвідомості та впливом внутрішньовійськових чинників. Вивчення особливостей соціально-типових рис має вміло поєднуватися з аналізом глибини антигромадської спрямованості особи, рівня її соціальної та педагогічної занедбаності, задатків до лідерства й інших якостей із визначенням ступеня їх виразності. Саме за результатами такого дослідження стає можливим найбільш оптимальне обрання найефективніших заходів виховного характеру, прогнозування варіантів поведінки, контролю за його діяльністю та поведінкою з боку соціально-виховної, психологічної служб і командування частини, координації дій учасників виховного процесу, та, найголовніше, визначення секторів безпеки під час направлення засуджених військовослужбовців у такі сектори з відповідними умовами тримання [396, с. 129–131].

На результативність такої діяльності впливає компетентність і високий професіоналізм працівників соціально-виховної та психологічної служби в галузі педагогіки, психології й конфліктології. Їх знання повинні грамотно балансувати з особливостями проходження військової служби та специфікою відбування покарання військовослужбовцями у виді тримання в дисциплінарному батальйоні. Тому у штаті дисциплінарного батальйону необхідні кваліфіковані фахівці із зазначеними знаннями, уміннями та навичками, залучення яких на стадії прийняття засуджених військовослужбовців сприятиме ефективності проведення вторинної

класифікації та подальшій соціально-виховній роботі з виправлення засуджених.

Виховна робота із засудженими військовослужбовцями в дисциплінарному батальйоні проводиться у різних формах, реалізація якої позитивно підтримується і не ігнорують засудженими військовослужбовцями (дод. С). Проте здебільшого така діяльність визначається на рівні наукового дослідження декларативних норм чинного законодавства. Це зумовлюється особливістю дисциплінарного батальйону як військової частини, яка у своїй діяльності керується насамперед статутами, законами й нормативними документами щодо порядку проходження військової служби, а лише потім – кримінально-виконавчим законодавством щодо відбування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні для досягнення мети виправлення засуджених військовослужбовців.

Реформування Державної кримінально-виконавчої служби України зумовлює переорієнтування соціально-виховної роботи щодо першочерговості досягнення мети виправлення засуджених. Шляхами досягнення визначено впровадження науково обґрунтованих методик і програм психолого-педагогічного вивчення особистості засудженого, засобів корекції його поведінки, а також спеціалізованих методик та рекомендацій щодо форм і методів впливу на засуджених [397]. Їх реалізація результативно здійснюється щодо засуджених до позбавлення волі. Урегулювання низкою нормативних документів сприяє необхідності їх впровадження і стосовно засуджених військовослужбовців [398]. Це зайвий раз підтверджує необхідність комплексного підходу до реалізації соціально-виховної роботи із засудженими військовослужбовцями з використанням норм виконання покарань, пов'язаних із позбавленням волі (ізоляцією).

Проте будь-який із заходів виховної роботи приречений на провал, якщо він не передбачатиме індивідуальних підходів і застосування певних видів індивідуальної роботи. Індивідуальний підхід визначає засоби та способи виправного впливу, які слід застосувати до кожного окремо взятого засудженого, зважаючи на особистісні особливості, вид, характер та ступінь тяжкості вчиненого злочину, строк призначеного покарання, вік, освіту особи, строк перебування на військовій службі, її вид, порядок проходження військової служби тощо.

Ефективність підходу може досягатися у разі ґрунтового, усебічного вивчення особи засудженого на високому професійному рівні, що визначається базовою передумовою індивідуалізації карального та виправного впливу на соціально-моральну перебудову особистості [372, с. 25]. Допомогою у досягненні позитивних результатів виховання є наявність розроблених та впроваджених науково обґрунтованих методик і програм психолого-педагогічного вивчення особистості засудженого, засобів корекції його поведінки, а також спеціалізованих методик та рекомендацій щодо форм та методів впливу на засуджених за допомогою програм диференційованого виховного впливу [397, абз. 13 п. 3].

На стадії прийому засудженого військовослужбовця до дисциплінарного батальйону залучення працівника соціально-виховної та психологічної служби є необхідним і для подальшого детального дослідження особи засудженого та обрання доцільних індивідуальних виховних заходів на підставі індивідуальних програм соціально-психологічної роботи. Це виявлення індивідуальних особливостей з його позитивними та негативними сформованими моральними якостями, специфіки характеру, можливостей керувати емоціями в складних ситуаціях службово-бойового чи особистого характеру та приймати адекватні рішення, а також моральних вад, що підлягають викорененню; аналіз життєвих обставин, які сприяли вчиненню злочину, мікросередовища проживання, спілкування та проходження служби; подальша індивідуальна корекція поведінки та прагнення особи до виправлення тощо. Крім того, слід зважати й на соціально-політичні чинники, зокрема загострення ситуації в зоні АТО (ООС); збільшення кількості злочинів, учинених військовослужбовцями, призваними на військову службу за мобілізацією; послаблення військової дисципліни серед різних категорій військовослужбовців, які позначаються на психологічному стані осіб (неврівноваженість, стресовість, надмірність бурхливих переживань та реакцій, відчай, емоційне напруження, невмотивованість проходження військової служби, загострене почуття справедливості, пригніченість тощо), що зумовлюють обрання адекватних засобів та методів виправного впливу.

Отже, індивідуальна робота із засудженими, за результатами опитування

представників соціально-психологічної служби та заступника командира по роботі з особовими складом, є чи не найрезультативнішою формою виховної роботи. Хоча засуджені перевагу віддали правовому вихованню, особливо питанням державних гарантій соціально-правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей (дод. С).

Отже, для ефективної реалізації соціально-виховної роботи із засудженими військовослужбовцями на етапі прийняття їх до дисциплінарного батальйону необхідно залучати фахівців соціально-виховної та психологічної служб. Їх діяльність сприятиме фаховому визначенню особистісних характеристик засуджених та обранню доцільних заходів виховного впливу, прогнозуванню очікуваних результатів та наданню пропозицій щодо розподілу засуджених у сектори безпеки з відповідними умовами тримання.

Під час індивідуальної роботи із засудженими доцільно враховувати особливості соціально-типових рис особистості та планувати індивідуальні виховні заходи на підставі індивідуальних програм соціально-психологічної роботи.

У межах комплексного підходу до реалізації соціально-виховної роботи із засудженими військовослужбовцями й переорієнтування першочерговості досягнення мети – виправлення засуджених – необхідно впроваджувати науково обґрунтовані методики та програми психолого-педагогічного вивчення особистості засудженого, засобів корекції поведінки, а також спеціалізованих методик і рекомендацій щодо форм і методів впливу на засуджених до позбавлення волі як виду покарання, пов'язаного із триманням в дисциплінарному батальйоні спільною ознакою – ізоляцією.

Під час організації правового виховання варто стимулювати в засуджених бажання повернутися до законослухняного способу життя з дотриманням правових основ службової діяльності, військової доктрини, законів та положень у військовій сфері. Досягнення результату можливе шляхом ретельного вивчення особових справ засуджених, визначення наявних пілг і переваг, рівня правової підготовки та проблемних питань нагального вирішення, подальшим плануванням переліку заходів.

У межах соціально-виховної роботи із засудженими вагомий вплив на їх поведінку справляють заходи, які цілком залежать від їх діяльності під час відбування покарання, – це заходи заохочення та стягнення. Їх застосування, наголошував А. О. Тихонов, є важливою складовою виховного процесу, що тісно пов'язана з досягненнями науки управління, кримінально-виконавчого права, педагогіки та психології [399, с. 101]. Маючи стимулювальний характер, вони спонукають засудженого до певної поведінки, головним способом чого є надання гарантій досягнення у разі цієї активності предмета потягу у поєднанні з описанням образу цього предмета [400, с. 161].

Вибір заходу заохочення здійснюється за вимогами індивідуалізації його застосування, як досягнення засудженим ступеня виправлення, стимулювання його правомірної поведінки, задоволення індивідуальних потреб засудженого при оцінці ступеня виправлення як форми індивідуалізації соціально-виховної роботи з кінцевим розрахунком диференціації засуджених у новий правовий статус [371, с. 162].

Оцінка ступеня виправлення засудженого з відповідними зрушеннями чи змінами в мотиваційній сфері, поглядах і настановах впливає на розмежування заходів заохочення та стягнення, що полягають у зарахуванні засудженого до тих, хто виправляється, чи виключенні з таких, і застосовуються за певні одноразові позитивні чи негативні вчинки засудженого з наданням останньому відповідного права і застосування заходів стягнення чи заохочення за позитивні чи негативні вчинки засуджених, які є відповідною реакцією на змінену та таку, що стала постійною, позитивну чи негативну поведінку засудженого, визначає зміну умов тримання засудженого, закріплення досягнутого ним ступеня виправлення та переведення в умови, що відповідають його поведінці [366, с. 119–125]. Це зумовлює розмежування застосування заходів заохочення та стягнення за сумлінну поведінку, ставлення до праці та військової служби до засуджених військовослужбовців з урахуванням ступеня їх виправлення та зміни умов їх тримання з направленням у відповідні сектори безпеки.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити таке.

Реалізація покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, пов'язаного з ізоляцією особи від суспільства, потребує цілісності та системності в контексті правової єдності його основних елементів. Насамперед визначення правового статусу засудженого військовослужбовця, що впливає на реалізацію основних засобів виправлення та ресоціалізації; забезпечення диференційованих умов тримання, які з урахуванням особи засудженого, його діяльності під час відбування покарання можуть впливати на подальше його правове становище, а також діяльності дисциплінарного батальйону в частині впровадження системи спеціальних профілактичних заходів щодо військовослужбовців як для засуджених до покарань, пов'язаних із позбавленням волі.

Водночас забезпечення виконання кримінального покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні має відбивати специфіку регулювання покарань, пов'язаних із проходженням військової служби засудженими. Норми чинного КВК України, положення Інструкції про порядок відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні повинні відповідати як статусу особи, яка відбуває покарання, так і статусу військовослужбовця, який під час відбування покарання проходить військову службу. Регулювання основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених доцільно зосередити на пріоритетності статусу військовослужбовця для досягнення мети виправлення.

Зважаючи на окреслене, пропонуємо такі зміни і доповнення до чинного законодавства.

1. Статтю 72 «Режим у дисциплінарному батальйоні» КВК України викласти в новій редакції.

2. Внести відповідні зміни до розділу V «Режим тримання засуджених військовослужбовців» Інструкції, а саме:

до пункту 1, який визначатиме правові підстави запровадження інституту зміни умов тримання засуджених;

до пункту 2 – щодо регулювання диференційованості тримання різних категорій військовослужбовців;

до пункту 8 – унормування порядку нагляду за засудженими; до пункту 10 – щодо врегулювання правового статусу засуджених військовослужбовців у разі зміни умов тримання (дод. Т).

3. Внести зміни до розділу XII «Заохочення та стягнення, які застосовують до засуджених військовослужбовців, права командирів щодо застосування заохочення та накладення стягнення на засуджених військовослужбовців та порядок їх застосування» Інструкції, вилучивши із пункту 1 такий вид заохочення, як «зарахування до числа тих, хто виправляється», а також із пункту 2 такий захід стягнення, як «виключення з числа тих, хто виправляється», та абзаци 2 і 3 як такі, що регламентують порядок його застосування (дод. Т).

4. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених» від 7 вересня 2016 р. № 1492-VIII усі засуджені мають право на оплачувану працю, організовану відповідно до вимог законодавства про працю, у тому числі щодо тривалості, умов та оплати праці.

Засуджені військовослужбовців, які відбувають покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, згідно з п. 3 розд. V «Режим тримання засуджених військовослужбовців» Інструкції мають п'ятиденний робочий тиждень (з тривалістю залучення засудженого до праці понад восьми годин) з одним вихідним днем та днем для виконання господарських робіт. З огляду на те, що засудженим (незалежно від виду покарання) гарантується право на оплачувану працю та її тривалість, організовану відповідно до вимог законодавства про працю, необхідно узгодити таке положення і щодо засуджених військовослужбовців з положеннями законодавства в частині забезпечення їх прав відповідно до вимог законодавства про працю.

З урахуванням режиму тримання засуджених військовослужбовців, відповідно до якого останні під час відбування покарання в дисциплінарному батальйоні мають права, встановлені законодавством для військовослужбовців строкової служби Збройних Сил України, визначити аналогічність положень у частині тривалості робочого часу у ст. 77 КВК (дод. В) та п. 3 розділу V Інструкції (дод. Т).

4.5 Особливості виконання позбавлення волі на певний строк щодо військовослужбовців

Зростання злочинності у військовій сфері позначилося на чисельності засуджених військовослужбовців із відбуванням покарання, пов'язаного з позбавленням волі. Станом на 1 січня 2018 р. їх кількість становила 3042 особи, які за даними Державної судової адміністрації, Державної пенітенціарної служби України, не були виокремлені як категорія осіб, засуджених до позбавлення волі. Це пов'язано з тим, що після набрання законної сили обвинувальним вироком суду військовослужбовець, якому призначено покарання у виді позбавлення волі, звільняється з військової служби, виключається зі списків особового складу військової частини та втрачає статус військовослужбовця [159, п. «є» ч. 6 ст. 26]. Для подальшого відбування покарання його направляють до установи виконання покарань. Якщо військовослужбовець раніше проходив службу в правоохоронних органах він направляється до Менської (№ 91) чи Кагарлицької виправної колонії (№ 115) [183, абз. 3 п. 3 розд. III]. Така позиція законодавця, що зумовлена необхідністю утримувати засуджених, які раніше працювали в правоохоронних органах окремо, аби забезпечити їх безпеку як осіб, що раніше захищали закон, і не поширюється на інші категорії осіб, зокрема військовослужбовців, які також здійснюють правозастосовні чи правоохоронні функції, убачається дискусійною.

Формування національних безпекових та оборонних спроможностей, що нададуть змогу відновити територіальну цілісність України, гарантувати мирне майбутнє, своєчасно виявляти загрози національній безпеці, запобігати їм та нейтралізувати їх, потребує реформування та розвитку сектора безпеки й оборони України. Реалізація поставленої мети полягає не лише у створенні ефективної системи управління сектором безпеки та оборони як цілісної функціональної системи, а й у вдосконаленні системи державного захисту військовослужбовців, співробітників і працівників складових частин сектора безпеки й оборони [335, п. 3 розд. I].

Аспекти модернізації української армії, кардинальні зміни утримання, грошового й соціального забезпечення військовослужбовців, посилення діяльності щодо боротьби з корупцією у військовій сфері, суворого відбору кандидатів на військову службу за високими професійними, етичними та моральними якостями; вироблення в офіцерів та особового складу ЗСУ непримиренного ставлення до проявів нестатутних стосунків та інших порушень законодавства у військовій сфері; утвердження патріотизму, духовності, моральності; формування національної гідності, психологічних і військово-професійних якостей, необхідних для виконання завдань за призначенням; вжиття необхідних заходів, спрямованих на усунення причин та умов вчинення військових злочинів, вивчали Б. П. Андресюк, О. П. Голота, М. І. Карпенко, С. С. Корольов, В. М. Стратонов, Є. Л. Стрельцов, В. С. Чорний, інші науковці. Проте бракує ґрунтовних досліджень, пов'язаних із правовим становищем військовослужбовців, які потрапляють до місць позбавлення волі. Убачаючи в цьому досить серйозну прогалину, розглянемо нормативне регулювання системою особливих заходів державного захисту забезпечення безпеки військовослужбовців під час відбування покарання в місцях позбавлення волі.

Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» визначає коло суб'єктів, на яких поширюється дія системи особливих заходів державного захисту від перешкоджання виконання цими особами покладених законом обов'язків і здійснення наданих прав, від посягань на життя, здоров'я, житло й майно їх самих та їхніх близьких родичів у зв'язку зі службовою діяльністю. Такими особами є працівники правоохоронних органів – органів прокуратури, Національної поліції, Служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національного антикорупційного бюро України, органів охорони державного кордону, органів доходів і зборів, органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, органів державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інших органів, які здійснюють правозастосовні чи правоохоронні функції або беруть безпосередню участь у виконанні вироків, рішень, ухвал і постанов судів [401, абз. 1 п. 1 ст. 2, пп. «д» п. 2 ст. 2]. У разі вчинення ними злочинів вони підпадають під дію системи особливих

заходів державного захисту, зокрема щодо роздільного їх тримання в місцях позбавлення волі. Водночас, коли йдеться про необхідність забезпечення таким захистом інших категорій осіб, які виконують правоохоронні або правозастосовчі функції, зокрема військовослужбовців, позиція законодавця, на нашу думку, позбавлена логіки.

Серед головних аспектів у сфері функціонального призначення держави – реалізація її правоохоронної функції. Як охоронна функція права неможлива без охорони суспільних відносин, так і охоронна діяльність держави не існує поза нормативно-правовою базою й системою правоохоронних органів, які забезпечують її виконання. Право охороняє суспільні відносини та утворює юридичні підстави для правоохоронної діяльності держави, функціонування її правоохоронної системи. Правоохоронна діяльність визначається правоохоронною функцією держави, реалізується в правоохоронних відносинах та відповідає їх принципам.

Поняття правоохоронної діяльності у правовій та соціально-політичній літературі застосовується широко. Як багатоаспектна діяльність вона спрямовується політичними, управлінськими засобами на блокування соціальних відхилень, локалізацію соціального напруження, правових конфліктів у правозастосовних, правоустановчих, правозабезпечувальних, правопримусових та правовідних діях уповноваженими органами в системі напрямів діяльності державних органів із забезпечення правосуддя; органів прокуратури; діяльності з виявлення злочинів, запобігання їм та розслідування їх; захисту державної безпеки, державного кордону та охорони правопорядку [402, с. 9]. Поняття «правоохоронні органи» в правовій науці не визначене із чіткими критеріями їх системи, які були б загальноприйнятими та виключали діаметрально протилежні позиції. Зокрема, одна із таких спрямована на обмеження правоохоронної системи органами, які здійснюють боротьбу зі злочинністю, іншими правопорушеннями, проводять їх профілактику, називаючи «силовими правоохоронними органами»; інша – на розширення переліку правоохоронних органів, відносячи до них усі органи, які забезпечують правопорядок, контроль за проведенням масових заходів, охорону вищих посадових осіб тощо [403, с. 7].

Саме другий підхід знайшов свій вияв у нормативному визначенні переліку правоохоронних органів у Законі України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів». Кожен з окреслених органів, виконуючи завдання, здійснює діяльність у напрямках із сукупністю повноважень щодо охорони права в певних сферах суспільних відносин. Гарантом воєнної безпеки – захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз – Збройні Сили України, які згідно зі ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Збройні Сили України» – військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності, які виконують як оборонну, так і захисну функцію. Захист суверенітету та територіальної цілісності України, забезпечення її економічної й інформаційної безпеки – найважливіші функції держави.

Якщо на момент прийняття Конституції України, законів України «Про оборону» і «Про Збройні Сили України» оборона України полягала в захисті суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності України лише ззовні, то сьогодні, як ми бачимо, такі загрози можливі й зсередини. Тимчасова окупація РФ частини території України, розпалювання збройного конфлікту в східних регіонах України, руйнування системи світової та регіональної безпеки і принципів міжнародного права зумовили необхідність перегляду системи забезпечення національної безпеки держави, уточнення доктринальних положень щодо формування та реалізації її воєнної політики, а також створення ефективного сектору безпеки та оборони [335, розд. I; 193, пп. 3.1–3.2, абз. 1 п. 4.2; 404, ч. 5 ст. 4].

Інспірований збройний конфлікт визначився як загроза воєнній безпеці України з намаганням відокремлення від України адміністративно-територіальних одиниць східних та південних регіонів за участю не передбачених законом збройних формувань, локалізації та нейтралізації яких потребувала залучення засобів і сил ЗСУ. Для ведення відповідних бойових дій поряд зі ЗСУ необхідні були також й інші сили сектору безпеки та оборони держави. Проте така ситуація викликала неоднозначність трактування. З одного боку, застосування структурних елементів

ЗСУ на території держави в будь-яких її формах та в будь-якому масштабі за відсутності зовнішніх загроз у безпеці внутрішнього характеру є, вважають окремі науковці, не виправданою «розкішшю». Саме на правоохоронні органи покладені обов'язки щодо виявлення зародків створення, функціонування та розширення дії громадських організацій екстремістського, сепаратистського, терористичного спрямування, незаконних воєнізованих або збройних формувань, які здійснюють протиправну діяльність та створюють реальну чи потенційну загрозу суверенітету і територіальній цілісності України [405, с. 115]. Але з другого – забезпечення національної безпеки покладається не лише на ЗСУ, а й на інші військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями. Захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз є основою національної безпеки. Закон України «Про національну безпеку України» вказує, що до складу сектору безпеки і оборони (сили безпеки) входять не лише ЗСУ, а й державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, діяльність яких відповідно до Конституції та законів України за функціональним призначенням спрямована на забезпечення національної безпеки України [162, пп. 9 і 16 ч. 1 ст. 1 розд. I]. Усі ці органи повною мірою залучаються до її реалізації.

Ситуація, що виникла на Сході держави, зумовила їх участь у локалізації та нейтралізації воєнно-політичної кризи, а також ліквідації не передбачених законом збройних формувань з відновленням повного контролю на державному кордоні України. Захищаючи своїх громадян від сепаратистських проявів, стримуючи збройну агресію, військовослужбовці, незважаючи на належність до відповідного військового формування, піддавали своє життя, здоров'я, майно загрози.

Але коли постає питання щодо захисту кожного з них, то тоді вже виходять із такої належності. Якщо це військовослужбовець, то захист його статусу визначається винятково Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей», а коли він є представником правоохоронних органів (СБУ, ДПСУ, Служби зовнішньої розвідки), то додатково

необхідна чинна система особливих заходів державного захисту. За таких умов рівність становища військовослужбовців сумнівна.

До виникнення загроз національній безпеці з реалізацією можливого збройного конфлікту всередині держави питання залучення ЗСУ та інших військових формувань виключало необхідність визнання доцільності встановлення щодо них особливих заходів державного захисту. Проте нормативна зміна акцентів у захисті національних інтересів України при виникненні міждержавних та внутрішньодержавних суперечностей із двостороннім застосуванням воєнної сили потребує перегляду й відповідних кроків у захисті її суб'єктів, тобто сьогодні на часі забезпечення військовослужбовців, які безпосередньо здійснюють захист національних інтересів України від внутрішньодержавних суперечностей, беруть участь у виконанні завдань щодо припинення діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій на території України на рівних умовах особливими заходами державного захисту. Крім того, це положення надасть можливість забезпечувати їх рівність не лише як осіб, які здійснюють свої професійні обов'язки, а й їх безпеку під час відбування покарання в місцях позбавлення волі з дотриманням правила окремого утримання від інших категорій засуджених [406, с. 142].

Аналогічна ситуація й щодо військовослужбовців, які беруть безпосередню участь у виконанні покарань, зокрема військовослужбовців дисциплінарного батальйону. Як уже зазначалося, відповідно до Закону України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів» до кола суб'єктів, на яких поширюється дія системи особливих заходів державного захисту, входять і працівники Військової служби правопорядку, органів та установ виконання покарань, а також інших органів, які беруть безпосередню участь у виконанні вироків суду. Військовослужбовці дисциплінарного батальйону – військової частини, що підпорядковується Військовій службі правопорядку та за своєю основною функцією призначена для забезпечення виконання кримінального покарання, перебувають поза межами дії системи особливих заходів державного захисту. І така ситуація має доволі банальний характер.

По-перше, дисциплінарний батальйон є військовою частиною, що утримується на окремому штаті ЗСУ, і відповідно на представників такого органу (військового формування), що не є правоохоронним, не поширюються особливі заходи державного захисту.

По-друге, підпорядковуючись безпосередньо Військовій службі правопорядку (начальнику Головного управління), дисциплінарний батальйон мав би здобути таку преференцію. Але знову ж таки закон усуває цю можливість, оскільки до системи особливих заходів державного захисту відносить Військову службу правопорядку, а дисциплінарний батальйон, що не є її структурним підрозділом. Законом України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» Військова служба правопорядку лише здійснює безпосереднє керівництво дисциплінарним батальйоном та забезпечує, за його безпосередньої участі, виконання кримінального покарання [211, ст. 5. п. 8 ст. 8].

По-третє, маючи своєю основною функцією забезпечення виконання кримінального покарання, дисциплінарний батальйон не може претендувати на визначення органу як такого, що виконує кримінальні покарання. За положеннями КВК України дисциплінарний батальйон, що не є органом чи установою виконання покарань (ст. 11), здійснюючи, як й інші (органи та установи виконання покарань, Військова служба правопорядку), правозастосовні чи правоохоронні функції, у тому числі у сфері виконання покарань, не виправдано позбавлений рівності в своїх правових можливостях.

Необхідність упровадження у вітчизняне законодавство окремого утримання засуджених військовослужбовців в умовах ізоляції доцільно розглянути крізь призму досвіду провідних країн світу та практики його застосування.

Питання виконання покарання, пов'язаного з ізоляцією військовослужбовця, зокрема у виді позбавлення волі, у країнах різних правових сімей доволі рідко перебували в колі наукових дискусій. Основна увага здебільшого приділялась аспектам ефективності застосування нев'язничних санкцій, запровадженню альтернативних позбавленню волі покарань, упровадженню служби пробації тощо [235, с. 10, 11; 407, с. 15–26; 408, с. 6–9; 409, с. 12–14; 410, с. 3–5; 411, с. 27–

37]. Особливості регулювання відповідальності та покарання військовослужбовців визначались у межах національних традицій та системи чинного загальнокримінального та воєнного законодавства.

У багатьох країнах романо-германської та англосаксонської системи права специфічна функція ЗС держав зумовила виникнення виокремленої системи джерел воєнно-кримінального та воєнно-пенітенціарного законодавства [412, с. 224]. Як баланс інтересів правосуддя та дисципліни ці джерела тісно взаємодіють із джерелами кримінально-правового та кримінально-виконавчого права та комплексними нормативними актами зі специфічним предметом їх регулювання. Законодавство США про кримінальну відповідальність – яскравий приклад цього.

За відсутності єдиної кримінально-правової системи основним джерелом таких відносин визначено Єдиний кодекс воєнної юстиції. У комплексі регулювання кримінально-правових, воєнно-адміністративних та воєнно-пенітенціарних відносин виконавчі аспекти виконання – відбування покарання у виді позбавлення волі стосовно військовослужбовців посідають відповідне місце. Призначення тюремного ув'язнення щодо засуджених військовослужбовців регламентовано в межах його виконання у воєнних виправних установах або федеральних тюрмах. Незалежно від виду установи виконання покарання засуджені військовослужбовці у будь-якому разі перебувають під контролем ЗС держави та залишаються суб'єктами дисципліни і порядку. Така позиція військової системи виправних установ була започаткована ще у XIX ст. і набула свого подальшого розвитку у середині наступного століття. У 1968 р. з прийняттям Закону «Про організацію місць позбавлення волі та встановлення режиму для осіб, які вчинили злочини, передбачені Єдиним кодексом воєнної юстиції» була остаточно визначена єдина система організації воєнної тюремної системи США. Штрафні (дисциплінарні) казарми, воєнні тюрми, бригади та воєнні виправно-підготовчі центри становили його структуру. Їх діяльність спрямовувалася на виправлення засуджених з наданням їм можливості поновитися на військовій службі після відбування покарання. Небезпеліційність звільнення з військової служби набула при цьому ваги. Застосування такого підходу (звільнення з позором чи за недостойну поведінку) мало винятковий характер і в умовах

комплектування армії на професійній основі виявилось доволі ефективним заходом. Посилення правових, матеріальних та моральних наслідків його дії визначилось додатковим стимулом для спонукання військовослужбовців до перенесення тягот військової служби [413, с. 19]. Крім того, за наявної двоєдиної місії виконання покарань органи воєнної кримінально-пенітенціарної системи США характеризуються цілісністю їх видів у сфері виконання покарань щодо військовослужбовців.

Але чинна вітчизняна система виконання кримінальних покарань, зважаючи на власний досвід становлення та розвитку національного законодавства, має дещо інший вигляд. Побудована ще за радянських часів, не відповідає сучасним реаліям, рівню соціально-економічного розвитку суспільства, принципам гуманізму та поваги до прав і свобод людини і громадянина. З поширеністю практики застосування позбавлення волі умови тримання засуджених є пріоритетними. Перевантаженість установ виконання покарань з низьким рівнем організації соціально-виховної та психологічної роботи позначаються на цьому [397, п. 5 розд. I]. Ще Чезаре Беккарія зазначав, що покарання повинно створювати перепони для заподіяння шкоди суспільству, утримувати від цього інших членів суспільства. Застосоване відповідно до злочину, покарання має найбільш сильно впливати на душі людей [118, § XII с. 105], виправляти моральні та розумові якості злочинця [320, с. 408]. Тюремне ув'язнення може бути виправданим, лише якщо досягнуто виправлення особи, після відбування покарання вона повертається до нормального життя в суспільстві, стає готовою та здатною підкоритися законодавству [382, п. 58], вести законослухняний і самостійний спосіб життя [383, правило 4]. Саме тому стимулювання засуджених до законослухняної поведінки було окреслено однією із позицій реформування кримінально-виконавчої системи. Положення Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України інтегруючи роль у досягненні ефективності виконання покарання визначили у виправленні та ресоціалізації засуджених з подальшим переорієнтуванням мети покарання саме на виправлення особи засудженого [397, п. 19 розд. I].

Виправлення особи засудженого виступає пріоритетом для установ виконання покарань й інших держав. «Наша місія – ваше майбутнє» є основним гаслом воєнно-пенітенціарної системи США. Індивідуальний підхід до ув'язнених, спрямування їх підготовки до самостійного, надійного і респектабельного майбутнього становлять пріоритет. Із засудженими реалізуються виправні програми для підтримання воєнного порядку та дисципліни. Вони скеровуються на забезпечення відповідного рівня їх боєготовності та безпечного середовища з наданням можливості для реабілітації [414]. До того ж сама система вирізняється турботою про моральне та фізичне удосконалення засуджених.

Дещо схожа позиція і в політиці пенітенціарної системи Франції. Концепція «нового соціального захисту» спрямована на досягнення мети покарання у виді виправлення соціально небезпечних осіб та їх ресоціалізації [415, с. 260].

За законодавством України, режим виконання покарання не становить будь-яких особливостей реалізації стосовно засуджених військовослужбовців. Має місце лише ізолювання від інших категорій засуджених. У разі призначення покарання у виді арешту з триманням на гауптвахті чи засудження до тримання у дисциплінарному батальйоні. Крім того, фахова підготовка персоналу для досягнення ефективності виправлення засуджених є доволі мінімальною. Їх укомплектованість, зважаючи на науково обґрунтовані норми навантаження, міжнародну практику, рівень правового та соціального захисту, умови усунення виникнення корупційних ризиків, не відповідає особливостям правового статусу засуджених військовослужбовців. Українські виправні колонії забезпечуються винятково працівниками соціально-психологічної служби. Але виховання воїнів доволі складне соціальне явище, спрямоване не лише на формування та закріплення прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці та дотримання вимог законів, а й на підтримання воєнного порядку, дисципліни та боєготовності.

Ще в 20-х рр. ХХ ст., у період діяльності РСЧА, коли військовослужбовця було засуджено до позбавлення волі (строком до одного року без ураження прав) виконання покарання реалізовувалося з його відстрочкою до закінчення воєнних дій

з направленням винного у діючу армію. Після завершення воєнних дій засуджений або звільнявся від покарання (заходу соціального захисту), або щодо нього приймалося рішення про подальше відбування покарання [416, с. 238, 239]. Під час Другої світової війни бійці, які завинили в порушенні дисципліни, замість «відсиджування в місцях позбавлення волі», також направлялися на фронт [55, с. 277 –279; 417]. Дещо схожа програма діяла і в США. У період Корейської війни здійснювалась перепідготовка засуджених військовослужбовців для повернення їх на військову службу під час чи після відбування покарання. Після завершення воєнних дій мала постійну основу. Система виправного навчання, яка забезпечувала повернення засуджених до виконання ними своїх службових обов'язків з підвищеними якостями та мотивацією несення військової служби [418]. Надання можливості реабілітуватись особам у місцях позбавлення волі чи в бою, повернутися до виконання обов'язків військової служби стало метою короткострокового позбавлення волі. Виправлення засуджених військовослужбовців орієнтувалося на особливості їх статусу з інтенсивністю військового навчання, нагляду, військової дисципліни та заходів виправного характеру. Крім того, воно стимулювало засуджених до реальної можливості повернутися до військової служби та отримати попередній статус військовослужбовця.

У межах реалізації соціально-виховної роботи із засудженими військовослужбовцями, які перебувають у місцях позбавлення волі, виховання повинно мати спеціалізований характер, спрямований вплив на свідомості та підсвідомості особи, її емоційно-почуттєву, вольову та мотиваційну сфери, корегування моральних, громадських якостей, зважаючи на військово-професійні дані засуджених. Тому протягом усього періоду відбування покарання має проводитись комплексне вивчення особи засудженого. Із встановленням його особливих ознак та характеристик визначається найбільш доцільна та ефективна організація впливу на засудженого з урахуванням зовнішніх і внутрішніх чинників. Проводячи дослідження впливу виправлення на засуджених, В. В. Стаднік, зокрема, акцентує, що тривале та ґрунтовне вивчення особи є гарантією більш повного виявлення чинників її генези та обрання відповідних засобів, що сприятимуть його

виправленню та недопущенню вчиненню нових злочинів, у тому числі і після звільнення. Саме розкриття моральних якостей, психологічних особливостей особи надає змогу визначити її внутрішнє ставлення до вчиненого діяння, пояснити причини його вчинення та спрогнозувати імовірні особливості поведінки під час відбування покарання [419, с. 109, 110]. Зрозуміло, що виправлення засудженого спрямоване на позитивні зміни в його особистості, які створюватимуть готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Проте переробити особу на певний ідеал чи досконалість неможливо.

За сучасних умов існує чимало концепцій, які визначають становлення особи та досягнення імовірності її виправлення. Оцінка ступеня досягнення виправлення є відображенням аксіологічних (ціннісних) поглядів у кримінально-виконавчому та інших галузях права, на основі яких пізнання спрямованості особистості засудженого вважається таким, що будується на системі соціально значимих цінностей, тобто на певній сукупності критеріїв. Але напрацьовані теорією, вироблені практикою підходи лише дають загальне уявлення про моменти, які слід ураховувати при оцінюванні поведінки засудженого. Відсутня чітка процедура та критерії оцінки виправлення особи [420, с. 129]. Приміром, Методичні рекомендації щодо організації роботи, пов'язаної із забезпеченням прогресивної системи відбування покарання, Методичні рекомендації зі складання характеристики засуджених визначають ступінь виправлення особи, як зміни в його поведінці та особистості, що дають можливість стверджувати: засуджений спроможний свідомо дотримуватись норм життя у суспільстві та не має настанов на повернення до злочинної діяльності. Такими критеріями виступають, зокрема, визнання вини, щире каяття, тяжкість вчиненого діяння, сімейний стан, родинні зв'язки, стан здоров'я, працездатність та ін. Проте їх існування щодо ефективності досягнення виправлення особи сумнівне.

Приміром, каяття особи задля пом'якшення призначення покарання на противагу тим, що не визнали своєї вини, проте, дотримуючись режиму відбування покарання, основних засобів виправлення та ресоціалізації, мають намір змінити ставлення до життя, повернувшись у суспільство вже із новими (виправленими)

навичками, є різними як критерії їх виправлення. У першому випадку – це виключно прагнення особи зменшити строк покарання, в другому – кроки до досягнення мети реального виправлення. Якщо дотримуватись визначених критеріїв, то лише третина засуджених, які вважають призначене щодо них покарання справедливим, є потенційними особами їх виправлення. Решта залишаються поза доцільністю оцінення такого їх ступеня (виправлення). Аналогічна ситуація складається і щодо стану здоров'я та наявності у засудженого сім'ї. Відсутність чи наявність родини не може виступати беззаперечним критерієм виправлення. Такий показник може впливати переважно на адаптацію особи після звільнення. Адже не всіх, як показало опитування засуджених військовослужбовців, хто тримається зокрема в дисциплінарному батальйоні, підтримують їхні сім'ї.

У будь-якому разі має відбуватися якісна зміна особистості, її імовірна здатність чи готовність до такої зміни з відображенням внутрішнього психологічного стану. Хоча однастайності щодо визначення об'єктивності критеріїв виправлення особи ні в науковій літературі, ні в юридичних джерелах, ні на практиці немає. Наприклад, Е. Т. Борисов зазначає, що сумлінність ставлення до праці чи зразкова поведінка особи можуть бути формою пристосування засудженого, який начебто виправляється, а не є результатом його реального виправлення [421, с. 5]. М. В. Романов негативно ставиться до виправлення особи як регламентованих нормативними актами позитивних змін особистості засудженого та готовності до його самокерованої правослухняної поведінки. За переконанням ученого, такі елементи мають цінність лише в соціальній та психологічній сферах, адже позитивні зміни – це психологічна категорія, яка, крім того, має детально вивчатися та піддаватися перевірці, а готовність до правослухняної самокерованої поведінки має сенс лише у соціальному аспекті [422, с. 190, 191]. Підтримання такої позиції знайшло прихильність таких учених, як: К. А. Автухов, О. В. Таволжанський, І. С. Яковець. Як переконують науковці, маючи доволі уявну розгалуженість, критерії виправлення не відповідають вимогам, висунутим до них, вирізняються неузгодженістю та мають сумнівну об'єктивність. Переважна більшість так званих «виховних» заходів зводиться виключно до кількох бесід,

рекомендації психолога є стислою характеристикою темпераменту засудженого, роздрукованою на комп'ютері, чи можливими пропозиціями, які жодним чином не враховуються на практиці. Тому не стільки на визначеності, скільки на створенні умов має відбуватися зосередження процесу виправлення особи, де засуджені мали б можливість самостійної зміни свого ставлення до життя, отримання необхідних навичок для повернення в суспільство [420, с. 131–136].

Водночас не слід нівелювати те, що особистість засудженого, як і особистість будь-якої людини, постійно перебуває у динаміці. Її розвиток є безперервним процесом, який виявляється в кількісних змінах людської істоти, що зумовлюють виникнення нових якостей та властивостей і зникнення старих, де різні чинники визначають види розвитку самої особистості [423, с. 25]. Потрапляючи в місця позбавлення волі, особа має адаптуватися до нових умов перебування, фізичного, морального та соціального виживання, обирати способи існування, провести перегляд до визнання чи заперечення своєї попередньої (злочинної) поведінки, імовірного змінення світогляду та поглядів, а також визначеності особистісної позиції. Адже ізоляція впливає на поведінку особи. З одного боку, вона визначається як вимушений захист суспільства від суспільно небезпечних діянь злочинця, подальшого впливу його антисоціальних настанов на соціальне середовище, а з другого, таке поміщення у замкнуте середовище веде до взаємного кримінального зараження засуджених між собою. Чітко регламентовані правила поведінки, визначені чинним законодавством для засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, доповнюються водночас неформальними правилами поведінки, зумовленими специфічністю соціального середовища. Засуджений за таких обставин перебуває у виборі між усвідомленням своїх особистісних цінностей, їх культивуванням, необхідністю дотримуватися встановлених законодавством засобів виправлення чи протистояти цьому, притримуючись виключно негативного асоціального напрямку. Як наголошує Г. С. Резніченко, особа не може не пристосовуватися до нових умов. Ці умови відтворюють особливості життєдіяльності особи в місцях позбавлення волі, системи цінностей, традицій, норм, що регулюють поведінку засуджених та порядок їх спілкування, ставлення до

оточення. Їх виникнення та існування є об'єктивним та закономірним явищем. Не дотримуючись їх, особа не витримає умов відбування покарання. Вони впливають на особистісні зміни особи, визначають нові властивості, здебільшого негативного, асоціального напрямку, що безумовно, дисонують із метою виправлення особи та набуття нею рис позитивної спрямованості, виховання поваги до закону, формування спроможності вести самокероване правослухняне життя, у тому числі й після звільнення з місць позбавлення волі [424, с. 101–103]. Тому виправлення має виступати як багатогранне явище: нормативно закріплена мета, процес реалізації встановлених у законі засобів, результат діяльності органів та установи виконання покарань. Комплексність підходу має зумовлювати ефективність реалізації всіх складових у тісній взаємодії, взаєморозумінні та взаємодопомозі [425–428]. За злагодженої діяльності органів та установ виконання покарань, роботи психологів, педагогів, самої засудженої особи процес внутрішніх змін її свідомості, трансформації негативних якостей та психологічних особливостей у позитивну правову активність та відповідно правослухняну поведінку має імовірний позитивний результат. При цьому діяльність та бажання самої особи не слід нівелювати. У зарубіжній практиці спостерігається тенденція до використання так званого гуманістичного підходу, головною ідеєю якого є віра в потенційні можливості виправлення особи, створення атмосфери взаємної довіри, відкритості, доброзичливості, зворотного зв'язку його учасників [429]. Як переконують американські психологи, якщо ми бажаємо виправити особу, слід починати зі змін у її свідомості [430, с. 107]. Між засудженим і психологом має бути постійна співпраця. Її головна мета – здатність засудженого досягати поставленої перед собою мети. Адже особливість гуманістичного підходу передбачає творче та вільне спілкування між учасниками процесу, визначення вільності їх розвитку, необхідності корекції ціннісних орієнтацій засудженого, його мотивацій, які існують поза жорсткості їх визначення. Засуджений є активним учасником цього процесу, а його позитивні зміни досягаються завдяки вдало підібраним індивідуальним методам корекції. Саме корекція, а не виправлення як перероблення особи є провідною ідеєю. Тому вирішення проблем виправлення особи як процесу та

досягнення мети (покарання) потребує індивідуальності підходу за напрямом корекції ціннісних орієнтацій особи та можливості зниження негативного впливу на її результат субкультури.

Виховання засудженого військовослужбовця повинно відбуватися в межах концептуального визначення єдиних підходів до його виховання як військовослужбовця – захисника Батьківщини з відповідним корегуванням його поведінки та особи, яка вчинила злочин, засуджена та відбуває покарання в місцях позбавлення волі. Ще на стадії первинного психолого-педагогічного вивчення особи засудженого (перша стадія) слід зважати на аспект імовірності його поновлення на військовій службі після відбування покарання. Стимулювання поведінки задля досягнення бажаного результату мають більший виховний вплив, аніж будь-яке інше переконання, а то й примус. Зрозуміло, про надання такої можливості особам, які вчинили особливо тяжкі злочини чи злочини у сфері національної безпеки, чи злочини, пов'язані з державною зрадою, чи в разі їх участі в розв'язуванні воєнного конфлікту чи агресивної війни тощо, говорити не варто. Аналогічно, як і стосовно осіб, яким призначено покарання у виді позбавлення волі строком понад п'ять років. З врахуванням поведінки особи, її психолого-педагогічної характеристики під час відбування покарання, виявленого нею бажання, а також минулої позитивної характеристики з місця попереднього проходження нею військової служби можна спроектувати можливість щодо повернення такої особи до лав військовослужбовців.

У разі виявлення позитивних змін у свідомості та особистості засудженого, до завершення строку відбування покарання (близько шести місяців до його закінчення – друга стадія) можна ставити про це питання. Протягом усього строку відбування покарання засуджена особа повинна виявляти до цього прагнення. Дотримання нею основних заходів виправлення та ресоціалізації засуджених, позитивні результати соціально-виховної роботи, наявність заохочувальних заходів та відсутність порушень з її боку є такими передумовами. Крім того, представники соціально-виховної служби мають надати позитивну характеристику особи. За їх клопотанням та погодженням начальника виправної колонії може ставитися питання про переведення особи до групи інтенсивної підготовки таких осіб (третьа стадія). Задля

цього в межах цілісності структури виправної колонії необхідно створити такі групи. Визначити їх функції та межі повноважень осіб, які провадитимуть інтенсивну підготовку засуджених. Врегулювати єдині підходи до виховання засуджених та результатів їх діяльності. За наявності позитивного результату після закінчення строку відбування покарання слід підготувати особу для подальшого проходження нею військової служби (четверта стадія). У межах Центру підготовки військовослужбовців для військового професійно-технічного навчання можна визначити спектр її діяльності з поновлення (набуття) знань, умінь і навичок у військово-професійній сфері та інтенсивного фізичного навчання. Після цього військовослужбовця направлятимуть для несення військової служби до відповідного військового формування [431, с. 119]. За такого механізму соціально-виховна робота із засудженими спрямовуватиметься на досягнення реальних результатів виправлення особи не лише з формуванням та закріпленням у неї прагнення до суспільно корисної діяльності, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів, інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, а й з бажанням та реальними можливостями повернення її до попередньої військової служби.

Дієвим засобом досягнення мети виправлення військовослужбовця є також його залучення до праці. Як різновид суспільно корисної праці праця засуджених на різних етапах її нормативного розвитку мала певні особливості. Сьогодні вектор її правової спрямованості змінився від обов'язку засудженого працювати під час відбування покарання до права засудженого на оплачувану працю, організація, тривалість, умови та оплата якої окреслені положеннями законодавства про працю [182, п. 1 і 35].

Проте такі зміни суттєво не позначились на досягненні виправлення особи із залученням її до праці, оскільки критичний стан підприємств установ виконання покарань залишає поза межами своїх можливостей працевлаштування засуджених до оплачуваної роботи. Принципи діяльності таких підприємств не відповідають сучасним вимогам ринкової економіки. Втрата, а в деяких випадках й повна відсутність постійних замовлень на тлі невиконання запланованих показників з обсягів реалізації та виробництва товарної продукції та постійного зростання цін на

енергоносії, матеріали, сировину, комплектувальні, пально-мастильні матеріали за незмінних ринкових цін та вкрай недостатнього фінансування знищують будь-які загальнопромислові потужності.

Хоча щодо належного та небайдужого ставлення держави до забезпечення роботою засуджених осіб вже не один рік тривають дискусії. Скрутна економічна ситуація в державі лише ускладнює і так доволі безрадісну діяльність виправних установ. Недостатність фінансування змушує установи виконання покарань самотужки вирішувати питання свого існування, у тому числі забезпечення роботою засуджених. Хоча ринок праці сьогодні потребує високоякісної продукції з відповідним ціновим бар'єром, діяльність некваліфікованих працівників залишається поза конкуренцією, а відповідно й замовлення для засуджених. За загального рівня безробіття така ситуація лише погіршується. Через конкурсність вакантних місць у співвідношенні 1:10 за всякого бажання гідно працевлаштуватися майже нереально. Скорочення робочих місць та постійне зростання безробіття напружує й так доволі сумну картину на ринку праці. Це з огляду на те, що чисельність зайнятого населення у віці 15–70 років зменшилась на 168 тис., рівень зайнятості знизився, а кількість безробітних зросла на 24 тис. при рівні безробіття 9,4 % економічно активного населення [432].

Проте з реформуванням Державної служби зайнятості спостерігається позитивна динаміка щодо оперативного працевлаштування громадян. Кількість безробітних поступово скорочується, збільшується кількість вакансій, що становить навантаження зареєстрованих безробітних на одну вакансію 1:6. Як наголошував виконувач обов'язків голови Державної служби зайнятості (Центрального апарату) В. Ярошенко, кількість безробітних станом на 1 січня 2018 р., у порівнянні з відповідною датою 2017 р., скоротилася на 9 % (на 36 тис) та становила 354 тис. осіб. Протягом 2017 р. Державна служба зайнятості оперувала майже 1 млн вакансій та спромоглась працевлаштувати майже 800 тис безробітних. Кількість вакансій у базі даних збільшилася на 10 % (до 1 млн одиниць), кількість працевлаштованих осіб зросла на 37 тис. або 5 % (становила 783 тис.), до того ж 45 % з них були працевлаштовані оперативно, до надання статусу безробітного [433].

Особливо така ситуація стосується військовослужбовців – учасників АТО (ООС). На виконання Указу Президента України «Про додаткові заходи щодо соціального захисту учасників антитерористичної операції» від 18 березня 2015 р. № 150/2015, розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників антитерористичної операції» від 31 березня 2015 р. № 359-р та «Про затвердження плану міжвідомчих заходів з адаптації до мирного життя учасників антитерористичної операції» від 13 січня 2016 р. №10-р з метою сприяння у працевлаштуванні та соціальної інтеграції учасників АТО Державна служба зайнятості повинна забезпечувати їх працевлаштування, профорієнтаційне та професійне навчання. Проте кількість таких безробітних просто жахає. З початку 2015 р. статус безробітного отримали до 12 тис. колишніх працівників органів державного управління й оборони [434]. І це за того, що нести військову службу бажали майже 70 тис осіб. У Службі зайнятості, як повідомляє УНН, проблемами у працевлаштуванні цієї категорії громадян є низька мотивація до праці та відмова від вакансій з низьким рівнем заробітної плати. Якщо середній розмір допомоги з безробіття таких осіб становить 3890 грн, то середній розмір допомоги серед усіх категорій безробітних – 2182 грн. Хоча позитивна тенденція до збільшення кількості працевлаштованих все ж таки спостерігається. Так, станом на 1 грудня 2017 р. із загальної кількості безробітних учасників АТО (що становила 42,2 тис. осіб) 11 тис. були працевлаштовані [435].

Акцентується увага на критичному стані підприємств установ виконання покарань, принципах їх діяльності, що не відповідають сучасним умовам ринкової економіки, де ще Концепція державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби окреслила необхідність модернізації виробничої сфери підприємств установ виконання покарань [397]. Як пріоритети діяльності розглядалися такі заходи: оптимізація мережі підприємств і майстерень установ виконання покарань, забезпечення їх ефективного функціонування та прибутковості (рентабельності) виробничої діяльності, створення кооперативних об'єднань підприємств установ для комплексного забезпечення виготовлення замовлень;

укладання рамкових угод з виготовлення продукції для силових відомств; забезпечення виробництв для потреб ЗСУ, інших військових формувань та правоохоронних органів; спрощення процедури закупівлі продукції підприємств установ виконання покарань, інтеграція їх в оборонно-промисловий комплекс; залучення до оплачуваних робіт насамперед працездатних засуджених, які мають виконавчі листи, забезпечення їх повної зайнятості; припинення діяльності неефективних підприємств, модернізація наявних з оптимізацією системи управління [436].

Але із запуском реформи пенітенціарної системи акценти дещо змінилися. З реалізацією можливості втілення в життя взятого Україною політичного курсу на євроінтеграцію потребували перегляду чинні норми та правила для узгодженості з європейськими та міжнародними стандартами. Реформування пенітенціарної системи в контексті трансформації та модернізації аспектів державного управління в різних сферах суспільних відносин набуло пріоритету [437].

Демілітаризація, ресоціалізація та впровадження «нових людей» у системі видозміненої організаційної структури відбилися на пріоритетних напрямках її реформування. Серед них і підвищення оперативної ефективності державних підприємств в системі ДПтС. Створення єдиного виробничого холдингу, проведення закупівель через систему Prozorro має посилити фінансову мотивацію засуджених працювати на державних підприємствах, зумовлюючи на здобуття відповідних навичок у межах навчальних програм [438, с. 7]. Проте більшість із них може залишитися на рівні гасел. Реалії сьогодення за існуючого безробіття, проблематичності забезпечення роботою не тільки засуджених потребують звернення до світової практики.

Наприклад, пенітенціарна система Франції, приділяючи особливу увагу суспільно корисній праці засуджених, покладає організацію праці на Пенітенціарну промислову раду. Засуджені залучаються до різних видів виробництв – від низькокваліфікованих операцій із використанням малопродуктивних технологій і до високотехнологічних, пов'язаних з використанням комп'ютерних технологій. Її організація визначає подвійність системи способів її діяльності. За господарської

системи організації праці пенітенціарні установи регулюють її самостійність – від диференціювання часу на працю, відпочинок, розміру оплати праці, закупівлі сировини до реалізації продукції з відповідним належним працевлаштуванням засуджених осіб. Підрядна система визначає залучення засуджених до роботи приватними компаніями, корпораціями з використанням посередників, субпідрядників для укладання контрактів із пенітенціарними закладами. Незалежно від способів діяльності системи організації праці у Франції майже 30 % засуджених (з урахуванням осіб, що відвідують заняття з професійного навчання без залучення до праці) працевлаштовані [439]. Професійна підготовка та освіта в пенітенціарній системі Франції мають пріоритетну спрямованість у контексті виправлення засуджених. Вона не визнається як другорядний засіб виправлення особи, у порівнянні із трудовою діяльністю.

Працевлаштування засуджених у Німеччині покладено на адміністрації колоній, які налагоджуючи зв'язки з потенційними роботодавцями, щотижня залучають до робіт замовника необхідну кількість засуджених. Зароблені кошти переказуються до земельного бюджету, що в подальшому фінансує пенітенціарну установу. При цьому лише 15 % витрат установи покриваються працею засуджених. Решта повною мірою датується державними субсидіями.

У Норвегії засуджений перебуває у становищі звичайного громадянина, який просто тимчасово позбавлений свободи. Провадить активний спосіб життя, бере участь у навчанні, трудовій діяльності, інших програмах тощо. Залучення його до праці має на меті підготовку до більш якісного життя на свободі. Незалежно від виробітку та працевлаштування особі щоденно нараховують кошти без відрахувань. Отримання нею прибутку відходить на другий план. Крім того, засуджених у жодному разі не залучають до безоплатних робіт з благоустрою колонії [440, с. 367].

Аналогічна ситуація і в Швейцарії. Засуджених залучають до праці для їх успішної соціалізації після звільнення. Навіть її обов'язковість не становить мети отримання прибутку в діяльності установ чи відшкодування заподіяної шкоди злочином. Щоденна плата надається кожному. Відшкодовується заподіяна шкода з власних коштів засудженого або з коштів страхових кампаній.

В інших країнах, що не є членами чи учасниками Євросоюзу, праця засуджених вирішується дещо інакше.

Так, у США залучення засуджених до праці (у разі її визначення як покарання за злочин [441]) реалізовується через здачу в оренду засуджених як робочої сили державними в'язницями приватним компаніям або безпосереднє працевлаштування засуджених, які відбувають покарання у приватних в'язницях під патронатом приватних тюремних компаній, корпорацій. Останні укладають довгострокові концесійні угоди з державою для управління в'язницею та отримують від держави певні засоби на кожного засудженого. Майже 37 штатів США легалізували таке використання праці засуджених приватними корпораціями, які організують виробництво всередині тюрем. Організація праці в державних в'язницях має доволі збитковий характер. Низька цінова політика продукції, виробленої в'язнями, зумовила формування так званого «тюремного індустріального комплексу», що переважив у виробництві. Відповідно до нього засуджені здаються в «оренду» приватним структурам чи їхня праця використовується для виконання робіт або виготовлення певної продукції [442].

Працю засуджених у приватному секторі використовують також в Австралії, Великій Британії, Швеції та в інших країнах. В Україні необхідність створення єдиного виробничого холдингу в аспекті підвищення мотивації збільшення кількості працюючих засуджених, зокрема військовослужбовців, остаточно не визначена [443]. Приміром, у США у військових пенітенціарних установах чи федеральних тюрмах кожен засуджений військовослужбовець зайнятий працею, яка найбільшою мірою сприяє його виправленню та збереженню здоров'я задля наступного його повернення до військової служби чи цивільного життя корисним членом суспільства. Має доступ до традиційних загальноосвітніх програм, курсів за різними спеціальностями. Працюють наставницькі програми зі столярства, дентального асистування, графічного дизайну, трафаретного друку та зварювання, курси з вишивання, текстильного ремонту, графіки, перукарської справи [444].

Досягнення таких результатів і у вітчизняній пенітенціарній системі мали місце. Питання необхідності переведення установ виконання покарань на повне

самостійне забезпечення поставало неодноразово. Проте, незважаючи на визнання більшістю країн світу доцільності часткової приватизації в'язниць, за якою приватний сектор виконує окремі функції державним коштом, започаткування таких неурядових інституцій в Україні з огляду на рівень корупції, негативне, а то й жорстоке ставлення до осіб, які відбувають покарання, може призвести до нелюдяного існування засуджених у приватних місцях позбавлення волі та відкритого катування працею. Крім того, конфлікт приватних та державних інтересів, ефективність виконання покарань на підставі вартості їх діяльності, запровадження кількісних та якісних показників оцінки наданих приватним сектором послуг та відповідальність за їх виконання може спричинити виникнення нових проблем [445, с. 17, 18]. Запровадження таких позицій потребує обґрунтованого і виваженого рішення. Проте будівництво нових СІЗО та установ відбування покарань у межах реформування пенітенціарної системи за схемою державно-приватного партнерства відповідатиме викликам часу. Водночас продаж, наприклад, працюючих СІЗО (зокрема Лук'янівського), не має стати черговим кроком комерційної угоди, що не має нічого спільного з досягненням реальної мети – виправлення засуджених, де загальна проблема залишатиметься на вихідних позиціях. Тож, питання забезпечення робочих місць, належної організації професійного навчання засуджених, зважаючи на ринок праці, із залученням інвестицій та з максимальним самозабезпеченням, належним фінансуванням на рівні нормативної потреби, де праця становитиме основний засіб виправлення та ресоціалізації засудженого, а не необхідність відрахування відшкодувань на утримання засуджених, сплати аліментів, відрахувань за виконавчими листами та іншими виконавчими документами, потребують найшвидшого розв'язання.

Сьогодні також імовірні ризики, коли за наявності важелів впливу адміністрація колонії під офіційною відмовою засуджених працювати сприятиме їх неофіційному працевлаштуванню, тим самим заподіюючи значних збитків державі з утримання засуджених та особам, яким відповідно до рішення суду повинні відшкодуватися заподіяні злочином збитки. Крім того, така добровільність після відбування покарання набуватиме для засудженої особи обов'язковості

відшкодування витрат на її утримання. У разі неможливості – притягнення особи до відповідальності. І це зачароване коло нерозв'язаних проблем.

Засуджених військовослужбовців, які перебувають у Менській виправній колонії, залучають до суспільно-корисної оплачуваної праці, працевлаштовуючи, за нашими дослідженнями, здебільшого за такими напрямками, як: легка промисловість (швейна) – 25 % засуджених; металообробка – 1,3 %; виготовлення товарів народного споживання (меблі), надання послуг з обслуговування та ремонту автомобілів тощо – 0,4 %; на інших допоміжних роботах – 2,2 %. Але знову ж таки за наявності проблем працевлаштування, робочих місць, рентабельного збуту виробленої продукції та надання відповідних послуг лише 30 % (65 осіб) із 222 засуджених залучені до такої праці. Решта не мають такої можливості та й особливо бажають залучатися до оплачуваної праці, на відміну від зазначених 30 % залучених до праці осіб.

Ще у 2013 р. наказом Міністерства юстиції України був затверджений Порядок організації виробничої діяльності та залучення засуджених до суспільно корисної праці на підприємствах виправних центрів, виправних та виховних колоній Державної кримінально-виконавчої служби України [446]. Проте сучасні реалії не дозволяють ефективно його застосовувати на користь самих засуджених, незважаючи на те, що в Європейських пенітенціарних (в'язничних) правилах наголошено на необхідності забезпечення корисною роботою чи іншою корисною діяльністю, достатньою для активного зайняття засудженого впродовж нормального робочого дня, надання можливості вибирати засудженим на власний розсуд роботу, якою б він бажав займатися [447, ст. 71.6; 448, п. 24].

Отже, окреслені проблеми, що мають багатоаспектний характер, потребують розв'язування крізь призму нормативних та організаційних заходів. Зважаючи на те, що залучення засуджених до позбавлення волі до суспільно корисної праці повинно бути системним, необхідно передбачати врегульований механізм залучення інвестицій, а також орган, що забезпечуватиме його реалізацію.

Для оптимізації мережі підприємств установ виконання покарань, забезпечення ефективності їх функціонування та прибутковості виробничої

діяльності організувати комплексну системну взаємодію органу пенітенціарної служби з питань праці засуджених та приватного сектору підприємницької діяльності.

Нормативно врегулювати пільгові умови для залучення інвестицій у підприємства установ виконання покарань та збуту продукції підприємств установ виконання покарань. Визначити пріоритетні напрями залучення праці засуджених (оборонний комплекс, сільське господарство, легка промисловість тощо).

Забезпечити реальну можливість отримання засудженим заробітної плати, нарахованої не менше законодавчо встановленого мінімального розміру заробітної плати із механізмом заохочень.

Відшкодування вартості харчування, одягу, взуття, білизни, комунально-побутових та інших наданих послуг покласти на засуджених у межах отриманої оплати за працю чи коштів, що є на особових рахунках. У разі незабезпечення роботою зазначені відшкодування покласти на орган пенітенціарної служби з питань праці засуджених. Засуджених, яким встановлені відрахування за виконавчими листами та іншими виконавчими документами, залучати до роботи в межах відшкодування завданих збитків.

Для усунення зловживань з боку адміністрації установ виконання покарань щодо неофіційного працевлаштування засуджених у приватному секторі і для унеможливлення їх експлуатації контроль за працевлаштуванням засуджених покласти на Міністерство юстиції України.

Отже, можна зробити певні висновки.

Проблеми виконання позбавлення волі щодо військовослужбовців перебувають у площині нормативно-правової та організаційно-управлінської діяльності. Їх багатоаспектний характер зумовлений особливостями суб'єкта їх відбування та його статусом. При призначенні покарання у виді позбавлення волі, відповідно до системи особливих заходів державного захисту, військовослужбовці підлягають диференційованому триманню із забезпеченням окремого перебування від інших категорій засуджених осіб у виправній колонії. Це стосується винятково категорії осіб, які на момент вчинення злочину здійснювали правозастосовні або

правоохоронні функції. Але не всі категорії осіб військовослужбовців, які здійснювали правозастосовні або правоохоронні функції на підставі положень чинного законодавства підлягають такому захисту, а тому ці положення потребують правового уточнення.

Чинна система виконання покарань щодо засуджених військовослужбовців, які перебувають у кримінально-виконавчих установах закритого типу потребує врахування особливостей статусу засудженої особи. Втрата засудженим статусу військовослужбовця поза правовим полем стимулювання діяльності засудженого під час відбування ним покарання щодо повернення його до попереднього статусу. Основні засоби виправлення та ресоціалізації засуджених, діяльність представників соціально-психологічної служби, правові засоби стимулювання виправлення особи не відповідають специфіці попереднього статусу засудженої особи. Реалізація їх виключно на загальних підставах усуває доцільність існування системи особливих заходів державного захисту з ефективністю його застосування, а отже, потребує перегляду в межах застосування основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених крізь призму врахування специфіки їх статусу.

Висновки до розділу 4

За результатами дослідження сформульовано авторське бачення унормування виконання спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців.

Доведено, що виконання позбавлення військового звання як виду покарання потребує правового виокремлення з його негативних наслідків звільнення з військової служби як виду покарання та нормативного узгодження регулювання як спеціального заходу виховного впливу під час тримання засуджених військовослужбовців у дисциплінарному батальйоні. У зв'язку з цим започатковано правові підвалини унормування порядку виконання звільнення з військової служби як виду покарання, передбачивши їх реалізацію винятково на підставі рішення суду, повноваженнями суб'єктів його виконання (керівника органу чи командира

військової частини), усунувши неузгодженості, пов'язані із застосуванням як підстави звільнення з військової служби у зв'язку із засудженням до позбавлення військового звання в частині повноважень командира військової частини як суб'єкта виконання покарання у виді позбавлення військового звання із застосуванням звільнення особи з військової служби, що не визначено положеннями кримінально-виконавчого законодавства.

Розглядаючи правові підстави застосування позбавлення військового звання як спеціального заходу виховного впливу, обґрунтовано, що, виступаючи дієвим засобом підтримання військової дисципліни і правопорядку у військах, позбавлення військового звання засудженого військовослужбовця під час тримання його в дисциплінарному батальйоні потребує правової узгодженості з нормами військового законодавства, що окреслюють порядок позбавлення і присвоєння військового звання військовослужбовцям, а також кримінально-виконавчого законодавства, що визначають позбавлення військового звання щодо засуджених військовослужбовців. Запропоновано врегулювати порядок застосування до засуджених військовослужбовців, які тримаються в дисциплінарному батальйоні, позбавлення військового звання як спеціального заходу впливу.

Обґрунтовано, що правовим регулюванням виконання службових обмежень мають охоплюватися: 1) порядок та умови виконання покарання; 2) регулювання організації виконання покарання та здійснення контролю його виконання; 3) повноваження суб'єктів виконання та суб'єктів відбування покарання; 4) основні заходи виправлення засудженого; 5) підстави та умови припинення виконання покарання та їх особливості у зв'язку з виникненням підстав для звільнення особи з військової служби. Їх унормування (із запровадженням нової редакції гл. 10 КВК України) сприятиме усуненню прогалин правового регулювання порядку виконання службових обмежень, об'єктивності процесу виконання покарання та узгодженню з військовим законодавством у разі звільнення засудженого з військової служби.

Доведено, що засуджені військовослужбовці, які тримаються на гауптвахтах і в дисциплінарному батальйоні, аналогічно засудженим, які перебувають в умовах ізоляції, потребують диференційованого підходу до їх роздільного тримання

залежно від категорії військовослужбовців (неповнолітні військовослужбовці окремо від дорослих військовослужбовців; військовослужбовці, які є іноземцями чи особами без громадянства, окремо від військовослужбовців, які є громадянами України, якщо це зумовлено особливостями їх становища; військовослужбовці, які вперше притягнуті до кримінальної відповідальності, окремо від військовослужбовців, які раніше притягувалися до кримінальної відповідальності з відбуванням покарання, пов'язаного з ізоляцією військовослужбовців; засуджені за тяжкі та особливо тяжкі злочини окремо від засуджених за вчинення злочинів невеликої або середньої тяжкості).

Установлено, що диференційовані умови тримання засуджених військовослужбовців сприятимуть урегулюванню обсягу реалізації кари щодо засуджених військовослужбовців, забезпеченню якісного виконання ними обов'язків, стимулюватимуть до виправлення, готовності до самокерованої і правослухняної поведінки, нейтралізації протиправної діяльності та запобігання їй, зумовлюючи започаткування інституту зміни умов тримання засуджених, які тримаються на гауптвахті чи в дисциплінарному батальйоні.

Наголошено, що для усунення колізій у чинному законодавстві диференційоване тримання може забезпечуватися секторами безпек із загальними, полегшеними та посиленими умовами тримання, де рекомендовані правила та порядок їх застосування, правовий статус особи, критерії її виправлення, моральні й матеріальні стимули зосереджуватимуться на досягненні виправлення особи засобами кримінально-правового впливу в аспекті індивідуалізації та диференціації відбування покарання.

У межах реалізації режиму виконання покарання для убезпечення засуджених військовослужбовців, а також запобігання втечам, злочинам та іншим правопорушенням, у разі виникнення надзвичайних ситуацій, для усунення утисків щодо правового становища засудженого, забезпечення його відповідними (належними) умовами відбування покарання, реалізації основних засобів виправлення та ресоціалізації, досягнення мети забезпечення безпеки правовими засобами розроблено запобіжний правовий механізм. Убачається доцільним

використання технічних засобів нагляду і контролю за засудженими; застосування можливостей оперативного підрозділу, компетенцією якого є оперативно-розшукова діяльність; застосування режиму особливих умов; удосконалення підстав застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї щодо засуджених військовослужбовців, а для засуджених, які тримаються на гауптвахтах, – переведення до іншої гауптвахти в межах територіального управління.

Запропоновано нормативно-правові та організаційно-управлінські засоби регулювання соціально-виховних заходів виправлення та ресоціалізації засуджених військовослужбовців у частині:

1) організації праці, де вони полягають у встановленні робочого тижня; організації залучення засуджених військовослужбовців до праці на підприємствах, в установах та організаціях, які належать до сфери управління Міністерства оборони України; створенні на базі дисциплінарного батальйону виробничої зони з рентабельним напрямом підготовки; створенні умов для отримання засудженими відповідних знань та навичок для залучення до праці, розробленні програми професійної підготовки та її узгодженню встановленні з положеннями Інструкції (п. 3 розд. V), КВК України (ст. 77), Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених»;

2) соціально-виховної роботи з поширенням практики залучення фахівців соціально-виховної і психологічної служб на етапі прийняття засуджених; урахування особливостей соціально-типових рис особистості під час проведення індивідуальної роботи; упровадження науково обґрунтованої методики і програм психолого-педагогічного вивчення особистості засудженого, засобів корекції поведінки, а також спеціалізованих методик і рекомендацій щодо форм і методів впливу на засуджених до позбавлення волі; першочерговості вирішення правових проблем під час організації правового виховання.

Аргументовано, що військовослужбовці, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції, а також військовослужбовці (постійний склад) дисциплінарного батальйону, що забезпечують виконання покарання на засадах

диференційованого підходу, потребують окремого утримання від інших категорій засуджених як особи, що підпадають під дію системи особливих заходів державного захисту від перешкоджання виконанню покладених на них законом обов'язків та здійсненню наданих прав у зв'язку з їх службовою діяльністю.

Аналізом організації порядку виконання позбавлення волі щодо військовослужбовців за національним законодавством; положень чинних систем загальнокримінального та воєнного законодавства зарубіжних країн; вимог міжнародних правових документів засвідчено необхідність започаткування порядку повернення до військової служби засуджених військовослужбовців, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, у тенденції інтеграції мети покарання зі спрямуванням її на виправлення особи, для підвищення стимулювання засудженого до досягнення реальних результатів виправлення та можливості повернення до військової служби.

Установлено, що порядок повернення до військової служби має охоплювати чотири стадії. На першій, під час психолого-педагогічного вивчення особи засудженого, визначається ймовірність поновлення особи на військовій службі; друга передбачає проектування реальної можливості повернення засудженого до військової служби (у період відбування покарання); третя – прийняття рішення про підготовку засудженого до подальшого проходження військової служби з переведенням до групи інтенсивної підготовки; четверта – підготовку звільненого до проходження військової служби у відповідному військовому формуванні з направленням до Центру підготовки військовослужбовців для військового професійно-технічного навчання.

Окреслено шляхи оптимізації нормативних та організаційних заходів суспільно корисної праці в їх системності, визначеності механізму залучення інвестицій, діяльності органу, що забезпечуватиме їх реалізацію.

РОЗДІЛ 5

НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ВИКОНАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ ЩОДО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

5.1 Проблеми імплементації міжнародного досвіду правового регулювання призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців у чинне законодавство України

Кримінальна та кримінально-виконавча політика держави в сучасних умовах реформування правової системи базується на міжнародних стандартах із захисту прав і свобод людини. Гуманізація діяльності органів та установ виконання покарань, забезпечення прозорості їх функціонування, використання прогресивних концепцій світової пенітенціарної практики, реалізація загальновизнаних міжнародних норм та принципів, які забезпечують гарантії охорони інтересів особи та суспільства в цілому [449, с. 7, 8] набувають актуального змісту. На сучасному етапі входження України до європейського та світового співтовариства стандарти вітчизняної пенітенціарної формації потребують суттєвого перегляду.

З розбудови незалежної України джерела її нормативно-правових підвалин поступово звільняються від радянського спадку, щоденними покроковими діями наближаючись до європейських стандартів. Але чинний масив міжнародних норм декларативного, рекомендаційного та обов'язкового змісту зі стандартами загальної та регіональної суті кримінального та пенітенціарного характеру водночас потребують свідомого переосмислення в аспекті правозастосовної діяльності відповідно до вимог вітчизняного законодавства.

Довготривале становлення доктринальних декларативних норм із системою обов'язкових положень та механізму їх функціонування мають доволі ґрунтовну юридичну основу. Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародний пакт про громадянські і політичні

права, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання визначають базовість норм загального характеру. Принципіальність їх правових аспектів щодо виконання покарань, поводження із засудженими незалежно від виду призначеного покарання та категорій осіб, як-от: рівність всіх перед законом; заборона будь-якої дискримінації [450, ст. 5; 451, ст. 7; 452, ст. 3; 453], гуманне ставлення до кожного засудженого; можливість поновлення прав компетентними судами національної правової системи; відсутність безпідставного застосування арешту, затримання, вигнання [450, ст. 9] та незаконні обмеження, зумовлені, зокрема, специфікою закритого середовища [451, ст. 10], стали засадничими для вітчизняних джерел кримінального та кримінально-виконавчого права.

Міжнародні положення спеціального характеру, такі як: Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила; Європейська конвенція про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими порушниками, Мінімальні стандартні правила щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням, Резолюція № (76) 10 про деякі заходи покарання, альтернативні позбавленню волі, Рекомендація № R (82) 16 Кабінету Міністрів Ради Європи державам-учасникам щодо надання короткотермінових відпусток ув'язненим, Рекомендація № R (99) 19 щодо медіації в кримінальних справах, Рекомендація № R (2003) 17 щодо примусового виконання, Рекомендація № R (2003) 22 про умовно-дострокове звільнення, Рекомендація № R (2003) 23 «Про здійснення виконання покарання у виді довічного ув'язнення та інших тривалих строків ув'язнення адміністраціями місць позбавлення волі» тощо віднайшли своє місце в нормах вітчизняного законодавства.

У результаті міжнародного співробітництва у сфері захисту прав людини в системі виконання покарань, з урахуванням світового досвіду кримінально-виконавчої практики та гуманістичних ідей розвитку покарань, були започатковані положення стосовно поводження із засудженими. Прийняті міжнародною спільнотою та ратифіковані державами, у тому числі й Україною, вони набули обов'язкового характеру для її учасників. Так, у 1934 р. Міжнародною

кримінальною та пенітенціарною комісією вперше запропоновано збірник універсальних норм поведження із засудженими.

З виходом на міжнародну арену ООН на її першому Конгресі були затверджені Мінімальні стандартні правила поведження із в'язнями (31 липня 1957 р.). Будучи лише стандартами-рекомендаціями, вони як вагомі практичні рекомендації з управління установами виконання покарань, поведження із засудженими дістали визнання міжнародної спільноти та взяті до уваги при розробленні національних законодавств. Не маючи метою розбудову взірцевої моделі пенітенціарної системи, з огляду на юридичні, соціальні, економічні, культурні, історичні особливості конкретної країни стали базовими для створення законодавчих моделей виконання кримінальних покарань різних країн-учасниць. Їх фундаментальність виявляється у забезпеченні прав засуджених, що є невід'ємними від загальних прав людини; гарантуванні засудженим права на життя та особисту недоторканність, здоров'я, працю, відпочинок, неприпустимості застосування дискримінації за будь-якою ознакою, забороні тортур чи іншого нелюдського поведження з ними, наданні належної медичної допомоги тощо; застереженнях, що полягають у тому, що не можна поглиблювати страждання ув'язненого, які випливають із такого становища; наголошенні на тому, що режим має забезпечувати зведення до мінімуму різниці між життям у в'язниці і життям на свободі; необхідності вжиття відповідних заходів поступового повернення засуджених до життя в суспільстві [382, ст. 56–7, 60].

Завдяки універсальності забезпечення прав засуджених ці Мінімальні стандартні правила становлять одну із підвалин міжнародно-правового інституту захисту прав людини в системі міжнародного права.

Розвиток міжнародного права набуває поступового руху уперед. Проведення відповідних експериментів, нова практика на підґрунті загального збільшення кількості засуджених та кризи в пенітенціарній системі зумовили перегляд сталих положень. У 2010 р. на 65-й сесії Генеральної асамблеї Комісії із запобігання злочинності та кримінального правосуддя було запропоновано через застарілість норм переглянути чинні Мінімальні стандартні правила в галузі поведження із

ув'язненими [454, п. 9]. Упродовж п'яти років плідної праці, активного консультативного процесу та за підтримки держав-членів усіх регіонів й представників мережі програми ООН у галузі запобігання злочинності та кримінальної юстиції, інших закладів ООН у травні 2015 р. на 24-й сесії Комісії із запобігання злочинності та кримінального правосуддя міжурядовою групою експертів запропоновано новий текст Мінімальних стандартних правил щодо поводження із ув'язненими під назвою «Правила Нельсона Мандели». Не заперечуючи укріплення віри в основні права людини, гідність та цінність її особистості, у рівноправність чоловіків та жінок, рівність прав великих і малих націй, створення умов з дотримання справедливості та поваги до зобов'язань, для сприяння соціального прогресу та поліпшення умов життя за більшої свободи, з подальшим прагненням гуманізації кримінального правосуддя та захисту прав людини, Генеральна Асамблея схвалила оновлені Правила, наголосивши на фундаментальності значення прав людини в повсякденній діяльності з реалізації кримінального правосуддя та запобігання злочинності. Забезпечуючи рівень чинних стандартів не нижче попередніх Мінімальних стандартних правил, нововведені Правила Нельсона Мандели рекомендували державам-членам адаптувати їх до внутрішньої правової системи держав з перевагою їх духу та цілей [455, с. 8, 9].

Вирізняючися прогресивністю запровадження положень про повагу до людської гідності засуджених, медичне обслуговування та охорону здоров'я засуджених, розслідування випадків смерті під час відбування покарання, ознаки тортур та нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання засуджених, захист та особливі потреби вразливих груп позбавлених волі осіб з урахуванням обстановки в країнах, що перебувають у тяжких обставинах, із застосуванням дисциплінарних стягнень, суворості обмеження одиночного тримання, необхідності підвищення професійності персоналу, наявності незалежної інспекції, вони водночас оминули рекомендації щодо засуджених військовослужбовців. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила, з акумулюванням спеціальних норм поводження із засудженими, визначили

необхідність класифікації засуджених. Але їх дія спрямовувалася винятково на осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі.

Окреслюючи принципи щодо сприяння застосуванню заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, Мінімальні стандартні правила зацентрували свою увагу на тому, що дія положень поширюється на всі категорії осіб, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, національного чи соціального походження, іншого статусу. Національним системам водночас рекомендовано розробити спектр заходів у виді усних санкцій, умовного звільнення, економічних санкцій чи грошового покарання; конфіскації; умовного покарання; виконання суспільно корисних робіт, направлення у виправний заклад з обов'язковою щоденною присутністю та ін. [456, ст. 1, 2 і 8]. Резолюцією № (76) 10 запропоновано розширення альтернативних заходів покарання з наданням переваги тим, що визначають можливість перебування особи в соціумі, не ізолюючи її, залучати до корисної праці [457, с. 264, 265]. Рекомендації № R (2003) 22 про умовно-дострокове звільнення концентрують увагу на використанні умовно-дострокового звільнення як ефективного та конструктивного засобу запобігання рецидивам, сприяння переселенню та забезпеченню запланованої, полегшеної та контрольованої реінтеграції засудженого в суспільство. Із дотриманням основоположних принципів верховенства права щодо забезпечення прав людини пріоритетну позицію сфокусовано на доступності положень цих норм всім категоріям засуджених із умовами та критеріями їх застосування (за «системою дискреційного» чи «обов'язкового звільнення») щодо кожного.

Статус вразливих категорій засуджених (діти, жінки, інваліди) врегульовано особливими правилами поведження з ними. Це норми Мінімальних стандартних правил, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), Правил стосовно поведження з ув'язненими жінками і заходів покарання для жінок-порушниць без позбавлення свободи (Бангкокські правила), Конвенція про права інвалідів та Факультативний протокол до неї.

А втім така категорія осіб, як військовослужбовці, знову ж таки залишилась поза увагою. Врегулювання стандартів поведження з ними лише презюмуються загальними нормами міжнародно-правових правил. Женевські конвенції, Додаткові

протоколи зосереджені на правовому захисті осіб, які беруть участь у воєнних діях, стали пораненими, хворими, військовополоненими, а також інших категорій осіб, що не є такими учасниками. Для запобігання порушенням прав військовополонених Женевська конвенція про поводження з військовополоненими, зокрема, окреслила статус цих осіб, надаючи їм певні правові гарантії. Крім того, такі питання, як заборона посягань на життя, фізична недоторканність, заподіяння тілесних ушкоджень чи жорстоке поводження, катування, приниження честі та гідності, принизливе ставлення; врегулювання умов та місць утримання, праці, фінансових засобів, а також звільнення від покарання з репатріацією після завершення військових дій, посіли своє місце. До того ж наголошувалось на неприпустимості призначати кримінальні покарання, які не передбачені для осіб, що вчинили аналогічні діяння та належать до ЗС держави, в якій перебувають у полоні, а також позбавляти військового звання чи призначати пом'якшене аналогічне покарання більше за його обов'язковий мінімум [458]. Цим, власне, і вичерпуються особливості регулювання правових аспектів призначення та відбування покарання засудженими військовослужбовцями.

В Україні, зважаючи на те, що всі люди рівні у своїх правах, ніхто не може бути обмежений за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, засуджені особи, за винятком обмежень, визначених законом та встановлених вироком суду, наділені також всіма правами людини і громадянина. Лише за умов виникнення воєнного чи надзвичайного стану можуть бути встановлені окремі обмеження прав і свобод людини і громадянина [142, с. 21, 24, 63 і 64]. Наявність таких норм засвідчує узгодженість із положеннями міжнародних стандартів щодо прав і свобод людини і громадянина, з правовими підвалинами обмежень, застосовуваних до засуджених осіб. Проте постають проблеми нормативної визначеності прав осіб, які перебувають у спеціальному статусі (засуджені військовослужбовці).

Інтенсивність міжнародно-правової інтеграції України актуалізувала питання гармонізації національного законодавства відповідно до європейських стандартів.

Спільність цінностей на підґрунті поваги демократичних принципів, верховенства права, доброго врядування, прав людини і її основоположних свобод, європейський вибір зумовили реформування та адаптацію вітчизняного законодавства на шляху до економічної інтеграції та політичної асоціації держави. Підписання Угоди про асоціацію з ЄС виявилось, наголошував Є. О. Харитонов, ключовим поштовхом до правової адаптації вітчизняного законодавства до умов європейської спільності, упровадження у вітчизняне правове поле засад права ЄС, трансформування правоментальності та праворозуміння [459, с. 478, 479].

Спираючись на автентичність вітчизняної правової бази, український законодавець, орієнтуючись на результат співробітництва та досягнення миру й безпеки на Європейському континенті, виокремив пріоритетні кроки у сфері європейської інтеграції та забезпечення імплементації актів законодавства ЄС. У межах Угоди про асоціацію з ЄС [460, ст. 4], Плану заходів з імплементації Угоди у сфері розвитку діалогу та поглибленого співробітництва, у сфері безпеки та оборони зокрема, ухвалений Стратегічний оборонний бюлетень України. У цьому документі, що спрямований на забезпечення практичної реалізації Воєнної доктрини України, Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України, першочерговими постали питання гарантування національної безпеки з адаптацією оборонних спроможностей до стандартів НАТО [268]. У межах національної оборонної реформи, якою визначено актуальні потреби зі зміцнення спроможностей сил оборони, підвищення їх готовності до виконання завдань за призначенням, для зміцнення правопорядку та дисципліни у військах законопроектом «Про Військову поліцію» від 21 січня 2015 р. № 1805 запропоновано створення єдиного військового правоохоронного формування. Очікуваний результат – функціонування за принципами та стандартами, прийнятими в державах–членах НАТО, ефективних, мобільних та оснащених сучасним озброєнням, військовою і спеціальною технікою сил оборони, здатних гарантовано забезпечити оборону держави та адекватно і гнучко реагувати на воєнні загрози національній безпеці України [268]. Започаткування такого органу передбачало розширення реалізації їх функцій від запобігання злочинам та іншим правопорушенням серед військовослужбовців усіх військових формувань до їх

виявлення і припинення [461]. Але такий прогресивний крок залишив поза увагою аспекти регулювання кримінально-виконавчих функцій із забезпечення виконання кримінальних покарань стосовно засуджених військовослужбовців [213, с. 200, 201]. Лише окремі з них, такі як виконання тримання в дисциплінарному батальйоні, набули своєї завершеності.

А втім така тенденція спостерігається і у міжнародному праві. Принципи та правила у сфері кримінально-виконавчих відносин лише презюмуються в нормах загального характеру щодо військовослужбовців. Їх положення здебільшого стосуються неупередженого ставлення до засуджених; заборони усіх форм расової й іншої дискримінації; диференціації ув'язнених для визначення їх перебування в певних закладах чи його частинах (за статтю, віком, попередньою судимістю, юридичними причинами ув'язнення); вимог щодо місць їх перебування; санітарно-технічних вимог; особистої гігієни; матеріально-технічного, майнового забезпечення; забезпечення заходів безпеки та дисципліни. Режим зумовлюється необхідністю зведення до мінімуму різниці між життям в ізольованому місці із зовнішнім світом та прагненням прищеплення засудженим бажання до законослухняної поведінки після звільнення. Досягнення позитивного результату позиціонується пріоритетом урахування особливостей та можливостей кожного засудженого з використанням різних засобів виправлення (навчання, професійної підготовки, праці, релігійного обслуговування). Упровадження Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями, коментується у Процедурі їх ефективного виконання, має передбачати узгодженість із правовою системою держави, її чинними законами та культурою; де не буква закону, а її суть братиметься до уваги, не суперечачи духу Міжнародних правил. Водночас, коли національне законодавство передбачає більш прогресивні положення, імплементація Міжнародних правил не обов'язкове [382]. Тож розглянемо окремі положення вітчизняного законодавства.

Статус військовослужбовця як особи, що проходить державну службу особливого характеру, окреслюється, насамперед, законодавством України у сфері регулювання порядку проходження військової служби. Зважаючи на її специфіку,

обсяг прав та свобод військовослужбовців, на відміну від прав і свобод інших осіб, має обмежений характер. Запровадження таких обмежень виключно з метою сприяти загальному добробуту в державі, в інтересах державної безпеки чи громадського порядку, а також захисту прав і свобод інших, зумовлених природою таких прав, щодо осіб, які входять до складу збройних сил, поліції або адміністрації держави, не суперечить положенням Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [462, ст. 2, 4 і 8].

Якщо військовослужбовець набув статусу засудженої особи, регулювання цього статусу відбувається вже згідно з положеннями кримінально-виконавчого законодавства. Права, свободи та законні інтереси особи обмежуються на підставі норм вітчизняного та міжнародного права.

Поважаючи права, свободи, законні інтереси засуджених, держава визнала (ч. 2 ст. 7 КВК України) такі обмеження необхідними: «засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України та встановлених вироком суду», при цьому дотримуючись таких європейських стандартів: а) відсутність дискримінації за будь-якими ознаками; б) диференціація засуджених, зважаючи на стать, вік, характер та тяжкість вчиненого діяння, наявність попередньої злочинної поведінки, судимості; в) зведення до мінімуму різниці між звичайними умовами і умовами утримання в місцях, де особа ізолюється від суспільства, застосування різних засобів виправлення та ресоціалізації; г) пріоритет досягнення мети покарання – виправлення засудженого, індивідуальний підхід до кожного, зважаючи на їх можливості, особливості, нахили, диференціація методів та засобів для досягнення цього, адаптація після звільнення; д) гуманізація покарання через розширення нормативних можливостей системи заходів, альтернативних позбавленню волі.

Порядок проходження військової служби в разі притягнення особи до кримінальної відповідальності врегульовано положеннями КВК України (ст. 47 гл. 10, ст. 55 гл. 11, ст. 71–85 гл. 14); відомчими документами (інструкції про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців, про порядок відбування покарання засуджених

військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні); спеціальними нормами (Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», положення про проходження військової служби у різних військових формуваннях, положення про проходження військової служби відповідними категоріями військовослужбовців тощо).

Проте єдність стандартів за їх цілісної системи як єдиної моделі організації виконання покарань, застосовуваних винятково до військовослужбовців, зважаючи на їх статус, не набула відповідного результату. Потребують вноرمування положення: 1) щодо роздільного тримання різних категорій засуджених (неповнолітніх, жінок, військовослужбовців різних категорій); 2) їх застосування до неповнолітніх військовослужбовців [300, с. 350–353; 294, с. 118–123; 357, 308–312; 358, с. 163–167]; 3) диференціації військовослужбовців за категоріями, з урахуванням зокрема таких критеріїв, як проходження військової служби за призовом чи контрактом, що відповідно не узгоджено з нормами чинного законодавства; 4) запровадження проведення основних засобів виправлення та ресоціалізації як комплексного цілісного інституту; 5) орієнтування досягнення мети покарання, зважаючи на специфіку правового статусу; 6) започаткування науково обґрунтованих методик та програм психолого-педагогічного вивчення особистості засудженого, засобів корекції його поведінки, спеціалізованих методик та рекомендацій щодо форм і методів впливу на засуджених саме військовослужбовців [351, с. 143–150; 431, с. 115–121]; 7) переведення декларативних норм із залучення засуджених військовослужбовців до праці на власному виробництві та на контрагентських об'єктах у практичну площину; 8) виконавчих аспектів для їх комплексного врегулювання; 9) започаткування єдиного органу в системі військової юстиції для підтримання військової дисципліни та правопорядку серед військовослужбовців усіх військових формувань з виконанням комплексних функцій, у тому числі пенітенціарних стосовно військовослужбовців.

Вітчизняна система права, не передбачаючи самостійної галузі із регулювання правовідносин у сфері виконання покарань стосовно військовослужбовців, усе ж

таки потребує комплексного наукового підходу до розгляду питань стосовно запровадження стандартів у нормотворчій та правозастосовній царині [463, с. 85]. З розвитком наукової думки неодноразово наголошувалося у міжнародних документах, з урахуванням особливостей розбудови держави та для подолання практичних труднощів упровадження нових положень, навіть експериментальних, не є неприйнятним, тому комплексність підходу допустимо розглядати через доцільність такої системи.

Аналіз міжнародних норм декларативного, рекомендаційного та обов'язкового змісту зі стандартами загальної та регіональної суті кримінального та пенітенціарного характеру засвідчив, що загальноприйняті норми-стандарти, міжнародні положення спеціального характеру стосовно регулювання порядку призначення та виконання покарань щодо військовослужбовців імплементовані в положення вітчизняного законодавства і стосуються: 1) забезпечення основних прав та свобод засуджених; 2) диференціації засуджених за визначеними критеріями; 3) умов утримання в місцях ізолювання засуджених; 4) пріоритетності досягнення мети виправлення; 5) гуманізації покарання в розширенні нормативних можливостей застосування системи заходів, альтернативних позбавленню волі.

Водночас з презюмуванням основних принципів та правил кримінально-виконавчих відносин щодо військовослужбовців, необхідності проведення класифікації засуджених засвідчено, що міжнародні норми не мають нормативної визначеності щодо класифікації засуджених, які перебувають у спеціальному правовому статусі як засуджені військовослужбовці, а стандарти поведінки із ними обмежені щодо суб'єктів його застосування. Норми національного законодавства з цього приводу мають більш прогресивні положення. Хоча водночас існує низка проблем, які потребують розв'язання в межах національного правового поля.

У світовій практиці спостерігаються тенденції диференційованого конструювання законодавчих норм у сфері регулювання кримінальної відповідальності військовослужбовців. Урахування такої позиції є необхідним заходом. Адже пізнання як послідовний рух до знань передбачає й вивчення, у тому

числі, іншого досвіду. Будь-яка нація повинна вчитися в інших, переймати найцінніше. Урахування цього надає об'єктивності наявним проблемам і допомагає обирати найбільш ефективні шляхи їх вирішення у національному просторі. Навіть за умови дуже доброго знання власного права вивчення специфічних рис інших систем здатне озброїти юриста унікальними ідеями та аргументами [464, с. 8]. Водночас не слід втрачати власної автентичності. Слепе копіювання іноземного може призвести до катастрофічних результатів, негативних наслідків і непоправних помилок. Усе має бути адаптовано до власного законодавства, зважаючи на особливості його розвитку, становлення та специфічність національної ідеї й менталітету. Запровадженню нового має передувати насамперед ґрунтовне вивчення власного досвіду, його реалій і вимог сьогодення, що з умілим поєднанням із випробуваним часом досвідом інших країн сприятиме розквіту й удосконаленню.

З урахуванням цього, аналізуючи нормативні моделі призначення та виконання спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, у континентальній, англо-американській, релігійній правових системах, а також у країнах пострадянського простору [465, с. 560; 466, с. 564; 467, с. 446], про що детально йдеться у додатку У, встановлено, що конструювання законодавчих норм у сфері регулювання кримінальної відповідальності військовослужбовців має диференційовану тенденцію до їх визначення, зумовлену належністю до відповідної правової системи, особливостями історичних умов їх розвитку та відбивається на регулюванні військових правовідносин і визначеності покарань, застосовуваних до військовослужбовців [468, с. 69,70].

Беручи до уваги необхідність удосконалення чинного законодавства світові тенденції до його адаптації та гуманізації доцільним буде визнати інтегрування у національне законодавство положень норм кримінальних кодексів, зокрема, Болгарії [469, с. 10–12], Казахстану [470; 471, п. 2.8; 472, с. 3 –7; 473; 474, п. 7);], Польщі [253, с. 208], які містять диференційованість конструювання норм регулювання кримінальної відповідальності військовослужбовців.

Продовжуючи напрям подальшої гуманізації законодавства щодо сприяння застосування до засуджених заходів, не пов'язаних з ізоляцією особи, гармонізації

національного законодавства відповідно до європейських стандартів, необхідності забезпечення високого рівня військової дисципліни та правопорядку, доцільно розглянути перспективу започаткування в межах покарань, застосовуваних до військовослужбовців, звільнення з військової служби. У системі спеціальних покарань нововведений вид є реальною альтернативою покаранням, які пов'язані з ізоляцією особи, сприяє розширенню правового потенціалу застосування до військовослужбовців покарань, пов'язаних з особливостями їх правового статусу, а також підвищенню ефективності досягнення мети покарання.

Аналіз зарубіжного законодавства надав можливість зробити висновок, що прогалини вітчизняного законодавства щодо унормування покарань, застосовуваних до військовослужбовців, потребують урахування зарубіжного досвіду. Упровадження позитивних тенденцій водночас має базуватись на особливостях конструювання національної системи, де з урахуванням її специфічності, відповідно до вимог сьогодення випробуваний часом досвід інших країн буде лише сприяти її удосконаленню [475, с. 210].

5.2 Шляхи удосконалення нормативно-правових та організаційно-управлінських засад призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців

На провідних засадах державності з ухваленням Декларації про державний суверенітет і проголошенням Акта незалежності наша країна постала перед сучасним вибором самостійного шляху розбудови власних політичних, економічних та правових систем. Із закладенням підвалин державної незалежності виробленням основ зовнішньої політики входження у європейське та світове співтовариство потребує наукового забезпечення з поміркованістю апробації та виваженості в оцінках результатів розвитку національної правової системи. Поступово позбавляючись спадку радянської формації, реформи увібрали найкращі міжнародні

стандарти та підходи крізь призму гармонізації з міжнародно-правовими актами ООН і правом Євросоюзу.

З орієнтуванням на досягнення миру та безпеки на Європейському континенті, пріоритетом вітчизняної правотворчості постала діяльність з європейської інтеграції та забезпечення необхідності імплементації актів законодавства ЄС в національному просторі. Гарантування національної безпеки з адаптацією оборонних спроможностей до стандартів НАТО окреслили низку змін у цьому напрямі. Але перебування в тенетах збройної агресії потребувало перегляду питань щодо необхідності створення ефективних, мобільних, оснащених сучасними зразками озброєння і техніки ЗСУ для забезпечення оборони та впровадження нових стандартів у межах оборонного реформування.

Спрямованість на створення боєздатної, професійної та підготовленої армії зумовила зміни у сфері регулювання заходів структурно-організаційного характеру. Трансформація діяльності ЗС визначила пріоритети забезпечення оборони держави з гнучким реагуванням на воєнні загрози національній безпеці у стратегічному аспекті з окресленням оперативних цілей. Серед них – створення єдиного органу для зміцнення правопорядку у військах, посилення боротьби зі злочинністю, правопорушеннями серед військовослужбовців.

Єдність і цілісність військового правоохоронного формування з функціонуванням за принципами та стандартами, прийнятими в державах-членах НАТО, з ефективним оснащенням сучасним озброєнням, військовою і спеціальною технікою сил оборони були спрямовані на Військову поліцію. Окреслення її функцій у комплексній реалізації щодо всіх військових формувань стало відправною точкою перетворень. Військова поліція як військове правоохоронне формування становить інституційну складову правоохоронної системи з особливостями регулювання її військової компоненти. Так, 2016–2017 рр. були проголошені Міністерством юстиції України роками реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, а в подальшому пенітенціарної служби України. Проведені зміни залишили поза увагою узгодженість регулювання пенітенціарних функцій стосовно військовослужбовців під час відбування ними покарань при покладанні таких на

Військову поліцію. Демілітаризація Державної кримінально-виконавчої служби та передача її в підпорядкування Міністерству юстиції не сприяють нормативній узгодженості діяльності гауптвахт і дисциплінарного батальйону відповідно до специфіки їх правового регулювання. Не взято до уваги аспекти правового забезпечення цілісності регулювання реалізації інших видів покарань, що застосовуються виключно до військовослужбовців. Зокрема позиція щодо забезпечення досягнення мети покарання засудженими військовослужбовцями, зважаючи на особливості правового статусу, не знайшла відповідної правової підтримки. Зміни здебільшого стосувалися підпорядкованості служби. Вибірковість їх упровадження позначається на якості та відповідно на імплементації вітчизняного нормативного потенціалу.

Із посиленням інтеграційних процесів, що охопили всі сфери державного та суспільного життя, особливий інтерес становить досвід військового будівництва. У світовій практиці конструювання національних правових систем спостерігається тенденція до виокремленого законодавчого встановлення кримінальної відповідальності військовослужбовців із диференційованим підходом регулювання залежно від законодавчої техніки, належності до правової системи та стану ЗС у політичній системі держави. В одних державах вона представлена розгалуженою системою регулювання з концентруванням у межах спеціальних законів та відокремленістю джерел військового (військово-пенітенціарного) права. У країнах, де норми військово-кримінального напряму максимально наближені до положень загального кримінального права, вирізняється цілісністю регулювання в межах єдиного документа. У деяких державах комплексність врегулювання норм матеріального та процесуального характеру позиціонується цілісністю єдиної військової юстиції. У межах єдиних кодексів військової юстиції вони жодним чином не порушують цілісності всієї правової системи і зважаючи на особливості суб'єкта його застосування, є привілейованими позиціями.

Але незалежно від будь-яких тенденцій мета одна – досягти належного рівня військової дисципліни за єдності застосування таких положень в ефективності їх реалізації [476, с. 219, 220].

Створення та існування Збройних Сил є правом держави, що дозволяє їй залишатися незалежною та реалізовувати свої національні інтереси. Але в умовах руйнування системи світової та регіональної безпеки, принципів міжнародного права за окупації частини території України питання формування та реалізації воєнної політики постали доволі гостро.

Зміцнення Української держави, якісно нові тенденції до захисту національних інтересів, утвердження прав і свобод людини визначили напрями реформування власної системи національної безпеки та оборони. Із позиціонуванням на міжнародно-політичній арені, в умовах нестабільної глобальної системи безпеки, належне забезпечення правового регулювання питань щодо національної безпеки та оборони держави актуалізувалось автоматично. З веденням активних бойових дій, а також необхідністю набуття спроможностей щодо ефективного захисту України від загроз у сфері безпеки та оборони та наближенням їх до стандартів НАТО Міністерство оборони спрямувало свої дії на проведення оборонної реформи за визначеними пріоритетами.

Такі ґрунтовні документи, як Державна програма розвитку Збройних Сил України, Стратегічний оборонний бюлетень, Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України окреслили напрями спрямування зусиль на набуття ЗС спроможностей щодо ефективного реагування на загрози національній безпеці у воєнній сфері, досягнення євроатлантичних стандартів та критеріїв з наступним упровадженням окремих цільових оборонних програм для різних видів та родів ЗС. В умовах фактичного перебування держави в режимі війни, зазначав Головний військовий прокурор України, постає необхідність створити цілісну систему військової юстиції. Цілісність тріади правопорядку, нагляду та правосуддя є беззаперечною основою військової юстиції [213]. Забезпечення належного стану бойової готовності, підтримання внутрішньої дисципліни, забезпечення ефективного та надійного виконання обов'язків є їх складовими. Зі схваленням Стратегічного оборонного бюлетеня України Військова служба правопорядку посіла певне місце на шляху до реформування. Окреслення мети в межах стратегічного забезпечення оперативних спроможностей сил оборони дістало «очікуваного

результату». Законодавча визначеність Військової поліції, її структури, основних функцій, нарощення спроможностей та оптимізація організаційної структури набули далекої перспективи [268].

З переходом Військової служби правопорядку у відання МЮ питання її реформування залишилися на вихідних позиціях. Їх розв'язання не передбачено й в Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, а також Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України. Проте комплексний підхід до оцінки стану воєнної безпеки держави за відсутності чіткого розподілу відповідальності за формування і застосування сил оборони, ефективного управління у сфері оборони та об'єднаного керівництва ними в межах реформування та подальшого розвитку ЗС, сектору безпеки та оборони все ж таки постав пріоритетом формування державної політики щодо правового регулювання відносин для забезпечення законності та правопорядку у військах.

Спираючись на засади державної політики у сфері оборонної реформи, реформування кримінальної юстиції та пенітенціарної системи і їх узгодження з міжнародними стандартами набуває перспектив розбудова військової юстиції як повноцінної системи. За дотримання принципів верховенства права, гуманізації законодавства, невідворотності відповідальності та адекватності покарання при рівності всіх перед законом, але зважаючи на особливості правового статусу військовослужбовців, Концепція стратегічного розвитку військової юстиції в кримінально-правовому та кримінально-виконавчому аспекті її реалізації стане таким рішенням. Зі здійсненням заходів нормативно-правового, організаційного, методичного, інформаційного та кадрового забезпечення спрямовуватиметься на досягнення її мети. Вона буде першою теоретичною спробою комплексного підходу до вирішення питань щодо військової юстиції з огляду на удосконалення правового регулювання призначення та виконання покарання стосовно військовослужбовців у чинному законодавстві України. З урахуванням зазначеного постануть такі завдання:

1. Єдність підходу державної політики до правового регулювання відносин у сфері забезпечення законності та правопорядку у військах.

2. Системність забезпечення законності та правопорядку серед військовослужбовців правовими засобами.

3. Нормативно-правове врегулювання статусу єдиного органу у сфері виконання покарань стосовно військовослужбовців з виконанням його функцій та відповідної юрисдикції, окреслення його напрямів.

4. Диференційований підхід до військовослужбовця як до суб'єкта системи кримінально-виконавчих правовідносин, зважаючи на особливості його правового статусу.

5. Систематизація покарань, які можуть застосовуватися до військовослужбовців за критеріями ізоляції особи від суспільства.

6. Розробка теоретичних підходів і правових засад призначення та відбування покарань для військовослужбовців в умовах проходження ними військової служби.

7. Вироблення рекомендацій щодо запровадження виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією особи (військовослужбовця) від суспільства та втратою нею статусу військовослужбовця, із забезпеченням його безпеки системою особливих заходів державного захисту.

8. Комплексність підходу до реалізації основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених військовослужбовців із переорієнтування першочерговості досягнення мети та розроблення науково обґрунтованих методик та програм психолого-педагогічного вивчення особистості засудженого, засобів корекції поведінки та спеціалізованих методик і рекомендацій щодо форм і методів впливу на засуджених.

9. Вироблення позицій удосконалення чинного законодавства в межах національного законодавства, зважаючи на досвід провідних країн світу щодо врегулювання кримінально-правових та кримінально-виконавчих правовідносин військовослужбовців, з метою захисту військової дисципліни та правопорядку.

Запропоновані положення слугуватимуть підґрунтям для подальшого реформування військової юстиції за напрямками її реалізації [477, с. 192, 193].

Забезпечення єдності організації та діяльності військової юстиції зі специфікою регулювання військових правовідносин з їх суб'єктами визначатиме базові позиції. Унормована законами щодо порядку проходження військової служби, інструкціями, положеннями стосовно військового управління, вона концентруватиметься в уніфікації забезпечення військової дисципліни та правопорядку в цілому (дод. Ф).

Аналогічно державницькому підходу до реформування пенітенціарної системи, спрямованого на беззаперечне дотримання прав людини і громадянина, гуманізацію кримінально-виконавчого механізму, державна політика щодо правового регулювання відносин у сфері забезпечення законності та правопорядку у військах також визначатиме її концептуальні положення. За узгодженості національного законодавства з міжнародними нормами цілісність системи військової юстиції поставатиме напрямом державної політики. А ефективність досягнення поставлених завдань визначатимуть результативність започаткування механізмів її впровадження.

Відповідно до Концепції розвитку сектору безпеки і оборони, комплексної програми розвитку Збройних Сил України, на засадах реформування кримінальної юстиції загалом та пенітенціарної системи зокрема пріоритетним напрямом державної політики є послідовність визначення підходів до правового регулювання відносин у сфері забезпечення законності та правопорядку як цілісної системи функціонування. Насамперед це створення єдиної системи управління воєнною юстицією для всіх видів ЗС та інших військових формувань держави, ухвалення законів у сфері регулювання військової дисципліни, де в умовах адекватного та гнучкого реагування на постійні загрози й стримування збройної агресії постають питання комплексного та системного забезпечення законності та правопорядку серед військовослужбовців. Зважаючи на особливості правової системи, засвідчує світовий досвід, спрямованість на забезпечення військової дисципліни та правопорядку мають пріоритет у тенденціях розвитку національного законодавства.

Положення Угоди щодо розвитку діалогу та поглибленого співробітництва у сфері безпеки та оборони, Плану заходів з імплементації Угоди про асоціацію з ЄС, Стратегічного оборонного бюлетеня, спрямованого на забезпечення практичної

реалізації Воєнної доктрини України, Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України, пріоритетності гарантування національної безпеки у воєнній сфері з адаптацією оборонних спроможностей до стандартів НАТО визначили комплекс необхідних змін.

Уперше правовий статус військовослужбовців як засуджених осіб з позиції дотримання прав, свобод та законних інтересів набув законодавчого підґрунтя в адаптації до європейських стандартів. У змінах до законодавства про кримінальну відповідальність і кримінально-виконавчого законодавства (закони України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період» від 5 лютого 2015 р. № 158-VIII; «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо вдосконалення порядку застосування до засуджених заходів заохочення і стягнення» від 6 вересня 2016 р. № 1487-VII; «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо гуманізації порядку та умов виконання покарань» від 6 вересня 2016 р. № 1488-VIII) передбачено: 1) розширення їх прав і свобод щодо праці, відпочинку, пенсійного забезпечення та гуманного ставлення під час відбування строкових кримінальних покарань, пов'язаних з обмеженням та позбавленням волі в закладах пенітенціарної системи України; 2) збереження пільг, зумовлених статусом військовослужбовця в разі тримання його в дисциплінарному батальйоні; визначення порядку здійснення побачень та телефонних розмов, гарантування правової допомоги й права на телефонні розмови під час тримання в дисциплінарному батальйоні; 3) диференційованість тримання від інших категорій засуджених при арешті [182; 478]; 4) посилення відповідальності за порушення військової дисципліни в особливий період, в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці та збільшення повноважень командирів для вжиття рішучих заходів щодо припинення вчинення кримінального правопорушення підлеглими та відновлення правопорядку [295]; 5) розширення спектра видів заходів заохочення та

стягнення для засуджених до позбавлення волі (та інших видів покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства) та врегулювання процедури їх застосування [479].

Проте за доволі прогресивного характеру такі зміни є вибірковими стосовно засуджених військовослужбовців, а правові аспекти, зокрема щодо порядку призначення та виконання покарання, з урахуванням того, що вітчизняна система права не передбачає самостійної галузі права із врегулювання правовідносин у сфері призначення та виконання покарань щодо військовослужбовців, потребує комплексного розгляду.

З цього приводу першочерговим є визначення практичного аспекту започаткування єдиного органу в системі військової юстиції. Комплексність виконання функцій у взаємодії з різними структурами (МЮ та МО) має посісти належне місце. Військове підпорядкування Військової поліції як військового формування з єдиною системою органів та військових частин є необхідною умовою цього, і з орієнтацією на європейську практику розбудови пенітенціарної системи, дотримання принципів централізованого керівництва та єдиноначальності із беззастережним виконанням наказів командирів це зумовлюватиме залежність та упередженість прийняття рішень. Як показує досвід провідних країн світу, становлення, розвиток та функціонування подібних органів допускає подвійність їх підпорядкування. В Україні таке можливе лише за тісної співпраці МЮ та МО. Їх взаємодія має набувати особливого значення при реалізації пенітенціарних функцій.

Так, при виконанні покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні процедура зміни умов тримання засуджених передбачатиме обов'язкове залучення начальника Головного управління Військової служби правопорядку (Військової поліції) для її реалізації. При вирішенні питання досягнення ефективності виправлення особи можливість зарахування до загального строку військової служби часу перебування в дисциплінарному батальйоні потребує його погодження, а запровадження режиму особливих умов неможливе без правового підґрунтя втручання МО щодо прийняття відповідного рішення.

Найбільш проблематичним є питання такої взаємодії при відбуванні покарання засудженими військовослужбовцями в місцях позбавлення волі. За

відсутності єдиної системи особливих заходів державного захисту стосовно військовослужбовців усуваються такі можливості. Механізм поновлення на військовій службі колишнього військовослужбовця не визначений. З урахуванням особливостей правового статусу військовослужбовців, специфіки несення ними державної служби особливого характеру, досягнення вищого рівня ефективності виправлення особи за його бажання та в разі проведення необхідних дій суб'єктом виконання покарання реально можливе. Особа, дотримуючись відповідних умов, може претендувати після відбування покарання на поновлення її на військовій службі. Спрямованість на досягнення реальних результатів виправлення, формування та закріплення прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінне ставлення до праці, дотримання вимог законів, інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, бажання повернутися до попередньої військової служби, що передбачає підтримання воєнного порядку, дисципліни та боєготовності, набуватимуть пріоритету. Винятком є такі чинники: тяжкість вчиненого злочину, його спрямованість (проти національної безпеки, миру чи безпеки людства, міжнародного правопорядку тощо), небажання особи ставати на реальний шлях виправлення. Тому за підтримки МО реалізація такої діяльності матиме перспективи.

Водночас при реалізації інших видів покарань, які не пов'язані з ізоляцією особи, ці питання залишилися відкритими. Порядок їх виконання жодним чином не визначає таких аспектів. Відповідно до запропонованого М. П. Паламарчуком і В. М. Королем проекту Закону «Про Військову поліцію» від 21 січня 2015 р. № 1805 виконання покарань, зокрема у виді службових обмежень, в односторонньому порядку покладається на командира військової частини. Питання його правового регулювання та визначності контролю за дотриманням порядку та умов виконання покарання повністю усуваються. Проте, з досвіду інших країн, вирішення аналогічної ситуації має доволі практичний аспект. Чіткість регулювання, насамперед повноважень суб'єктів їх виконання – відбування у взаємодії з органом його організації, забезпечує визначеність їх градації та рівня відповідальності за цілісності правової ієрархії. У сучасних умовах розвитку військової юстиції, в

межах підтримання єдності системи органів та військових частин Військової поліції, такі положення потребують законодавчого врегулювання. Забезпечення вноормування повноважень кожного з його представників у тісній їх взаємодії становитимуть пріоритет. Командування військової частини з моменту прибуття засудженого до повного його звільнення відповідатиме за виконання покарання. На Головне управління Військової поліції слід покласти забезпечення організації виконання покарання, реалізацію основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених, контроль за його виконанням, а також всебічне сприяння досягненню виправлення особи через забезпечення її дострокового звільнення від відбування покарання чи, навпаки, притягнення до кримінальної відповідальності в разі ухилення від відбування покарання.

Наступним кроком у цьому напрямі є визначення правового статусу військовослужбовця і його узгодження зі статусом засудженої особи (дод. Ф). Розуміння правового статусу засудженого військовослужбовця впливає суто із загальнотеоретичних дефініцій. Зважаючи на особливості проходження військової служби, виключність повноважень, пов'язаних з її специфікою, у межах реформування професійної армії забезпечення надійної оборони держави, демократизації відносин у військовій організації, підвищення соціальної та правової захищеності військовослужбовців, покращання умов служби, побуту військовослужбовців потребує чіткої нормативно-правової регламентації. Відсутність цього впливає на подальше регулювання такого статусу в разі потрапляння військовослужбовця у кримінально-правові (виконавчі) відносини. Заснований на загальному статусі громадян України та закріплений у нормативно-правових актах різних галузей права, правовий статус засудженого військовослужбовця також не завжди враховує особливості їх правового становища з дотриманням напрямів реалізації державної кримінально-правової політики щодо забезпечення узгодження порядку та умов відбування покарань та адаптацією правового статусу засуджених до європейських стандартів постає необхідність врахування можливості подальшого виконання військовослужбовцями своїх військових службових обов'язків чи обмеження їх у цьому.

Єдність нормативної позиції має вийти за межі бланкетності норм різних загальних положень та відомчих інструкцій щодо їх регулювання. Перебування у кримінально-правових відносинах доцільно окреслювати, диференціюючи правове становище особи у специфіці його регулювання.

У межах матеріального права сукупність об'єктивних та суб'єктивних аспектів ідеології злочинної мотивації військовослужбовця виступає вагомим чинником його встановлення. Доцільність притягнення особи до кримінальної відповідальності, вибір адекватного виду кримінально-правового заходу з наданням можливості виправлення її в межах колективу чи повернення до нього після відбування покарання мають бути провідними складовими.

Відповідно до загальних засад призначення покарання врахування особи винного, позитивних і негативних соціальних, фізичних, психічних та правових обставин, які її характеризують, що набувають кримінально-правового значення потребують чіткого законодавчого визначення. Водночас стосовно військовослужбовців пріоритетними є обставини, що характеризують особу як спеціального суб'єкта зі специфічністю умов несення військової служби, обставинами, пов'язаними із професійною (службовою) його діяльністю, станом здоров'я тощо. Їх визначеність є важливою обставиною щодо ефективності застосування конкретного виду покарання.

Наступний крок окресленого напрямку – унормування системи покарань, застосовуваних до військовослужбовців (дод. Ф).

Рада національної безпеки і оборони України, розглянувши питання щодо реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів, 15 лютого 2008 р. схвалила проект Концепції реформування кримінальної юстиції України, що була затверджена Указом Президента 8 квітня 2008 р. № 311/2008. Серед її завдань – створення науково обґрунтованої методологічної основи, визначення змісту та напрямів реформування системи кримінальної юстиції, зокрема гуманізація кримінального законодавства, введення інституту кримінальних проступків; розмежування правопорушень залежно від ступеня їх суспільної небезпеки;

обмеження сфери застосування покарань, пов'язаних із позбавленням волі [222, п. 4 розд. 1].

Питання масштабного законодавчого реформування кримінальної відповідальності, гуманізації законодавства вчені і практики А. А. Васильєв, Б. В. Дацюк, Е. Ф. Демський, О. О. Книженко, О. М. Лемешко, Ю. А. Пономаренко, Б. В. Стрілець, В. І. Тютюгін, Г. В. Федотова, Б. А. Шолудько порушували неодноразово. Проте комплексних наукових досліджень в аспекті їх доцільності та об'єктивності бракує. Водночас спостерігається активна позиція законодавця.

Так, 15 листопада 2011 р. був ухвалений Закон України № 4025-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності», відповідно до якого тяжкість злочинів узалежнюється від строку позбавлення волі та розміру штрафу [480, ст. 12]. Але ці новели викликали певні непорозуміння. Зокрема, О. М. Лемешко і Б. В. Стрілець такий підхід назвали суперечливим, нелогічним і несправедливим. За їх переконанням, підвалинами попередньої класифікації злочинів були вид і розмір покарання, які відповідали суспільній небезпеці вчиненого злочину – чим більш небезпечний злочин, тим більш суворе покарання. Тобто їх поділ на категорії відображав не лише характер і розмір передбачених покарань, а й ступінь небезпеки самих злочинів. Проте зі змінами системи покарань (з найменш суворого – штрафу і до найбільш суворого – довічного позбавлення волі) штраф став єдиним основним покаранням за деякі злочини, які класифікуються як тяжкі чи особливо тяжкі. І це попри те, що в загальній системі покарань у будь-якому разі і незалежно від розміру він найменш суворий вид покарання, ніж, наприклад, арешт, обмеження волі чи тримання в дисциплінарному батальйоні. Тому як критерій класифікації викликає дискусії [481, с. 297]. Такої позиції дотримуються й законодавці інших країн.

Так, у КК Польщі критерієм класифікації злочинів виступає форма вини та позбавлення волі. Тяжким визначається злочин, вчинений умисно, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі строком від трьох років чи інше більш тяжке покарання. Менш тяжким злочином при цьому визнається вчинене

умисно або з необережності заборонене діяння, за яке передбачено штраф понад 30 денних ставок або позбавлення волі строком від одного місяця [253, § 1–3 ст. 7]. Аналогічну позицію поділяють і представники соціалістичної правової сім'ї (Азербайджан, Білорусія, Болгарія, Казахстан, Киргизія, Росія, Узбекистан) та навіть романо-германської (континентальної) сім'ї. Наприклад, за Кодексом воєнної юстиції Франції, класифікація покарань зумовлена належністю протиправного діяння до виду кримінального покарання чи проступку.

У вітчизняному законодавстві із запровадженням інституту кримінального проступку класифікація покарань набула доволі цікавої позиції. Так проектом Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження інституту кримінальних проступків» від 28 лютого 2012 р. № 10126, поданим народними депутатами В. М. Стретовичем, С. П. Головатим, Д. М. Притикою, Е. В. Шишкіною, на реалізацію державної політики з гуманізації кримінальної відповідальності, наслідком якої має стати суттєве зменшення кількості судимих осіб і осіб, які позбавлятимуться волі, було запропоновано класифікацію покарань залежно від виду кримінального правопорушення. Відповідно до ч. 2 ст. 52 цього проекту Закону до осіб, визнаних винними у вчиненні кримінального проступку, передбачено застосування покарань у виді штрафу; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадських робіт [482]. Така позиція, за висновком Головного науково-експертного управління, сумнівна. Адже становить формальне перейменування поняття «злочин» на «кримінальне правопорушення» з окресленням покарань, які фактично є не чим іншим, як такі, що призначаються за вчинення злочинів невеликої тяжкості. Так звана перебудова законодавства про кримінальну відповідальність за таких обставин недостатньо обґрунтована.

Аналогічна позиція окреслена і в проекті Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо введення інституту кримінальних проступків» від 3 березня 2012 р. № 10146, поданого народним депутатом В. Д. Швецом. Автор проекту пропонує водночас більш розширений перелік покарань, які застосовуються за вчинення кримінального проступку. Зокрема ст. 51¹

передбачає, що до винних у вчиненні кримінального проступку можуть бути застосовані такі види покарань, як штраф; позбавлення спеціального права, наданого особі; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; арешт [483]. І така тенденція незмінна й надалі. Зокрема оновлений проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо введення інституту кримінальних проступків» від 8 січня 2013 р № 1202, поданий В. Д. Швецом, з огляду на низку зауважень Головне науково-експертне управління не визначило можливим підтримати.

Така сама ситуація й щодо проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України» від 16 квітня 2014 р. № 4712, поданого народним депутатом М. П. Паламарчуком, та проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження кримінальних проступків» від 19 травня 2015 р. № 2897, поданого вже колективом депутатів на чолі з А. А. Кожем'якіним. Автори проектів Закону від 16 квітня 2014 р. № 4712 та Закону від 19 травня 2015 р. № 2897 на кшталт попереднім запропонували поділ системи покарань залежно від їх застосування до злочинів чи проступків. Їх позитивність заслуговує на увагу.

Диференційовано застосування покарань за злочини і проступки через їх розміри. Запроваджено градацію (I, II і III ступеня) арешту, виправних робіт, службових обмежень і громадських робіт для кримінальних проступків – залежно від так званого «минулого» відповідних проступків. Тобто, якщо відповідні проступки трансформовані із адміністративних у кримінальні, то санкції за них встановлені значно більш м'які (крім вчинення кримінальних проступків повторно або за інших обтяжуючих обставин), ніж за кримінальні проступки, які раніше розглядались як злочини. Розширено можливості застосування альтернативних позбавленню волі більш м'яких покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт і арешту, зокрема через їх незначне посилення, збільшення розмірів. Скасовані конкретні розміри покарань (у роках, місяцях, днях чи годинах) щодо позбавлення

права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю; громадських робіт; виправних робіт; службових обмежень; арешту; направлення в дисциплінарний батальйон, оскільки наявність малозрозумілих підходів, дозволяє призначати різні види покарань у десятках їх варіантів, які фактично «беруться зі стелі», що потребує їх уніфікації в Загальній частині КК. Передбачено обмежене призначення позбавлення волі та арешту щодо осіб, яких уперше засуджено за злочин невеликої тяжкості. Так, особам, які вчинили злочин уперше невеликої тяжкості, призначення позбавлення волі (арешту) як покарання, передбаченого санкцією відповідної статті, можливе лише у виняткових випадках, коли кримінальне правопорушення носило насильницький характер або його вчинено з корисливих чи хуліганських мотивів, або за обставин, що обтяжують покарання. Крім того, не застосовується арешт до працівників з тривалим безперервним стажем роботи на підприємстві, в установі, організації – через соціальну недоцільність розривати зв'язок працівника з підприємством. Розширено підстави застосування службових обмежень (щодо категорій осіб, порядку призначення та умов виконання). Закріплено позицію щодо встановлення суворості покарань. Зокрема, у ст. 65 проекту Закону від 16 квітня 2014 р. № 4712 уточнено, що штраф, визначений у ст. 51 КК, не вважається найменш суворим покаранням, а його суворість залежить від тяжкості вчиненого кримінального правопорушення і визначається санкцією статті (частини статті) Особливої частини цього Кодексу, хоча суворість покарань визначається місцем їх розташування в системі покарань за злочини і проступки [484].

Водночас окремі положення є дискусійними. Зокрема щодо визначеності критеріїв градації видів покарань, таких як: арешт, виправні роботи, службові обмеження і громадські роботи. Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 57 і ч. 1 ст. 58 зазначеного проекту Закону, такі покарання, як виправні роботи та службові обмеження, можуть застосовуватися судом однаково як за вчинення проступку, так і за вчинення злочину. Таке положення, як переконують експерти Головного науково-експертного управління, суперечливе. Його впровадження може спричинити корупційні зловживання при призначення цих покарань. Крім того, з розширенням

правових можливостей застосування альтернативних позбавленню волі покарань не приділено належної уваги їх реалізації щодо військовослужбовців.

В умовах переходу на контрактну основу комплектування армії питання застосування альтернативних позбавленню волі покарань з наданням диференційованої можливості залишитися засудженому військовослужбовцю в попередньому статусі не втрачає своєї актуальності. Не лише гуманізація заходів кримінально-правового впливу на підвалинах дотримання прав людини і громадянина, а й оптимізація застосування альтернативних позбавленню волі покарань [382; 383] з підвищенням ефективності процесу виконання покарань започатковані ще стратегією реформування пенітенціарної системи у поєднанні з реформуванням самої системи покарань [485]. Виключність об'єкта карального впливу, обмеженість характеру дії, міра впливу суворості покарання, призначення щодо певного кола осіб зумовили започаткування спеціальних видів покарань до військовослужбовців. Серед них, зокрема, звільнення з військової служби.

У Великій Британії, Іраку, Польщі, США, Франції, в інших країнах застосування звільнення з військової служби визначено дієвим засобом стримування протиправної поведінки військовослужбовця (який вчинив злочин чи кримінальний проступок). Як альтернатива позбавленню волі звільнення з військової служби, з одного боку, розширює перелік видів покарань, застосовуваних до військовослужбовців, що не пов'язані з позбавленням волі, сприяє варіаційності його реалізації, унеможливаючи зловживання з боку командирів, оскільки його застосування окреслюється нормами у сфері регулювання порядку проходження військової служби, розширенню правових можливостей щодо повернення засудженого до військової служби, а з другого – виступає стримувальним чинником до протиправної поведінки особи, застосування якого призводить до негативних наслідків, пов'язаних зі статусом військовослужбовця. Тому доцільність започаткування застосування звільнення з військової служби не викликає сумнівів.

Отже, згадані законопроекти окреслили підходи до законодавчого визначення системи покарань залежно від виду злочину чи проступку. Водночас суттєвий їх недолік – неузгодженість запропонованих класифікацій покарань із нормам

кримінально-виконавчого законодавства, що визначають порядок виконання покарань. Як відомо, у теорії права є загальновизнаний принцип первинності норм матеріального права та вторинності характеру процесуального права (кримінально-виконавчого права). Запропонована система покарань із класифікацією видів за критерієм їх суворості, зважаючи на ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння (злочину чи проступку), має відповідати нормам КВК України, що визначають правові аспекти їх реалізації. Але положення чинного КВК України передбачає класифікування виконання покарань не лише з урахуванням ступеня суворості покарань, а й за критерієм ізоляції особи від суспільства (позбавлення волі)². Відповідно норми кримінального права мають визначати основний (матеріальний) зміст та особливості кожного з видів покарань, де норми виконавчого права реалізовуватимуть порядок їх виконання, тобто відповідати нормам кримінального права, де основне їх призначення полягає саме в забезпеченні реалізації норм кримінального права.

З огляду на це пропонуємо визначити систему покарань у частині їх узгодження з положеннями кримінального та кримінально-виконавчого права так.

1. Статтю 51 КК України викласти у редакції, де види покарань, що можуть бути застосовані до осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, як такі, що не пов'язані з ізоляцією від суспільства: 1) штраф; 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; 3) звільнення з військової служби; 4) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; 5) громадські роботи; 6) виправні роботи; 7) службові обмеження для військовослужбовців; 8) конфіскація майна; та такі, що пов'язані з ізоляцією від суспільства: 9) арешт; 10) обмеження волі; 11) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; 12) позбавлення волі на певний строк; 13) довічне позбавлення волі.

2. Із запровадженням альтернативних позбавленню волі покарань, окреслюючи застосування звільнення з військової служби до військовослужбовців,

² Як ми вже наголошували раніше, не позбавлення волі, а саме ізоляція особи від суспільства є критерієм класифікації виконання покарань.

убачається необхідним визначити порядок його застосування, варіативність як виду покарання, виконавчі аспекти реалізації. Для цього ст. 54 КК України доповнити положеннями, що визначатимуть імовірність та обов'язковість застосування до особи звільнення з військової служби та статтею 54¹, що визначатиме правову природу та порядок застосування звільнення з військової служби як виду покарання (дод. В). Врегулювати порядок виконання звільнення з військової служби, доповнивши Кримінально-виконавчий кодекс України статтею 29¹ (пп. 2 і 3 розд. 1 і п. 6 розд. 2 дод. В).

3. Для реалізації звільнення з військової служби як виду покарання необхідно внести відповідні зміни до статті 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», що визначатимуть підставою звільнення особи з військової служби набрання законної сили обвинувального вироку суду, яким призначено покарання у виді позбавлення, обмеження волі, а також позбавлення військового звання, передбачивши такою підставою й звільнення з військової служби, при цьому виключивши позбавлення військового звання як підстави її реалізації. Для цього внести відповідні зміни у п. г ч. 3; підп. д п. 1 ч. 4; підп. в п. 2 ч. 4; підп. е п. 1 ч. 5; підп. е п. 2 ч. 5; підп. в п. 3 ч. 5; підп. е п. 1 ч. 6; підп. д п. 2 ч. 6 (дод. В).

4. Для уніфікування класифікації виконання покарань згідно з критерієм ізоляції особи від суспільства назву розділу II «Виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі», розділу III «Виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі» і розділу IV «Виконання покарання у виді довічного позбавлення волі» Загальної частини Кримінально-виконавчого кодексу України змінити, виклавши в такій редакції: «Розділ II. Виконання покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства»; «Розділ III. Виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства». При цьому главу 12 «Виконання покарання у виді арешту», главу 13 «Виконання покарання у виді обмеження волі», главу 14 «Виконання покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні», главу 22 «Порядок і умови виконання та відбування покарання у виді довічного позбавлення волі» вилучити зі змісту розділу II і IV, увести до розділу III, оскільки вони регламентують порядок виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства. Розділ IV «Виконання

покарання у виді довічного позбавлення волі» вилучити із Кримінально-виконавчого кодексу України.

Повертаючись до питання врегулювання системи покарань, застосовуваних до військовослужбовців, слід говорити про єдину систему покарань, визначену нормами чинного законодавства. Водночас спроби їх врегулювання в межах так званого військово-кримінального законодавства вже мали місце. Запроваджена ще на початку ХХ ст. практика регулювання кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів нормами окремих нормативних документів (положення про революційні трибунали 1919 р., про військові злочини 1924 р., 1927 р., 1958 р.) не передбачала самостійного інституту регулювання видів покарань, застосовуваних до військовослужбовців. З уведенням 1927 р. норм Положення про військові злочини до змісту КК покарання до військовослужбовців застосовувалися на підставі положень Загальної частини чинної системи покарань.

Така позиція законодавця зумовлена відсутністю на той час (і дотепер) єдиного нормативно-правового акта з регулювання військово-кримінальних правовідносин – Військово-кримінального кодексу. Низький професійний рівень творців законодавчих актів, недостатній розвиток військового права постали такими причинами [486, с. 7]. Хоча погодитись із цією позицією складно. Адже належність до соціалістичної правової сім'ї зумовлює визнання основним джерелом нормативно-правовий акт загального (неперсоніфікованого) характеру, щодо якого постає пріоритетом кодифікація. Тобто законодавства представників соціалістичної правової сім'ї, до якої належить й Україна, відзначаються регулюванням кримінальних правовідносин щодо військовослужбовців в єдиних кримінальних кодексах, не передбачаючи спеціальних законів чи кодексів. Хоча, наприклад, КК Польщі містить «Військову частину», яка по суті і є кримінальним кодексом про військові злочини. Його загальні положення визначають, зокрема, особливості встановлення кримінальної відповідальності та покарання за вчинення злочинів, кримінально-правові заходи, які можуть застосовуватися винятково до військовослужбовців, а також систему військових злочинів. При цьому норми Загальної та Особливої частини КК застосуються до військовослужбовців, якщо

Військова частина не містить положень, що їх змінюють. Така структура і зміст Військової частини відповідає, з одного боку, положенням КК, що регулює кримінальну відповідальність як єдиний нормативний документ, а з другого, – не суперечить самостійності його існування в такому складі. Це заслуговує на увагу.

У межах вітчизняного законодавства регулювання кримінальної відповідальності військовослужбовців, зважаючи на його особливості, у тому числі з визначенням системи спеціальних покарань, потребує збалансованого диференційованого підходу, забезпечення динаміки і стабільності такого процесу. Зміни, зумовлені політикою у сфері законодавства про кримінальну відповідальність та панівною ідеологією держави, не повинні порушувати кодифікованої системи і процесів його реалізації. Тобто убачається недоцільним руйнування чинної системи ухваленням окремого закону. Достатньо внести зміни до Кримінального кодексу України. Зокрема статтю 401 КК України доповнити частиною п'ятою (п. 7 розд. 1 дод. В).

Урахування зроблених пропозицій сприятиме оптимізації системи покарань з їх реалізацією до військовослужбовців, гуманізації кримінально-правової системи, що передбачатиме обмеження сфери застосування покарань, пов'язаних з ізоляцією особи, та її розширення щодо такої спеціальної категорії суб'єктів кримінальних правовідносин, як військовослужбовці.

Але зі значним зростанням військової злочинності, поширенням фактів порушення військової дисципліни, що створило загрозу зниження рівня боєздатності військових частин, деморалізації військовослужбовців, потрібні були комплексні заходи щодо їх відвернення.

Насамперед постали питання щодо нормативного визначення нового виду військової служби – військової служби за призовом в особливий період, статусу громадян, призваних на таку службу, строки проходження та підстави звільнення, категорії тих, хто підлягає взяттю на військовий облік, зняттю та виключенню з нього у районних (міських) військових комісаріатах, що розв'язувались ухваленням Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 27 березня 2014 р. № 1169-VII [487, ч. 2 розд. 1].

Крім того, урегульовувались правові аспекти кримінальної відповідальності таких категорій осіб у разі вчинення ними військових злочинів: оновлено їх перелік як потенційних суб'єктів застосування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період» від 5 лютого 2015 р. № 158-VIII [295, п. 1 ч. 2 розд. 1]); встановлено більш сувору кримінальну відповідальність за вчинення таких злочинів в умовах воєнного стану та особливого періоду (Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини» від 12 лютого 2015 р. № 194-VIII [146]); розширено види військових злочинів та коло суб'єктів (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців та деяких інших осіб» від 16 березня 2017 р. № 1952-VIII [177]).

Отже, заходи законодавчого вирішення зниження рівня військової злочинності, можна з упевненістю стверджувати, були закладені. Проте рівень військової злочинності залишався високим. Зумовлювалося це, з одного боку, неузгодженістю положень військового законодавства, що регулює особливості проходження військової служби різними категоріями військовослужбовців, із нормами законодавства у сфері кримінальної відповідальності, а з другого, – необхідністю уніфікації суб'єктів кримінальних правовідносин як військовослужбовців, дискримінацією різних їх категорій залежно від виду військової служби, незважанням на зміни правового режиму в державі в разі реалізації кримінальної відповідальності та призначення спеціальних покарань щодо військовослужбовців, особливостей їх врегулювання у чинному законодавстві.

З огляду на зазначене убачається доцільним: а) реалізацію призначення спеціальних покарань щодо військовослужбовців узалежнити від виду військової служби за принципом їх волевиявлення; б) дотримуючись тенденції гуманізації кримінально-правової системи, у період мирного існування державних інституцій

розширити правові можливості застосування спеціальних покарань до військовослужбовців, визначивши у санкціях статей військових злочинів їх альтернативу (службовим обмеженням – виправні роботи; позбавленню волі – звільнення з військової служби, арешт, тримання в дисциплінарному батальйоні); в) водночас у разі зміни правового режиму в державі (оголошення воєнного стану, особливого періоду) вчинення тяжких чи особливо тяжких злочинів, у тому числі особами, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі, обмежити застосування спеціальних покарань щодо військовослужбовців [270, с. 223]. Для цього внести відповідні зміни в КК України, а саме: ч. 1 ст. 58 «Службові обмеження для військовослужбовців» та ст. 62 «Тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців» у відповідних редакціях (п. 4 і 5 розд. 1 дод. В) [271, с. 15–16]; а санкції статей 408, 415, 434 і 435 доповнити альтернативно позбавленню волі покаранням у виді триманням в дисциплінарному батальйоні (пп. 8–11 розд. 1 дод.В).

Аналогічно гуманізації кримінально-правової системи концептуальні положення кримінально-виконавчих аспектів спеціальних покарань щодо військовослужбовців також потребують правового узгодження. При реалізації спеціальних покарань є певні правові труднощі, які ускладнюють їх застосування до військовослужбовців та знижують ефективність досягнення мети покарання.

Так, порядок і умови виконання службових обмежень як покарання в системі виконання покарань, що не пов'язані з позбавленням волі, потребують більш широкого нормативного визначення для оптимізації процесу виконання спеціальних покарань (підрозд. 4.2) необхідна єдина теоретико-правова модель, яка від постановлення вироку суду про призначення покарання і до остаточного звільнення особи від його відбування становитиме завершеність самого процесу виконання та сприятиме досягненню його мети чинними кримінально-правовими засобами. При цьому зважати на створення Військової поліції, яка виконуватиме функції з організації виконання службових обмежень.

1. Отже, процес виконання службових обмежень потребує перегляду і нормативного окреслення організації порядку, умов та контролю виконання

покарання, повноважень його суб'єктів, основних заходів виправлення щодо засуджених, підстав завершення виконання покарання та особливостей умов їх реалізації в разі виникнення підстав для звільнення особи з військової служби. Відповідно главу 10 «Виконання покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців» Кримінально-виконавчого кодексу України убачається доцільним викласти в новій редакції (п. 7 дод. В).

Дотримуючись конституційних прав і свобод засуджених, посилюючи законодавчі гарантії їх захисту, для забезпечення права на працю, відпочинок, спілкування, пенсійне забезпечення, правову, медичну допомогу гуманне ставлення, та з урахуванням міжнародних угод законодавцем було ухвалено низку законів («Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань» від 21 січня 2010 р. № 1828-VI, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права на листування осіб, які тримаються під вартою, та засуджених осіб» від 21 січня 2010 р. № 1829-VI, «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період» від 5 лютого 2015 р. № 158-VIII), на підставі яких внесені зміни до кримінально-виконавчого законодавства, урівняли засуджених військовослужбовців у правах із засудженими, які відбувають аналогічні покарання (арешт, позбавлення волі). Водночас окремі положення, що стосуються режиму, умов виконання покарань, роздільного тримання різних категорій військовослужбовців, забезпечення їх прав у контексті умов тримання, залишилися дискусійними. Так, засуджені військовослужбовці, які тримаються на гауптвахтах чи у дисциплінарному батальйоні позбавлені належної диференціації їх утримання залежно статі, віку, належності до держави, попередньої злочинної діяльності, виду військової служби; забезпечення індивідуалізації виконання покарання з урахуванням ступеня суспільної небезпеки засудженого, виду вчиненого діяння,

поведінки під час відбування покарання; механізму впливу на їх виправлення, реалізації профілактичної діяльності засобами правового регулювання. Тому з урахуванням цього убачається на часі започаткування диференційованих умов тримання засуджених військовослужбовців, а також впровадження інституту зміни умов тримання засуджених, що із застосуванням секторів безпеки допомагатиме досягати співмірності карально-виховного впливу і зміни ступеня суспільної небезпеки особи.

Звідси пропонуються такі зміни до Кримінально-виконавчого кодексу: а) передбачити роздільне тримання різних категорій засуджених, які тримаються на гауптвахтах; б) визначити диференційованість умов їх тримання; в) визначити режим у дисциплінарному батальйоні. Для цього частину 2 статті 55 викласти в новій редакції, доповнити її частинами одинадцятою – чотирнадцятою та унормувати зміст статті 72 (п. 8 дод. В) [381, с. 160–167; 311].

Диференційованість умов тримання засуджених у дисциплінарному батальйоні, доцільно передбачити в контексті Інструкції про порядок відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 18 травня 2015 р. № 215, яка передбачає особливості режиму тримання засуджених військовослужбовців, що сприятиме його урегульованості та водночас усуненню перевантаження чинного законодавчого матеріалу [390, с. 149–151]. Для цього пп. 1 і 2 розд. V «Режим тримання засуджених військовослужбовців» Інструкції про порядок відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні запропоновано викласти в оновленій редакції (дод. Т).

Визначити умови тримання засуджених у секторах безпеки, окресливши механізм їх реалізації (дод. Т).

Запропоновані до законодавства про кримінальну відповідальність, кримінально-виконавчого законодавства зміни сприятимуть гуманізації кримінально-правової системи, поширенню застосування альтернативних позбавленню волі покарань, де з урахуванням специфіки такого суб'єкта

правовідносин, як військовослужбовець, забезпечуватиметься посилення військової дисципліни та правопорядку із застосуванням спеціальних видів покарань.

Викладене дає підстави стверджувати, що підходи до реалізації спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, потребують єдиної концептуальної правової моделі. Адже будь-яка прогресивна ідея чи науковий погляд приречені, якщо не визначатимуться напрям і можливості досягнення позитивного результату.

Науковий підхід до унормування стандартів застосування до військовослужбовців спеціальних покарань у комплексності їх розгляду, запропоновані зміни визначатимуть складові для досягнення єдиної мети правової моделі спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовці, що передбачають:

реалізацію державної політики щодо гуманізації кримінальної відповідальності з поширенням застосування до засуджених альтернативних позбавленню волі покарань;

забезпечення конституційних прав і свобод, умов утримання засуджених військовослужбовців, які відбувають покарання, що пов'язані з ізоляцією від суспільства;

узгодження норм чинного законодавства про кримінальну відповідальність та кримінально-виконавчого законодавства з міжнародними стандартами, практикою правотворчості та правозастосування;

поширення застосування спеціальних покарань, які забезпечуватимуть досягнення мети покарання кримінально-правовими засобами та сприятимуть підтриманню рівня військової дисципліни та правопорядку військово-правовими засобами;

забезпечення системою особливих заходів державного захисту військовослужбовців, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції, їх диференційованого утримання в місцях позбавлення волі, що сприятиме поверненню їх до військової служби та підвищенню ефективності досягнення мети покарання;

поширення практики застосування спеціальних покарань унормуванням порядку їх призначення за вчинення злочинів різного ступеня тяжкості та в умовах мирного правового режиму із збереженням статусу військовослужбовця;

удосконалення порядку їх виконання та узгодження з нормами законодавства, що регулюють порядок проходження військової служби.

Урегулювання їх у нормах КК України та КВК України (дод. Т) гарантуватиме гуманізацію чинного законодавства, посилення захисту конституційних прав і свобод засуджених військовослужбовців, а також забезпечення військової дисципліни та правопорядку заходами кримінально-правового та військового впливу. Поставлені завдання на теоретико-методологічному рівні матимуть реальне втілення.

Висновки до розділу 5

Порівняльним аналізом вітчизняного законодавства, міжнародних норм декларативного, рекомендаційного й обов'язкового змісту кримінального та пенітенціарного характеру доведено, що загальноприйняті норми-стандарти, міжнародні положення спеціального характеру щодо регулювання порядку призначення та виконання покарань стосовно військовослужбовців імplementовані у положення вітчизняного законодавства стосовно забезпечення основних прав та свобод засуджених; диференціації засуджених за визначеними критеріями; умов утримання в місцях ізолювання засуджених; пріоритетності досягнення мети виправлення; гуманізації покарання в розширенні нормативних можливостей застосування системи заходів, альтернативних позбавленню волі. Водночас із презюмуванням основних принципів та правил кримінально-виконавчих відносин щодо військовослужбовців, необхідності проведення класифікації засуджених встановлено, що міжнародним нормам бракує визначеності щодо класифікації засуджених, які перебувають у спеціальному правовому статусі як засуджені

військовослужбовці, а стандарти поведження із ними обмежені щодо суб'єктів їх застосування.

Наголошено, що запроваджувані в нормотворчу та правозастосовну діяльність стандарти організації виконання покарань стосовно військовослужбовців, що є прогресивним кроком і не суперечать міжнародним вимогам, мають становити цілісну єдину модель.

Конструювання законодавчих норм у сфері регулювання кримінальної відповідальності військовослужбовців, засвідчує міжнародний досвід, має диференційовану тенденцію до їх визначення, зумовлене належністю до відповідної правової системи, особливостями історичних умов їх розвитку, що відбилося на регулюванні військових правовідносин та визначеності покарань, застосовуваних до військовослужбовців. Аналіз законодавств країн різних правових систем надав змогу виявити такий вид застосовуваних до військовослужбовців покарань, як звільнення з військової служби, імплементація якого в законодавство про кримінальну відповідальність та кримінально-виконавче законодавство України убачається доцільним.

Наголошено, що досвід систематизації покарань, застосовуваних до військовослужбовців, може становить підґрунтя започаткування у вітчизняному законодавстві регулювання спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, як самостійної норми.

Визначаючи доцільність створення єдиного органу для зміцнення правопорядку у військах та посилення боротьби зі злочинністю, правопорушеннями серед військовослужбовців, доведено відсутність його системного розгляду як комплексної інституційної складової правоохоронної системи з особливостями регулювання її військової компоненти.

З адаптуванням вітчизняного законодавства до вимог міжнародних стандартів щодо правового статусу засудженого, гуманізації порядку та умов виконання покарань, застосування до засуджених заходів заохочення та стягнення постала необхідність посилити кримінальну відповідальність за порушення військової дисципліни в особливий період, а їх вибірковість зумовила потребу комплексно

дослідити порядок та умови призначення та виконання спеціальних покарань стосовно військовослужбовців.

Ґрунтуючись на державницьких засадах у сфері проведення оборонної реформи, реформування кримінальної юстиції та пенітенціарної системи, спираючись на міжнародні стандарти, розроблено Концепцію стратегічного розвитку військової юстиції як повноцінної системи за комплексного підходу до регулювання кримінальних правовідносин стосовно військовослужбовців.

Завдання Концепції: а) визначення єдиного державницького підходу до правового регулювання відносин у сфері забезпечення законності та правопорядку у військах; б) формування системності забезпечення законності та правопорядку серед військовослужбовців правовими засобами; в) окреслення напрямів нормативно-правового регулювання статусу єдиного органу у сфері виконання покарань стосовно військовослужбовців, його функцій та відповідної юрисдикції; г) започаткування диференційованого підходу в системі кримінально-виконавчих правовідносин, зважаючи на особливості правового статусу військовослужбовця; д) систематизація покарань, які можуть застосовуватися до військовослужбовців, у їх цілісності за критеріями визначення; е) розроблення правових засад призначення та відбування покарань для військовослужбовців в умовах проходження військової служби; ж) вироблення рекомендацій щодо запровадження виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією особи (військовослужбовця) від суспільства та втратою нею статусу військовослужбовця, із забезпеченням її безпеки системою особливих заходів державного захисту; и) застосування комплексного підходу до реалізації основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених військовослужбовців, розроблення науково обґрунтованих методик та програм психолого-педагогічного вивчення особистості засудженого, засобів корекції поведінки та спеціалізованих методик й рекомендацій щодо форм і методів впливу на засуджених; к) вироблення рекомендацій щодо удосконалення чинного законодавства в частині регулювання кримінально-правових і кримінально-виконавчих засад призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців.

Концепцією окреслено напрями правового регулювання відносин у сфері забезпечення законності та правопорядку як цілісної системи функціонування та удосконалення нормативно-правового й організаційно-управлінського забезпечення призначення та виконання спеціальних покарань стосовно військовослужбовців.

Правове регулювання відносин у сфері забезпечення законності та правопорядку як цілісної системи функціонування передбачає: створення єдиної системи управління воєнною юстицією для всіх видів ЗС та інших військових формувань шляхом запровадження у практичну діяльність єдиного органу військової юстиції для зміцнення правопорядку та дисципліни у військах як Військової поліції; забезпечення виконання функцій, пов'язаних із реалізацією спеціальних покарань щодо військовослужбовців, з визначенням повноважень їх суб'єктів та удосконалення чинного законодавства в частині узгодженості норм військового законодавства, законодавства про кримінальну відповідальність та кримінально-виконавчого законодавства.

У межах призначення спеціальних покарань щодо військовослужбовців визначено пріоритетність урахування обставин, що характеризують військовослужбовця як спеціального суб'єкта; диференційовано категорії залежно від виду проходження військової служби; окреслено можливості виправлення в межах військового колективу чи доцільність позбавлення статусу військовослужбовця; обставини, пов'язані із професійною (службовою) діяльністю та наявністю правового режиму в державі; висвітлено переваги застосування спеціальних видів покарань. Розроблено напрями удосконалення нормативно-правового регулювання, як-от: систематизація спеціальних покарань; запровадження нових видів, що сприятимуть досягненню мети покарання в межах залишення особи в статусі військовослужбовця; їх вноормування; розширення правових можливостей їх застосування у санкціях статей військових злочинів. Обґрунтовано організаційно-управлінське забезпечення призначення спеціальних покарань алгоритмом дій суддів.

Виконання спеціальних покарань потребує удосконалення нормативно-правового забезпечення, упровадження єдиних стандартів для засуджених

військовослужбовців, що стосується диференційованих умов тримання засуджених військовослужбовців в умовах їх ізоляції від суспільства; визначення порядку їх застосування; забезпечення безпеки засуджених; режиму особливих умов; цілісності проведення основних засобів виправлення та ресоціалізації із орієнтованістю їх на досягнення мети виправлення, зважаючи на їх статус як військовослужбовців.

Організаційно-управлінське забезпечення виконання спеціальних покарань потребує: урегулювання повноважень суб'єктів виконання спеціальних покарань із визначеністю їх обсягу в частині організації та контролю виконання спеціальних покарань; правового статусу засудженого військовослужбовця, який перебуває в особливому правовому статусі; визначеності шляхів підвищення ефективності досягнення мети покарання із залученням засуджених військовослужбовців до праці.

На підставі проведеного дослідження сформульовані пропозиції щодо удосконалення нормативно-правових та організаційно-управлінських засад призначення та виконання спеціальних кримінальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, у положення КК України, КВК України, постанов Пленуму Верховного Суду України, нормативних актів, що регулюють порядок проходження військової служби та підготовлено проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо призначення та виконання покарань стосовно військовослужбовців».

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні запропоновано вирішення науково-прикладної проблеми, що полягає у виробленні комплексної теоретико-методологічної моделі (парадигми) призначення та виконання покарань щодо військовослужбовців з обґрунтуванням концептуального підходу до розуміння сутності вдосконалення нормативно-правового та організаційно-управлінського забезпечення призначення та виконання спеціальних покарань стосовно військовослужбовців. За результатом дослідження, запропоновано ряд висновків і пропозицій, спрямованих на досягнення поставленої мети.

1. На різних етапах історичного розвитку регулювання кримінальних правовідносин у разі порушення військової дисципліни зосереджувалося на диференціації відповідальності військовослужбовців, що полягало у формуванні їхнього цілісного правового регулювання, наближаючись до типу кримінально-правової системи як військово-кримінального права.

Від часів Київської Русі в таких нормативних документах, як Руська Правда, а в подальшому в Литовських статутах, Статуті військовому 1716 р., Військово-кримінальному статуті 1840 р., Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р., Положенні про місця утримання військових арештантських рот 1867 р., Військовому статуті про покарання 1868 р., Положенні про дисциплінарні батальйони 1878 р. і до кінця XIX ст. відбивається процес формування і становлення спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, з нормативним визначенням спеціальних ознак і порядку їхнього виконання. У Руській Правді започатковані, а в Литовських статутах набули подальшого розвитку унормування державного захисту військових; диференціювання правових засобів з їх посиленням залежно від становості особи; визначеність видів покарань та особливостей їх застосування до військовослужбовців. У період Козацької доби вперше застосовується так званий «армійський арешт» (військовий арешт). Статут військовий 1716 р. став першим так званим військово-кримінальним кодексом, який унормував військові та кримінальні правовідносини. На підставі Уложення про

покарання кримінальні та виправні 1845 р. норми Військового статуту про покарання 1868 р. уперше регламентували покарання (кримінальні та виправні), які застосовувалися винятково до військовослужбовців.

У ХХ ст. спостерігається тенденція до започаткування заходів кримінально-правового характеру, застосовуваних щодо військовослужбовців, в єдиній системі кримінальних правовідносин як підґрунтя їхнього регулювання спеціальними нормами з пріоритетом досягнення мети покарання – виправлення та перевиховання засуджених військовослужбовців у межах військової служби засобами спеціального характеру (спеціальними покараннями).

2. Спеціальні покарання, застосовувані до військовослужбовців, становлять невід'ємну складову єдиної системи покарань і серед усіх інших в єдиній системі покарань визначаються спеціальними ознаками, уможлиблюючи виокремлення як спеціальних, застосовуваних до військовослужбовців. Основними ознаками системи покарань, застосовуваних до військовослужбовців, виступають: статус військовослужбовця; визначеність установлених позбавлень та обмежень, пов'язаних з умовами проходження військової служби; реалізація покарань в умовах проходження військової служби; залишення чи втрата права на подальше проходження військової служби і статусу військовослужбовця. Для забезпечення цілісності єдиної структуризації системи покарання вбачається доцільним залишити критерій суворості покарання у визначенні ізоляції особи від суспільства в нормах законодавства про кримінальну відповідальність і кримінально-виконавчого законодавства.

3. Військовослужбовці як суб'єкти військових правовідносин, вчиняючи злочин, потрапляють у специфічні кримінальні правовідносини, зумовлені військовою службою, специфікою регулювання норм кримінального і кримінально-виконавчого права, спеціальним суб'єктом, особливістю об'єкта та їх змістом. З огляду на це за регулятивних військових кримінальних правовідносин (основні ознаки) суб'єкт належить до певної категорії осіб (військовослужбовець, військовозобов'язаний, резервіст), які мають відповідати вимогам проходження військової служби (вік, стан здоров'я, перебування на військовій службі – за

призовом чи контрактом); проходить військову службу у військовому формуванні, належність до якого визнає особу потенційним суб'єктом військового злочину. За охоронних військових кримінальних правовідносин (додаткові ознаки) ознаки суб'єкта регулятивних правовідносин відповідають умовам вчинення злочину та можливості притягнення до відповідальності як суб'єкта військових злочинів; військовослужбовець перебуває у певному виді військових правовідносин, що впливає на призначення спеціальних покарань.

Під час відбування покарання статус військовослужбовця змінюється, набуваючи подвійного регулювання (з одного боку, положеннями кримінально-виконавчого законодавства, що визначають його статус як засудженої особи, а з іншого – нормами військового законодавства, що регулюють його діяльність як особи, що проходить військову службу), специфіка якого зумовлюється видом покарань, пов'язаних чи не пов'язаних з ізолюванням особи від суспільства, можливістю засудженого військовослужбовця виконувати свої військово-службові обов'язки, продовжувати проходити військову службу та залишатись у статусі військовослужбовця.

З позиції унормування статусу військовослужбовця як суб'єкта кримінальних правовідносин (під час відбування покарання) та його неузгодженості з нормами військового законодавства започатковано єдині підходи до визначення статусу засудженого військовослужбовця, що залежить від виду покарань, пов'язаних чи не пов'язаних з ізолюванням його від суспільства, можливістю його перебування на військовій службі з продовженням виконувати свої військово-службові обов'язки та обмеженням їх виконання чи заборонаю подальшого проходження військової служби.

4. Виявлено тенденції до зниження рівня застосування спеціальних видів покарань щодо військовослужбовців, зумовлені змінами правового режиму в державі, що визначили потребу, з одного боку, гуманізації законодавства в частині розширення правових можливостей застосування до військовослужбовців покарань, пов'язаних з особливостями їхнього правового статусу, можливостями продовжувати військову службу (спеціальних покарань), впливу колективу на

виховання особи за вчинення злочинів невеликої та середньої тяжкості, практики їхнього застосування, визначеності механізму поновлення на військовій службі після відбування покарання у виді позбавлення волі, а з іншого – у разі вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів зміни правового режиму – посилення відповідальності та обмеження застосування спеціальних покарань до військовослужбовців і до певних їхніх категорій (особи, призвані за мобілізацією, на особливий період).

5. За цілісності єдиної системи покарань система спеціальних покарань наділена загальними, спеціальними і специфічними ознаками, що відрізняють їх від інших в єдиній системі покарань, уможливаючи їх виокремлення як спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців.

6. Сформульовано поняття спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, через основні їхні ознаки (виключність реалізації щодо військовослужбовців; урахування правового статусу; реалізація під час проходження військової служби; правообмеження спеціального характеру; спеціальний порядок виконання; забезпечення їх виконання спеціальним органом) як покарань, що призначаються винятково за вироком суду в разі вчинення військовослужбовцем злочину.

Запропоновано класифікацію спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, за критерієм ізоляції особи від суспільства: спеціальні покарання, пов'язані з ізоляцією особи (військовослужбовця), у виді арешту та тримання в дисциплінарному батальйоні, що призначаються винятково військовослужбовцям, які під час відбування покарання мають подвійний правовий статус, продовжують перебувати на військовій службі з певними обмеженнями, зумовленими виконанням покарання, пов'язаного з ізоляцією особи, виконувани спеціальним органом; спеціальні покарання, не пов'язані з ізоляцією особи (військовослужбовця), застосовувані до військовослужбовців, не пов'язані з ізоляцією, що мають правообмеження загально- та спеціально-правового характеру, зумовлені їхнім правовим статусом і спеціальним порядком виконання у виді позбавлення військового звання та службових обмежень для військовослужбовців.

7. Правові наслідки у виді звільнення з військової служби і втрати особою статусу військовослужбовця у разі застосування позбавлення військового звання не мають належного балансу між їхнім настанням і нормативним визначенням, оскільки, зважаючи на ступінь тяжкості вчиненого діяння, особу винного, вплив вчиненого діяння на авторитет військової служби та доцільність залишення особи в попередньому військовому званні, втрачається пріоритет реалізації покарання як специфіка правового статусу особи військовослужбовця. У зв'язку з цим запропоновано започаткувати диференційований підхід до звільнення з військової служби.

Застосування звільнення з військової служби можливе в разі вчинення умисного злочину, де для досягнення злочинних намірів особа використала службове становище (статус, звання), своєю поведінкою дискредитувала авторитет військової служби, а її перебування на військовій службі є недоцільним. Для підвищення ефективності досягнення мети покарання з дотриманням принципів рівності всіх громадян перед законом, законності кримінальних проваджень, справедливості та диференціації відповідальності різних категорій засуджених визначено варіативність його застосування: 1) у разі призначення покарання у виді позбавлення або обмеження волі, коли особа, зважаючи на правову природу правопорушення, не має змоги перебувати на військовій службі, звільнення з військової служби вбачається обов'язковим; 2) у разі позбавлення засудженого військового звання звільнення з військової служби не є обов'язковим, проте супроводжується переведенням особи на посаду, нижчу від обійманої, відповідно до позбавленого військового звання.

8. Запропоновано унормувати порядок виконання позбавлення військового звання як виду покарання, передбачивши його реалізацію винятково на підставі рішення суду, з окресленням повноважень суб'єктів його виконання (керівника органу чи командира військової частини), що визначає правові підвалини реалізації цього виду покарання і його узгодженості в частині підстав застосування командиром військової частини як суб'єктом виконання покарання відповідно до положень кримінально-виконавчого законодавства.

Розглядаючи правові підстави застосування позбавлення військового звання як спеціального заходу виховного впливу, обґрунтовано, що, виступаючи дієвим засобом підтримання військової дисципліни і правопорядку у військах, позбавлення військового звання засудженого військовослужбовця під час тримання його в дисциплінарному батальйоні потребує правової узгодженості норм військового законодавства, що окреслюють порядок позбавлення і присвоєння військового звання військовослужбовцям, з положеннями кримінально-виконавчого законодавства, що визначають позбавлення військового звання засуджених військовослужбовців. У зв'язку з цим запропоновано унормувати порядок застосування до засуджених військовослужбовців, які тримаються в дисциплінарному батальйоні, позбавлення військового звання як спеціального заходу впливу, визначивши його в положенні ст. 62 КК України.

9. З розширенням видів проходження військової служби, зумовленим зміною правового становища в державі, зі зростанням рівня військової злочинності постала потреба належного забезпечення правопорядку та військової дисципліни серед диференційованого контингенту військовослужбовців, визначення необхідності нормативного узгодження положень законодавства про кримінальну відповідальність у частині застосування кримінально-правових засобів до різних категорій військовослужбовців та їхньої реалізації з огляду на зміни правового режиму. У сучасних реаліях з урахуванням соціально-політичної обстановки, зважаючи на особливості каральних властивостей службових обмежень, зумовлених доцільністю збереження військових кадрів, забезпечення бойової готовності та можливості досягнення мети покарання в межах колективу, їхній правовий потенціал доцільно посилити, унормувавши застосування до категорії військовослужбовців, які проходять військову службу винятково в добровільному порядку (за контрактом); передбачити підстави реалізації за вчинення злочинів невеликої або середньої тяжкості як альтернативу обмеженню чи позбавленню волі в санкціях статей (військових злочинів), як замісне покарання обмеженню чи позбавленню волі, виправних робіт.

10. В разі виникнення підстав (об'єктивних, суб'єктивних) для звільнення з

військової служби засудженого військовослужбовця, який відбуває службові обмеження, виникає колізія, за якої припинення військових правовідносин автоматично спричиняє припинення військових кримінально-виконавчих правовідносин, унеможливаючи подальше виконання службових обмежень і досягнення мети покарання. У зв'язку з цим запропоновано узгодити врегулювання військових правовідносин у частині унормування правових підстав звільнення засудженого від відбування покарання, умовно-дострокового звільнення з алгоритмом дій для суб'єкта виконання покарання.

11. З позиції унормування арешту з триманням на гауптвахті положеннями чинного законодавства, практики його застосування аргументовано, що як вид покарання, пов'язаний з ізоляцією військовослужбовців, реалізуючись винятково в умовах проходження військової служби щодо осіб з особливим правовим статусом, які під час відбування покарання залишаються у статусі військовослужбовця, після відбування покарання повертаються на місце попередньої служби, при цьому його виконання не має негативних наслідків у виді судимості, зумовлює необхідність розширення правових можливостей його застосування в разі вчинення злочинів невеликої тяжкості, визначивши як альтернативу позбавленню волі за вчинення військових злочинів невеликої тяжкості та зважаючи на доцільність його призначення з розширенням до таких категорій, як неповнолітні військовослужбовці і військовослужбовці-жінки, проте обмеживши цю можливість у разі вчинення умисних дій, пов'язаних з порушенням порядку проходження військової служби і спрямованих на ухилення від проходження військової служби.

З посиленням відповідальності за вчинення окремих військових злочинів і з розширенням кола потенційних суб'єктів застосування тримання в дисциплінарному батальйоні постали питання обґрунтованості неоднозначного ставлення до різних категорій військовослужбовців у нормативності визначення реалізації тримання в дисциплінарному батальйоні, що спричинило виникнення умов їхньої дискримінації за критеріями виду військової служби; вибірковості визначення в санкціях статей, тотожних за ступенем тяжкості та характером діянь винятково загальних покарань – нівелювання спеціальних покарань та ефективності їхньої реалізації. З огляду на це

запропоновано уніфікувати перелік суб'єктів застосування тримання в дисциплінарному батальйоні (залежно від виду проходження військової служби за волевиявленням особи – за призовом і контрактом); розширити правові можливості застосування покарання (унормувавши в санкціях статей військових злочинів у разі вчинення злочинів невеликої або середньої тяжкості альтернативно позбавленню волі) та обмежити водночас призначення тримання в дисциплінарному батальйоні в разі зміни правового становища в державі замість позбавлення волі стосовно осіб, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі, вчинили особливо тяжкий злочин, призвані на військову службу за мобілізацією або вчинили злочин в особливий період.

12. Засуджені військовослужбовці, які тримаються на гауптвахтах і в дисциплінарному батальйоні, аналогічно засудженим, які перебувають в умовах ізоляції, потребують диференційованого підходу до їхнього роздільного тримання залежно від категорії військовослужбовців (виду проходження військової служби, віку, статі, належності до держави, наявності доступу до державної таємниці, попередньої злочинної діяльності, виду та тяжкості вчиненого злочину) та умов їх тримання. Доведено, що для врегулювання обсягу реалізації кари, забезпечення якісного виконання ними обов'язків, стимулювання до виправлення, готовності до самокерованої і правослухняної поведінки, нейтралізації протиправної діяльності та запобігання їй є необхідність започаткування інституту зміни умов тримання засуджених на гауптвахтах чи в дисциплінарному батальйоні, диференційованість забезпечення яких визначатиметься секторами безпеки. Запропоновано сектори безпеки із загальними, полегшеними та посиленними умовами тримання, правила та порядок їх застосування, правовий статус осіб, моральні й матеріальні стимули їхньої реалізації.

13. Запропоновано нормативно-правові та організаційно-управлінські засоби регулювання соціально-виховних заходів виправлення та ресоціалізації засуджених військовослужбовців щодо організації праці (унормованість робочого тижня; організація залучення засуджених військовослужбовців до праці на підприємствах, в установах та організаціях, які належать до сфери управління Міністерства оборони

України; створення на базі дисциплінарного батальйону виробничої зони з рентабельним напрямом підготовки; створення умов для отримання засудженими відповідних знань і навичок для залучення до праці, розроблення програми професійної підготовки та їхнього узгодженого унормування з положеннями Інструкції про порядок відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні (п. 3 розд. V), КВК України (ст. 77), Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених») та соціально-виховної роботи (з поширенням практики залучення фахівців соціально-виховної та психологічної служб на етапі прийняття засуджених; урахування особливостей соціально-типових рис особистості під час проведення індивідуальної роботи; упровадження науково обґрунтованої методики і програм психолого-педагогічного вивчення особистості засудженого, засобів корекції поведінки, а також спеціалізованих методик і рекомендацій щодо форм і методів впливу на засуджених до позбавлення волі; першочерговості вирішення правових проблем під час організації правового виховання).

14. Військовослужбовці, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції, а також військовослужбовці (постійний склад) дисциплінарного батальйону, що забезпечують виконання покарання на засадах диференційованого підходу, потребують окремого утримання від інших категорій засуджених як особи, що підпадають під дію системи особливих заходів державного захисту.

Аналізом організації порядку виконання позбавлення волі щодо військовослужбовців за національним законодавством, положень чинних систем загальнокримінального та воєнного законодавства деяких зарубіжних країн, вимог міжнародних правових документів засвідчено необхідність започаткування порядку повернення до військової служби засуджених військовослужбовців, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, в тенденції інтеграції мети покарання зі спрямуванням її на виправлення особи, для підвищення стимулювання засудженого до досягнення реальних результатів виправлення та можливості повернення до військової служби. Порядок повернення до військової служби має охоплювати:

визначення ймовірності поновлення особи на військовій службі (під час психолого-педагогічного вивчення особи); проектування реальної такої можливості (у період відбування покарання); ухвалення рішення про підготовку засудженого до подальшого проходження військової служби з переведенням до групи інтенсивної підготовки; підготовку звільненого до проходження військової служби у відповідному військовому формуванні з направленням до Центру підготовки військовослужбовців для військового професійно-технічного навчання.

15. Порівняльним аналізом вітчизняного законодавства, міжнародних норм декларативного, рекомендаційного та обов'язкового змісту кримінального та пенітенціарного характеру доведено, що загальноприйняті норми-стандарти, міжнародні положення спеціального характеру щодо регулювання порядку призначення та виконання покарань стосовно військовослужбовців імплементовано в положення вітчизняного законодавства стосовно забезпечення основних прав і свобод засуджених; диференціації засуджених за визначеними критеріями; умов утримання в місцях ізолювання засуджених; пріоритетності досягнення мети виправлення; гуманізації покарання в розширенні нормативних можливостей застосування системи заходів, альтернативних позбавленню волі.

Порівняльно-правовим аналізом нормативної моделі призначення та виконання спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, у континентальній, англо-американській, релігійній правових системах, а також у країнах пострадянського простору засвідчено, що конструювання законодавчих норм у сфері регулювання кримінальної відповідальності військовослужбовців має диференційовану тенденцію до їхнього визначення, зумовлену належністю до відповідної правової системи, особливостями історичних умов їхнього розвитку, що відбивається на регулюванні військових правовідносин і визначеності покарань, застосовуваних до військовослужбовців. Окреслене надало можливість обґрунтувати інтегрування в національне законодавство положень кримінальних кодексів (Болгарії, Казахстану, Польщі) з диференційованого конструювання норм регулювання кримінальної відповідальності військовослужбовців і виключності реалізації до них окремих видів покарань і напрямів подальшої гуманізації

законодавства щодо сприяння застосуванню до засуджених заходів, не пов'язаних з ізоляцією особи, гармонізації національного законодавства відповідно до європейських стандартів, необхідності для забезпечення високого рівня військової дисципліни і правопорядку розглянути перспективу започаткування в межах покарань, застосовуваних до військовослужбовців, звільнення з військової служби.

16. З адаптуванням вітчизняного законодавства до вимог міжнародних стандартів щодо правового статусу засудженого, гуманізації порядку та умов виконання покарань, застосування до засуджених заходів заохочення і стягнення запропоновано сучасну модель концепції стратегічного розвитку військової юстиції як комплексної інституційної складової правоохоронної системи з особливостями регулювання її військової компоненти, в якій визначено завдання та окреслено напрями правового регулювання відносин у сфері забезпечення організації виконання покарань стосовно військовослужбовців (роздільного тримання різних категорій засуджених; їхньої диференціації за категоріями; проведення основних засобів виправлення та ресоціалізації як комплексного цілісного інституту; орієнтування досягнення мети покарання, зважаючи на специфіку правового статусу засудженого; започаткування науково обґрунтованих методик і програм психолого-педагогічного вивчення особистості засудженого, засобів корекції його поведінки, спеціалізованих методик і рекомендацій щодо форм і методів впливу на засуджених саме військовослужбовців; переведення декларативних норм із залучення засуджених військовослужбовців до праці на власному виробництві та на контрагентських об'єктах у практичну площину виконавчих аспектів для їхнього комплексного врегулювання; започаткування єдиного органу в системі військової юстиції для підтримання військової дисципліни і правопорядку серед військовослужбовців усіх військових формувань з виконанням комплексних функцій, у тому числі пенітенціарних стосовно військовослужбовців), що є прогресивним кроком, не суперечить міжнародним вимогам, становить важливу складову цілісної моделі розвитку військової юстиції.

17. У результаті дослідження сформульовано напрями вдосконалення нормативно-правових та організаційно-управлінських засад призначення й

виконання спеціальних покарань, застосовуваних до військовослужбовців, через внесення змін і доповнень до положень Кримінального кодексу України, Кримінально-виконавчого кодексу України, нормативних актів з регулювання порядку проходження військової служби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ніколаєнко Т. Б. Зародження права на українських землях періоду становлення суспільства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 6. С. 150–155.
2. Історія українського права : навч. посіб. для вищ. навч. закладів / Безклубий І. А., Вовк О. Й., Грищенко І. С. та ін. Київ : Грамота, 2010. 336 с.
3. Геродот. Історія в дев'яти книгах / переклад Г. А. Стратоновського, под общ. ред. С. Л. Утченко. Ленінград : Наука, 1972. Книга IV : Мельпомена. URL: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1269004000>.
4. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: стародавня доба : навчальний посібник. Харків : ХНУВС, 2011. 64 с.
5. Ніколаєнко Т. Б. Звичаєве право скіфської держави. *Бюл. М-ва юстиції України*. 2014. № 8. С. 51–55.
6. Ніколаєнко Т. Б. Соціально-правовий статус княжої дружини періоду Київської Русі. *Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ*. 2015. № 1 (94). С. 278–284.
7. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.; упоряд. Б. З. Якимович. 4-те вид., змін. і доповн. Львів : Світ, 1992. 702 с.
8. Полное Собрание Русских Летописей : 64 книги. Москва ; Санкт Петербург : Типография Александрова, 1775–2007. Т. 1: Лаврентьевская летопись. Вып. 1. Повесть временных лет. 2-е изд. Ленинград : Издательство Акад. наук СССР, 1926–1928. 579 с.
9. Ніколаєнко Т. Б. Кримінальна відповідальність княжої дружини за Руською Правдою : злочини та покарання. *Університетські наукові записки*. 2015. В. 1 (53). С. 172–180.
10. Лашенко Р. М. Лекції по історії українського права. Київ : Україна, 1998. 254 с.
11. Ніколаєнко Т. Б. Кримінально-правові та кримінально-виконавчі аспекти становлення та розвитку кримінального покарання «Тримання в дисциплінарному

батальйоні» від витоків до початку ХХ століття. *Наукові праці. Нац. ун-ту «Одеська юридична академія»*. Т. ХVІ / ред. кол.: М. В. Афанасьєва (голов. ред.) та ін. Одеса : Юрид. літ., 2015. С. 285–293.

12. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року : у 2 кн. Кн. 2. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. літ., 2004. 568 с.

13. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. літ., 2003. 506 с.

14. Ніколаєнко Т. Б. Кримінальна відповідальність української шляхти за статутами Великого князівства Литовського: злочини та покарання. *Вісник Півден. регіон. центру Нац. акад. правових наук*. 2015. № 3. С. 13–23.

15. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. І. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2002. 464 с.

16. Черкаський І. Поволання над трупом забитого. *Праці комісії для виучування західньо-руського та вкраїнського права*. Вип. 1. Київ : ВУАН, 1925. С. 96–102.

17. Ніколаєнко Т. Б. Особливості кримінальної відповідальності козаків та військової старшини за звичаєвим правом Запорізької Січі середини ХVІ ст.–середини ХVІІ ст. *Право і суспільство*. 2015. № 5-2, Ч. 2. С. 182–191.

18. История Новой-Сечи или Последнего Коша Запорожского: составлена из трех подлинных документов Запорожского сечевого Архива: в 3 ч. Ч. 1 / сост. А. Скальковский. Одесса : Типографія А. Шульца. 1846. 302 с.

19. Мышецкій С. И. История о казакахъ запорожскихъ : в 3-ч. Ч. 1. Одеса : Печ. в Гор. тип. 1851. 92 с.

20. Грозовський І. М. Звичаєве право Запорізьких козаків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Харків, 1998. 17 с.

21. Грозовський І. М. Феномен козацького права. *Вісн. Акад. правових наук*. 1997. № 3 (10). С. 121–130.

22. Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : Київ. ун-тет права НАН України, 2013. 894 с.

23. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Т. 1 Історія запорізьких козаків / пер. з рос. І. І. Сварника; упоряд., іл. О. М. Апанович. Львів : Світ, 1990. 319 с.

24. Записки Одесского Общества Истории и Древностей : в 33 т. Т. 6. Одесса, 1867. 660 с.

25. Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. Одеса : Печ. в Гор. тип. 1842. 100 с.

26. Ніколаєнко Т. Б. Особливості призначення кримінальних покарань до козаків Гетьманщини. *Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія : Юридичні науки*. 2015. Вип. 4. Т. 3. С. 33–37.

27. Яковлів А. Український Кодекс 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ». Його історія, джерела та системний виклад змісту. Мюнхен : Заграва, 1949. 211 с.

28. Кистяківській А. Ф. Права, по которым судится малороссийский народъ. Київ : Университет. тип. (І. І. Завадського), 1879. 845 с.

29. Ніколаєнко Т. Б. Кримінальні покарання Гетьманщини за «Правами, якими судиться малоросійський народ»: види, особливості виконання. *Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах* : тези доп. та повідомл. учасників Міжнар. наук.-практ. (Львів, 16 жовт. 2015 р.). Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2015. С. 189–192.

30. Історія держави і права України : підруч. для юрид. вищ. навч. закл. і фак.: у 2 ч. Ч. 1. / за ред. А. Й. Рогожина. Київ, Ін Юре. 1996. 448 с.

31. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ–ХХ ст.): навч. посіб. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка. 2013. 408 с.

32. .Российское законодательство X–XX вв. : в 9 т. Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма / отв. ред. А. Г. Маньков. Москва : Юрид. лит., 1986. 512 с.

33. Филиппов А. О. О наказании по законодательству Петра Великого в связи с реформой : историко-юридическое исследование. Москва : Унив. тип., 1891. 470 с.

34. Военно-уголовное право : учебник / под ред. Х.М. Ахметшина, О.К. Зателепина. Москва : За права военнослужащих, 2008. Вып. 93. 384 с.

35. Воинский уставъ о наказанияхъ / сост. Д. Ф. Огневъ, ред. А. С. Лыкошинъ. 4-е изд., исправл., дополн. Санкт Петербург : Тип. В. А. Березовский, 1912. 337 с.

36. Таганцев Н. С. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. 7-е изд., пересмотр. и допол. Санкт Петербург : Изд. Н. С. Таганцева, 1892. 96 с.

37. Ніколаєнко Т. Б. Позбавлення військового звання, чину, рангу в історії українського права у дорадянський період: особливості становлення, розвитку та виконання. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*. 2015. Вип. 35. Ч. 1. Т. 3. С. 54–58.

38. Свод военных постановлений : 24 кн. Кн. 12 : Заведения военно-тюремные. Санкт Петербург : В гос. тип., 1893. 364 с.

39. Корнев В. А. Дисциплинарные части. *Разведчик*. 1898. № 426. С. 1085–1086.

40. Ніколаєнко Т. Б. Службове обмеження для військовослужбовців як покарання в історії українського права періоду XVIII–XIX століття. *Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Херсон, 9–10 жовт. 2015 р.). Херсон : Гельветика, 2015. С. 30–33.

41. О революционных военных трибуналах: постановление Революционного Военного Совета Республики от 02.04.1919. *Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г.* Москва, 1943. С. 187–190.

42. О дезертирстве: постановление Совета Рабоче-Крестьянской Обороны от 25.12.1918 № 1015 / Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918. М. 1942. *Известия Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов*. 1918. № 285.

43. Дайнес В. О. Штрафные формирования в годы Великой Отечественной Войны. *Военная литература*. URL: http://militera.lib.ru/research/daynes_vo01/text.html (дата обращения: 20.11.2017).

44. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг. / под ред. И. Т. Голякова. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1953. 460 с.

45. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / упор. Г. О. Радов, І. І. Резник. Київ : РВВ КІВС, 1998. Т. 2. Ч. 1. 414 с.

46. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988) : в 15 т. / под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., дополн. и исправл. Москва : Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС, 1983. Т. 2 (1917–1922). 606 с.

47. Уголовный кодекс УССР : по состоянию на 23.08.1922. *СУ УССР*. 1922. № 36. Ст. 553.

48. О дополнении и изменении ст.ст. 18, 19 Основных начал уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик и ст.ст. 4, 6 и 11 Положения о воинских преступлениях : Постановление ЦИК и СНК СССР по состоянию на 5 марта 1926 г. *Сб. док. по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг.* / под. ред. И. Т. Голякова. Москва : Госюриздат, 1953. С. 214–216.

49. О введении в действие Положения о воинских преступлениях : Постановление ЦИК и СНК СССР по состоянию на 27 июля 1927 г. *Сб. док. по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг.* / под. ред. И. Т. Голякова. Москва : Госюриздат, 1953. С. 226–227.

50. Об изменениях ст.ст. 19-1 и 19-2 Основных начал уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик : Постановление ЦИК и СНК СССР по состоянию на 5 мая 1930 г. *Сб. док. по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг.* / под. ред. И. Т. Голякова. Москва : Госюриздат, 1953. С. 323.

51. Об организации наблюдательных комиссий в военно-исправительных частях : Постановление ЦИК и СНК СССР по состоянию на 5 мая 1930 г. *Сб. док. по*

истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг. / под. ред. И. Т. Голякова. Москва : Госюриздат, 1953. С. 323–324.

52. Ніколаєнко Т. Б. Особливості розвитку покарання «Тримання в дисциплінарному батальйоні» в радянський період : кримінально-правові та кримінально-виконавчі аспекти. *Актуальні проблеми застосування кримінального законодавства*: матеріали круглого столу (Київ, 5 листоп. 2015 р.). Державна пенітенціарна служба України, Інститут кримінально-виконавчої служби. Київ, 2015. С. 82–87.

53. Об изменениях Основных начал уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик и отмене Постановления ЦИК и СНК СССР от 5 мая 1930 г. Об организации наблюдательных комиссий в военно-исправительных частях РККА : Постановление ЦИК и СНК СССР от 27 мая 1934 г. *Сб. док. по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг.* / под. ред. И. Т. Голякова. Москва : Госюриздат, 1953. С. С. 343.

54. Положение о дисциплинарном батальоне в Красной Армии : приказ Народного комиссара обороны СССР от 15 июля 1940 г. № 214. *Русский архив: Великая Отечественная: Приказы Народного комиссара обороны СССР. 1937–1941 гг.* / сост. Барсуков А. И. и др. Москва : Терра, 1994. Т. 13 (2–1). С. 157.

55. О мерах по укреплению дисциплины и порядка в Красной Армии и запрещении самовольного отхода с боевых позиций : Приказ Народного комиссара обороны СССР от 28 июля 1942 г. № 227. *Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР. 1941-1942 гг.* / сост. Барсуков А. И. и др. Москва : Терра, 1997. Т. 13 (2–2). С. 277–279.

56. Василевский А. М. Дело всей жизни. Москва : ОЛМА-ПРЕСС. 2002. 817 с.

57. Ахметшин Х. М., Рыжков Н. И. Направление в дисциплинарный батальон как уголовное наказание по советскому уголовному праву. Москва : ВПА, 1965. 115 с.

58. Стручков Н. А. Воспитательное значение наказания, связанного с направлением в дисциплинарный батальон. Москва : ВПА, 1958. 118 с.

59. Положение о штрафных батальонах действующей армии : Приказ Народного комиссара обороны СССР от 28 сентября 1942 г. № 296. *Русский архив: Великая Отечественная: Приказы Народного комиссара обороны СССР 22 июня 1941–1942 гг.* / сост. Барсуков А. И. и др. Москва, 1997. Т. 13 (2–2) С. 312–314.

60. Положение о штрафных ротах действующей армии : приказ Народного комиссара обороны СССР от 28 сентября 1942 г. № 296. *Русский архив: Великая Отечественная: Приказы Народного комиссара обороны СССР 22 июня 1941–1942 гг.* / сост. Барсуков А. И. и др. Москва, 1997. Т. 13 (2–2). С. 314–315.

61. О признании неимеющими судимости военнослужащих, проявивших себя стойкими защитниками Родины и освобожденных судом от наказания : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 февраля 1943 г. *Русский архив: Великая Отечественная: Приказы Народного комиссара обороны СССР 22 июня 1941–1942 гг.* / сост. А. И. Барсуков и др. Москва, 1997. Т. 13 (2–3). С. 84.

62. О порядке применения примечания 2 в статье 28 УК РСФСР (и соответствующих статей УК других союзных республик) и направления осужденных в действующую Армию : Приказ заместителя Народного комиссара обороны СССР от 26 января 1944 г. № 191. URL: <http://bdsa.ru/приказы-нко-за-1944-год/853-2-28> (дата обращения: 10.02.2017).

63. О переводе 214-го кавалерийского полка в разряд штрафных : Приказ Народного комиссара обороны СССР от 23 ноября 1944 г. № 0380. URL: <http://bdsa.ru/приказы-нко-за-1944-год/776-214> (дата обращения: 10.02.2017).

64. О порядке исполнения судебных приговоров в отношении женщин-военнослужащих : Директива Генерального штаба РККА от 19 сентября 1943 г. № 0413/2 2/орг // ЦАМО Ф. 48а. Оп. 3408. Д. 18. Л. 107.

65. Пыльцын А. В. Штрафной удар, или Как офицерский штрафбат дошел до Берлина. Санкт Петербург : Знание, ИВЭСЭП, 2003. 295 с.

66. Савчин Д. Штрафники не кричали «Ура!» URL: [https:// www.e-reading.club/chapter.php/146499/17/Abaturov%2C_Daiines__Pravda_o_shtrafbatah-_2.html](https://www.e-reading.club/chapter.php/146499/17/Abaturov%2C_Daiines__Pravda_o_shtrafbatah-_2.html) (дата обращения: 22.11.2017).

67. Россия и СССР в войнах XX века: потери вооруженных сил : статистическое исследование / под. общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. URL: <http://lib.ru/MEMUARY/1939-1945/KRIWOSHEEW/poteri.txt#w05.htm-Toc536603>

347 (дата обращения: 22.11.2017).

68. О порядке применения к военнослужащим срочной службы меры наказания – направления в дисциплинарный батальон : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 15 февраля 1957 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1957. № 4. Ст. 16.

69. О порядке привлечения к уголовной ответственности и ареста военнослужащих : Постановление Президиума Верховного Совета СССР от 23 марта 1958 г. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5266.htm. (дата обращения: 10.02.2017).

70. Об уголовной ответственности за воинские преступления : Закон СССР от 25 декабря 1958 г. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5357.htm (дата обращения: 10.02.2017).

71. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик : Закон СССР от 25 декабря 1958 г. *Ведом. Верховного Совета СССР*. 1959. № 1. Ст. 6.

72. Виправно-трудоий кодекс УРСР : Закон УРСР від 23.12.1970 № 325-VII. *Відом. Верховної Ради УРСР*. 1971. № 1. Ст. 6.

73. Положение о дисциплинарном батальоне в Вооруженных Силах СССР : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 21 апреля 1983 г. № 9172-X. *Ведом. Верховного Совета СССР*. 1985. № 43. Ст. 1500.

74. Об утверждении Положения о порядке и условиях исполнения уголовных наказаний, не связанных с мерами исправительно-трудоого воздействия на осужденных : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 15 марта 1983 г. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102010185&backlink=1&nd=102010176> (дата обращения: 22.11.2017).

75. Арямов А. А. Общетеоретические основы учения о наказании : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Санкт Петербург, 2004. 288 с.

76. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.

77. Куньч. З. Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль : Навчальна книга–Богдан, 2007. 848 с.

78. Балханов В. А. Методологические проблемы математизации знания и системный подход. *Методологические проблемы научного исследования*. Новосибирск : Наука, 1984. С. 25–30.

79. Дядькин Д. С. Теоретико-методологические основы назначения уголовного наказания : монография. Москва : Спутник+, 2016. 342 с.

80. Шеслер А. В. Отзыв о диссертации Д. С. Дядькина «Теоретико-методологические основы назначения уголовного наказания». *Юридическая наука и правоохранительная практика*. 2010. № 2 (12). С. 135–140.

81. Марков В. П. Проблемы наказаний, не связанных с изоляцией от общества, и пути их решения. *Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Экономика и право*, 2015. № 11–12. С. 23–29.

82. У. Росс Эшби. Конструкция мозга : Происхождение адаптивного поведения. Москва : Книга по Требованию, 2013. 394 с.

83. Черри К. Человек и информация. Москва : Связь, 1972. 368 с.

84. Анохин П. К. Очерки по физиологии функциональных систем. Москва : Медицина, 1975. 448 с.

85. Исмаилов В. Д. Системный подход к модернизации института исправления осужденных к лишению свободы. *Современное право*. 2013. № 2. С. 109–112.

86. Хаснутдинов Р. Р. Системный подход к юридической ответственности. *Вектор науки Тольяттинского гос. ун-та. Серия: Юридические науки*. 2011. № 4. С. 138–141.

87. Хаснутдинов Р. Р. Проблемы методологии системного подхода к юридической ответственности: монография / отв. ред. Р. Л. Хачатуров. Самара : Издательство Самар. юрид. ин-та ФСИН России, 2012. 100 с.

88. Садовский В. Н. Основание общей теории систем. Москва : Наука, 1974. 279 с.

89. Рябчинська О. П. Удосконалення системи покарань за КК України – дискусії тривають. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2011. С. 241–245.

90. Курс советского уголовного права: Общая часть : в 6 т. / под ред. А. А. Пионтковского, П. С. Ромашника, В. М. Чхиквадзе. Москва : Наука, 1970. Т. 3: Наказание. 516 с.

91. Музика А. А., Горох О. П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2012. 404 с.

92. Українське кримінальне право: Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 712 с.

93. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. 2-ге вид., переробл. та доповн. Київ : А.С.К., 2003. 976 с.

94. Рябчинська О. П. Врахування ступеня суворості покарань в судовій практиці. *Ученые записки Таврич. нац. ун-та В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2011. № 2. Т. 24 (63). С. 220–226.

95. Курс российского уголовного права: Общая часть / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. Москва : Спарк, 2001. 767 с.

96. Дядькин Д. С. Система и виды наказаний применительно к теории их назначения. *Вест. ОГУ*. 2006. № 3. С. 67–71.

97. Цветинович А. Л. Дополнительные наказания: функции, системы, виды / науч. ред. Л. Л. Кругликов. Куйбышев : Издательство Сарат. ун-та Куйбышев. фил., 1989. 188 с.

98. Богатирьов І. Г. Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією) : дис ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2006. 432 с.

99. Милуков С. Ф. Российская система наказаний. Санкт Петербург : Издательство С-петерб. юрид. ин-та Генер. прокуратуры РФ, 1998. 279 с.

100. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 9-те вид., переробл. та доповн. Київ : Юрид. думка, 2012. 1316 с.

101. Сивов В. В. Специальные виды уголовных наказаний, применяемых к военнослужащим: уголовно-правовой и уголовно-исполнительный аспекты : монография. Москва : Юрлитинформ, 2013. 192 с.

102. Чернов А. Д. Актуальные проблемы уголовного наказания : дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2001. 339 с.

103. Курс уголовного права : в 5 т. : учеб. для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. М.: ИКД Зерцало, 2002. Общая часть. Т. 2: Учение о наказании. 464 с.

104. Фролова О. І. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів) : навч. посіб. Київ : АртЕк, 1997. С. 92–98.

105. Пономаренко Ю. А. Виды наказаний по уголовному праву Украины : монография. Харьков : ФИНН, 2009. 344 с.

106. Ахметшин Х. М. Основные вопросы теории советского военно-уголовного законодательства и практики его применения : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1975. 56 с.

107. Ніколаєнко Т. Б. Класифікація покарань, що застосовуються до військовослужбовців: поняття, ознаки, проблемні питання. *Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія: Юридичні науки.* 2017. № 1. С. 119–125.

108. Військове виховання: історія, теорія та методика : навч. посіб. / за ред. В. В. Ягупова. Київ : Graphic&Design, 2002. 560 с.

109. Інструкція про порядок відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні: наказ Мін-ва оборони України від 18.05.2015 № 215. *Офіц. вісн. України.* 2015. № 53. Ст. 1726.

110. Уголовно-исполнительное право России: учебник / ред. В. И. Селиверстова. 6-е изд., перераб. и дополн. Москва : Норма, ИНФРА-М, 2012. 544 с.

111. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : Наказ Мін-ва юстиції України від 28.08.2018 № 2823/5. *Офіц. вісн. України*. 2018. № 70. Ст. 285.

112. Інструкція про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців : Наказ Мін-ва оборони України від 26.09.2013 № 656. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0691-15> (дата звернення: 10.02.2019).

113. Закомолдин Р. В. О недостатках регламентации специальных видов уголовного наказания, применяемых к военным служащим. *Уголовно-правовая политика и проблемы противодействия современной преступности* : сб. науч. тр. / под ред. Н. А. Лопашенко. Саратов : Сателлит, 2006. С. 140–144.

114. Звіт про склад засуджених. Судова статистика. Форма № 6. 2017 р. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2017 (дата звернення: 08.07.2018).

115. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження. Судова статистика. Форма № 1-1. 2017 р. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/perche_pivricha_2017 (дата звернення: 08.02.2018).

116. Аналіз стану здійснення судочинства у I півріччі 2016 року (за даними судової статистики). URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/8CB8A0D97939D5B8C2258041004441BB](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/8CB8A0D97939D5B8C2258041004441BB) (дата звернення: 08.03.2017).

117. Курс кримінології: Загальна частина : підручник: у 2 кн. / О. М. Джужа та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 352 с.

118. Беккариа Чезаре. О преступлениях и наказаниях / сост. и ред. Ю. М. Юмашев. Москва : Стелс, 1995. 304 с.

119. Ніколаєнко Т. Б. Поняття, ознаки покарань, пов'язані з ізоляцією особи військовослужбовця. *Часопис Київ. ун-ту права*, 2017. № 1. С. 155–161.

120. Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности: Методология и теория. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 1991. 136 с.

121. Сурмін Ю, Шпильовий І. Докторська дисертація з державного управління: методологічні проблеми. *Вісник Нац. акад. держ. управління при Президентіві України. Серія «Державне управління»*. 2009. № 3. С. 287–304.

122. Карпунцов В. В. Процесуальна компетенція органів прокуратури України: адміністративно-правовий аспект : монографія. Київ : Логос, 2018. 376 с.
123. Алексеев С. С. Право: Азбука. Теория. Философия : Опыт комплексного исследования. Москва : Статут, 1999. 712 с.
124. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Нац. акад. внутр. справ*. 2013. № 1. С. 3–11.
125. Костицький М. В. Про діалектику як методологію юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 1. С. 3–17.
126. Філософський енциклопедичний словник / ред кол. В. І. Шинкарук (голова редкол.). Київ : Абрис, 2002. 742 с.
127. Шевчук Р. М. Діалектичний метод у правознавстві: окремі аспекти. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 2. С. 25–31.
128. Коломієць Н. В. Заохочення у кримінально-виконавчому праві: теоретичні засади та практика застосування : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Чернігів, 2018. 475 с.
129. Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / О. В. Зайчук та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
130. Виндельбанд В. История новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками / пер. с нем. под ред. А. И. Веденского. Москва : КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. 496 с.
131. Баскаков А. Я. Методология научного исследования : учеб. пособ / А. Я. Баскаков, Н. В. Туленков. 2-е изд., исправ. Киев : МАУП, 2004. 216 с.
132. Алексеев П. В., Панин А. В. Теория познания и диалектика : учеб. пособие для вузов. Москва : Высш. шк., 1991. 383 с.
133. Щерба С. П., Щедрін В. К., Заглада О. А. Філософія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. С. П. Щерби. Київ : МАУП, 2004. 216 с.
134. Доган М., Пеласси Д. Сравнительная политическая социология. *Социально-политический журнал*, 1994. 272 с.

135. Федотова Г. В. Теоретичні та прикладні засади упровадження інституту кримінального проступку в кримінальне право України : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. 468 с.

136. Афанасьев В. Г. Общество: системность, познание и управление. Москва : Политиздат, 1981. 432 с.

137. Эшби У. Росс . Общая теория систем как новая научная дисциплина. *Исследования по общей теории систем* : сб. пер. / под общ. ред. В. Н. Садовского, С. Г. Юдина. М.: Прогресс, С. 125–142.

138. Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования. Москва : Издательство Академии наук СССР, 1958. 145 с.

139. Общая психология : учеб. пособие / под общ. ред. Н. П. Ансимовой. Ярославль : ФГБОУ ВПО «Ярославский государственный педагогический университет им. К. Д. Ушинского», 2013. 493 с.

140. Кельзен Г. Чисте правознавство / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ : Юніверс, 2004. 496 с.

141. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Вид. 4-те, допов. і перероб. Київ : Алерта, 2014. 524 с.

142. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 05.03.2019).

143. Дудоров О. О. Кримінальна відповідальність: аналіз основних наукових концепцій. *Наука і правоохорона*. 2009. № 1–2. С. 76–78.

144. Кримінальний кодекс України : Закон України від 01.09.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 15.03.2019).

145. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : навч. посіб. / Г. М. Анісімов та ін.; за ред. М. І. Панова. Харків : Право, 2011. 184 с.

146. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини : Закон України від 12.02.2015 № 194-VIII. *Відом. Верховної Ради України*. 2015. № 16. Ст.113.

147. Грищук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина : навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. Київ : Ін Юре, 2006. 568 с.

148. Бугаев В. А. Воинские преступления и наказания : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одесса и Симферополь, 2001. 194 с.

149. Панов М. І., Касинюк В. І., Харитонов С. О. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (Військові злочини). Харків : Харків юридичний, 2006. 172 с.

150. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Александров та ін.; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. Київ : Атіка, 2008. 712 с.

151. Ніколаєнко Т. Б., Сич В. О. Кримінальне право: Особлива частина : навч. посіб. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2012. 1232 с.

152. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров та ін.; за ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

153. Хавронюк М. Військові злочини : навч. посіб. Київ : Укр. акад. внутр. справ, 1995. 156 с.

154. Карпенко М. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та практичні аспекти : монографія / за заг. ред. В. К. Матвійчука. Київ : ВНЗ «Національна академія управління». 2018. 420 с.

155. Чернишова Н. В., Володько М. В., Хазін М. А. Кримінальне право України : тези лекцій і практичні завдання / за заг. ред. В. М. Бовсуновського. Київ : Наук. думка, 455 с.

156. Кузнецов В. В., Савченко А. В. Кримінальне право України: питання та задачі для підготовки до вступних, семестрових та державних екзаменів : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужі. Вид. 2-ге доп. та переробл. Київ : ЦУЛ, 2011. 392 с.

157. Навроцький В. О. Кримінальне право України: Особлива частина : Курс лекцій. Київ : Знання. 2000. 771 с.

158. Харитонов С. О. Об'єкт і система військових злочинів. *Вісник Нац. акад. правових наук України*. 2016. № 3 (86). С. 243–253.

159. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12> (дата звернення: 26.05.2018).

160. Про Збройні Сили України: Закон України від 06.12.1991 № 1934-ХІІ. URL: zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1934-12 (дата звернення: 10.05.2018).

161. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-ХІІ. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1932-12> (дата звернення: 05.05.2018).

162. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. *Офіц. вісн. України*. 2018. № 55. Ст. 1903.

163. Про Національну гвардію України: Закон України від 13.03.2014 № 876-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/876-18> (дата звернення: 10.05.2018).

164. Про державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 № 661-IV / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/661-15> (дата звернення: 10.05.2018).

165. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 № 2229-ХІІ. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2229-12> (дата звернення: 10.05.2018).

166. Про Службу зовнішньої розвідки України: Закон України від 01.12.2005 № 3160-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3160-15> (дата звернення: 05.05.2018).

167. Про Державну спеціальну службу транспорту: Закон України від 05.02.2004 № 1449-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1449-15> (дата звернення: 05.05.2018).

168. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України: Закон України від 23.02.2006 № 3475-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3475-15> (дата звернення: 05.05.2018).

169. Про затвердження Положення про спеціальні моторизовані військові частини міліції військ внутрішньої та конвойної охорони: Постанова Кабінету

Міністрів України від 5.05.1995 № 319. *Офіц. вісн. України*. 2008. № 46. Ст. 6. ст. 1513.

170. Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України : Закон України від 26.03.1992 № 2235-ХІІ. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2235-12> (дата звернення: 05.05.2018).

171. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Національну гвардію України» від 11.03.2014. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50122 (дата звернення: 05.05.2018).

172. Про Національну гвардію України : Закон України від 04.11.1991 № 1774-ХІІ / Ліга закон. Главный правовой портал Украины. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T177400.html (дата звернення: 05.05.2018).

173. Уголовное право России. Военские преступления / Ахметшин Х. М. и др. Москва : ВАЭФП, 1993. 312 с.

174. Тер-Акопов А. А. Правовые основания уголовной ответственности военнослужащих : монографія. Москва : Юрид. лит., 1981. 214 с.

175. Про внесення змін до Положення про проходження громадянами України служби у військовому резерві Збройних Сил України : Указ Президента України від 18.05.2015 № 274/2015. *Офіц. вісн. Президента України*. 2015. № 13. Ст. 862.

176. Про внесення змін до деяких законів України щодо служби у військовому резерві : Закон України від 17.03.2014 № 1127-VІ. *Відом. Верховної Ради України*. 2014. № 17. Ст. 595.

177. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців та деяких інших осіб : Закон України від 16.03.2017 № 1952-VІІІ. *Відом. Верховної Ради України*. 2017. № 17. Ст. 205.

178. Ніколаєнко Т. Б. Поняття військового злочину та його ознаки. *Наука і правоохорона*. 2018. № 1. С. 270–283.

179. Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2002. 393 с.

180. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2011-12/print1518687522646896> (дата звернення: 15.05.2018).

181. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покаран : Закон України від 21.01.2010 № 1828-VI. *Відом. Верховної Ради України*. 2010. № 12. Ст. 114.

182. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів : Закон України від 08.04.2014 № 1186-VII. *Відом. Верховної Ради України*. 2014. № 23. Ст. 869.

183. Положення про визначення особам, засудженим до довічного позбавлення волі та позбавлення волі на певний строк, виду колонії, порядок направлення для відбування покарання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк, арешту й обмеження волі, та їх переведення : наказ М-ва юстиції України від 27.02.2017 № 680/5. *Офіц. вісн. України*. 2017. № 20. Ст. 581.

184. Про затвердження Кодексу поведінки працівників, до функціональних обов'язків яких належить здійснення управління кордонами : Наказ МВС України, МЗС України, Мінфіна України, АДПС України, ГУДС від 05.07.2011 № 330/151/809/434/146. *Офіц. вісн. України*. 2011. № 61. Ст. 123.

185. Звіт про склад засуджених : Судова статистика. Форма № 7. 2014 р. / Судова влада України. URL: http://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/lkflghkjlh (дата звернення: 15.05.2018).

186. Звіт про склад засуджених : Судова статистика. Форма № 7. 2015 р. / Судова влада України. URL: http://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/Sud_statustuka_Zvit_2015 (дата звернення: 15.05.2018 р.).

187. Звіт про склад засуджених : Судова статистика. Форма № 7. 2016 р. / Судова влада України. URL: http://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/2016_zvit (дата звернення: 15.05.2018).

188. Звіт про склад засуджених : Судова статистика. Форма № 7. 2017 р. / Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2017 (дата звернення: 15.07.2018).

189. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень–грудень 2014 р. / Офіційний веб-сайт Генеральної прокуратури України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=111482&libid=100820&c=edit&_c=fo (дата звернення: 15.05.2018).

190. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2016 р. / Офіц. веб-сайт Генеральної прокуратури України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113283&libid=100820&c=edit&_c=fo# (дата звернення: 15.05.2018).

191. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2017 р. / Офіц. веб-сайт Генеральної прокуратури України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113283&libid=100820&c=edit&_c=fo# (дата звернення: 15.05.2018).

192. Звіт про склад засуджених : Судова статистика. Форма № 7. 2012 р. / Судова влада України. URL: http://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/52013 (дата звернення: 15.07.2016).

193. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента від 26.05.2015 № 287/2015. *Офіц. вісн. Президента України*. 2015. № 13. Ст. 874.

194. Батиргарєєва В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія. Харків : Право, 2009. 576 с.

195. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе: Часть общая / Багрий-Шахматов Л. В., Бажанов М. И. и др.; отв. ред. Ф. Г. Бурчак. Киев : Наук. думка, 1985. 447 с.

196. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Бажанов М. І. та ін.; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 480 с.

197. Кримінальне право і законодавство України: Загальна частина : курс лекцій / за ред. М. Й. Коржанського. Київ : Атіка, 2001. 432 с.

198. Денисова Т. А. Покарання: кримінально-правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аспект : монографія. Запоріжжя : КПУ, 2007. 288 с.

199. Щеулова І. Д. Превентивна роль застосування покарання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. Львів, 2011. Вип. 3. С. 328–335.

200. Автухов К. А. Виконання покарання у виді арешту: сучасні проблеми організації та правового регулювання : монографія. Харків : Право, 2013. 200 с.

201. Яковець І. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань : монографія. Харків : Кроссруд, 2006. 208 с.

202. Стручков Н. А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы Особенной части. Москва : Юрид. лит, 1985. 255 с.

203. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених : Закон України від 07.09.2016 № 1492-VIII. *Відом. Верховної Ради України*. 2016. № 43. Ст. 736.

204. Кримінально-виконавче право : підручник / Голіна В. В. та ін.; за ред. В. В. Голіни і А. А. Степанюка. Харків : Право, 2015. 392 с.

205. Краткий словарь по философии / Азаров Н. И., Айзикович А. С., Анисеев Н. П. и др; под. ред. И. В. Блауберга, И. К. Пантина. 4-е изд. Москва : Политиздат, 1982. 432 с.

206. Советское исправительно-уголовное право : учебник / под общ. ред. Б. С. Утевского. Москва : Юрид. лит., 1960. 279 с.

207. Кримінально-виконавче право України: Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / Джужа О. М. та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. 2-ге вид., перероб. та доповн. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 222 с.

208. Трубников В. М., Шинкарьов Ю. В. Арешт як вид кримінального покарання та особливості його застосування: монографія. Харків: Харків юридичний, 2007. 288 с.

209. Беляєв Н. А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях. Ленинград: Издательство ЛГУ, 1963. 186 с.

210. Дементьев С. И. Лишение свободы как мера уголовного наказания. Краснодар: Кубан. ун-тет, 1997. 64 с.

211. Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України: Закон України від 07.03.2002 № 3099-III / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3099-14> (дата звернення: 10.12.2017).

212. Ніколаєнко Т. Б. Окремі питання нормативного регулювання Військовою службою правопорядку виконання пенітенціарних функцій стосовно засуджених військовослужбовців. *Вісн. Південного регіонального центру Нац. акад. правових наук*. 2017. № 10. С. 199–206.

213. Ніколаєнко Т. Б. Кримінально-виконавчий складник системи військової юстиції в Україні: постановка проблеми. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 197–202.

214. Матіос А. В. Анатолій Матіос зустрівся з представниками військової юстиції США / Офіц. веб-портал Генеральної прокуратури України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=169196 (дата звернення: 10.01.2017).

215. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів»: Указ Президента України від 08.04.2008 № 311/2008. *Офіц. вісн. Президента України*. 2008. № 12. Ст. 486.

216. Про проект Закону України про військову міліцію в складі Збройних Сил України: Постанова Президії Верховної Ради України від 15.11.1993 № 3587-ХІІ / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3587-12> (дата звернення: 12.01.2018).

217. Шамрай В. О. Державне управління військовими формуваннями воєнної організації: стан та тенденції розвитку в сучасній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук з державного управління: спец. 25.00.03. Київ, 1999. 38 с.

218. Щербатих В. Ю. Створення військової поліції – необхідна умова реформування системи правоохоронних органів України. *Вісн. ун-ту внутр. справ.* 2000. № 11. С. 91–94.

219. Щербатих В. Ю. Створення військової поліції України – умова становлення військово-правоохоронної сфери. *Право України.* 2001. № 5. С. 34–37.

220. Щербатих В. Ю. Організаційно-правові основи створення та діяльності військової (міліції) поліції України (сучасні аспекти) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2001. 20 с.

221. Про додаткові заходи щодо поліпшення дисципліни у Збройних Силах України та інших військових формуваннях : Директива Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України від 28.10.2002 № 1-1/1384. *Законодавство України з питань військової сфери* : зб. законів та інших нормативно-правових актів. Книга третя. Київ : Азимут-Україна, 2005. 560 с.

222. Концепція реформування кримінальної юстиції України: затв. Указом Президента від 08.04.2008 № 311/2008. *Офіц. вісн. Президента України.* 2008. № 12. Ст. 79. ст. 486.

223. Про Військову поліцію : проект Закону України від 21.01.2015 № 1805 / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53648 (дата звернення: 15.03.2017).

224. Висновок на проект Закону України «Про військову поліцію» : висновок Головного науково-експертного управління 26.01.2015. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53648 (дата звернення: 13.01.2017).

225. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави : Закон України від 19.06.2003 № 975-IV / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/975-15> (дата звернення: 13.01.2017).

226. Уряд пропонує передати пенітенціарну систему до сфери відання Міністерства юстиції : новини міністерства. URL: <https://minjust.gov.ua/ua/news/8913> (дата звернення: 10.01.2017).

227. Про схвалення Концепції Державної цільової програми реформування Державної кримінально-виконавчої служби на період до 2017 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.11.2008 № 1511-р. *Офіц. вісн. України*. 2008. № 93. Ст. 34. ст. 3087.

228. Деякі питання оптимізації державних цільових програм і національних проєктів, економії бюджетних коштів та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 5.03.2014 № 71. *Офіц. вісн. України*. 2014. № 24. Ст. 47 ст. 737.

229. Мін'юст дав старт реформі пенітенціарної системи / Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/ua/news/48063> (дата звернення: 15.01.2017).

230. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розслідування злочинів, вчинених військовослужбовцями Збройних Сил України, військовозобов'язаними та працівниками Збройних Сил України : проєкт Закону України від 09.06.2015 № 2047 а. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2804&skl=9 (дата звернення: 14.01.2017).

231. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності пошуку і фіксації фактичних даних про протиправні діяння у Збройних Силах України : проєкт Закону України від 09.06.2015 № 2048 а. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2047%E0&skl=9 (дата звернення: 11.01.2017).

232. Зубкова В. И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика. Москва : НОРМА, 2002. 204 с.

233. Інструкція про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань : Наказ Державного департаменту з питань виконання покарань від 19.12.2003 р. № 270/1560. URL: (дата звернення: 10.12.2017).

234. Ніколаєнко Т. Б. Класифікація покарань, пов'язаних з ізоляцією особи: кримінально-виконавчий вимір. *International Scientific-Practical Conderence Development of legal regulation in East Europe:experience of Poland and Ukraine : Conference Proceeding (Sandomierz January 27-28 2017) : Humanities and Natural Sciences University in Sandomierz*, 2017. С. 157–161.

235. Алексєєв А. Г. На шляху до нової практики кримінальних покарань. *Вісн. Центру суддівських студій*. 2004. № 2–3. С. 10–11.

236. Кривицкий А. О Военном мундире и погонах. *Красная звезда*. 1943. 7 янв. С. 4–5.

237. Коновалова С. И. Система наказаний в российском уголовном праве : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов на Дону, 1999. 241 с.

238. Митрофанов І. І. Актуальні проблеми системи покарань. *Юрид. Україна*. 2011. № 5. С. 113–118.

239. Сакаев А. И. Система наказаний по уголовному праву России (История и современность) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Казань, 1999. 297 с.

240. Єрмоєнко І. В. Прокурорський нагляд за додержанням законів при виконанні покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу. *Молодий вчений*. 2015. № 2. С. 220–223.

241. Изосимов С. В. Лишение специального, воинского или почетного звания, классного чина и государственных наград как вид уголовного наказания. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2007. № 3. С. 143–152.

242. Михлин А. С. Понятие наказания в виде лишения специального, воинского или почетного звания, классного чина и государственных наград и его исполнение. *Российский следователь*. Москва : Юрист, 2001. № 3. С. 24–26.

243. Мосиенко В. П. Лишение специального, воинского или почетного звания, классного чина и государственных наград как вид наказания в российском уголовном праве (уголовный и уголовно-исполнительный аспекты) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов на Дону, 2000. 165 с.

244. Петрашев В. Н. Лишение специального, воинского или почетного звания, классного чина и государственных наград: проблемы назначения и исполнения. *Северо-Кавказский юрид. вестн.* 1997. № 4. С. 115–119.

245. Розенко С. В. Лишение специального воинского или почетного звания, классного чина и государственных наград как вид наказания в российском уголовном праве. *Юридическая наука.* 2015. № 4. С. 108–111.

246. Непомнящая Т. В. Назначение уголовного наказания. Теория, практика, перспективы. Санкт Петербург : Юрид. центр Пресс, 2006. 781 с.

247. У Києві за хабар до 10 років ув'язнення засуджено экс-посадовця прикордонної служби. Прес-служба УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/society/1173349-u-kievi-za-habar-do-10-rokiv-uvyaznennya-zasudjeno-eks-posadovtsya-prikordonnoji-slujbi.html> (дата звернення: 04.04.2018).

248. Міністр оборони генерал армії України Степан Полторак позбавив військового звання та звільнив зі служби заступника командира 53 омбр / Офіц. веб-сайт Міністерства оборони України. URL: <http://www.mil.gov.ua/news/2016/07/23/ministr-oboroni-general-armii-ukraini-stepan-poltorak-pozbaviv-vijskovogo-zvannya-ta-zvilniv-zi-sluzhbi-zastupnika-komandira-53-ombr--/> (дата звернення: 25.03.2018).

249. Благов Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) : монография. Санкт Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 505 с.

250. Степашин В. М. Назначение наказания в виде лишения специального, воинского или почетного звания, классного чина и государственных наград. *Вестник Омского ун-та. Серия «Право».* 2011. № 2 (27). С. 168–172.

251. Про практику призначення судами кримінального покарання: постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 № 7. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03> (дата звернення: 18.03.2018).

252. Ніколаєнко Т. Б. Позбавлення військового звання (кримінально-правовий аспект). *Особливості нормотворчих процесів в умовах адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Херсон, 2–3 черв. 2017 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 154–160.

253. Уголовный кодекс Республики Польша / науч. ред. А. И. Лукашов, Н. Ф. Кузнецов; вступ. ст. А. И. Лукашова, Э. А. Саркисовой; пер. с пол. Д. А. Барилевича. Санкт Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 234 с.

254. Ordonnance n°2006-637 du 1er juin 2006 portant refonte du code de justice militaire (partie législative) / URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000608840&categorieLien=id> (дата звернення: 20.02.2018).

255. Uniform code of military justice: Text, References and Commentary based on the Report of the Committee on a Uniform Code of Military Justice to The Secretary of Defense Uniform code military justice / UNIFORM CODE OF MILITARY JUSTICE. URL: https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/morgan.pdf (дата звернення: 23.03.2017).

256. Armed Forces Act 2006 / Legislation.gov.uk. URL: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/52/pdfs/ukpga_20060052_en.pdf (дата звернення: 20.07.2017).

257. Ніколаєнко Т. Б. Деякі питання нормативного регулювання позбавлення військового звання як виду покарання. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 2. С. 116–120.

258. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : затв. Указом Президента України від 10.12.2008 № 1153/2008. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008/print1515566541222706> (дата звернення: 04.04.2018).

259. Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 551-XIV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/551-14/print1516364205584326> (дата звернення: 16.04.2018).

260. Ніколаєнко Т. Б., Герц А. А. Проблемні питання кримінально-правового врегулювання позбавлення військового звання як виду покарання та шляхи їх вирішення. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 7 (13). С. 29–40.

261. Ніколаєнко Т. Б. Деякі питання щодо нормативної узгодженості правового регулювання позбавлення військового звання як виду покарання та дисциплінарного стягнення. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє (до 20-річчя НУ ОЮА та 170-річчя Одеської школи права)* :

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса 19 трав. 2017 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 226–229.

262. Ніколаєнко Т. Б. Окремі питання нормативного регулювання покарання у виді службового обмеження для військовослужбовців в залежності від зміни правового режиму в державі. *Питання боротьби зі злочинністю*. Вип. 33. 2017. № 2. С. 214–227.

263. Бобровский П. О. Беседы о военных законах Петра I Великого : монография. Санкт Петербург : Тип. Департамента Уделовъ, 1890. 42 с.

264. Друцкой С. А. Лекции по военно-уголовному праву: Часть общая. Вып. 4. Санкт Петербург : Лит. «Екат. печат. Дело», 1912. 289 с.

265. Кримінальне право України : тези лекцій і практичні завдання / Н. В. Чернишова, М. В. Володько, М. А. Хазін; за заг. ред. В. М. Бовсуновського. Київ : Наук. думка. 1995. 456 с.

266. Наказание и исправление преступников : пособие / под. ред. Ю. М. Антонян. Москва : Издательство ВНИИ МВД России, 1992. 392 с.

267. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за січень–грудень 2016 р. / Офіц. веб-сайт Генеральної прокуратури України. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112661&libid=100820# (дата звернення: 01.05.2017).

268. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 р. «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» : затв. Указом Президента України від 06.06.2016 № 240/2016 / Офіц. інтернет-представництво Президента України. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/2402016-20137> (дата звернення: 20.10.2017).

269. О воинской обязанности и военной службе : закон Туркменистана от 25.09.2010 № 134-IV / Веб-версия законодательства стран СНГ. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=32424 (дата обращения: 01.05.2017).

270. Про внесення змін до Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : Указ Президента України від 14.07.2015 № 417/2015. *Офіц. вісн. Президента України*. 2015. № 16. Ст. 47. ст. 1073.

271. Ніколаєнко Т. Б. До питання правового регулювання призначення покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців замість обмеження волі чи позбавлення волі. *Судова та слідча практика*. 2017. № 4. С. 11–17.

272. Герасименко В. П. Заміна покарання більш м'яким при його відбуванні за кримінальним правом України : дис. ... канд.. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2007. 213 с.

273. Справа № 667/594/16-к / Єдиний реєстр державних судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56448512> (дата звернення: 02.05.2017).

274. Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28.12.1996 № 15. *Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах (1973–2004)* / за заг. ред. В. Т. Маляренка. Офіц. вид. Київ : Ін Юре, 2004. С. 57–59.

275. Справа № 1-кп/221/308/2015 / Єдиний реєстр державних судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/45917178> (дата звернення: 02.05.2017).

276. Подройкина И. А., Черенков Э. А. Ограничение по военной службе и принудительные работы: проблемы и перспективы. *Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство, право и управление*. 2012. № 9 (28). С. 86–91.

277. Орлов В. Н., Карабанов А. Л. Уголовное наказание в виде ограничения по военной службе: уголовно-правовые и уголовно-исполнительные аспекты : монография. Москва : Илекса, 2006. 212 с.

278. Звонов А. В. Конструктивизм специальных видов уголовных наказаний, применяемых в отношении военнослужащих: постановка проблемы. *Вестн. Владимирского юрид. ин-та*. 2016. № 1 (38). С. 75–80.

279. Тютюгин В. И. Совершенствование Уголовного кодекса Украины об отдельных видах наказаний и их применение. *Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні* : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 24–25 трав. 2005 р.). Харків : Нац. юрид. акад. України, 2005. С. 554–560.

280. Ніколаєнко Т. Б. Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців : монографія. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2018. 564 с.

281. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик : приняты Верховным Советом СССР 02.07.1991 № 2281-1 / Сайт Левоневского Валерия Станиславовича. Законодательство СССР. URL: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sss0087.htm> (дата обращения: 11.02.2018).

282. Проект Кримінального кодексу України від 12.05.1998. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc_4_1?pf3511=3865 (дата звернення: 11.02.2018).

283. Павлухин А. Н. О целях наказания в советском уголовном праве. *Цели уголовного наказания* : учеб-метод. материалы по итогам межкаф. теорет. семинара / ред. В. А. Елеонского. Рязань : РВШ МВД СССР, 1990. С. 8–16.

284. Маляренко В. Т. Про покарання за новим Кримінальним кодексом України. Київ : Правова ініціатива, 2003. 156 с.

285. Рябова Л. В. Арест как вид уголовного наказания:уголовно-правовые и уголовно-исполнительные аспекты : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ставрополь, 2005. 177 с.

286. Горобцов В. И. Наказание в виде ареста как средство борьбы с преступностью. *Актуальные проблемы борьбы с преступностью в Сибирском регионе* : сб. материалов научно-практ. конференции: в 2 ч. Красноярск, 1999. Ч. 1. С. 21–24.

287. Елеонский В. А. Отношение осужденных к наказанию и вопросы повышения эффективности их исправления и перевоспитания в местах лишения свободы : учеб. пособие. Рязань : РВШ СССР, 1976. 196 с.

288. Денисова Т. А. Виправлення та ресоціалізація засуджених: міф чи реальність. *Юрид. вісн. України*. 2006. № 28 (576). С. 7–12.

289. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних («Пекинские правила») : Приняты резолюцией 40/33 Генеральной Ассамблеи от 29

ноября 1985 г. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_211 (дата обращения: 19.03.2018).

290. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61190 (дата звернення: 10.10.2018).

291. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу № 1-10/2012). *Офіц. вісн. України*. 2012. № 32. Ст. 309.

292. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях : Закон України від 6.09.2018 № 2523-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19> (дата звернення: 10.10.2018).

293. The Naval Officer's Guide. Annapolis, 1983. P. 515.

294. Ніколаєнко Т. Б. Військовослужбовці-жінки як суб'єкти призначення покарання у вигляді тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. *Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми* : зб. матеріалів п'ятої Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 15 квіт. 2016 р.). Івано-Франківськ : Видавник Голіней О. В., 2016. С. 118–123.

295. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період : Закон України від 05.02.2015 № 158-VIII. *Відом. Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 92.

296. Сенько М. М. Застосування покарання за самовільне залишення військової частини або місця служби. *Проблеми вдосконалення практики застосування кримінально-правових засобів протидії злочинності органами*

внутрішніх справ : матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 30 верес. 2004 р). Львів : Львів. юрид. ін-т МВС України, 2005. С. 10–14.

297. Птицын М. Ю. Содержание в дисциплинарной воинской части и его применение : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2000. 192 с.

298. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відом. Верховної Ради України*. 2002. № 21. Ст. 135.

299. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/print> 496327 457791944 (дата звернення: 08.08.2017).

300. Ніколаєнко Т. Б. Питання нормативного врегулювання призначення покарання «Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців» щодо курсантів вищих військових навчальних закладів. *Правова реформа в сучасних умовах: досягнення і перспективи* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 лют. 2016 р.). Т. 1. Тернопіль : Вектор, 2016. С. 350–353.

301. Ніколаєнко Т. Б. Особливості нормативного врегулювання призначення покарання «Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців» щодо різних категорій осіб. *Часопис Київ. ун-ту права*. 2016. № 1. С. 277–280.

302. Геращенко І. Роль жінок у миротворчих процесах в Україні значно посилюється. URL: <http://rada.gov.ua/news/Top-novyna/149373.html> (дата звернення: 10.03.2018).

303. Про ратифікацію Угоди між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, Угоди між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту і Угоди між Урядом України і Урядом Російської Федерації про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України : Закон України від 24.03.1999 № 547-XIV. *Відом. Верховної Ради України*. 1999. № 18. Ст. 157.

304. Про ратифікацію Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Угорської Республіки, Урядом Румунії, Урядом Словацької Республіки стосовно

від 03.06.2005 № 7. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-05> (дата звернення: 03.05.2016).

314. Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України : Наказ Міністра оборони України від 14.08.2008 № 402. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08> (дата звернення: 03.05.2017).

315. Звіт про кількість осіб, засуджених, виправданих, справи щодо яких закрито, неосудних, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру та види кримінального покарання. Судова статистика. Форма № 6. 2013 р. / Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/5533ioroioro (дата звернення: 15.05.2018).

316. Хохряков Г. Ф. Парадоксы тюрьмы. Москва : Юрид. лит., 1991. 222 с.

317. Уголовное право Украины: Общая часть : учеб. для студентов юрид. спец. высш. учебн. заведений / Бажанов М. И. и др.; под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тация. 2-е изд., перераб. и дополн. Харьков : Право, 1998. 226 с.

318. Кодекс добросовісної поведінки та професійної етики військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України : затв. Наказом Міністра оборони від 15.03.2017 / Офіц. веб сайт Міністерства оборони України. URL: <http://www.mil.gov.ua/content/corruption/Codecs.pdf> (дата звернення: 15.05.2018).

319. Кодекс честі офіцера Збройних Сил України : затв. Наказом Міністра оборони України від 31.12.1999 № 412 / URL: www.mil.univ.kiev.ua/files/162_833985919.doc (дата звернення: 15.04.2018).

320. Локк Дж. Сочинения в 3-х т. / пер. А. Н. Савин и др. Москва : Мысль, 1985–1988. Т. 2. Кн. 4 «Опыт о философском разумении». 1985. 560 с.

321. Уголовное право: Общая часть: учебник / отв ред. Козаченко И. Я. 4-е изд., перераб. и дополн. Москва : Норма, 2008. 720 с.

322. Уголовное право России: Общая часть : учебник / под ред. Рарога А. И. 3-е изд., с изм. и дополн. Москва : Эксмо, 2009. 496 с.

323. Бадира В. А. Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі, як мета покарання : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2006. 19 с.

324. Файзутдинов Р. М. Лишение свободы: его социальное назначение и функции : дисс. ... канд. юрид наук: 12.00.08. Казань, 2000. 206 с.

325. Сухомлинський В. О. Засоби виховного впливу на учня: Засідання психологічної комісії // ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 716. Арк. 1.

326. Ніколаєнко Т. Б. Деякі теоретичні питання щодо визначення кари при позбавленні волі військовослужбовців. *Eurasian Academic Research Journal*. 2016. № 6 (06). С. 141–148.

327. Беляєв В. Г. Личность преступника в советском уголовном праве : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Ростов на Дону, 1963. 19 с.

328. Дагель П. С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве : учеб. пособие. Владивосток : Издательство Дальневост. ун-та, 1970. 132 с.

329. Антонян Ю. М., Эминов В. Е. Личность преступника. Криминологическо-психологическое исследование. Москва : Норма; Инфра-М, 2010. 368 с.

330. Велиев С. А. Принципы назначения наказания : монография. Санкт Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 388 с.

331. Яковлев А. М. Индивидуальная профилактика преступного поведения. Социально-психологический аспект : учеб. пособие. Горький : Издательство Горьков. высш. шк. МВД СССР, 1977. 127 с.

332. Метелкин М. Б., Михлин А. С. Личность особо опасных рецидивистов и вопросы дифференциации исполнения наказания. Москва : Издательство ВНИИ МВД СССР, 1980. 96 с.

333. Рогозин С. В. Особенности назначения и исполнения лишения свободы в тюрьме : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2004. 234 с.

334. Матіос А. Більше тисячі військових ЗСУ втратили не в боях. *Українська правда*. 2016. 29 січня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/01/29/7097253/> (дата звернення: 02.02.2017).

335. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України»: Указ Президента України від 14.03.2016 № 92/2016. *Офіц. вісн. Президента України*. 2016. № 10. Ст. 195.

336. Про внесення змін до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо уточнення строків військової служби за контрактом: Закон України від 06.10.2015 № 711-VIII. *Відом. Верховної Ради України*. 2015. № 46. Ст. 428.

337. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про стан виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України та додаткові заходи щодо забезпечення обороноздатності держави»: Указ Президента України від 26.05.2015 № 285/2015 / Офіц. інтернет-представництво Президента України. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/2852015-19050> (дата звернення: 02.02.2018).

338. На контрактну службу в ЗСУ в 2016 році прийшли 70 тис. осіб – Порошенко. Інтерфакс-Україна / Тиждень. ua. URL: <http://tyzhden.ua/News/182236> (дата звернення: 30.03.2018).

339. У Генштабі озвучили кількість контрактників, які вступили на службу в 2017 році. Інтерфакс-Україна / Тиждень. ua. URL: <http://tyzhden.ua/News/193433> (дата звернення: 30.03.2018).

340. Ніколаєнко Т. Б. Визначення ступеня суспільної небезпеки особи при вчиненні злочину військовослужбовцем. *Priority a stratégia pre rozvoj právnej vedy vo svete vedy*: Medzinárodná vedecko-praktická konferencia (Sládkovičovo, Slovenská republika, 28–29 októbra 2016 r.). Sládkovičovo: Vysoká škola Danubius, 2016. S. 171–175.

341. Александров Ю. К. Тюремный закон. Москва: Правовое просвещение, 1999. 288 с.

342. Питлюк-Семеричинська О. Д. Психокорекція особистісних диспозицій відхильної поведінки засобами психотренінгу. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*: зб. наук. пр. 2007. № 3 (5). С. 63–71.

343. Батиргарєєва В. С. Вплив місць позбавлення волі на розвиток злочинної «кар'єри» рецидивістів. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Харків : Кроссруд, 2007. Вип. 14. С. 125–135.

344. Социология сегодня. Проблемы и перспективы. Американская буржуазная социология середины XX века : сб. ст. / пер. с англ. под общ. ред. и предисл. Г. В. Осипова. Москва : Прогресс, 1965. 684 с.

345. Телелим В. М., Приходько Ю. І., Прохоров О. А. Система підготовки військових фахівців: здобутки становлення, напрями та шляхи подальшого реформування. *Військова освіта* : зб. наук. пр. Нац. ун-ту оборони України. 2016. № 1 (33). С. 3–14.

346. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України від 25.06.2013 № 344/2013. *Офіц. вісн. Президента України*. 2013. № 17. Ст. 550.

347. Николаенко Т. Б., Глушков В. А. Проблемные вопросы нормативного регулирования лишения воинского звания осужденного военнослужащего во время отбывания наказания в виде содержания в дисциплинарном батальоне. *LEGEA SI VIATA*. 2016. mai. № 5/3 (293). С. 50–52.

348. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 № 1129-IV / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 10.02.2019).

349. Кодекс исполнения уголовных наказаний Республики Таджикистан: закон Республики Таджикистан от 06.08.2001 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.07.2017 г.) / Информационная система «ПАРАГРАФ». URL: http://online.zakon.kz /Document/?doc_id=30586704#pos=1141;-131 (дата обращения: 25.04.2018).

350. Про Концепцію виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України : Указ Президента України від 04.09.1998 № 981/98 . URL: <http://zakon3.rada.gov.ua /laws/show/981/98> (дата звернення: 20.07.2017).

351. Ніколаєнко Т. Б. Окремі питання організації соціально-виховної роботи із засудженими військовослужбовцями в процесі тримання в дисциплінарному

батальйоні. *Право і безпека*. 2016. № 3 (62). С. 143–150.

352. Tetiana Nikolayenko, Mykola Kabachynskyi. The specific issues of the legal regulation of the execution of sentences in the form of service restrictions for servicemen: the problematic aspects and ways of their solution. *The World of Politics, Society, Geography*. Year I, Issue 2, 2016. P. 112–117.

353. Про затвердження переліку сімейних обставин та інших поважних причин, що можуть бути підставою для звільнення громадян з військової служби та із служби осіб рядового і начальницького складу : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.2016 № 413 / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/413-2013-п> (дата звернення: 26.04.2018).

354. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення окремих питань проходження громадянами військової служби: закон від 05.04.2018 № 2397-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14> (дата звернення: 26.08.2018).

355. Ніколаєнко Т. Б. Проблемні аспекти виконання покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців у разі виникнення підстав для звільнення засудженого з військової служби. *Юридичний вісник*. 2017 .№ 2. С. 136–143.

356. Декларація прав дитини: прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20.11.1959 / Офіц. веб-портал Верховної Ради. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_384 (дата звернення: 20.03.2018).

357. Ніколаєнко Т. Б. Проблеми нормативно-правового регулювання забезпечення роздільності тримання неповнолітніх засуджених військовослужбовців на гауптвахті. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 3 берез. 2017 р.). Хмельницький : Національна акад. Держ. прикордон. служби України ім. Богдана Хмельницького, 2017. С. 308–312.

358. Ніколаєнко Т. Б. До питання про диференціацію тримання різних категорій засуджених військовослужбовців. *Правова держава: історія, сучасність*

та перспективи формування в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 17–18 лют. 2017 р.). Ужгород : Ужгород. нац. ун-тет, 2017 С. 163–167.

359. Перкова Т. И. Изменение условий содержания осужденных к лишению свободы путем перевода в исправительно-трудовое учреждение с иным видом режима : автореф. дис. на соиск. учен. степени. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Москва . 1985. 18 с.

360. Стручков Н. А. Советская исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью. Саратов : Издательство Саратов. ун-та, 1970. 272 с.

361. Бажанов О. И. Прогрессивная система исполнения наказания. Минск : Наука и техника, 1981. 168 с.

362. Ременсон А. Л. Теоретические вопросы исполнения лишения свободы и перевоспитания заключенных : автореф. на соискание учен. степени д-ра юрид наук: 12.00.08. Томск, 1965. 63 с.

363. Яковець І. Прогресивна система відбування покарання у виді позбавлення волі засудженими неповнолітніми. *Девіантна поведінка неповнолітніх: проблеми, пошуки, рішення* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 30 листоп. 2005 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. С. 228–230.

364. Кримінально-виконавчий кодекс України : науково-практичний коментар / Степанюк А. Х. та ін.; за заг. ред. А. Х. Степанюка. 2-ге вид, переробл. і доповн. Харків : Одісей, 2008. 324 с.

365. Кримінально-виконавче право України : підручник / Джужа О. М. та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Атіка, 2010. 752 с.

366. Стручков Н. А. Проблемы науки исправительно-трудового права в свете нового исправительно-трудового законодательства. Москва : ВШ МВД СССР, 1972. 168 с.

367. Аванесов Г. А. Совершенствование системы изменения условий содержания осужденных по новому исполнительно-трудовому законодательству. *Труды Высш. шк. МВД СССР*. Вып. 29. Москва . 1971. С. 82–88.

368. Гель А. П. Институт зміни умов тримання засуджених до позбавлення волі в межах однієї виправної колонії: питання ефективності. *Сучасна наука* –

пенітенціарній практиці : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 24 жовт. 2013 р.) / відп. ред. І. М. Копотун, С. Г. Стеценко. Київ : Інститут кримінально-виконавчої служби, 2013. С. 89–93.

369. Уткин В. А. Ресоциализация и прогрессивная система. *Новый юрид. журнал*. 2012. № 3. С. 53–60.

370. Васильев А. И. Проблемы совершенствования правового регулирования наказания в виде лишения свободы : учеб. пособ. Рязань : РВШ МВД СССР, 1982. 72 с.

371. Пузирьов М. С. Реалізація виправними колоніями принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний стро : монографія / ред. І. Г. Богатирьов. Київ : Дакор, 2014. 300 с.

372. Высотина Л. А. Педагогические основы процесса исправления и перевоспитания осужденных в ИТУ. Москва : Юрид. лит., 1977. 200 с.

373. Советское исправительно-трудовое право : учебник / под ред. Н. А. Стручкова, Ю. М. Ткачевського. Москва : Юрид. лит, 1983. 352 с.

374. Богатирьов І. Г. Українська пенітенціарна наука : монографія. Донецьк : ДДУ ВС, 2008. 318 с.

375. Богатирьов І. Г., Царюк С. В. Кримінально-виконавчі засади виконання та відбування кримінальних покарань у виправних колоніях максимального рівня безпеки : монографія. Чернігів : Чернігівські обереги, 2010. 210 с.

376. Царюк С. В. Кримінально-виконавча характеристика засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Донецьк, 2009. 230 с.

377. Колб О. Неналежне вивчення особи злочинця – одна із детермінант вчинення злочинів у місцях позбавлення волі. *Юридична Україна*. 2005. № 3. С. 69–72.

378. Дмитриев Ю. А., Казак Б. Б. Пенитенциарная психология. Ростов на Дону : Феникс, 2007. 688 с. / Юридическая психология. URL. <http://yurpsy.com/files/ucheb/penit2/penit.htm> (дата обращения: 10.10.2018).

379. Правила застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Військової служби правопорядку у Збройних Силах України під час здійснення службових обов'язків : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.01.2013 № 83 / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/83-2003-п> (дата звернення: 14.02.2017).

380. Інструкція про порядок і умови відбування арешту засудженими військовослужбовцями : Наказ М-ва оборони України від 26.02.2002 № 81. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0357-02> (дата звернення: 14.02.2018).

381. Ніколаєнко Т. Б. Особливості забезпечення нормативно-правового регулювання диференційованих умов тримання засуджених військовослужбовців на гауптвахті. *Правова держава*. 2017. № 25. С. 160–167.

382. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями від 30.08.1955. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_212 (дата звернення: 28.06.2017).

383. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Манделлы) : Резолюция E/CN.15/2015/L.6/Rev.1 от 21.05.2015 / Веб-сайт ООН. URL: https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/CCPCJ_Sessions/CCPCJ_24/resolutions/L6_Rev1/ECN152015_L6Rev1_r_V1503587.pdf (дата обращения: 28.06.2017).

384. Інструкція про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : затв. Наказом Міністра оборони України від 10.04.2009 № 170 / Головний правовий портал України. LIGA: ZAKON. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE16454.html (дата звернення: 20.03.2018).

385. Ніколаєнко Т. Б. Зміна умов тримання засуджених військовослужбовців при відбуванні покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні: проблеми нормативного регулювання та шляхи їх вирішення. *Юрид. вісн. Повітряне і космічне право*. 2016. № 3 (40). С. 170–176.

386. Ніколаєнко Т. Б. Окремі питання нормативного регулювання режиму виконання та відбування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні. *Правова держава*. 2016. № 21. С. 226–233.

387. Астемиров З. А. Трудовая колония для несовершеннолетних. Москва : Юрид. лит, 1969. 120 с.

388. Галкин В. М. Система поощрений в уголовном праве. *Советское государство и право*. 1977. № 2. С. 91–96.

389. Яковець І. С. Умовно-дострокове звільнення та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким : монографія. Харків : Право, 2012. 212 с.

390. Ніколаєнко Т. Б. Забезпечення безпеки засуджених військовослужбовців при відбуванні покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 2. С. 148–151.

391. Толкаченко А. А. Правовые основы исполнения уголовных наказаний, применяемых к военнослужащим : дис. ... д-ра. юрид. наук: 20.02.03. Москва, 1997. 490 с.

392. Градецький А. В. Особливості карально-виховного впливу на засуджених, колишніх суддів та співробітників правоохоронних органів, які відбувають покарання у виді позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2010. 228 с.

393. Рябинин А. А. Исправительно-трудовое (уголовно-исполнительное) право Российской Федерации. Москва : Юрист, 1995. 208 с.

394. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 548-XIV / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14> (дата звернення: 10.10.2018).

395. Ніколаєнко Т. Б. Особливості нормативного регулювання суспільно-корисної праці як одного із основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених військовослужбовців до тримання у дисциплінарному батальйоні. *Юридична наука в XXI столітті: перспективні та пріоритетні напрями досліджень* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 13-14 травн. 2016 р.). Запоріжжя : ЗНУ, 2016. С. 118–123.

396. Ніколаєнко Т. Б. Окремі аспекти визначення ступеня суспільної небезпеки особи військовослужбовця при призначенні покарання. *Верховенство*

права та правова держава : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 21–22 жовт. 2016 р.). Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2016. С. 129–131.

397. Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : Указ Президента України від 8.11.2012 № 631/2012. *Офіц. вісн. України*. 2012. № 87. Ст. 3531.

398. Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі / уклад. С. Скоков, Ю. Олійник, О. Янчук. Київ : Леся, 2002. 312 с.

399. Тихонов А. А. Меры поощрения и взыскания, применяемые к осужденным в исправительно-трудовых колониях. Киев : РИО МВД УССР, 1980. 139 с.

400. Ткачевский Ю. М. Советское исправительно-трудовое право : учеб. пособие. Москва : Издательство Моск. ун-та, 1971. 232 с.

401. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: закон від 23.12.1993 № 3781-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12> (дата звернення: 14.06.2018).

402. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : навч. посіб. / В. С. Ковальський та ін.; відп. ред. Я. Кондратьєв. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 320 с.

403. Організація судових та правоохоронних органів : підруч. для студентів юрид. спец. вищ. навч. закл. / Марочкін І. Є. та ін.; за ред. І.Є. Марочкіна і Н. В. Сібільової. 2-ге вид., переробл. і доповн. Харків : Одиссей, 2011. 376 с.

404. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» : Указ Президента України від 24.09.2015 № 555/2015. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/555/2015> (дата звернення: 20.09.2017).

405. Скиба П. П. «Будівництво і розвиток» Збройних сил України або як пройти шлях від воєнної організації держави до з'єднання. Славута . 2013. 269 с.

406. Ніколаєнко Т. Б. Окремі проблеми відбування покарання у виді позбавлення волі щодо військовослужбовців. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. № 77. С. 136–146.

407. Беца О. В. Європейський досвід гуманізації кримінального судочинства. *Вісник Центру суддівських студій*. 2004. № 2–3. С. 15–26.

408. Вербенський М. Г. Гуманізація виконання покарань в Україні. *Вісник Центру суддівських студій*. 2004. № 2–3. С. 6–9.

409. Закалюк А. П. Ідеї гуманізму і сучасна практика кримінальних покарань. *Вісник Центру суддівських студій*. 2004. № 2–3. С. 12–14.

410. Маляренко В. Т. Гуманізація кримінального покарання. *Вісник Центру суддівських студій*. 2004. № 2–3. С. 3–5.

411. Штефан Гасс, Базель Ландшафт, Даніель Нолль Призначення покарання та санкції у системі права Швейцарії. *Вісник Центру суддівських студій*. 2004. № 2–3. С. 27–37.

412. Вихров А. А. Военно-правовая идеология США (Теоретико-правовой анализ) : дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01. Санкт Петербург, 1996. 458 с.

413. Вихров А. А. Военно-уголовное право США, его реакционная сущность : автореф. дис. на соискание. учен. степени. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Москва, 1973. 22 с.

414. United States Disciplinary Barracks U.S. Army / United States Army Combined Arms Center. URL: <http://www.webcitation.org/6DwnD3lpX> (дата звернення: 20.09.2017).

415. Ансель Марк. Новая социальная защита (Гуманистическое движение в уголовной политике) / пер. с франц. Н. С. Лапшиной; под ред. А. А. Пионтковского. Москва : Прогресс, 1970. 312 с.

416. О дополнении и изменении Основных начал уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик и Положения о Военных трибуналах и военной прокуратуре : Постановление ЦИК и СНК СССР от 23 мая 1928 г. *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–*

1952 г. / ред. И. Т. Голяков. Москва : Государственное изд-во юрид. лит., 1953. С. 238–239.

417. С объявлением положений о штрафных батальонах и ротах и штатов штрафного батальона, роты и заградительного отряда действующей армии : приказ Народного Комиссара Обороны СССР от 28.09.1942 № 298 / Лит.Мир – Электронная библиотека. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=315299&p=86> (дата обращения: 20.09.2017).

418. History of Boot Camps / Boot Camp & Military Fitness Institute Information & knowledge sharing for fitness enthusiasts & professionals. URL: <http://bootcampmilitaryfitnessinstitute.wordpress.com/what-are-boot-camps/history-of-boot-camps/> (дата звернення: 20.09.2017).

419. Стаднік В. В. Виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх : дис. ... канд. юрид наук: 12.00.08. Львів, 2017. 262 с.

420. Яковець І., Автухов К., Таволжанський О. Виправлення засуджених через застосування кримінальних покарань: реалії та перспективи. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані* : монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова. Миколаїв : Іліон, 2016. С. 126–162.

421. Борисов Э. Т. Основания условно-досрочного освобождения и замены наказания более мягким : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Москва, 1969. 15 с.

422. Романов М. В. Виправлення засуджених до позбавлення волі як результат діяльності системи виконання кримінальних покарань. *Проблеми злочинності: республік. міжвід. наук. зб.* / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2008. Вип. 9. С. 190–198.

423. Костюк Г. С. Учебно-воспитательный процесс и психическое развитие личности / под ред. Л. Н. Проколиенко; сост. В. В. Андриевская, Г. А. Балл, А. Т. Губко, Е. В. Проскура. Киев : Рад. шк., 1989. 608 с.

424. Резніченко Г. С. Особливості виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі щодо засуджених жінок : монографія. Одеса : ОДУВС, 2009. 173 с.

425. Арнаутова В. В. Соціально-психологічне забезпечення соціалізації вихованців закритих освітніх закладів : дис. .. канд. психол. наук: 19.00.05. Северодонецьк, 2016. 259 с.

426. Бандурка А. Теория социального научения. Санкт Петербург : Евразия, 2000. 320 с.

427. Ващенко І. В. Формування моральної поведінки як напрям віктимологічної профілактики. *Соціальна психологія: Український науково-практичний журнал*. 2009. Спец. вип. С. 155–163.

428. Ковалев А. Г. Психологические основы исправления правонарушителя. Москва : Юридич. литер., 1968. 136 с.

429. Роджерс К. Клиентоцентрированный/человекоцентрированный подход в психотерапии. *Вопросы психологии*. 2001. № 2. С. 48–59.

430. Тарабрина С. Е. Исправительные программы для осужденных к лишению свободы: зарубежный и отечественный опыт : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Рязань, 2004. 234 с.

431. Ніколаєнко Т. Б. Особливості організації соціально-виховної роботи із засудженими військовослужбовцями під час відбування покарання у виді позбавлення волі. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 5/2. С. 115–120.

432. Кількість безробітних та вакансій на кінець I півріччя 2016 р. : Статистична інформація Державної служби зайнятості / Офіц. веб сайт Державної служби зайнятості. URL: <http://www.dcz.gov.ua/control/uk/statdatacatalog/list> (дата звернення 20.02.2017).

433. У 2018 році служба зайнятості широко запровадить у роботі «кейс-менеджмент» та запустить новий сайт / Офіц. веб-сайт Державної служби зайнятості. URL: <https://www.dcz.gov.ua/novyna/u-2018-roci-sluzhba-zaynyatosti-shyroko-zaprovadyt-u-roboti-keys-menedzhment-ta-zapustyt> (дата звернення: 14.06.2018).

434. Щодо надання послуг державної служби зайнятості безробітним з числа військовослужбовців, які брали участь в АТО : Статистична інформація Державної

служби зайнятості / Офіц. веб сайт Державної служби зайнятості. URL: <http://www.dcz.gov.ua/control/uk/statdatacatalog/list> (дата звернення: 20.02.2017).

435. Майже 10 тисяч учасників АТО офіційно безробітні / Українські національні новини. Інформаційне агентство. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1703001-mayzhe-10-tisyach-uchasnikiv-ato-ofitsiyno-bezrobitni> (дата звернення: 10.09.2018).

436. Пропозиції до пріоритетів діяльності Державної пенітенціарної служби України на 2016 рік / Офіц. веб-сайт Кримінально-виконавчої служби. URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/category/628080> (дата звернення 07.12.2016).

437. Петренко П. Д. Міністерство юстиції провело першу відкриту колегію за участю представників усіх структурних підрозділів / Офіц. веб-сайт М-ва юст. України. URL: <http://old.minjust.gov.ua/news/49273> (дата звернення: 25.09.2017).

438. Реформи пенітенціарної системи / Офіц. веб-сайт М-ва юст. України. URL: <https://www.slideshare.net/minjust/reform-concept-offical-18052016> (дата звернення: 23.09.2017).

439. Simon P. Individualisation de la peine et lutte contre la récidive au coeur du projet de réforme pénale / Societe. URL: http://www.lemonde.fr/societe/article/2013/08/31/individualisation-de-la-peine-et-lutte-contre-larecidive-au-coeur-du-projet-de-reforme-penale_3469294_3224.html (дата звернення: 23.09.2017).

440. Яковець І. С. Досвід виконання кримінальних покарань Королівства Норвегії та доцільність його впровадження в Україні. *Держава і право*. 2013. Вип. 60. С. 362–368.

441. U.S. Constitution 13 th Amendment / Cornell Law School. Legal Information Institute. URL: <http://www.law.cornell.edu/constitution/amendmentxiii> (дата звернення: 23.09.2017).

442. Вики Пелаес. Тюремная индустрия в США: большой бизнес или новая форма рабства? *Неволя*. 2008. № 15. URL: http://index.org.ru/nevol/2008-15/usturma_n15.html (дата звернення: 23.09.2017).

443. Презентація Міністерства юстиції щодо пенітенціарної реформи, представленої на спільній колегії МВС та Міністерства юстиції «Від нової поліції до нової юстиції та безпеки громадян» від 10.02.2016 / Slide Share. URL: <http://www.slideshare.net/minjust/p-58095593> (дата звернення: 23.09.2017).

444. Doing Time at Leavenworth / About.com US Military. URL: <http://usmilitary.about.com/od/justicelawlegislation/a/leavenworth.htm> (дата звернення: 23.09.2017).

445. Яковець І. С. Приватні в'язниці: чергові граблі чи рятівне коло для України. *Юрид. вісн. України*. 2015. № 17/18. С. 17–18.

446. Порядок організації виробничої діяльності та залучення засуджених до суспільно корисної праці на підприємствах виправних центрів, виправних та виховних колоній Державної кримінально-виконавчої служби України : Наказ М-ва юстиції України від 03.01.2013 № 26/5. *Офіц. вісн. України*. 2013. № 5. Ст. 182.

447. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила І. Рекомендація № R (87) 3 Комітету Міністрів держав-учасниць щодо Європейських в'язничних правил від 12.02.1987 / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_032/ed19870212/page (дата звернення: 20.09.2017).

448. Європейські пенітенціарні правила – 1 : Рекомендація № R (2006) 2 Комітету Міністрів держав-учасниць. Прийнято Комітетом Міністрів 11 січня 2006 року на 952-й зустрічі Заступників Міністрів. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_032 (дата звернення: 20.09.2017).

449. Бандурка А. М., Литвинов А. Н. Реформирование уголовно-исполнительной политики Украины в контексте европейского выбора. *Сучасні проблеми та тенденції розвитку кримінально-виконавчого права в Україні* : зб. матеріалів всеукр. наук.-практ. семінару (Харків 20 листоп. 2015 р.). Харків : ХНУВС, 2015. С. 7–10.

450. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 20.06.2017).

451. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_043 (дата звернення: 20.06.2017).

452. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення 20.06.2017).

453. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_085 (дата звернення: 20.06.2017).

454. Резолюція A/RES/65/230 «Дванадцятий Конгресс Організації Об'єднаних Націй по предупреждению преступности и уголовному правосудию» от 21.12.2010 / Веб-сайт ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/526/36/PDF/N1052636.pdf?OpenElement> (дата обращения: 28.06.2017).

455. Правила Нельсона Манделы. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными / сост. А. П. Букалов. Харьков : Издательство права человека, 2015. 40 с.

456. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй у відношенні заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) : прийняті Резолюцією 45/110 Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1990. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_907 (дата звернення 20.06.2017).

457. О некоторых мерах наказания, альтернативных лишению свободы: Резолюция Кабинета Министров Совета Европы от 9.03.1976 № (76) 10. *Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью*. Москва : СПАРК, 1998. С. 264–265.

458. Об обращении с военнопленными: Женевская конвенция от 12.08.1949 / Веб-сайт ООН. Конвенции и соглашения. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_prisoners_1.shtml (дата обращения: 20.06.2017)

459. Харитонов Є. О. Проблеми правової адаптації у контексті євроінтеграційних прагнень України. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 19 трав. 2017 р.): У 2-х т. Т. 2 / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Гельветика, 2017. 848 с.

460. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Ратифікована Законом України «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» від 16.09.2014 № 1678-VII. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011/print1515566541222706 (дата звернення: 20.04.2018).

461. Проект Закону «Про Військову поліцію» від 21.01.2015 № 180. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc_4_1?pf3_511=53648 (дата звернення: 21.06.2017).

462. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 19.10.73. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 21.06.2017).

463. Ніколаєнко Т. Б. Норми міжнародного регулювання в сфері призначення та відбування покарань відносно військовослужбовців. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 2017. № 4. С. 77–87.

464. Богатирьов І. Г, Копотун І. М., Пузирьов М. С. Порівняльне кримінально–виконавче право : навч. посіб. / за заг. ред. І. Г. Богатирьова. Київ : Інститут кримінально-виконавчої служби, 2013. 140 с.

465. Загальна теорія держави і права : підруч. для студентів юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2010. 584 с.

466. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 583 с.

467. Машков А. Д. Теорія держави і права. Київ : Дакор, 2015. 491 с.

468. Ніколаєнко Т. Б. Порівняльний аспект дослідження законодавства зарубіжних країн щодо нормативності врегулювання кримінальної відповідальності військовослужбовців. *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 17. С. 57–71.

469. Уголовный кодекс Республики Болгария / науч. ред. А. И. Лукашова, пер. с болг. Д. В. Милушева, А. И. Лукашова, вступ. ст. И. И. Айдарова. Санкт Петербург : Юридический центр Пресс, 2001. 298 с.

470. О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года : указ Президента Республики Казахстан от 24.08.2009 № 85 / Эдилет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов. URL: <http://adilet.zan.z/rus/docs/U090000858> (дата обращения: 15.07.2017).

471. О внесении изменений и дополнений в Концепцию правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, утвержденную указом Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858 : указ Президента Республики Казахстан от 16.01.2014 № 731 / Эдилет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000731#25> (дата обращения: 15.07.2017).

472. Хавронюк Н. И. Экспертный комментарий к Концепции проекта Уголовного кодекса Республики Казахстан и проекту Уголовного кодекса Республики Казахстан от 22 августа 2012 г. / LPRS. Центр исследований правовой политики. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31281852#pos=5;-195 (дата обращения: 15.07.2017).

473. Головки Л. В. Анализ Концепции проекта Уголовного кодекса Республики Казахстан / ЗАКОН. KZ. Центр исследование правовой политики. LPRS. URL: https://www.zakon.kz/4480131-analiz-koncepcii-proekta-ugolovnogo.html#_ftn2 (дата обращения: 15.07.2017).

474. Концепция проекта Уголовного кодекса Республики Казахстан (новая редакция) / Институт современного развития. Центр правовых и экономических исследований. LECS-ЦЕНТР. URL: http://www.lecs-center.org/index.php?option=com_content&view=article&id=263%3Adraft-concept-cc-kazakhstan&catid=34&lang=ru (дата обращения: 15.07.2017).

475. Ніколаєнко Т. Б. Нормативність врегулювання системи покарання з виключністю їх застосування до військовослужбовців у країнах різних правових систем. *Безпека людини, суспільства, держави* : матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 70-річчю д. ю. н, професора Валерія Олександровича Глушкова (Київ, 28 жовт. 2017 р.). Київ : Київ. кооператив. ін.-т бізнесу і права, 2017. С. 205–210.

476. Ніколаєнко Т. Б. Система покарань військовослужбовців у країнах різних правових систем: особливості регулювання. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки в оборони України* : тези X Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 2 листоп. 2017 р.). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2017. С. 219–220.

477. Ніколаєнко Т. Б. Питання розвитку військової юстиції в частині поглядів кримінально-правових та кримінально-виконавчих аспектів. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : тези II Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 2 берез. 2018 р.). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2018. С. 192–193.

478. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо гуманізації порядку та умов виконання покарань : Закон України від 06.09.2016 № 1488-VIII. *Відом. Верховної Ради України*. 2016. № 42. Ст. 700.

479. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо вдосконалення порядку застосування до засуджених заходів заохочення і стягнення : Закон України від 06.09.2016 № 1487-VII. *Відом. Верховної Ради України*. 2016. № 42. Ст. 699.

480. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності : Закон України від 15.11.2011 № 4025-VI / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4025-17> (дата звернення: 20.06.2018).

481. Лемешко О. М., Стрілець Б. В. Зміни до Кримінального кодексу України в контексті гуманізації відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності. *Вісн. Луган. держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2013. № 4. С. 293–305.

482. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження інституту кримінальних проступків від 28.02.2012 № 10126. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=42706 (дата звернення: 20.06.2018).

483. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо введення інституту кримінальних проступків від 03.03.2012 № 10146. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=42733 (дата звернення: 20.06.2018).

484. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України від 16.04.2014 № 4712. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50664 (дата звернення: 20.06.2018).

485. Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 № 654-р / Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=250287747> (дата звернення: 20.10.2017).

486. Шершенькова В. А. Становлення та розвиток законодавства про військові злочини в радянській Україні (1919–1991 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Одеса, 2014. 20 с.

487. Про внесення змін до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» : Закон України від 27.03.2014 № 1169-VII. *Відом. Верховної Ради України*. 2014. № 20–21. Ст. 742

ДОДАТКИ

Додаток А

ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ СТОСОВНО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В РЕТРОСПЕКТИВІ: ВІД ВИТОКІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

Становлення та розвиток законодавства про кримінальну відповідальність на теренах сучасної України охоплює багатомісячний період. Ще з появою перших об'єднань людей, формуванням племінної організації суспільства виникає потреба регулювати їх поведінку. Але з розвитком суспільних відносин, зміною кліматичних умов і необхідністю освоєння нових територій зароджуються перші збройні конфлікти, розв'язання яких визначається силами загального характеру. Проте з часом цього стає замало. Постає питання їх фаховості. Общини починають виховувати й утримувати у своєму середовищі так званих спеціалістів – захисників своїх територій. Правова основа їх існування зумовлюється межами звичаю. Водночас поступове зосередження в родових групах і племінній верхівці надлишку продуктів стало підґрунтям соціальних суперечок. Започатковується військова аристократія. З'являються професійні воїни. Проте узгодженості в регулюванні їх діяльності за строкатості та різноманітності бракує. З виникненням перших державотворень діяльність таких воїнів отримує правове поле свого існування та аспекти його нормативного регулювання¹.

На території сучасної України ними постали скіфські племена². У створенні класового суспільства та рабовласницької держави воїни Скіфії відігравали неабияку роль. Високий рівень організованості та дисциплінованості відрізняв їх від попередніх воїнів. Жоден народ, засвідчували Геродот і Фулідід, не міг з ними зрівнятися у єдності. Постійне ведення оборонних чи загарбницьких війн потребувало повсякчас підготовки та вдосконалення методів і засобів ведення воєн. Водночас правові питання їх діяльності вирішувалися у звичайному порядку, здебільшого відбиваючись у культових обрядах³. І хоча писемного джерела, яке б регулювало правовідносини скіфів у конкретній галузі ще не було, у літописах згадуються види діянь, порушення яких потребувало застосування конкретного покарання. Першість посідає визначення поняття злочину⁴. Як заподіяння шкоди окремій особі окреслювалися найнебезпечніші кримінальні діяння. За їх вчинення суддя застосовував покарання за браком чітко визначеної системи будь-яке від смертної кари (через відрубання голови або спалення живцем), калічення, вигнання за межі, відрубання правої руки до майнових. Специфічність їх застосування до воїнів не передбачалася, хоча чинні були звичаї⁵.

За часів Київської Русі регулювання таких відносин визначається диференціацією відповідальності залежно від соціального становища особи. Це привілеї для представників князівського кола та феодалної знаті, чие життя, здоров'я та майно стають у пріоритеті. Чим вищий стан, тим вищий і захист. Але водночас для єдності утримання земель, боронення кордонів, розширення територіальних просторів в Європі князівській владі потрібні були належні воєнні сили – княже військо (дружина). Задля цього на їх утримання не шкодували ані коштів, ані майна, ані влади⁶. Вони підлягали посиленню засобам державного захисту. За посягання на їхнє життя, здоров'я, майно, честь, гідність покарання збільшувалися в рази. Починаючи від бояр і до тіунів таке становище було привілейованим. Княжа

¹ Ніколаєнко Т. Б. Зародження права на українських землях періоду становлення суспільства. *Бюл. М-ва юстиції України*. 2014. № 6. С. 153, 154.

² Історія українського права : навч. посіб. для вищ. навч. закладів / Безклубий І. А., Вовк О. Й., Гриценк І. С. та ін. Київ : Грамота, 2010. С. 15.

³ Геродот. *Історія в дев'яти книгах* / пер. Г. А. Стратоновського, под общ. ред. С. Л. Утченко. Ленинград : Наука, 1972. Книга IV : Мельпомена. П. 64–69. С. 15. URL: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1269004000>.

⁴ Гавриленко О. А. *Історія держави і права України: стародавня доба* : навчальний посібник. Харків : ХНУВС, 2011. С. 10.

⁵ Ніколаєнко Т. Б. Звичаєве право скіфської держави. *Бюл. М-ва юстиції України*. 2014. № 8. С. 55.

⁶ Ніколаєнко Т. Б. Соціально-правовий статус княжої дружини періоду Київської Русі. *Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ*. 2015. № 1 (94). С. 280–282.

дружина поділялася на старшу (бояри, великі землевласники, впливові люди в суспільстві, що засідали в нижній раді та впливали на постанови князя) та на молодшу (отроки, датські, боярські (милошники), а також прирівняні до них князівські службовці – огнищанини, княжі тіуни, мечники)⁷. Її засоби захисту та ієрархія покарань не відображала певної особливості⁸.

З другої половини XIV ст., із приєднанням українських земель до складу Великого князівства Литовського, привілейованість військових закріплюється вже в їхніх правах і звичаях⁹. Порівняно з іншими групами населення, вони отримують виняткові права. Із їх розширенням закріплюється такий вид покарання (ув'язнення), як нятство (за привілеями Київськими (1471 р.) і Волинськими (1457 р.). Винного, зважаючи на його статус, тримали у спеціальних місцях (підвалинах башт, ямах чи наземних частинах веж). Найнижчі верстви населення перебували винятково в підземному місці. Умови там були тяжкими і ганебними. Саме приміщення нагадувало яму чи невеликий підвал площею до двох квадратних метрів, без вікон, освітлення та засобів для нормального існування. Тримались вони милостинями та подаваннями. Особи вищого соціального статусу перебували у верхніх частинах вежі – наземних тюрмах з кращими умовами тримання. Урегулювання інших виконавчих аспектів їх застосування на той час ще не мало місця. Разом із тим притягував до відповідальності представників привілейованого стану винятково центральний суд. Київський воєвода мав лише право встановлювати покарання для подальшого розгляду справи вищим судом і брати заруку як спосіб забезпечення виконання вироку (внесення відповідних коштів на рахунок суду). Тільки князь міг карати або звільняти від покарання. Якщо винний вчиняв новий злочин, кошти заруки переходили до суду чи у скарбницю князя. Позбавлення волі виступало, ймовірно, не видом кримінального покарання, а засобом утримання особи до вирішення справи судом¹⁰.

Надання певних прав і привілеїв шляхтичам водночас зобов'язувало останніх служити Великому князівству Литовському та Польському королівству. За відмову у службі відбиралося все. Хто мав землю, змушений був «повнити військову службу; а хто у війську не служить, тому землю відбирають. Щоб мати якнайбільше військо, литовський уряд щедро роздавав землі охочим служити у війську. Це поширювалось на всі суспільні верстви, від князів і панів до дрібних бояр, міщан, церковних людей і навіть селян. Ціле населення мало бути зв'язане в одну воєнну організацію»¹¹. Задля цього прирівнювали українську шляхту до польської та литовської за їх правами. Як і за положеннями Руської Правди, їх правовий статус переважав. Становість відображалась у посиленні засобах захисту кримінальною репресією. У разі вбивства шляхтича особами нижчих станів до винних застосовувалася смертна кара. Якщо шляхтича позбавляв життя рівний йому, то останній підлягав четвертуванню чи посадженню на палю, позбавленню честі, а родині вбитого виплачувався штраф – головщина. Якщо вбивць-шляхтичів було кілька, всі вони визнавалися винними, а смертю карався лише один (за вибором обвинувачів), решта – засуджувалися до тюремного ув'язнення з виплатою головщини.

У разі вбивства простолюдина питання вирішувались дещо по-іншому. Коли шляхтич безпідставно вбив простолюдина і був затриманий на місці вчинення злочину, він підлягав смертній карі без виплати головщини: «такий шляхтич за слушним доводом має бути смертю, окрім виплати головщини, покараний»¹². Доказом його вини були шість свідків, двоє з яких обов'язково шляхтичі. За відсутності таких дозволялися три свідки із простого звання та сплата шляхтичем головщини, розмір

⁷ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.; упоряд. Б. З. Якимович. 4-те вид., змін. і доповн. Львів : Світ, 1992. С. 18.; Полное Собрание Русских Летописей : 64 книги. Москва ; Санкт Петербург : Типография Александрова, 1775–2007. Т. 1: Лаврентьевская летопись. Вып. 1. Повесть временных лет. 2-е изд. Ленинград : Издательство Акад. наук СССР, 1926–1928. С. 340.

⁸ Ніколаєнко Т. Б. Кримінальна відповідальність княжої дружини за Руською Правдою : злочини та покарання. *Універ. наук. зап.* 2015. В. 1 (53). С. 176, 177.

⁹ Лашенко Р. М. Лекції по історії українського права. Київ : Україна, 1998. С. 164.

¹⁰ Ніколаєнко Т. Б. Кримінально-правові та кримінально-виконавчі аспекти становлення та розвитку кримінального покарання «Тримання в дисциплінарному батальйоні» від витоків до початку XX століття. *Наук. пр. Нац. ун-ту «Одеська юридична академія»*. Т. XVI / ред. кол.: М. В. Афанасьєва (голов. ред.) та ін. Одеса : Юрид. літ., 2015. С. 287, 288.

¹¹ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). С. 137.

¹² Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. літ., 2004. Арт.1 розд. 12, с. 308.

якої безпосередньо залежав від стану потерпілого: «панцирному слугі – шістдесят кіп грошей, путному слугі – п'ятдесят кіп грошей, бортнику – сорок кіп грошей, тяглій людині – двадцять п'ять кіп грошей, челяднику домовому отчизному або полоненику – двадцять кіп грошей, а жонам їхнім – подвійно»¹³. Аналогічно вирішувалось і в разі, коли шляхтича не було затримано на місці вчинення злочину.

Установлення відповідальності шляхти за вбивство простолюдина та збільшення головщини за таке діяння – доволі прогресивний крок у кримінальному праві XVI ст. Хоча процесуальний порядок доведення його вини вкрай складний, проте був закладений певний захист життя простих людей від самовладності представників привілейованих станів. Захист здоров'я шляхтича також здійснювався за принципом права привілею. Якщо шляхтич заподіяв каліцтво іншому шляхтичу, то він карався тим самим способом з оплатою головщини. Якщо тілесні ушкодження призвели до втрати мовлення, функцій органів, Литовські статuti передбачали, крім сплати головщини, ще й тюремне ув'язнення. При заподіянні шкоди здоров'ю шляхтича простолюдином останній втрачав руку, каліцтва – позбавлявся життя: «а якби хто з тих станів простих шляхтича або шляхтянку побив, поранив, такий відняттям руки покараний бути має. А якби руку, ногу відтяв або який інший член покалічив, за те має смертю покараний»¹⁴.

За протилежних умов, коли каліцтво заподіював шляхтич простолюдину, то становить відігравала свою роль: «якби шляхтич просту людину не вб'є, тільки поранив – грошовою виплатою, як і за вбивство має бути покараний»¹⁵.

Положення Литовських статутів захищали також честь, гідність та власність шляхти. За порушення інтересів привілейованих станів, законодавство встановлювало найтяжчі покарання: від штрафних санкцій, відшкодування збитків аж до смертної кари. Ці питання детально були проаналізовані у авторській статті «Кримінальна відповідальність української шляхти за статутами Великого князівства Литовського: злочини та покарання»¹⁶. Так, при наклепі на шляхтича особа піддавалася тюремному ув'язненню чи тілесному покаранню; якщо у шляхтича було викрадене цінне майно, винний піддавався смертній карі через повішання¹⁷.

Поряд із цим Литовські статuti окреслили особливості кримінальних покарань, застосовуваних до шляхтичів. За відсутності чіткості та визначеності, притаманних сучасній правовій системі, аналіз законодавства того часу дає можливість засвідчувати особливості окремих із них: смертної кари, штрафних санкцій (головщини, нав'язки), тюремного ув'язнення, вигнання та оголошення поза законом (виволання), позбавлення честі, відсторонення від посади, конфіскації.

За вчинення найбільш тяжких злочинів (політичних), як-от: бунт, державна зрада, втеча до ворожої землі та ін., передбачалася смертна кара, позбавлення честі, втрата майна (конфіскація). Метою таких покарань були ганьба злочинця, приниження його людської гідності, позбавлення пільг і привілеїв, посади. Конфіскація застосувалася лише до магнатів і шляхти із позбавлення їх права на спадщину навіть для нащадків злочинця.

За вчинення діянь, пов'язаних зі службою, так званих військових злочинів (наприклад, ухилення від несення військової служби, нез'явлення на призовний пункт, втеча з поля бою, дезертирство, приховування хорунжим нез'явлення на військову службу без поважних причин та ін.), передбачалось позбавлення честі та втрата права на землю, майно (конфіскація), усунення з посади, смертна кара, заковування в ланцюги. За такі злочини поряд зі смертною карою застосовувалося вигнання та оголошення поза законом (виволання). У разі такого покарання особа переставала існувати для закону як особистість. Її вигнання окреслювалося межами держави. Вона втрачала шляхетство, право на майно і змушена була переховуватися (здебільшого за кордоном). Від виволання повинні були відректися всі близькі люди. Допомога вигнанцю заборонялася під страхом покарання: «якби наші піддані переховували у своїх домах або мастках підозрілих людей, злочинців, розбійників, вигнаних із країни, або давали їм якісь поради, або допомагали, задаючи цим шкоди суспільству <...>, то винуватого має

¹³ Там само. Арт. 3 розд. 12, с. 309.

¹⁴ Там само. Арт. 39 розд. 11, с. 292; Статuti Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. II. Арт. 15 розд. 11, с. 378.

¹⁵ Статuti Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. III. Арт. 16 розд. 11, с. 277.

¹⁶ Ніколаєнко Т. Б. Кримінальна відповідальність української шляхти за статутами Великого князівства Литовського: злочини та покарання. *Вісн. Південного регіонального центру Нац. акад. правових наук*. 2015. № 3. С. 13–23.

¹⁷ Там само. С. 16, 17.

бути покарано так само, які і перелічених вище злочинців»¹⁸. Той, хто знав про його місцеперебування, повинен був негайно повідомити про це суд. Звільнити шляхтича від таких наслідків міг лише князь своїм охоронним листом – кглейтом. За винятком вчинення державної зради та образи маєстату «якби хто з якої-небудь причини з'їхав до землі якого сусіда нашого, за винятком землі неприязельської, такий поштивості, життя, ані маєтку не втрачає, єдине, має виправдатися перед тим, хто буде звинувачувати, і ласку нашу господарську знайде на кглейтом нашим» шляхтич міг його отримати¹⁹. Водночас покарання, як і звільнення за кглейтом, на відміну від минулих часів, застосовувалося винятково до винної особи. За нею вже залишалися всі її права, навіть права стану. Проте страх перед покаранням не полишав. Публічність його виконання було неначе необхідністю закарбувати в пам'яті людській як сам факт убивства, так і ім'я вбивці²⁰, а її звільнення за кглейтом – безпеку особі «а той кглейт наш на врядах скрізь, де такий буде знаходитися, а особливо у містах, на торгах і при костелах, має оголошуватися і прибиванням цидул сповіщати і дату виданням кглейту повідомляти. А те для того, аби собі тим кращу безпеку міг мати»²¹. Щодо самого ув'язнення, то воно закріплювало свої позиції. Конкретизується строк покарання (6, 12, 24, 46 тижнів та 6 місяців). В окремих злочинах він є умовою виконання певних обставин «має сидіти в ув'язненні, в замку нашому так довго, доки тими словами < > не вибачиться, а нав'язку сповна віддасть без призначення терміну, під виною»²². Окреслюються злочини, за які можливе його застосування (непокора «великокняжескому приговору», образа суддям чи в суді, а також погроза судді). Призначається як основне покарання (у зазначених вище випадках), додаткове (за заподіяння тілесних ушкоджень, напад і пограбування людей у костьолі та ін.) та як основне і додаткове в сукупності з іншими видами покарань: «за провину, що до чужої пуші стріляти ходив, має сидіти в ув'язненні у замку або у дворі нашому шість тижнів і не має бути відпущений з ув'язнення, аж доки за звіра не виплатить»²³. Застосовується до всіх категорій осіб. Проте щодо представників шляхетського стану його здійснювали в наземній частині замку, а простолюдина – у підземній чи навіть на розсуд пана: від тілесних покарань до смертної кари²⁴. Визначаються види ув'язнення: боргова кабала та довічна неволя. Порядок їх виникнення та припинення вперше набувають регламентування у правовому полі.

Статутами передбачалися й інші види покарань: вина, головщина, нав'язка, гвалт, шкода, ступінь відповідальності за які, аналогічно Руській Правді, залежав від стану потерпілого та розміру заподіяної шкоди. Водночас сплата штрафних санкцій шляхтичем була достатньо можливою, простолюдиною – доволі непомірною. У разі їх несплати особа підлягала смертній карі: «власність того злодія не могла би покрити відшкодування, тоді та вкрадена річ має бути даром повернута, а злодій на шибеницю»²⁵.

Таким чином, правовий аспект реалізації кримінальної відповідальності в період IX–XIV ст. зумовлювався соціальним становищем військових. Привілейовані верстви залишили свою перевагу. Щодо них уперше спостерігалася тенденція до нормативного регулювання кримінальної відповідальності за видами застосування покарань²⁶.

У подальшому, за існування козацтва, правове поле щодо цієї категорії осіб зазнало певних змін. Специфічні історичні умови виникнення Запорізької Січі та особливості життя козаків вплинули на цей процес. На тлі узурпації влади, створення спадкової аристократії відзначилася рівність серед усіх членів громади²⁷. Вона була на шляху повного ідеалу: «невідомого ні в давні, ні в середні, ні в нові віки; принцип рівності панував тут у всьому: під час загальних зборів, при виборах військової старини,

¹⁸ Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2002. Арт. 30 розд. 7, с. 261.

¹⁹ Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. III. Арт. 12 розд. 1, с. 54.

²⁰ Черкаський І. Поволення над трупом забитого. *Праці комісії для вивчення західньо-руського та українського права*. Вип. 1. Київ : ВУАН, 6, С. 98.

²¹ Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. III. Арт. 12 розд. 1, С. 54, 55.

²² Там само. Арт. 28 розд. 3, с. 97.

²³ Там само. Арт. 1 розд. 10, с. 259.

²⁴ Там само. Арт. 27 розд. 1, с. 282–284, арт. 23 розд. 12, с. 320, арт. 10 розд. 14, с. 337, 338.

²⁵ Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. I. Арт. 28 розд. 13, с. 297.

²⁶ Ніколаєнко Т. Б. Кримінальна відповідальність української шляхти за статутами Великого князівства Литовського: злочини та покарання. С. 20, 21.

²⁷ Ніколаєнко Т. Б. Особливості кримінальної відповідальності козаків та військової старшини за звичаєвим правом Запорізької Січі середини XVI ст.–середини XVII ст. *Право і суспільство*. 2015. № 5-2, Ч. 2. С. 185, 186.

січовому й паланковому управлінні. Ні знатність роду, ні станове походження, ні перевага віку не мали в Січі жодного значення: лише особисті якості, тобто відвага, досвід, розум, кмітливість, бралися до уваги» (переклад наш. – Т.Н.)²⁸. Навіть організаційна структура Запорізького війська не впливала на це. «Життя кошового отамана, як і решти старшин, мало чим відрізнялося від життя решти козаків: він перебував завжди в тому самому курені, в котрому був і до обрання кошовим, стіл і стара його були в тому ж курені, разом із козаками. Так було споконвіку»²⁹. Це мало своє відбиття і в правовому полі. Перебуваючи в небезпечних умовах Дикого Поля, згуртованість козаків потребувала спільних зусиль. Прагнучи до особистої свободи та незалежності, вони твердо стояли на сторожі своїх звичаїв. Не визнаючи попередніх законів (Литовських статутів, актів королівської влади, канонічного та магдебурзького права), єдиним джерелом права залишався звичай. Хоча і він не був позбавлений іноземного впливу. Запорізькі козаки запозичували з правових систем сусідніх народів і держав окремі правові норми, які відповідали їхнім потребам. Навіть за відсутності письмової форми фіксації особливості їх застосування мали своє місце. Насамперед це пов'язано з тогочасним державотворенням. Січова громада відзначилася войовничістю свого характеру. Між отаманом і підлеглими козаками не було розшарування на класи. «Батьківські» стосунки стримували наростання соціального конфлікту³⁰, а формальна відсутність привілеїв не викликала потреби у фіксації норм у писаній формі. Крім того, козацька старшина та «старики» (літні, заслужені козаки, які раніше посідали виборні посади і мали авторитет серед громади), були зацікавлені у збереженні усного права (стародавніх звичаїв) для трактування у власних інтересах³¹. Але водночас воно не було позбавлено притаманних для нього ознак.

Козацьке право окреслювало широке коло злочинів. Вчинення найтяжчих злочинів (убивство товариша, завдання побоїв, крадіжка та переховування викрадених речей тощо) каралось доволі суворо. Для досягнення максимальної дисципліни «злочинці, дезертири та всіляки пройдисвіти» засуджувались до страти. У боротьбі з внутрішніми та зовнішніми ворогами покарання визначалися досягненням мети свого призначення (кара злочинця, плата за вчинене, відшкодування збитків, залякування, перевиховання та розкаяння у вчиненому тощо), швидкістю та публічністю його виконання. Значні витрати на реалізацію і тривалість виконання суперечили військовому характеру запорізького товариства. До того ж публічність виконання передбачала ще й превентивну функцію. Це відбивалось і на системі покарань.

У товаристві практикувалися лише ті покарання, які можна було негайно виконати і що мали мінімальні витрати. Серед них: смертна кара (проста, кваліфікована), тілесні покарання (членушкодження, болючі, калічницькі), ганебні, майнові покарання, короткострокове позбавлення волі (свободи, честі, прав), вигнання.

За вчинення найнебезпечніших злочинів застосовували смертну кару. Найстрашнішою стратою було закопування злочинця живцем. Її застосовували лише в разі вбивства козаком свого товариша (вбивцю клали живим у труну разом з убитим й обох закопували в землю). Але якщо вбивця був хоробрим воїном і добрим козаком, його могли звільнити від цієї страшної страти, замінюючи її штрафом³².

Як нами зазначалося у авторській статті «Особливості кримінальної відповідальності козаків і військової старшини за звичаєвим правом Запорізької Січі середини XVI ст.–середини XVII ст.»³³, найпопулярнішою стратою в запорізьких козаків було забивання киями біля ганебного стовпа. Злочинця, зокрема крадія, приковували до стовпа і тримали впродовж трьох діб, доки він не сплатить кошти за вкрадену річ. За цей час кожному дозволялося підходити до винного, брати сухі дубові палиці

²⁸ История Новой-Сечи или Последнего Коша Запорожского: составлена из трех подлинных документов Запорожского сечевого Архива: в 3 ч. Ч. 1 / сост. А. Скальковский. Одесса : Типография А. Шульца. 1846. С. 120.

²⁹ Мышецкий С. И. История о казаках запорожских: в 3-ч. Ч. 1. Одеса : Печ. в Гор. тип. 1851. С. 90.

³⁰ Грозовський І. М. Звичаєве право Запорізьких козаків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 1998. С. 8

³¹ Грозовський І. М. Феномен козацького права. *Вісн. Акад. правових наук.* 1997. № 3 (10). С. 127, 128; История Новой-Сечи или Последнего Коша Запорожского: составлена из трех подлинных документов Запорожского сечевого Архива: в 3 ч. Ч. 1, С. 69; Иванов В. М. История держави і права України : підручник. Київ : Київ. ун-тет права НАН України, 2013. С. 160.

³² Мышецкий С. И. История о казаках запорожских: в 3-ч. Ч. 1. С. 57.

³³ Ніколаєнко Т. Б. Особливості кримінальної відповідальності козаків та військової старшини за звичаєвим правом Запорізької Січі середини XVI ст.–середини XVII ст. С. 182–191.

з голівками на кінцях, що лежали поруч, бити винного, лаяти, а то й пропонувати йому гроші. Залежно від сили ударів та їх напрямків козак міг сконати за добу. Після страти в нього забирали майно та передавали його у військо. Якщо злочинець лишався живий, він від своїх товаришів отримував гроші за мужність. В окремих випадках, за заслуги перед товариством чи за наявності пом'якшувальних обставин, винного залишали живим, обмежившись лише тілесними покараннями³⁴.

Іноді забиванням киями заміняли смертну кару. Водночас у винного відбирали худобу та рухоме майно. Хоча існування такої заміни спостерігалось ще в Литовських статутах: «хто за злодійство або якийсь інший злочин до покарання або до страти врядом суду посполитого засуджений був, але від цього покарання життя своє грішми відкупив, або його звільнено було від того покарання чи від страти <...>, або теж за злий свій вчинок побував у руках ката, такий кожен має бути позбавлений честі і поміж добримися людьми лицарськими не повинен більше привілеїв шляхетських вживати»³⁵.

Крім того, у запорізьких козаків практикували шибеницю, залізний гак та утоплення. Для залякування також застосували гостру палю або гострий кіл (називали ще «стовповою» смертю)³⁶. Під час зібрань визначався вид смертної кари. Під її дію міг потрапити будь-хто, навіть кошовий отаман³⁷.

Застосовувались і тілесні покарання. Задля дотримання військової дисципліни визначалися болісні та калічицькі покарання. Перші виконувались «на базарі», «біля стовпа», «під шибеницею», «на військовій сходці», були публічними та доволі жорстокими. Калічицькі застосовувались рідше, адже каліка не міг виконувати основний обов'язок запорізького козака (служити у війську) та відшкодовувати збитки товариству в цілому як досягнення мети покарання. Мали місце й ганебні покарання: приковування чи прив'язування винного до ганебного стовпа чи гармати (окремі науковці визначали ці покарання як короткострокове позбавлення волі). Практикували й посадження на дерев'яну кобилу, догану, громадський осуд (приниження гідності злочинця, аби надалі відвернути весь кош від злочинних дій), усунення з посади з позбавленням права надалі обиратися на керівну посаду в Запорізькій Січі (від кошового отамана до найменших урядовців).

Не визнаючи Литовських статутів, водночас козаки застосовували й покарання, притаманні цим нормам. Ідеться насамперед про вигнання. Незалежно від стану особи винний відлучався від громади (на певний строк чи безстроково), позбавлявся притулку та захисту на території Запорізької Січі. Виконувалось покарання публічно за участю ката, який вигнанням здійснював побиття у стовпа, відрізав ніс, вуха чи викидав ніздрі винному. Зумовлювалося це необхідністю завдання особі фізичних страждань за вчинене діяння, аби інші дотримувалися військової дисципліни³⁸. Слід зазначити, право козаків вирізняло відсутність судових виконавців. Козаки вважали себе благородними людьми, лицарями, яким не можна бруднити руки кров'ю безбройної жертви. Тому така роль покладалася на інших смертних.

Але з поступовим розшаруванням козацтва втрачається рівноправність, соціальна рівність у правовому полі. Панівна верхівка дбає лише про свої права, вольності та привілеї, а решта опиняється внизу ієрархічної системи³⁹. Регулювання правових відносин акцентується на привілейованості особи. Вчинені над особами вищого стану злочинні діяння починають вважатися кваліфікованими. Кара за них доволі висока⁴⁰. За порушення виконання обов'язків військової служби – у межах позбавлення честі, втрати майна та смертної кари: «а кто би тое делать дерзнул, того смертно – усечениемъ головы – казнить, а таковія оружья и припаси и все его пожитки взять въ казну государеву <...> а кто городъ или крепость непрятелю отдасть изменою <...> или непрятельское войско въ границу держави государевой

³⁴ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. Т. 1 Історія запорізьких козаків / пер. з рос. І. І. Сварника; упоряд., іл. О. М. Апанович. Львів : Світ, 1990. С. 151, 152; Історія Новой-Сечи или Последнего Коша Запорожского: составлена из трех подлинных документов Запорожского сечевого Архива: в 3 ч. Ч. 1. С. 176.

³⁵ Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. II. Арт. 33 розд. 11, с. 384.

³⁶ Записки Одесского Общества Истории и Древностей : в 33 т. Т. 6. Одесса, 1867. С. 646.

³⁷ Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. Одеса : Печ. в Гор. тип. 1842. С. 56.

³⁸ Ніколаєнко Т. Б. Особливості кримінальної відповідальності козаків та військової старшини за звичаєвим правом Запорізької Січі середини XVI ст.–середини XVII ст. С. 189, 190.

³⁹ Ніколаєнко Т. Б. Особливості призначення кримінальних покарань до козаків Гетьманщини. *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія : Юридичні науки*. 2015. Вип. 4. Т. 3. С. 33, 34.

⁴⁰ Яковлів А. Український Кодекс 1743 року «Права, по которм судится малороссийский народ». Його історія, джерела та системний виклад змісту. Мюнхен : Заграва, 1949. С. 150.

изменнически ввелъ, «...» такогого чести и имения лишивъ, четвертовать»⁴¹. Застосовують покарання, зокрема смертну кару (відрубання голови, четвертування, повішання, спалення живцем, заливання горла розтопленим свинцем, посадження на кіл, закопування живцем у землю чи підвішування за ребро на гак), на розсуд суду чи за вибором ката⁴². Але цей захід був радше винятком, ніж правилом. Цінність життя людини з домінуванням приватного інтересу впливали на це. Воля та бажання потерпілого (його родичів) бралася до уваги при призначенні та відбуванні покарання, хоча суд доволі часто самостійно приймав рішення.

Крім того, за вчинення деяких тяжких злочинів застосовувалось потрійне покарання. Позбавлення честі, втрата майна та особливі й надзвичайні мучення було такою практикою: «кто же свое с кимъ согласіе или какое злое умишленіе на здоровье и животь государевъ въ дело произвелъ, отъ чего воспоследовало бѣ вредное что здоровью и животу государеву, такогого, чести и всехъ именій лишивъ и особеннейшимъ, чрезъобычайнимъ мученіемъ безъ всякой пощади истязатвъ, казнить смертію»⁴³. Смертній карі піддавали всіх, незалежно від їх станової належності та службового становища. Але відчуття правди, необхідної справедливості потребували застосування жорстоких покарань. Відплата стала головним принципом: «за всякий член відрубаний і інші пошкодження і тому самому, хто це учинить, такий член відрубати або вибити». Досягнення загальної превенції та залякування інших «чтобы впредь воровать не дерзали»⁴⁴ практикувало привселюдне виконання покарання. До того ж використовувалося позбавлення волі. Судові вирокі окреслювали його здебільшого у виді арешту або ув'язнення. В одних випадках застосовувався «арестъ по состоянію дела», в інших – на розсуд суду «въ тюрьмъ или подъ арестом, где судъ укаженъ битъ». Чіткої регламентації на той час щодо його застосування ще не було, проте стан особи впливав на його прийняття. Якщо такими представниками були особи нижчого стану, то вони підлягали тюремному ув'язненню «в тюрьмі держать». До шляхтичів та осіб військового звання застосовували арешт, інколи його називають «армійський арешт»⁴⁵. Регулювання цього поняття ще не мало нормативного підґрунтя як такого. «Права, за якими судиться малоросійський народ» (далі – «Права...») визначали лише застосування арешту до злочинця шляхетського чи козацького походження (особи військового стану). Зокрема, до осіб, які заперечували походження шляхетсько-козацького стану, застосовували арешт. Але арешт чи в'язниця – визначав суд «по дѣлу и важности преступления, за которое кого в какую тюрьму или под арестъ дать надлежитъ»⁴⁶. Спеціалізованих місць для тримання військових ще не було. Виконання рішення здебільшого передбачало тримання особи «в крѣпости или гдѣ судъ повелитъ»⁴⁷. За загальним правилом, це – тюрми при судах та урядах. За вчинення тяжких злочинів особа відбувала покарання в нижній тюрмі (підземній частині в'язниці – «сподные»), за вчинення менш тяжких – у верхній її частині⁴⁸. Але військові трималися також у сараях, хатах при військових урядах, пушкарях чи в камерах при ратушах. Інколи таке покарання супроводжувалося «заковуванням в заліза», приковуванням до стовпа чи гармати. Практики застосування арешту для військових ще не було, проте можна говорити, що в цей період відбувається зародження військового арешту як покарання для військових.

Застосування позбавлення честі має місце і далі. Крім «політичної смерті» особи, представники шляхетсько-козацького стану втрачали права свого стану; понижувалась у статусі до простолюдина. А в разі вчинення злочинів по службі (військових злочинів) ще й підлягали втраті військового звання та чину.

⁴¹ Кистяківській А. Ф. Права, по котрымъ судится малоросійський народъ. Київ: Университет. тип. (І. І. Завадского), 1879. Пп. 7 і 8 арт. 2 гл. 3, с. 22, 23.

⁴² Ніколаєнко Т. Б. Кримінальні покарання Гетьманщини за «Правами, якими судиться малоросійський народ»: види, особливості виконання. *Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах*: тези доп. та повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. (Львів, 16 жовт. 2015 р.). Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2015. С. 190.

⁴³ Кистяківській А. Ф. Права, по котрымъ судится малоросійський народъ. Пп. 1 і 3 арт. 2 гл. 3, с. 20, 21.

⁴⁴ Історія держави і права України: підруч. для юрид. вищ. навч. закл. і фак.: у 2 ч. Ч. 1. / за ред. А. Й. Рогожина. Київ, Ін Юре. 1996. С. 243.

⁴⁵ Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ–ХХ ст.): навч. посіб. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка. 2013. С. 222.

⁴⁶ Кистяківській А. Ф. Права, по котрымъ судится малоросійський народъ. П. 6 арт. 23 гл. VII, с. 130.

⁴⁷ Там само. П. 2 арт. 9 гл. III, с. 35.

⁴⁸ Там само. П. 1 арт. 22 гл. VII, с. 124, 125.

Практика реалізації альтернативних видів покарань (конфіскація, головщина, плата за каліцтво, рани або «обиду», грошова покута та нав'язка за безчестя), як і раніше, базується на засадах приналежності особи до відповідного стану. Посилені заходи охорони кримінальною репресією залишаються за привілейованими станами⁴⁹.

З подальшими змінами в політичній та соціальній сферах життя української держави (Війська Запорізького), переходом її під протекторат Московського царства правова система нашої держави отримала «батьківську опіку». Законодавство Російської імперії просочилося в усі кутки України. Закони, артикули, маніфести регламентували норми українського права з подальшим скасуванням його самостійності. Це торкнулося й кримінального права. Для утримання абсолютної монархії Російська імперія потребувала дисциплінованого, освіченого та регулярного війська. Закон у системі військового будівництва стає засобом утвердження порядку.

Для внормування єдиних положень у сфері бойової, військово-адміністративної, військово-кримінальної та кримінально-виконавчої складової ухвалюється Статут військовий 1716 р. У цілісності регулювання порядку несення військової служби, аспектів матеріального та процесуального права стосовно регулювання адміністративних та кримінальних правовідносин отримує він гілку першості. Його частина II «Артикул військовий з коротким тлумаченням» постала ні чим іншим, як військово-кримінальним кодексом. Його норми систематизували комплекс кримінально-правових положень.

Військовослужбовці вперше визначались єдиним суб'єктом його регулювання (згодом дія цих норм поширилася й на цивільних осіб, але з обмеженням їх належності до військового відомства), хоча диференціація відповідальності залежно від належності до військових чинів також мала місце.

Злочини отримали градацію за систематизацією їх регулювання у сфері вчинення діянь проти порядку проходження військової служби та порушень загальнокримінального характеру.

Покарання дещо у видозміненому вигляді досягли мети свого призначення – залякування, де виправлення злочинця вирішувалося або його стратою, або формуванням почуття страху перед покаранням. Хоча на той час ще не існувало поділу на загальну та особливу частини законодавства, проте в описах (диспозиціях) артикулів (статей) простежується чіткість їх застосування.

Найбільш поширеними й далі були покарання у виді смертної кари. За ухилення від військової служби, порушення вартової служби, словесну образу фельдмаршала чи генерала та інші діяння військових піддавали розстрілу, колесуванню, четвертуванню, спалюванню живцем, іншим видам страт.

Застосовувалося позбавлення волі з триманням ув'язненого в тюрмі (фортеці), у гарнізонному місці під вартою чи арештом у профоса. Виконання покарання в частині регламентації його режиму покладалося винятково на розсуд командування.

У разі арешту у профоса винних тримали у спеціальних армійських приміщеннях при вартах чи «вартових місцях утримання» командування. На них (профосів) покладалося забезпечення здійснення правосуддя. Вони стежили за дотриманням чистоти та порядку в таборі, здійснювали нагляд за ув'язненими, виконували примусові заходи (заковування в заліза), повідомляли командування про порушення тощо. Після завершення покарання ув'язнені військові направлялись у частину для подальшого проходження служби.

Водночас станова належність суттєво впливала на вибір виду та розміру покарання: «есть ли офицер без важной притчины при молитве присудствен не будет, тогда надлежит за каждую небытность по полтине штрафа с него в шпиталь брать, а рядового – ношением ружья <...> заключением в железа на сутки наказати <...>. Когда офицер при молитве пьян явится, тогда оный имеет <...> арестом у профоса наказан, а рядовой <...> в железа посажен»⁵⁰.

Це стосувалося всіх видів покарань. Так, позбавлення честі (арт. 29), відсторонення від служби з виконанням обов'язків рядового (арт. 28), позбавлення чину (арт. 33), відсторонення від чину (арт. 33), виконання обов'язків за рядового (арт. 38), відсторонення від служби з позбавленням чину (арт. 42), догана (арт. 56) застосовувалися винятково до вищих військових чинів. Представники нижчих чинів отримували тілесні покарання («посадження на дерев'яну кобилу», ношення мушкетів, утримання на

⁴⁹ Ніколаєнко Т. Б. Кримінальні покарання Гетьманщини за «Правами, якими судиться малоросійський народ»: види, особливості виконання. С. 192.

⁵⁰ Российское законодательство X–XX вв. : в 9 т. Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма / отв. ред. А. Г. Маньков. Москва : Юрид. лит., 1986. Арт. 10–12, с. 331.

хлібі та воді, гоління півголови, заковування в заліза, ходіння по дерев'яних кілках тощо): «есть ли сие офицер учинит, лишится чина своего, и имеет за рядового служить, пока паки выслужится, а рядовой гонянием шпицрутен наказан будет»⁵¹. За окремими нормами, коли бракувало вказівки про застосування певних видів покарань до відповідних чинів, завжди малося на увазі: «а есть ли кто против того поступит, оного надлежит, по состоянию дела и чину тех особ, отставлением от чину, гонянием шпицрутен, и жесточае наказать»⁵². І лише з виданням у 1722 р. Табеля про ранги ці питання були вирішені. Його положеннями вперше визначено ієрархію чинів, рангів і посад, які надавали таке право.

Застосування шельмування також мало своє нормативне життя. Його регламентація забезпечувала особливість виконання покарання: «который весьма к неприятелю перебежит, того имя к виселице прибито и оный, яко нарушитель присяги, шельмом и изменником публично объявлен имеет быть, и пожитки его забраны. И ежели он пойман будет, без всякой милости и процесса повесить его надлежит»⁵³.

За вчинення окремих злочинів проти порядку несення військової служби практикувалась потрійність покарання – позбавлення честі, конфіскація майна та страта: «ежели же подчиненные коменданту офицеры и рядовые салдаты его коменданта принудят, или подманят к здаче крепости, тогда имеют все офицеры (которые в таком деле виновны суть, и позволили на таковое понуждение) чести, пожитков и живота лишены быть», де винному «сперва шпагу переломят, шельмом объявят, а потом повесят. И есть ли оной пожитки имеет, оные на его величество взяты быть имеют»⁵⁴.

Доволі ганебним залишалося застосування до винного покарання у виді позбавлення честі: «никакое воздаяние так людей не приводит к добру, как любление чести, равным же образом никакая казнь так не страшит, как лишение оной; того ради всякого не точию шельмованного, но и того кто в публичном месте наказан или обнажен был, отчуждаться и якобы мерзить им надлежит, а не точию к делу какому допускать, посещать или компанию с ним иметь под штрафом, дабы нарушение чести в вящшую казнь людей имели и тем бы себя более от худых дел воздерживали, ибо, когда хотя бы что кому и учинено было, а увидеть, что он с своею братьею в равенстве, то скоро забудет все, что ему учинено, и такое наказание не в наказание будет»⁵⁵.

Велике поширення мали тілесні покарання. Багато з них пов'язані були із втратою особою частин свого тіла: суглобів, руки, ноги, носа, вуха тощо. Застосовувалися покарання й майнового характеру (штраф, конфіскація, відшкодування збитків та ін.).

Отже, Артикул військовий можна назвати базовим документом у становленні кримінального законодавства у військовій сфері, що заклав основи систематизації кримінально-правових норм, певною мірою врегулював відповідальність військових за них і призначення відповідних покарань.

З подальшим розвитком військових правовідносин, проведенням військової реформи 60–70-рр. ХІХ ст. та із запровадженням загального військового обов'язку постала потреба в перегляді чинних нормативних документів. Ухвалюється низка нових військових статутів. Переглядаються система покарань для військових, форми та методи їх реалізації. Зазнають перетворень військово-судові складові. На підрунті чинного Військово-кримінального статуту 1840 р. здобуває нове життя Військовий статут про покарання 1868 р. (далі – Військовий статут 1868 р.). Його положення стали одним чи не найгрунтовнішим джерелом у галузі військово-кримінального законодавства Росії та показником сучасного рівня розвитку права західноєвропейських країн. За змістом він наближався до типу кримінально-правової системи – військово-кримінального права⁵⁶, хоча самостійності такої галузі кримінального права не здобув. Його положення залежали від загальних кримінально-правових норм, зокрема Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. (далі – Уложення 1845 р.). В усіх випадках, за винятком особливих правил, «къ лицамъ, подлежащимъ дѣйствию военно-уголовныхъ законовъ, примѣняются, относительно преступлений, проступковъ и наказаний, общія постановления

⁵¹ Там само. Арт. 45 гл. 4, с. 337.

⁵² Там само. Арт. 47 гл. 4, с. 337.

⁵³ Там само. Арт. 99 гл. 12, с. 345.

⁵⁴ Там само. Арт. 123 гл. 15, с. 349, 350.

⁵⁵ Филиппов А. О. О наказании по законодательству Петра Великого в связи с реформой: историко-юридическое исследование. Москва : Унив. тип., 1891. С. 277–279.

⁵⁶ Военно-уголовное право : учебник / под ред. Х.М. Ахметшина, О.К. Зателепина. Москва : За права военнослужащих, 2008. Вып. 93. С. 39.

дѣйствующихъ по гражданскому вѣдомству уголовныхъ законовъ (уложеніе о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ, уставъ о наказаніяхъ, налагаемыхъ мировыми судьями). У разі вчинення злочинів «по службѣ, общіе военнослужащимъ съ чинами гражданского вѣдомства и не поименованные въ предыдущихъ статьяхъ настоящаго раздѣла, виновные подвергаются наказаніямъ, установленнымъ уложеніемъ о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ»⁵⁷. Тобто норми Військового статуту 1868 р. регламентували лише спеціальні положення, дія яких можлива була в поєднанні з іншими нормами загального кримінального права. Саме Уложення 1845 р. визначало базові кримінально-правові норми злочину та покарання. Військовий статут 1868 р. лише містив винятки з нього, зумовлені специфікою військових злочинів і статусом осіб, що їх вчиняли. Послугуватися положеннями останнього без Уложення 1845 р. було неможливо. Водночас він становив складову загального кримінального законодавства. Через специфіку діяльності військового відомства постав окремим законом у військовій сфері, перебуваючи у взаємодії із Уложенням.

Установлюючи відповідальність військовослужбовців (слід наголосити, що у цей період з'являється поняття «військовослужбовець», яке вживали поряд із поняттям «військовий», та визначається введенням загального військового обов'язку та прийняттям відповідного Маніфесту 1874 р.) за Уложенням 1845 р., зважаючи на специфіку винних.

До військовослужбовців не застосовувалася низка видів покарань у загальному порядку. У разі призначення вони на підставі таблиць (доданих до Військового статуту 1868 р.) замінювалися на відповідні військові покарання. Так, тимчасове ув'язнення в тюрмі підлягало заміні на тримання на гауптвахті для офіцерів і військових чинів або одиночне ув'язнення у воєнній тюрмі для нижчих чинів⁵⁸.

Деякі покарання, навпаки, набували більш суворого вигляду. За вчинення окремих злочинів (зокрема, таких як: образа офіцера; невиконання наказів та розпоряджень начальства; ухилення від військової служби; несвоєчасне з'явлення на військову службу без поважних причин та ін.) посилювалися заходи впливу: «1) когда въ законѣ опредѣленъ низшій предѣль срочнаго лишенія свободы, то таковой увеличивается: каторги на два года, исправительнаго дома на одинъ годъ, крѣпости на шесть мѣсяцевъ и тюрьмы на три месяца; 2) когда въ законѣ опредѣленъ высшій предель срочнаго лишенія свободы, то таковой увеличивается по аналогичному правилу, причемъ въ семь случаѣ не могутъ быть назначены: каторга ниже шести лѣтъ, заключеніе въ исправительномъ домѣ ниже двухъ лѣтъ и шести мѣсяцевъ, заключеніе въ крѣпости ниже шести мѣсяцевъ и двухъ нѣдель и заключеніе въ тюрьмѣ ниже трехъ мѣсяцевъ и двухъ недѣль (...) Когда въ законѣ опредѣлена безсрочная каторга, для военнослужащихъ назначается смертная казнь; 3) когда въ законѣ назначена срочная каторга или каторга на срокъ не ниже опредѣленнаго числа лѣтъ, то въ сихъ случаяхъ для военнослужащихъ назначается безсрочная каторга. Когда же въ законѣ назначена каторга на срокъ не свыше опредѣленнаго числа лѣтъ, то таковая назначается для военнослужащихъ на срокъ не ниже того же числа лѣтъ»⁵⁹.

Визначалися покарання (кримінальні та виправні), які стосувалися винятково військовослужбовців. Зважаючи на чин особи, як кримінальні: позбавлення всіх прав стану та смертна кара; позбавлення всіх прав стану та заслання на каторжні роботи (а також допущення призначення смертної кари та заслання без позбавлення всіх прав стану) та виправні: ув'язнення в тюрму або передача у військово-арештанське відділення цивільного відомства; ув'язнення у військову тюрму; ув'язнення у фортецю; звільнення зі служби; розжалування в рядові; відсторонення від служби; грошові санкції; тримання на гауптвахті; передача у дисциплінарну частину⁶⁰.

За переконанням допускалася заміна таких стягненнями відповідно до Дисциплінарного статуту 1869 р.⁶¹.

В окремих випадках до основних покарань ще додавалося церковне покаяння. Духовне начальство визначало його вид і строк відбування⁶².

⁵⁷ Воинскій уставъ о наказаніяхъ / сост. Д. Ф. Огневъ, ред. А. С. Лыкошинъ. 4-е изд., исправл., дополн. Санкт Петербург : Тип. В. А. Березовскій, 1912. Гл. 13 разд. 2, с. 295, ст. 242.

⁵⁸ Там само. Приложение 1, С. 322.

⁵⁹ Там само. Ст. 2731, разд. 4, с. 311, 312.

⁶⁰ Там само. Ст. 2–9 отд. 1 гл. 1 разд. 1, с. 2–8.

⁶¹ Там само. Ст. 7 отд. 1 гл. 1 разд. 1, с. 8.

При призначенні кримінального покарання у виді позбавлення усіх прав стану Військовим статутом 1868 р. воно поєднувалося зі смертною карою чи засланням особи на каторгу (поселенням у Сибір чи на Кавказ). Особа втрачала дворянство (спадкове чи особисте), духовне звання, права міських жителів, переваги свого стану з наступним виключенням з нього. Після виконання вироку права не відновлювалися. Члени сім'ї не підпадали під це рішення. За ними залишалися всі права стану: «лишення правъ состоянія не распространяется ни на жену, ни на детей осужденнаго, прижитыхъ. Они сохраняютъ все свои права своего состоянія, даже в том случае, когда последуютъ добровольно за осужденнымъ въ место его ссылки <...> предоставляется именоваться прежнимъ титуломъ и по прежнему чину или званію мужа или отца»⁶².

Позбавлення всіх прав стану визначало цивільну смерть особи. Вона зазнавала позбавлень всіх прав стану, що супроводжувалося засланням або каторжними роботами. А за позбавлення всіх особливих прав і переваг засудженого відправляли у Сибір у заслання, в інші губернії, виправні арештантські відділення чи тюрму.

Винесення вироку за таких обставин визначалося лише військовим судом. У період воєнного часу військовим начальникам дозволялося застосовувати більш суворі покарання за виняткових обставин, вводити заходи безпеки та надавати вказівки суду щодо застосування в мирний час покарань воєнного часу. Процедура його виконання визначалася положеннями Військово-судового статуту (1869 р.).

Після відбування покарання особа, крім того, зазнавала додаткових обмежень: їй заборонялося влаштуватися на державну чи громадську службу, записуватися в гільдії чи отримувати дозвіл на торгівлю, бути свідком при укладенні договорів і давати показання в суді, бути обраним у третейські судді, опікуном чи піклувальником, повіреним у справах. Така особа повинна була обрати собі: «родъ жизни на месте выдворенія своего, записываясь, съ дозволенія начальства, въ мещанское или другое податное состояніе только безъ права участвовать въ выборахъ и производить купеческую торговлю. Они могутъ также пріобретать земли для обработыванія на правахъ крестьянъ, водворенныхъ на собственныхъ земляхъ, но не удаляясь отъ назначеннаго имъ места жительства»⁶⁴. Хоча за нею зберігалися сімейні права та права власності.

За вчинення окремих злочинів Військовий статут 1848 р. допускав залишення прав стану особи із застосуванням до винного смертної кари чи заслання. Покарання поширювались на діяння, вчинені винятково в період воєнного часу, пов'язані з порушенням порядку несення військової служби, але вчинені не з корисливих чи ганебних мотивів.

Запроваджені ще Військово-кримінальним статутом 1840 р., мали місце виправні покарання, застосовувані винятково до військовослужбовців. Вони знаходять своє відбиття в Уложенні 1845 р. та Військовому статуті 1868 р. Передача особи у військово-арештантські відділення зосереджує увагу на виправленні особи. Це досягалося й примусовим залученням до обов'язкової праці, потреба в якій зумовлювалася й економічними, фінансовими та оборонними питаннями держави, а також необхідністю укріплення військової могутності. Її виконання не скасовувало позбавлення особи чинів, звільнення зі служби та втрати всіх особливих прав і переваг. Але виснажлива праця та жорстоке поводження із засудженими не давали позитивних змін. Із подальшими реформами в цій сфері з ухваленням Положення про містя утримання військових арештантських рот у 1867 р. військово-арештантські відділення реорганізуються у арештантські роти. Змінюється ставлення до порядку виконання покарання. До засуджених починають застосовувати засоби загального, розумового та військового розвитку. Упроваджуються заняття з фізичної підготовки. Має місце навчання грамоти, окремих ремесл, релігійне виховання. Розпорядок дня отримує свій регламент. Строк відбування покарання вже окреслюється трьома роками (раніше він становив шість років). Військово-тюремна система набирає ознак чіткості та самостійності. Розпочинається кропітка робота з реформування військово-тюремної системи і, як результат, видання низки положень щодо діяльності військових тюрем.

⁶² Там само. Ст. 9 отд. 1 гл. 1 разд. 1, с. 8.

⁶³ Таганцев Н. С. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. 7-е изд., пересмотр. и допол. Санкт Петербург : Изд. Н. С. Таганцева, 1892. Ст. 22–24, с. 37, 38.

⁶⁴ Ніколасенко Т. Б. Позбавлення військового звання, чину, рангу в історії українського права у дорадянський період: особливості становлення, розвитку та виконання. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*. 2015. Вип. 35. Ч. 1. Т. 3. С. 56, 57.

Поступово військово-виправні роти реорганізуються в дисциплінарні частини (батальйони, роти). Їх мета – привчити солдатів до вимог військової служби, військової дисципліни: «извлечь из наказания максимум пользы для военного дела, создав из тюремных учреждений дисциплинарную школу, приучающую нижних чинов, не сумевших согласовать свою волю с требованиями строевой службы, подчиняться строжайшей дисциплине и соблюдать безусловное повиновение»⁶⁵ та усвідомити виправний вплив із подальшим виконанням ними службових обов'язків.

Застосування покарання здійснюється винятково на підставі вироку окружного чи полкового суду та в разі вчинення лише військових злочинів. Його виконання супроводжується втратою особою певних прав і переваг по службі (особа позбавляється військового звання, права на отримання «прибавочного жалування», відзнак). Військовослужбовці на період відбування покарання перебувають уже в загальних приміщеннях казарменого типу, носять формений одяг. Далі мають місце заняття зі стройової підготовки, гімнастики, фехтування, стрільб, Закону Божого та грамоти. І такі спроби дали свої результати. Як писали у той час, «военное ведомство для совершивших тяжкие преступления имеет такие особые учреждения, при отдаче в которые преступник становится в лучшие условия не только по сравнению с теми, кто совершил менее важные преступления, но и в некоторых случаях и по сравнению с теми, кто преступлений никаких не совершал»⁶⁶. Більш гуманне ставлення до засуджених, поєднання каральних і виховних заходів вплинули на кількість засуджених, що відбували покарання в дисциплінарних частинах. У період із 1879 р. по 1881 р. вона зменшилася на 350 %.

Отримує правове підґрунтя новий вид покарання – відрахування з жалування, що відповідно до «особых постановлений о каждом, подвергающемся сего рода, противозаконномъ деяніи» застосовується винятково щодо військових вищих військових чинів. Переказується в казну в розмірі не більше однієї третини річного окладу. Таке покарання було як самостійне (відшкодування збитків за вчинене діяння), так і заміщуване (у разі, зокрема, неспроможності оплатити штрафні санкції). Упродовж року особа, крім того, позбавлялася права на отримання винагород, пенсії та відзнак сумлінної служби⁶⁷. Якщо особа звільнялася зі служби, невиконане покарання замінювалося іншими покараннями відповідно до загальних підстав кримінальних законів.

Таким чином ретроспективний аналіз становлення та розвитку покарань, застосовуваних до військовослужбовців надав можливість констатувати їх тісний взаємозв'язок із генезисом військових правовідносин. На будь-якому етапі існування суспільства діяльність захисників регулювалася правовими засобами.

Від звичаїв і правил до нормативно визначених актів поведінки вдосконалювалися аспекти регулювання їх правовідносин. Захист інтересів військової служби безпосередньо впливав на формування системи кримінально-правових норм її охорони. Тенденція їх виокремлення з регулюванням диференціації відповідальності залежно від правового становища завжди мала місце. З ухваленням Артикулів військових були закладені підвалини систематизації таких правовідносин із урегулюванням правових аспектів призначення покарань. Військово-кримінальне законодавство до початку ХХ ст. набуло розгалуженої системи покарань, яка дозволяла диференційовано підходити до відповідальності військовослужбовців за вчинення порушень військової дисципліни та, зважаючи на їх правовий статус, застосовувати певні заходи. Покарання щодо військовослужбовців переслідувало не лише мету покарати, виправити, а й привчити до військової дисципліни, порядку, виховання. Уперше на законодавчому рівні визначаються спеціальні види покарання, що пов'язані з позбавленням волі, з відповідною регламентацією правового режиму та місць їх відбування (військові тюрми й дисциплінарні батальйони), застосовувані до військовослужбовців. Уперше отримує нормативне регулювання покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні з ухваленням Положення про дисциплінарні батальйони 1878 р. Розвиток позбавлення (обмеження) волі, застосування його до різних категорій осіб із врахуванням їх станової належності, утримання в спеціальних місцях із наступною

⁶⁵ Свод военных постановлений : 24 кн. Кн. 12 : Заведения военно-тюремные. Санкт Петербург : В гос. тип., 1893. С. 126.

⁶⁶ Корнев В. А. Дисциплинарные части. *Разведчик*. 1898. № 426. С. 1085.

⁶⁷ Ніколаєнко Т. Б. Службове обмеження для військовослужбовців як покарання в історії українського права періоду ХVIII–ХІХ століття. *Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Херсон, 9–10 жовт. 2015 р.). Херсон : Гельветика, 2015. С. 32.

регламентацією режиму відбування покарання пройшли різні етапи історії аж до остаточного визначення в XIX ст.⁶⁸.

Жовтнева революція і як наслідок утвердження радянської влади поклали початок новому етапу розвитку вітчизняного законодавства. Із ліквідацією системи царської юстиції напрацьовані до формування військово-кримінального права як самостійної галузі права були зруйновані. Громадянська війна та іноземна інтервенція 1918 р. зумовили створення Робітничо-селянської Червоної армії (далі – РСЧА). Для придушення злочинних проявів контрреволюційного характеру починають діяти перші органи військової юстиції. Революційні військові трибунали на підставі розроблених інструкцій і положень (зокрема про революційні військові трибунали 1919 р.) отримують правову основу їх діяльності, організації та спрямованості підвалин військово-революційного судочинства, а також поширення юрисдикції каральної політики відповідно до умов бойового життя⁶⁹. Їх підсудність поширювалася на політичні справи та злочини військового характеру, вчинені військовими. Винні підлягали покаранню від догани, штрафу, конфіскації майна, позбавлення всіх політичних і громадянських прав; примусових робіт до позбавлення волі, передачі у штрафні частини та розстрілу.

Водночас регулювання правових аспектів кримінальної відповідальності військових визначалося й іншими тимчасовими інструкціями, наказами, декретами, постановами. У деяких випадках окремі порушення військової дисципліни входили до компетенції органів військового управління. Зі створенням РСЧА було акцентовано увагу на боротьбу з порушниками порядку несення військової служби. Доволі гостро постали питання боротьби із дезертирами. Визначаючи дезертирство як один із найтяжчих і ганебних злочинів, влада сконцентрувати всю енергію для боротьби із цим явищем. Винні особи підлягали негайному покаранню: від грошового стягнення до розстрілу. Ті, хто покривав дезертирів, також підлягали відповідальності⁷⁰.

Набирає активності застосування до винних й направлення у штрафну роту з умовним виконанням смертної кари. Вважалося, що за таких умов засуджені борються з більшою хоробрістю. Фактичне неприведення рішення до виконання визначало необхідність спокутувати вину на полі бою, а також дозволяло використовувати винних як робочу силу. Але така практика з часом втратила своє визнання. Умовність застосування смертних вироків суперечила сутності такого покарання, а виправлення – його можливості. На практиці мали місце й інші види покарання. Упродовж 1920 р. революційними трибуналами виносилися рішення, якими із 106 966 засуджених 16,5 % було виправдано, 22,8 % – отримали умовне засудження, 28,6 % – засуджені до позбавлення волі, 14,4 % направлено у штрафні роти та концтабори, 0,4 % – оголошено поза законом, 5,6 % – зазнали смертного вироку і 11,7 % – отримали інші види покарань⁷¹.

З подальшим утвердженням радянської влади «класовість боротьби за світле майбутнє» набуває пріоритетності інтересів соціалістичної революції в домінанті соціалістичної правосвідомості. Акумуляція основних зусиль було зосереджено на укріпленні могутності соціалістичної батьківщини. Суворі боротьба з порушниками радянських законів, волі соціалістичної влади визначалась у політичній пильності її громадян і зумовлювала «необхідність всебічно зміцнювати суспільний і державний устрій; <...> пильно слідкувати за підступами підбурювачів війни; всебічно зміцнювати Радянську Армію, Воєнно-Морський Флот та органи розвідки» (*переклад наш. – Т. Н.*)⁷². Водночас класовість боротьби за світле майбутнє дістає підміну принципу законності революційною доцільністю: «при встановленні міри покарання революційні трибунали повинні керуватися в першу

⁶⁸ Ніколаєнко Т. Б. Кримінально-правові та кримінально-виконавчі аспекти становлення та розвитку кримінального покарання «Тримання в дисциплінарному батальйоні» від витоків до початку XX століття. С. 292.

⁶⁹ О революционных военных трибуналах: постановление Революционного Военного Совета Республики от 02.04.1919. *Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г.* Москва, 1943. С. 187–190.

⁷⁰ О дезертирстве: постановление Совета Рабоче-Крестьянской Обороны от 25.12.1918 № 1015 / *Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918.* М. 1942. *Известия Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов.* 1918. № 285. Пп.1 и 6 с. 1426, 1427.

⁷¹ Дайнес В. О. Штрафные формирования в годы Великой Отечественной Войны. *Военная литература.* URL: http://militera.lib.ru/research/daynes_vo01/text.html (дата обращения: 20.11.2017).

⁷² Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг. / под ред. И. Т. Голякова. Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1953. С. 3–4.

чергу інтересами соціалістичної революції, а вже потім соціалістичною правосвідомістю»⁷³. Були ліквідовані минулі тюремні інституції. Нова система керівництва та контролю за діяльністю виконання покарань активізувала діяльність зі звільнення апарату Міністерства юстиції Української Держави. Отримали нове життя місцеві каральні відділи. Підпорядковуючись Центральному тюремно-каральному відділу, їх діяльність спрямовувалася на забезпечення реалізації засад виправно-трудової політики з безкомпромислою боротьбою уряду з ворогами радянської влади. Водночас формула пролетарської демократії докорінно змінила вектор характеру покарань. Поширюється застосування умовного засудження. Громадський осуд з'являється як вид кримінального покарання. Альтернативу позбавленню волі здобуває примусова праця без ізоляції особи. А тюрми спрямовують свої зміни в бік їх дії як виправних установ⁷⁴.

Дістає правового окреслення оновлена систематизація військових злочинів. Із започаткуванням КК УРСР 1922 р. вони вперше в історії українського права отримують самостійність регулювання та визначеність у межах окремого розділу – «Військові злочини». За їх вчинення передбачалося застосування покарань (за положеннями КК – як заходів соціальної оборони) від примусових робіт без позбавлення волі, конфіскації майна, позбавлення волі із суворою ізоляцією до вищої міри соціального захисту – розстрілу⁷⁵. Крім того, мала місце практика застосування позбавлення військового звання.

З прийняттям у 1924 р. Основних начал кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, Положення про військові злочини посилюються самостійністю їх визначення. Передбачається виключність застосування тримання у військових штрафних частинах у разі вчинення лише військових злочинів. У подальшому це поширилось і на загальнокримінальні злочини із запровадженням відстрочки виконання вироку з направленням у діючу армію⁷⁶. Виконавчі аспекти реалізації таких покарань знайшли своє відбиття в першому Виправно-трудовому кодексі УРСР 1925 р. Спеціальні норми кримінально-виконавчого права набули виключності застосування до військовослужбовців, хоча якихось певних особливостей врегулювання порядку відбування покарань не спостерігалося. Проте реформаторські позиції з орієнтуванням на останні досягнення пенітенціарної науки і практики отримали зелене світло.

Подальше становлення виправно-трудової політики держави відзначилось і реорганізацією діючих штрафних частини у військово-виправні. Призначення такого покарання повертається у бік виключності їх застосування до військовослужбовців за вчинення військових злочинів⁷⁷. Запроваджуються наглядові комісії для вирішення питань достроковості звільнення засуджених; переведення їх в загальні місця ув'язнення в разі звільнення з військової служби або недоцільності їх перебування у військово-виправних частинах⁷⁸.

Проте напередодні Другої світової війни потреба в укріпленні військової міці та обороноздатності держави, підвищення рівня організованості, дисципліни у військах постала доволі гостро. Із введенням загального військового обов'язку в 1939 р. недоцільність перебування «злочинців»

⁷³ Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / упор. Г. О. Радов, І. І. Резник. Київ : РВВ КІВС, 1998. Т. 2. Ч. 1. С. 64.

⁷⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988): в 15 т. / под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., дополн. и исправл. Москва : Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС, 1983. Т. 2 (1917–1922). С. 81.

⁷⁵ Уголовный кодекс УССР : по состоянию на 23.08.1922. *СУ УССР*. 1922. № 36. Разд. XIX. Ст. 553.

⁷⁶ О дополнении и изменении ст.ст. 18, 19 Основных начал уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик и ст.ст. 4, 6 и 11 Положения о воинских преступлениях : Постановление ЦИК и СНК СССР по состоянию на 5 марта 1926 г. *Сб. док. по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг.* / под. ред. И. Т. Голякова. М.: Госюриздат, 1953. С. 214; О введении в действие Положения о воинских преступлениях : Постановление ЦИК и СНК СССР по состоянию на 27 июля 1927 г. *Там само*. П. 4 разд. III, с. 227.

⁷⁷ Об изменении ст.ст. 19-1 и 19-2 Основных начал уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик : Постановление ЦИК и СНК СССР по состоянию на 5 мая 1930 г. *Там само*. С. 323.

⁷⁸ Об организации наблюдательных комиссий в военно-исправительных частях: Постановление ЦИК и СНК СССР по состоянию на 5 мая 1930 г. *Там само*. С. 323, 324; Ніколаєнко Т. Б. Особливості розвитку покарання «Тримання в дисциплінарному батальйоні» в радянський період : кримінально-правові та кримінально-виконавчі аспекти. *Актуальні проблеми застосування кримінального законодавства: матеріали круглого столу (Київ, 5 листоп. 2015 р.)*. Державна пенітенціарна служба України, Інститут кримінально-виконавчої служби. Київ, 2015. С. 83.

у лавах армії та флоту стала відправною точкою ліквідації штрафних частин⁷⁹. Застосування до військовослужбовців покарань із виключністю їх реалізації було скасовано. Але необхідність посилення відповідальності за ухилення від військової служби зумовила їх відродження. За самовільне залишення військової частини знову запроваджується покарання у виді направлення в дисциплінарний батальйон. Відповідним положенням (про дисциплінарний батальйон в Червоній Армії 1940 р.) закріплюється правова можливість виправлення та перевиховання винних в умовах проходження військової служби. Визначаються строки виконання в межах від шести місяців до двох років⁸⁰.

У 1942 р. із проведенням наступальної операції німців, втратою з нашого боку значних територій і численних людських ресурсів виникла потреба в їх концентрації. Тоді Й. В. Сталін наголошував, що нам немає куди відступати. Відступити – загубити себе і свою Батьківщину. Ні кроку назад! І це – головний заклик. Тому було прийнято рішення, що командирів, політпрацівників усіх родів військ – порушників дисципліни (через боягузтво або нестійкість) – направляти у штрафні батальйони та роти. На найбільш складних ділянках фронту їм надавалася можливість спокутувати свою провину перед Батьківщиною. Також створювалися загороджувальні загони. У разі виникнення паніки та хаосного відходу нестійких частин панікерів і боягузів розстрілювали, щоб чесні бійці мали змогу виконати свій обов'язок перед Батьківщиною⁸¹. То було доволі жорстоко і категорично. «Я, як і більшість генералів, – відзначав тодішній генерал О. М. Василевський, – бачив це. Але виправданням був суворий і нестійкий час. Моральність та соціальний зміст привертали особливу увагу наказу. Важливим були не заходи покарання, які вводилися, а положення, що підвищували усвідомлення відповідальності у воїнів за долю своєї Батьківщини. Він був один із самих сильних за часів війни. Вражав своєю глибиною патріотичного змісту, ступенем емоційного напруження» (*переклад наш. – Т. Н.*)⁸². На вимогу наказу Й. В. Сталіна у вересні 1942 р. ухвалено відповідні положення (про штрафні батальйони діючої армії, про штрафні роти діючої армії). Засуджені військовослужбовці отримували таке покарання або за наказом командира дивізії, або вироком військового трибуналу з відстрочкою виконання вироку. Коли окремі громадяни, ухиляючись від призову та участі в бойових діях на фронті, відсиджувалися в місцях позбавлення волі, а інші втрачали своє життя, захищаючи Батьківщину, тримання в дисциплінарних частинах було недоцільним. Засуджувані направлялися в армію (штрафні частини). Це практикувалось і стосовно осіб, які не мали такого статусу. До тих, що підлягали призову на військову службу, у разі винесення вироку у виді позбавлення волі без ураження прав застосовувалася також відстрочка виконання вироку. До завершення воєнних дій вони перебували в лавах армії⁸³. Водночас норми цих положень також передбачали й заохочувальні заходи. Штрафники (засуджені) за бойові заслуги перед Батьківщиною могли претендувати на дострокове звільнення від покарання із представленням їх до державної нагороди⁸⁴. А ті, що проявили себе стійкими її захисниками – визнавалися такими, що не мають

⁷⁹ Об изменениях Основных начал уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик и отмене Постановления ЦИК и СНК СССР от 5 мая 1930 г. Об организации наблюдательных комиссий в военно-исправительных частях РККА : Постановление ЦИК и СНК СССР от 27 мая 1934 г. *Сб. док. по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг.* С. 343.

⁸⁰ Положение о дисциплинарном батальоне в Красной Армии : Приказ Народного комиссара обороны СССР от 15 июля 1940 г. № 214. *Русский архив: Великая Отечественная: Приказы Народного комиссара обороны СССР. 1937–1941 гг.* / сост. Барсуков А. И. и др. М.: Терра, 1994. Т. 13 (2–1). С. 157.

⁸¹ О мерах по укреплению дисциплины и порядка в Красной Армии и запрещении самовольного отхода с боевых позиций: Приказ Народного комиссара обороны СССР от 28 июля 1942 г. № 227. *Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР. 1941–1942 гг.* / сост. Барсуков А. И. и др. Москва : Терра, 1997. Т. 13 (2–2). С. 277–279.

⁸² Василевський А. М. Дело всей жизни. Москва : ОЛМА-ПРЕСС. 2002. С. 209.

⁸³ Ахметшин Х. М., Рыжков Н. И. Направление в дисциплинарный батальон как уголовное наказание по советскому уголовному праву. Москва : ВПА, 1965; Стручков Н. А. Воспитательное значение наказания, связанного с направлением в дисциплинарный батальон. Москва : ВПА, 1958. 118 с.

⁸⁴ Положение о штрафных батальонах действующей армии : приказ Народного комиссара обороны СССР от 28 сентября 1942 г. № 296. *Русский архив: Великая Отечественная: Приказы Народного комиссара обороны СССР 22 июня 1941–1942 гг.* / сост. Барсуков А. И. и др. М., 1997. Т. 13 (2–2) С. 312–314; Положение о штрафных ротах действующей армии : Приказ Народного комиссара обороны СССР от 28 сентября 1942 г. № 296. *Там же.* С. 31 – 315.

судимості⁸⁵. У 1944 р. застосування відстрочення виконання вироку було обмежено. Винні в контрреволюційних злочинах, бандитизмі, розбоях, грабежах, а також рецидивісти, особи, які в минулому мали судимість та неодноразово дезертирували з армії, не підлягали його застосуванню⁸⁶. Порядок направлення до таких частин визначався наказом наркомун з окресленням умов застосування. Крім того, військовим радам дозволялося застосовувати ще й розжалування офіцерського складу до рядових з направленням винних у штрафну частину поза вироком військового трибуналу. Підставою було боягузтво чи нестійкість особи.

У 1943 р., за наказом Й. В. Сталіна, командирами полків діючої армії та командирам дивізій було дозволено поза наявності вироку суду направляти в штрафні частини ще й підлеглих осіб сержантського та рядового складу. Порушеннями вважалися самовільна відсутність, дезертирство, невиконання наказу, розтрата майна, порушення правил несення караульної служби тощо, але за умови недостатності впливу інших заходів дисциплінарного стягнення на особу. За необхідності застосування до винного більш суворо впливу особу передавали у відання військового трибуналу.

Під дію такого покарання могли потрапити й цілі військові підрозділи. Так, у 1944 р., коли кавалерійський полк на чолі з командиром полковником А. О. Данилевичем під час відступу втратив бойовий прапор, весь склад підлягав покаранню. Полк було переведено до розряду оштрафованих, а військову частину розформовано⁸⁷. Таких покарань зазнавали навіть жінки. У разі неможливості вирішити питання в дисциплінарному порядку, вони передавалися військовому трибуналу. Цю практику у 1943 р. скасували. Директивою Генерального штабу РСЧА № 0413/2 жінки-військовослужбовці не підлягали направленню за вчинення ними злочинів у штрафні частини⁸⁸.

Дотримання закону щодо направлення у штрафні частини не завжди було на користь винних. У штрафчастини потрапляли доволі різні категорії осіб: злочинці, бандити, рецидивісти разом із тими, що опинилися там із сумнівних причин. Свідки тогочасних подій згадують, що окремі колишні військовополонені, які не заплямили свою репутацію співпрацею з ворогом, направлялись у штрафчастини. Їх становище не відмежовувалося від зрадників Батьківщини, що добровільно перейшли на бік ворога. Будь-які умови, навіть трагічний збіг обставин, не впливали на рішення комісій. Навіть деяка частина винних бойових офіцерів направлялась у штрафбати без розгляду їх вчинків чи злочинів військовими трибуналами, а лише за наказами командирів, і тодішнє «стукачество» також впливало на це⁸⁹. Крім того, використовували таких засуджених на найризикованіших ділянках фронту. «Головним завданням було забезпечити шлях для наступу конкретної частини. Методи виконання не мали значення: розвідка боєм, взяття тієї чи іншої висоти, конкретного рубежу оборони противника тощо. Доводилося прокладати дорогу на мінних полях. Штрафниками затикали всі дірки. Вони покликані були виправляти промахи начальства, яке заради виявлення вогневих засобів противника посилало на неминучу загибель тисячі бійців, адже життя засуджених нічого не коштувало. Ось і гнали в саме пекло одну штрафроту за одною...» (переклад наші. – Т. Н.)⁹⁰.

До того ж штрафні роти були вигідні тодішньому командуванню. З одного боку, це дозволяло підтримувати рівень дисципліни, а з другого – перевірити правильність прийнятого рішення. Так, треба взяти той чи інший рубіж: як з'ясувати, які сили сконцентрував там противник? І віддавався командир штрафроти наказ: силами одного-двох взводів, а то й роти зробити вночі розвідку боєм. Чи зазнає втрат

⁸⁵ О признании неимеющими судимости военнослужащих, проявивших себя стойкими защитниками Родины и освобожденных судом от наказания: указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 февраля 1943 г. Там же. С. 84.

⁸⁶ О порядке применения примечания 2 в статье 28 УК РСФСР (и соответствующих статей УК других союзных республик) и направления осужденных в действующую Армию: Приказ заместителя Народного комиссара обороны СССР от 26 января 1944 г. № 191 / BDSA. RU. URL: <http://bdsa.ru/приказы-нко-за-1944-год/853-2-28> (дата обращения: 10.02.2017).

⁸⁷ О переводе 214-го кавалерийского полка в разряд штрафных: приказ Народного комиссара обороны СССР от 23 ноября 1944 г. № 0380 / BDSA. RU. URL: <http://bdsa.ru/приказы-нко-за-1944-год/776-214> (дата обращения: 10.02.2017).

⁸⁸ О порядке исполнения судебных приговоров в отношении женщин-военнослужащих: директива Генерального штаба РККА от 19 сентября 1943 г. № 0413/2 2/орг // ЦАМО Ф. 48а. Оп. 3408. Д. 18. Л. 107.

⁸⁹ Пыльцын А. В. Штрафной удар, или Как офицерский штрафбат дошел до Берлина. Санкт Петербург: Знание, ИВЭСЭП, 2003 С. 11.

⁹⁰ Савчин Д. Штрафники не кричали «Ура!» / E-READING.CLUB. URL: https://www.e-reading.club/chapter.php/146499/17/Abaturov%2C_Daiines_Pravda_o_shtrafbatah-_2.html (дата обращения: 22.11.2017).

рота – нікого не хвилювало. Головне – не допустити втрат лінійних підрозділів. У жодному офіційному повідомленні Інформбюро ніколи не сповіщалося, що та чи інша висота, населений пункт узяті силами штрафної роти або штрафбату. Це було заборонено! Називався полк, дивізія, армія⁹¹. Затребуваність штрафних підрозділів була доволі високою. Через її горнило пройшли 422,7 тис. осіб⁹².

Після закінчення війни практика таких покарань дещо змінилася. Необхідність їх існування вже обмежувалася. Відповідно законодавство почало оновлюватися. Акцентується увага на системі централізованого законотворення в межах загальносоюзних актів.

Указом Президії ВР СРСР у 1957 р., зокрема, було внесено зміни в застосування направлення в дисциплінарний батальйон. Під дію його норм підпадали винятково військовослужбовці строкової служби. Види злочинів не обмежувались лише військовими. За вчинення окремих загальнокримінальних злочинів, зважаючи на обставини справи, особу винного, суди могли призначити таке покарання замість позбавлення волі. Військовому командуванню було дозволено зараховувати строк його відбування до строків проходження військової служби. До того ж здобули нормативне визначення умови та порядок дострокового звільнення особи, а негативні наслідки його відбування (судимість) були ліквідовані⁹³.

Водночас за вчинення загальнокримінальних злочинів, а також дезертирства військовослужбовці (від солдата до генерала) притягувалися до кримінальної відповідальності на загальних підставах. Застосування до них найвищої міри покарання виключалося⁹⁴.

Наприкінці 1958 р. зміни, які відбувались у цьому напрямі впродовж останніх десятиліть, Законом СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» вони здобули свою організацію. Його положення стали підґрунтям нормативної визначеності основних принципів кримінального права. Зважаючи на завдання, які мали виконувати збройні сили, укріплення військової дисципліни та правопорядку стало в пріоритеті. У межах цього Закону започатковано дефініцію військового злочину, систематизовано злочинні діяння, визначено види покарань, цілісності окреслено правові аспекти застосування до військовослужбовців різних видів покарань⁹⁵. Водночас специфіка застосування останніх залишилися поза увагою.

Чіткого визначення вони набули з ухваленням Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік. І в єдиній системі покарань постали у виді направлення в дисциплінарний батальйон і позбавлення військових звань. Якщо тримання в дисциплінарному батальйоні здебільшого успадкувало правові позиції свого існування, то позбавлення військового звання отримало свої новації.

У разі засудження за вчинення тяжкого злочину призначення позбавлення військового звання вирішувалося винятково в судовому порядку. Зважаючи на доцільність, суд ухвалював рішення про клопотання перед органом, який присвоїв військове звання, щодо його застосування.

Крім того, до військовослужбовців застосовувалося і тримання на гауптвахті. При призначенні виправних робіт без позбавлення волі таке покарання замінювалося, хоча як покарання триманням на гауптвахті на той час воно ще не закріпилося⁹⁶.

Навіть з активізацією правотворчої діяльності в 60–70-х рр. такі покарання не зазнали радикальних змін.

⁹¹ Там само.

⁹² Россия и СССР в войнах XX века: потери вооруженных сил : статистическое исследование / под. общ. ред. Г. Ф. Кривошеева / LIB.RU. URL: http://lib.ru/MEMU_ARY/1939-1945/KRIWOSHEEW/poteri.txt#w05.htm_Toc536603347 (дата обращения: 22.11.2017).

⁹³ О порядке применения к военнослужащим срочной службы меры наказания – направления в дисциплинарный батальон : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 15 февраля 1957 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1957. № 4. Ст. 16.

⁹⁴ О порядке привлечения к уголовной ответственности и ареста военнослужащих : Постановление Президиума Верховного Совета СССР от 23 марта 1958 г. / Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5266.htm. (дата обращения: 10.02.2017).

⁹⁵ Об уголовной ответственности за воинские преступления : Закон СССР от 25 декабря 1958 г. / Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5357.htm (дата обращения: 10.02.2017).

⁹⁶ Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик : Закон СССР от 25 декабря 1958 г. *Ведом. Верховного Совета СССР*. 1959. № 1. Ст. 29.

Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. залишив попередні покарання (направлення у дисциплінарний батальйон і позбавлення військових звань) для військовослужбовців без змін.

Виправно-трудоий кодекс УРСР 1970 р. у векторі спрямування реалізації завдань забезпечення виконання кримінальних покарань із досягненням мети не тільки кари, а й виправлення та перевиховання засуджених залишив їх поза увагою щодо покарань, застосовуваних до військовослужбовців. Порядок регулювання відбування покарання та застосування відповідних заходів виправно-трудоого впливу до військовослужбовців визначався узагальненим поняттям – виправно-трудоим законодавством⁹⁷. Самі ж норми Кодексу містили раніше прийняті положення.

І лише у 80-х рр. цей напрям зазнав прориву. У 1983 р. були ухвалені Положення про дисциплінарний батальйон і Положення про порядок та умови виконання кримінальних покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудоого впливу на засуджених.

Положення про дисциплінарний батальйон з огляду на особливості статусу засуджених військовослужбовців віддзеркалило мету досягнення покарання. Виправлення та перевиховання засуджених здійснювалось в дусі сумлінного ставлення до праці та військової служби, суворого дотримання Конституції, законів, неухильного дотримання виконання вимог військової присяги, військових статутів і наказів начальників. Водночас основними засобами стали політико-виховна робота, бойова й політична підготовка. На відміну від попередніх Положень (1940 р.), в аналізованому набули визначеності основні засоби виправлення та перевиховання військовослужбовців у їх системності. Їх застосування було переглянуто зі зважанням на ставлення особи до праці та військової служби⁹⁸. Крім того, Положення було оновлено. Його структуризація вирізнялася як чіткістю врегулювання порядку діяльності дисциплінарного батальйону, так і умовами відбування покарання. Унормовано прийом засуджених до дисциплінарного батальйону аж до моменту їх остаточного звільнення. Розширено права засуджених, закріплено покращені умови їх тримання, удосконалено аспекти трудової діяльності та організації бойової, політичної підготовки⁹⁹.

Положення про порядок та умови виконання кримінальних покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудоого впливу на засуджених, уперше надало правове життя виконавчим аспектам регулювання порядку та умов виконання покарання у виді позбавлення військового або спеціального звання. З прийняттям рішення суду виконання вироку покладалося на орган, який присвоював військове звання. Останній з отриманням копії вироку вносив відповідні записи про що повідомляв органи суду¹⁰⁰.

Але з початком політичної, економічної кризи 90-х рр. постала необхідність перегляду якості функціонування військової організації, зміни правових заходів її регулювання і встановлення кримінально-правових щодо захисту від злочинних посягань потребували нового підходу.

Складна криміногенна ситуація, зростання злочинності серед військовослужбовців, низька мотивація проходження військової служби, наявність численних недоліків режиму правопорядку, дисципліни у сфері організації військової служби, руйнування загального бойового потенціалу збройних сил та інших військових формувань потребували кардинальних дій із наведення статутного порядку. Відповідно ухвалюються нові статuti. Законодавство оновлюється. З набуттям Україною незалежності постає необхідність підготовки нових законодавчих актів.

У радянські часи розвиток військово-кримінальних правовідносин зосереджувався здебільшого на акцентуванні самостійності їх регулювання. З прийняттям Положень про військові злочини, Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» формулювалось так зване військово-кримінальне законодавство. Його норми визначали поняття військового злочину та види діянь, що були

⁹⁷ Виправно-трудоий кодекс УРСР: закон від 23.12.1970 № 325-VII. *Відом. Верховної Ради УРСР*. 1971. № 1. Ст. 2.

⁹⁸ Положение о дисциплинарном батальоне в Вооруженных Силах СССР : указ Президиума Верховного Совета СССР от 21 апреля 1983 г. № 9172-X. *Ведом. Верховного Совета СССР*. 1985. № 43. ст. 2, 5 гл. 1.

⁹⁹ Ніколаєнко Т. Б. Особливості розвитку покарання «Тримання в дисциплінарному батальйоні» в радянський період : кримінально-правові та кримінально-виконавчі аспекти. С. 85.

¹⁰⁰ Об утверждении Положения о порядке и условиях исполнения уголовных наказаний, не связанных с мерами исправительно-трудоого воздействия на осужденных : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 15 марта 1983 г. / Законодательство России. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=& prevDoc=102010185 &backlink =1& nd=102010176> (дата обращения: 22.11.2017).

спрямовані на порушення порядку несення військової служби. Але в подальшому вони були уведені до складу кримінальних кодексів УРСР як їх частина.

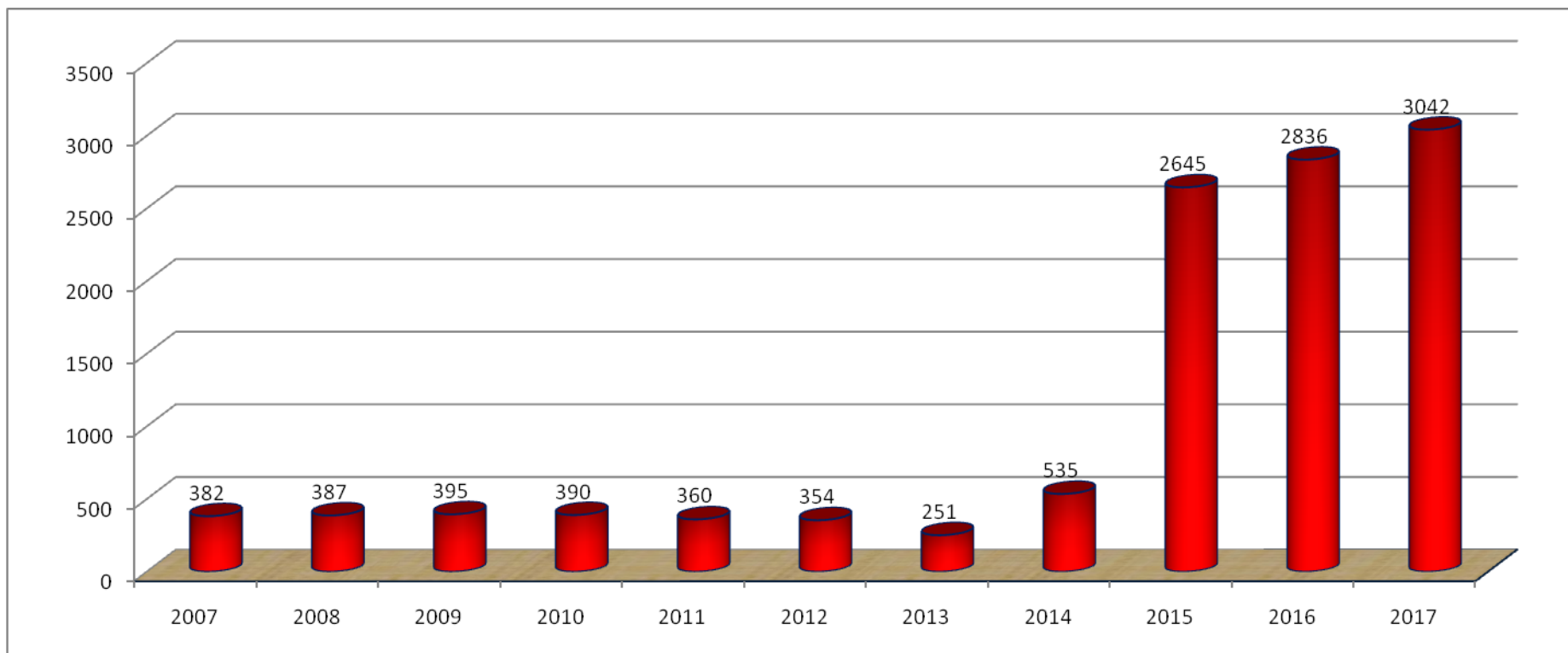
Сьогодні в межах уже чинного законодавства України, регулювання таких правовідносин залишило цю спадковість. Самостійності набуло лише його розуміння як правового інституту кримінального права. Складова залишилась в частині правового регулювання кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів у КК України як самостійний розділ – «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)».

Залишаючись в єдності існування кримінально-правових відносин, на протидію вчиненню військових злочинів спрямувалися конвенції, закони, військові статuti, положення, інструкції, роз'яснення тощо, які регламентували сфери життя та діяльності Збройних Сил України, інших військових формувань, а також визначали відповідальність винних у разі порушення таких. Це, зокрема: Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. (ратифікована СРСР 17 квітня 1954 р.), Гельсінський договір з відкритого неба від 24 березня 1992 р. (ратифікований Україною 2 березня 2000 р.), Конвенція ООН з морського права від 10 грудня 1982 р. (ратифікована Україною 3 червня 1999 р.), Воєнна доктрина України (затверджена Указом Президента України від 24 вересня 2015 р. № 555/2015), Стратегічний оборонний бюлетень України (затверджений Указом Президента України від 6 червня 2016 р. №240/2016); закони України: «Про військовий обов'язок і військову службу»; «Про оборону», «Про національну безпеку України», «Про Збройні Сили України», «Про оборону України», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» та ін., статuti Збройних Сил України, положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, інструкції про організацію виконання положень про проходження громадянами України військової служби у Збройних Сил України та інших військових формуваннях, інші накази, роз'яснення, інструкції тощо. Крім того, законодавство щодо відповідальності військовослужбовців тлумачилося також у постановах пленумів Верховного Суду України. Це, зокрема: ППВС України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 р. № 7 та «Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні» від 28 грудня 1996 р. № 15. Виконавчі аспекти врегулювалися положеннями КВК України та інструкцією Міністерства оборони України про порядок відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, затвердженою наказом від 18 травня 2015 р. № 215, та інструкцією про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців, затвердженою наказом від 26 вересня 2013 р. № 656.

Як результат у 2001 р. прийнято КК України. Відповідальність військовослужбовців визначається винятково його положеннями. Раніше чинні норми в межах цього Кодексу набули системності. Покарання з розширенням окремих його видів для військовослужбовців (арешт, службові обмеження) залишено в єдиній системі всіх покарань. Тенденція до виокремлення військово-кримінального законодавства як самостійної одиниці обмежилась єдиною системою кримінального права.

Таким чином, наприкінці 90-х рр. правове підґрунтя регулювання кримінально-правових заходів, застосовуваних до військовослужбовців, посіло своє місце. В єдиній системі кримінального законодавства покарання для військовослужбовців визначились як комплекс спеціальних норм. Їх розвиток відбувався в межах норм, що передбачають відповідальність за вчинення військових злочинів. Задля досягнення мети покарання – виправлення та перевиховання засуджених у межах військової служби поширюється практика їх призначення як за загальнокримінальні злочини. Поступово виконавчі аспекти їх реалізації змінюють свої позиції в удосконаленні норм спеціального характеру.

Додаток Б

**Рис. 1. Динаміка злочинності серед військовослужбовців
(2007–2017 рр.)**

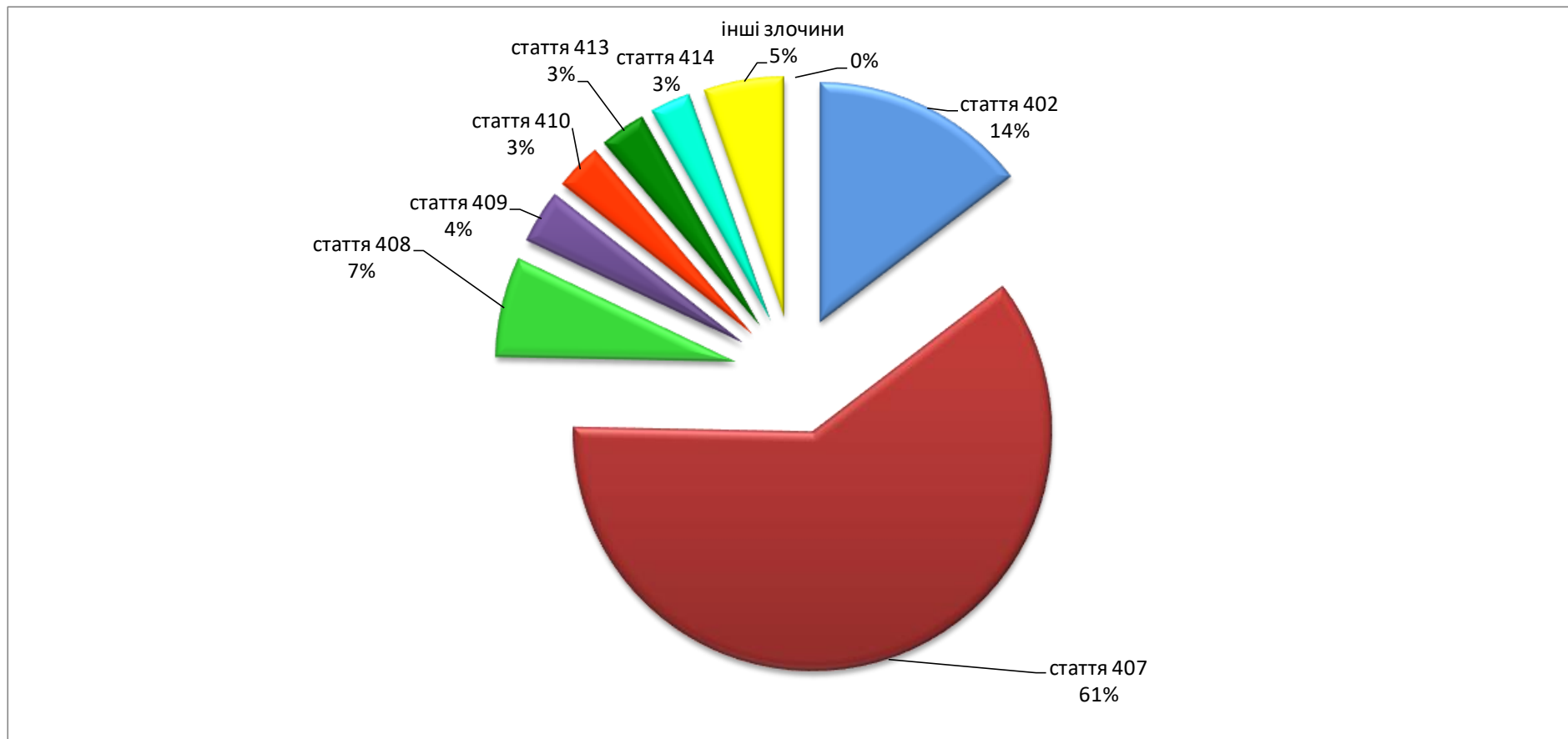

Рис. 2. Засуджені військовослужбовці за вчинення військових злочинів (2015 р.)

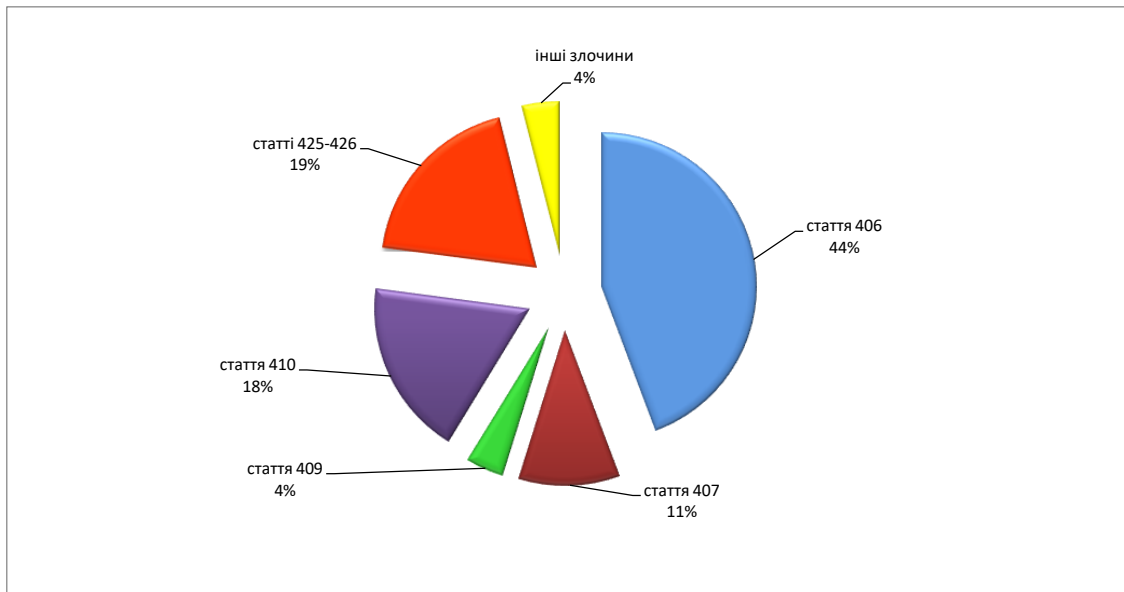

Рис. 3. Засуджені військовослужбовці за вчинення військових злочинів (2012 р.)

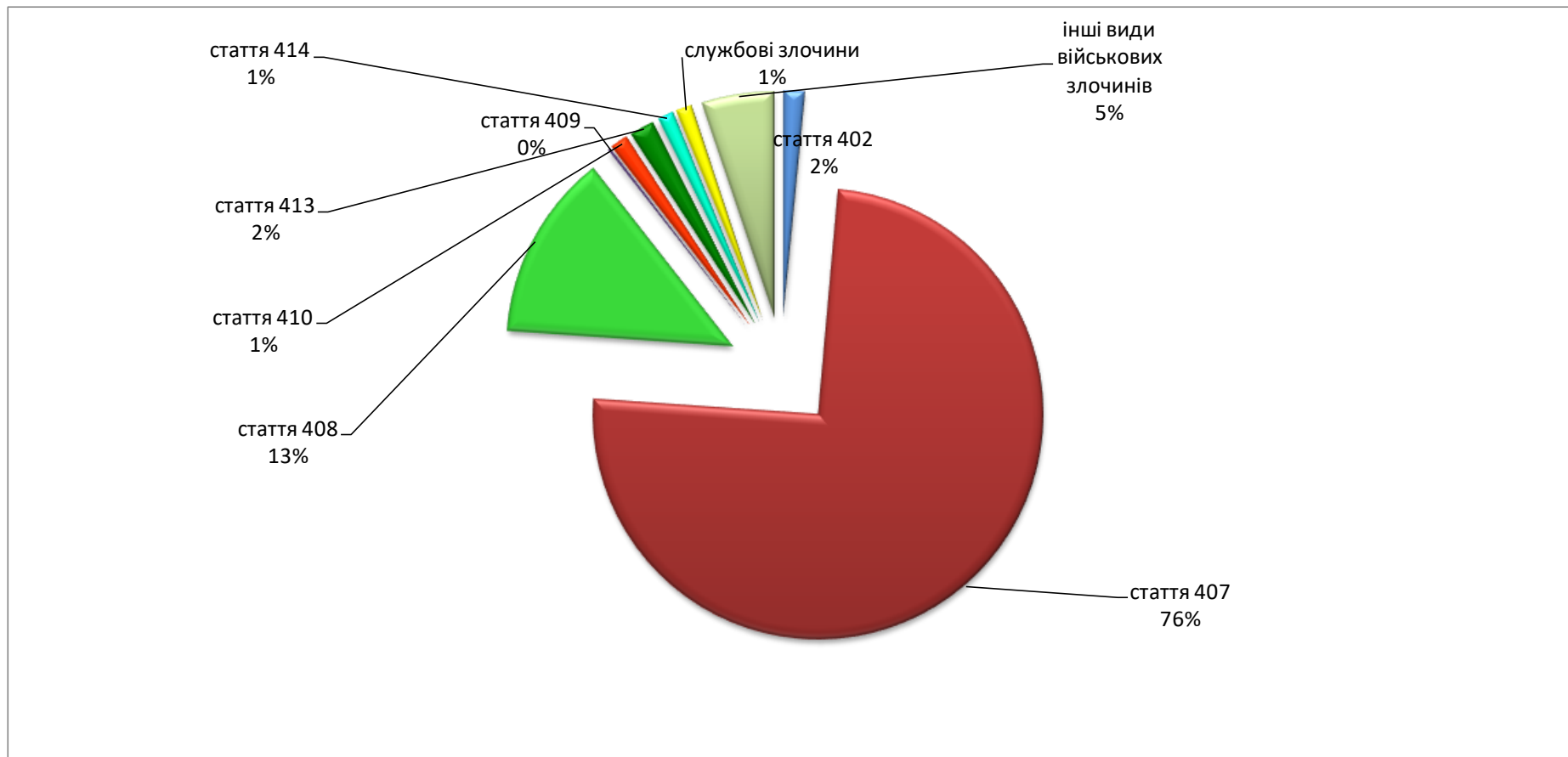

Рис. 4. Засуджені військовослужбовці за вчинення військових злочинів у 2017 р.

Додаток В

Проект

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про внесення змін до деяких законодавчих актів України
щодо призначення та виконання покарань стосовно військовослужбовців

Верховна Рада України п о с т а н о в л я є:

I. Внести зміни до таких законодавчих актів України:

1. У Кримінальному кодексі України (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 25–26, ст. 131):

1) статтю 51 викласти в такій редакції:

«Стаття 51. Види покарань

До осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі види покарань:

1. Покарання, не пов'язані з ізоляцією від суспільства:

1) штраф;

2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;

3) звільнення з військової служби;

4) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;

5) громадські роботи;

6) виправні роботи;

7) службові обмеження для військовослужбовців;

8) конфіскація майна.

2. Покарання, пов'язані з ізоляцією від суспільства:

1) арешт;

2) обмеження волі;

3) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців;

4) позбавлення волі на певний строк;

5) довічне позбавлення волі»;

2) статтю 54 викласти в такій редакції:

«Стаття 54. Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу

1. Засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особа, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, може бути позбавлена за вироком суду цього звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу.

2. З урахуванням обставин, що характеризують особу винного, вчиненого діяння, доцільності перебування на військовій службі особа може бути залишена на військовій службі з наступним переведенням на нижчу посаду.

3. У разі призначення як основного покарання позбавлення волі чи обмеження волі особа підлягає обов'язковому звільненню з військової служби»;

3) доповнити статтею 54¹ такого змісту:

«Стаття 54¹. Звільнення з військової служби

1. Звільнення з військової служби як додаткове покарання призначається військовослужбовцям, які проходять військову службу за призовом чи контрактом, що вчинили умисний злочин із використанням свого службового становища, своїми діями дискредитують авторитет військової служби, доцільність перебування яких на військовій службі не визнана.

2. У разі призначення як основного покарання позбавлення волі чи обмеження волі особа підлягає обов'язковому звільненню з військової служби»;

4) частину першу статті 58 викласти в такій редакції:

«1. Покарання у виді службового обмеження застосовується до засуджених військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом, на строк від шести місяців до двох років у випадках, передбачених цим Кодексом, а також у випадках, коли суд, ураховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замість виправних робіт, обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше двох років призначити службове обмеження на той самий строк»;

5) статтю 62 викласти в такій редакції:

«Стаття 62. Тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців

1. Покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні призначається військовослужбовцям, які проходять військову службу за контрактом, і військовослужбовцям, які проходять військову службу за призовом, на строк від шести місяців до двох років у випадках, передбачених цим Кодексом, а також якщо суд, ураховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замінити позбавлення волі на строк не більше двох років триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк.

2. На період відбування покарання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовець позбавляється військового звання та перебуває на посаді рядового. Він не може бути поданий до присвоєння чергового військового звання, призначений на вищу посаду, переведений на інше місце служби, звільнений з військової служби, крім випадку визнання його непридатним до військової служби за станом здоров'я.

3. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців замість позбавлення волі не може застосовуватися до осіб, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі або вчинили особливо тяжкий злочин»;

б) частину другу статті 389 викласти у такій редакції:

«2. Ухилення засудженого від відбування покарання у виді громадських чи виправних робіт, а також службових обмежень для військовослужбовців карається арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років»;

7) статтю 401 доповнити частиною п'ятою такого змісту:

«До військовослужбовців, визнаних винними у вчиненні військових злочинів, суд, зважаючи на їх правове становище, може застосовувати такі види покарань: позбавлення військового звання; звільнення з військової служби, службові обмеження, арешт з триманням на гауптвахті і тримання в дисциплінарному батальйоні»;

8) абзац другий частини першої статті 408 викласти в такій редакції:

«караються триманням у дисциплінарному батальйоні на строк до двох років або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років»;

9) абзац другий частини першої статті 415 викласти в такій редакції:

«карається триманням у дисциплінарному батальйоні на строк до двох років або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років»;

10) абзац другий частини першої статті 434 викласти в такій редакції:

«караються триманням у дисциплінарному батальйоні на строк до двох років або позбавленням волі на строк до трьох років»;

11) абзац другий частини першої статті 435 викласти в такій редакції:

«караються триманням у дисциплінарному батальйоні на строк до двох років або позбавленням волі на той самий строк».

2. У Кримінально-виконавчому кодексі України (Відомості Верховної Ради України, 2004 р., № 3, ст. 21):

- 1) назву розділу II викласти в такій редакції:
«Розділ II. Виконання покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства»;
- 2) глави 12, 13 і 14 вилучити зі змісту розділу II;
- 3) назву розділу III викласти в такій редакції:
«Розділ III. Виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства»;
- 4) розділ III доповнити главами 12, 13, 14 і 22;
- 5) розділ IV вилучити;
- 6) доповнити статтею 29¹ наступного змісту:

«Стаття 29¹. «Порядок виконання покарання у виді звільнення з військової служби»

1. Суд, який постановив вирок про звільнення військовослужбовця з військової служби, після набрання ним законної сили направляє копію керівнику органу (командиру військової частини), де проходить військову службу засуджений військовослужбовець.

2. Після одержання копії вироку керівник органу (командир військової частини) видає наказ про звільнення особи з військової служби.

3. Військовослужбовець, засуджений до позбавлення чи обмеження волі, підлягає звільненню з військової служби та виключенню з військового обліку громадян.

4. Керівник органу (командир військової частини) протягом місяця з дня одержання копії вироку сповіщає суд, який постановив вирок, про його виконання»;

- 7) главу 10 викласти в такій редакції:

«Глава 10

ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ

У ВИДІ СЛУЖБОВИХ ОБМЕЖЕНЬ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Стаття 47. Порядок та умови виконання покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців

1. Суд, який постановив вирок про службове обмеження для військовослужбовця, після набрання ним законної сили направляє копію вироку командиру військової частини, де проходить службу засуджений військовослужбовець.

2. Після одержання копії вироку командир військової частини протягом трьох днів видає відповідний наказ, у якому зазначається розмір відрахувань у дохід держави з грошового утримання засудженого військовослужбовця, строк, протягом якого він не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а також який строк не зараховується у строк вислуги років для присвоєння йому чергового військового звання. Наказ оголошується по військовій частині і доводиться до відома засудженого військовослужбовця.

3. Про прийняття вироку до виконання командир військової частини протягом трьох днів сповіщає суд, який постановив вирок.

4. У порядку виконання покарання засуджений військовослужбовець не може бути підвищений за посадою.

5. З урахуванням характеру вчиненого діяння, особи винного засуджений військовослужбовець, якому призначено покарання у виді службового обмеження, не може бути залишений на посаді, пов'язаній із керівництвом підлеглими особами. Він підлягає переміщенню на нове місце військової служби з однієї військової частини до іншої без його згоди на рівнозначну посаду.

Стаття 47¹. Організація виконання покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців

Організація виконання покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців покладається на Головне управління Військової служби правопорядку. У межах основних завдань, визначених законодавством України, Головне управління:

обліковує осіб, засуджених до службових обмежень;

організовує основні засоби виправлення та ресоціалізації засуджених, контроль за їх виконанням;

контролює дотримання порядку та умов виконання покарання командуванням військової частини, правильність та своєчасність проведення відрахувань у дохід держави з грошового утримання засудженого військовослужбовця;

за клопотанням командира військової частини за місцем відбування покарання засудженим військовослужбовцем розглядає питання щодо невідбутої частини покарання в разі виникнення підстав щодо його звільнення з військової служби, застосування умовно-дострокового звільнення чи притягнення до відповідальності за ухилення від відбування покарання.

Стаття 47². Обов'язки командира військової частини за місцем відбування покарання засудженим до службових обмежень

На командування військової частини покладається обов'язок виконання покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців.

У межах основних завдань, визначених законодавством України, командир військової частини зобов'язаний:

видати наказ про прийняття вироку до виконання;

оголосити наказ по військовій частині з доведенням змісту вироку суду;

роз'яснити засудженому порядок та умови виконання покарання, права та обов'язки засудженого, командування військової частини, правові наслідки реалізації покарання;

контролювати дотримання умов виконання покарання засудженим військовослужбовцем;

контролювати точність та своєчасність відрахувань у дохід держави з грошового утримання засудженого;

дотримуватись порядку та умов виконання покарання;

клопотати у разі виникнення підстав для звільнення особи з військової служби, застосування умовно-дострокового звільнення чи притягнення засудженого до відповідальності за ухилення від відбування покарання перед Головним управлінням Військової служби правопорядку щодо подання до суду;

видати наказ про припинення виконання покарання щодо засудженого військовослужбовця.

Стаття 47³. Правовий статус військовослужбовця, засудженого до службових обмежень

Особи, які відбувають покарання у виді службових обмежень, виконують обов'язки та мають права, визначені законодавством для військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, з обмеженнями, передбаченими кримінально-виконавчим законодавством.

Засуджені військовослужбовці протягом строку відбування покарання за наявності підстав, визначених законодавством, можуть бути звільнені з військової служби. За клопотанням командування військової частини за місцем відбування покарання при погодженні з Головним управлінням Військової служби правопорядку засуджений військовослужбовець може бути звільнений від подальшого відбування покарання чи невідбута частина покарання може бути за вмотивованим рішенням суду замінена іншим.

Під час відбування покарання засуджений зобов'язаний дотримуватися порядку та умов відбування покарання; сумлінно ставитися до виконання службових обов'язків та заходів виховного характеру; не порушувати військову дисципліну та правопорядок. У разі виникнення обставин, що перешкоджають подальшому відбуванню покарання (хвороба, тяжкі сімейні обставини, стан вагітності тощо), засуджений військовослужбовець зобов'язаний доповісти про це командирові військової частини за місцем відбування покарання.

Стаття 47⁴. Соціально-виховна робота

Соціально-виховна робота із засудженими військовослужбовцями, які відбувають покарання у виді службових обмежень, організується і проводиться командуванням військової частини за місцем відбування покарання з урахуванням характеру та ступеня суспільної небезпеки вчиненого діяння, особи винного, поведінки та ставлення до військової

служби, на підставі вимог цього Кодексу та нормативно-правових актів Міністерства оборони України.

Стаття 47⁵. Заходи заохочення і стягнення, що застосовуються до осіб, засуджених до службових обмежень

До засуджених військовослужбовців можуть застосовуватися заходи заохочення та стягнення командуванням військової частини за місцем відбування покарання відповідно до Дисциплінарного статуту Збройних Сил України.

За зразкову поведінку і сумлінне ставлення до військової служби командування військової частини за місцем відбування покарання засуджених військовослужбовців може подавати клопотання до суду за погодженням із Головним управлінням Військової служби правопорядку щодо їх умовно-дострокового звільнення від відбування покарання.

Стаття 47⁶. Припинення виконання покарання у виді службових обмежень

За три дні до закінчення встановленого вироком суду строку службового обмеження для військовослужбовця командир військової частини видає наказ про припинення його виконання із зазначенням дати припинення.

Стаття 47⁷. Звільнення від покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців

1. До закінчення встановленого вироком суду строку службового обмеження для військовослужбовця військовослужбовець може бути звільнений з військової служби на підставах, визначених законодавством України. У такому разі командир військової частини, де відбуває покарання військовослужбовець, зобов'язаний подати клопотання до суду за погодженням із Головним управлінням Військової служби правопорядку щодо вирішення питання про заміну невідбутої частини покарання більш м'яким видом покарання чи дострокове звільнення особи від його відбування.

2. Засуджені, які відбувають покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців і визнані військово-лікарською комісією непридатними за станом здоров'я до військової служби зі зняттям із військового обліку або непридатними до військової служби в мирний час, звільняються судом від покарання за поданням командира військової частини і висновком військово-лікарської комісії»;

8) у статті 55:

частину другу викласти в такій редакції:

«2. На гауптвахті роздільно тримаються:

засуджені військовослужбовці-жінки окремо від військовослужбовців-чоловіків;

засуджені неповнолітні військовослужбовці окремо від дорослих військовослужбовців;

засуджені військовослужбовці з числа офіцерського складу окремо від інших категорій військовослужбовців;

засуджені військовослужбовці, які мають звання прапорщиків, мічманів, сержантів і старшин, окремо від військовослужбовців рядового складу;

засуджені військовослужбовці, які проходять службу за призовом, окремо від засуджених військовослужбовців, які проходять службу за контрактом;

засуджені військовослужбовці, які вперше притягнуті до кримінальної відповідальності, окремо від засуджених військовослужбовців, які раніше притягувались до кримінальної відповідальності з відбуванням покарання, пов'язаного з ізоляцією»;

доповнити частинами одинадцятою – чотирнадцятою такого змісту:

«11. Військовослужбовці, засуджені до арешту з триманням на гауптвахті, уесь строк покарання відбувають на одній гауптвахті.

Переведення засудженого з однієї гауптвахті до іншої допускається за виняткових обставин, що перешкоджають подальшому відбуванню покарання на цій гауптвахті. Порядок переведення засудженого визначається нормативно-правовими актами Міністерства оборони України.

12. На гауптвахтах передбачені сектори безпеки із загальними, полегшеними та посиленими умовами тримання засуджених військовослужбовців.

До сектору із загальними умовами тримання поміщаються особи, які під час прийому та вивчення їх особистості не виявили високого ступеня криміногенної зараженості; не становлять високого ступеня суспільної небезпеки; не мають потягу до подальшої протиправної поведінки та схвально ставляться до необхідності дотримання умов відбування покарання; а також особи, переведені із сектору з посиленими умовами тримання.

До сектору з полегшеними умовами тримання поміщаються особи, які під час відбування покарання стали на шлях виправлення, зразковою поведінкою, сумлінним ставленням до праці, військової служби, активною участю у громадській діяльності довели своє виправлення.

До сектору з посиленими умовами тримання поміщаються особи, які злісно порушують режим відбування покарання, виявили потяг до подальшої протиправної поведінки, щодо них неодноразово застосовувалися заходи стягнення, що не дали позитивних результатів, становлять небезпеку для інших.

13. Залежно від поведінки особи, ступеня її суспільної небезпеки, обставин, що визначають характер вчиненого діяння, криміногенної зараженості та ставлення до умов відбування покарання умови тримання засуджених можуть бути змінені.

Зміна умов тримання засуджених здійснюється за попереднім клопотанням начальника соціально-психологічної служби за відповідним наказом начальника гауптвахти.

14. У разі виникнення необхідності переведення особи до іншої гауптвахти рішення приймається за погодженням із начальником Головного управління Військової служби правопорядку Збройних Сил України»;

9) статтю 72 викласти в такій редакції:

«Стаття 72. Режим у дисциплінарному батальйоні

1. Режим у дисциплінарному батальйоні – встановлений цим Кодексом та нормативно-правовими актами Міністерства оборони України порядок виконання та відбування покарання, який забезпечує ізоляцію засуджених; постійний нагляд за ними; виконання покладених на них обов'язків; реалізацію їх прав і законних інтересів; безпеку засуджених і персоналу; роздільне тримання різних категорій засуджених та зміну умов тримання засуджених.

2. Під час відбування покарання в дисциплінарному батальйоні всі засуджені військовослужбовці незалежно від їх військового звання та характеру попередньої служби перебувають у дисциплінарному батальйоні як рядові і носять встановлені для цього дисциплінарного батальйону однострій та знаки розрізнення.

3. Залежно від поведінки особи, її ставлення до основних засобів виправлення та ресоціалізації можлива зміна умов відбування покарання.

Засуджені військовослужбовці, які стали на шлях виправлення, зразковою поведінкою, сумлінним ставленням до праці та військової служби, активною участю у громадській роботі довели своє виправлення, переводяться до сектору із полегшеними умовами тримання.

Засуджені військовослужбовці, які свідомо не бажають ставати на шлях виправлення, порушують установлені законом вимоги щодо порядку та умов відбування покарання, до того ж застосовані до них заходи стягнення не дають позитивних результатів, а своєю поведінкою вони становлять загрозу для оточення, переводяться до сектору із посиленими умовами тримання.

Зміна умов тримання здійснюється за клопотанням представників соціально-психологічної служби, з врахуванням позиції ради громадськості за рішенням командира дисциплінарного батальйону. У разі зміни умов тримання засуджених у бік їх посилення прийняття рішення узгоджується із начальником Центрального управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах України.

4. У випадках стихійного лиха, епідемій, аварій важливих для життєзабезпечення систем, масових заворушень, проявів групової непокори засуджених або в разі виникнення реальної загрози збройного нападу на колонію чи у зв'язку з уведенням надзвичайного чи

воєнного стану в районі розташування дисциплінарного батальйону посилюється охорона, нагляд за засудженими, здійснюються інші додаткові режимні заходи.

Для припинення групових протиправних дій засуджених та ліквідації їх наслідків за рішенням Міністра оборони України з відповідним узгодженням з Головним військовим прокурором України використовуються сили та засоби дисциплінарного батальйону.

У разі виникнення загрози життю та здоров'ю засуджених військовослужбовців прийняття рішення про введення заходів, визначених режимом особливих умов, можливе правами командира дисциплінарного батальйону з негайним повідомленням начальника Центрального управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах України;

10) статтю 77 доповнити частиною четвертою такого змісту:

«4. Тривалість робочого часу для засуджених військовослужбовців становить шестиденний робочий тиждень з одним вихідним днем».

3. У Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» (Відомості Верховної Ради України, 1992 р., № 27, ст. 385):

1) у статті 26:

пункт г частини третьої викласти в такій редакції:

«у зв'язку з набранням законної сили обвинувальним вироком суду, яким призначено покарання у виді позбавлення волі, обмеження волі або звільнення з військової служби»;

підпункт д пункту 1 частини четвертої викласти в такій редакції:

«у зв'язку з набранням законної сили обвинувальним вироком суду, яким призначено покарання у виді позбавлення волі, обмеження волі або звільнення з військової служби»;

підпункт в пункту 2 частини четвертої викласти в такій редакції:

«у зв'язку з набранням законної сили обвинувальним вироком суду, яким призначено покарання у виді позбавлення волі, обмеження волі або звільнення з військової служби»;

підпункт е пункту 1 частини п'ятої викласти в такій редакції:

«у зв'язку з набранням законної сили обвинувальним вироком суду, яким призначено покарання у виді позбавлення волі, обмеження волі, звільнення з військової служби чи позбавлення права обіймати певні посади»;

підпункт е пункту 2 частини п'ятої викласти в такій редакції:

«у зв'язку з набранням законної сили обвинувальним вироком суду, яким призначено покарання у виді позбавлення волі, обмеження волі, звільнення з військової служби чи позбавлення права обіймати певні посади»;

підпункт в пункту 3 частини п'ятої викласти в такій редакції:

«у зв'язку з набранням законної сили обвинувальним вироком суду, яким призначено покарання у виді позбавлення волі, обмеження волі або звільнення з військової служби»;

підпункт е пункту 1 частини шостої викласти в такій редакції:

«у зв'язку з набранням законної сили обвинувальним вироком суду, яким призначено покарання у виді позбавлення волі, обмеження волі, звільнення з військової служби чи позбавлення права обіймати певні посади»;

2) підпункт д пункту 2 частини 6 статті 26 викласти в такій редакції:

«у зв'язку з набранням законної сили обвинувальним вироком суду, яким призначено покарання у виді позбавлення волі, обмеження волі, звільнення з військової служби чи позбавлення права займати певні посади».

II. Прикінцеві положення

1. Цей Закон набирає чинності через три місяці з дня, наступного за днем його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України у тримісячний строк з дня набрання чинності цим Законом:

привести свої нормативно-правові акти у відповідність до цього Закон;

забезпечити приведення міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади їх нормативно-правових актів у відповідність до цього Закону.

Голова Верховної Ради України

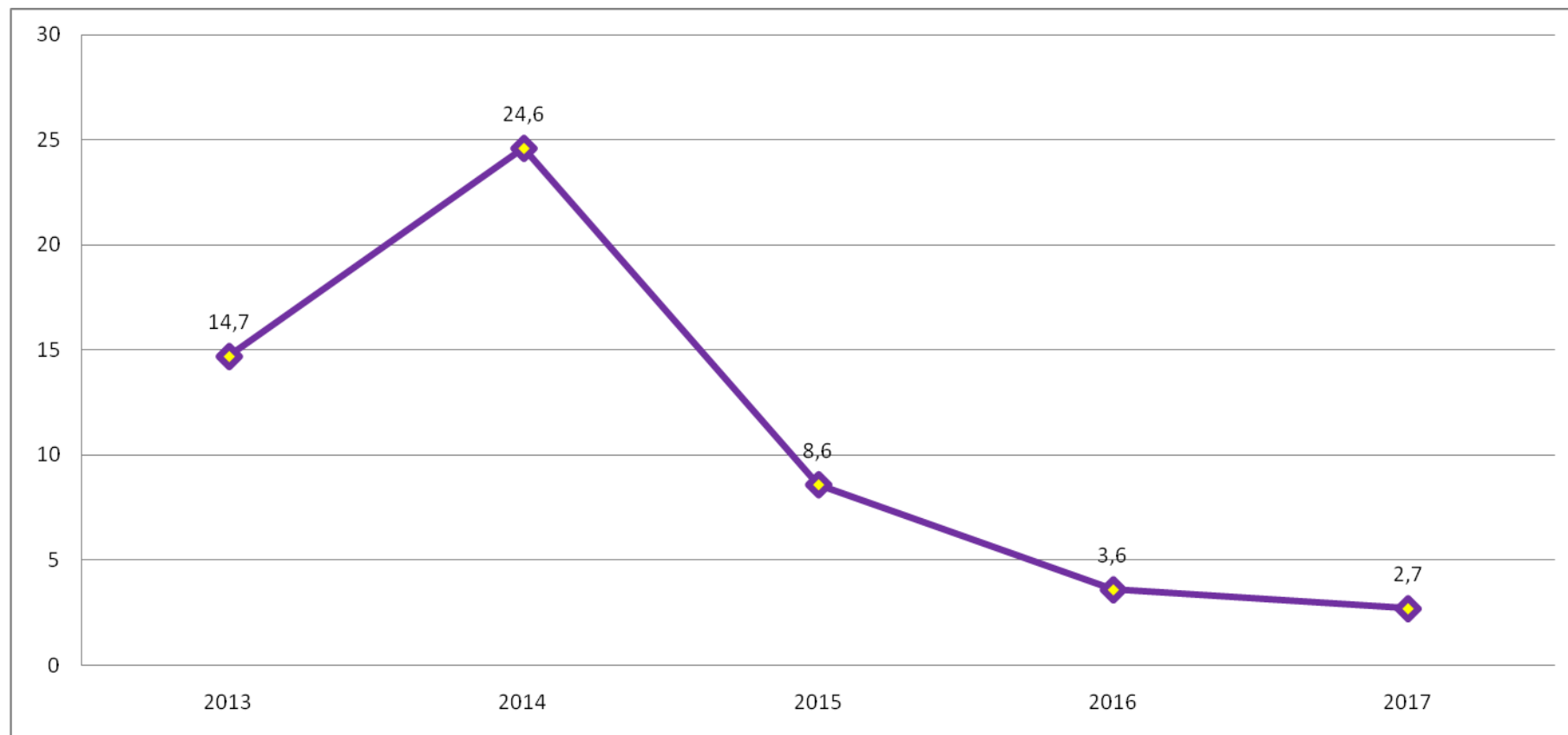

Рис. 1. Динаміка застосування службових обмежень до військовослужбовців (2013–2017 рр.)

Додаток Е

Узагальнені дані
 про засуджених військовослужбовців до арешту,
 які утримувались на гауптвахтах органів управління Військової служби
 правопорядку
 (2012–2016 рр.)

Найменування		Рік				
		2012	2013	2014	2015	2016
Кількість гауптвахт ВСП		4	1	1	8	10
Кількість засуджених військовослужбовців	чоловіки	49	11	58	250	240
	жінки	0	0	0	0	0
Стаття КК України	122				1	1
	178			2		
	185					1
	263				7	3
	286			2		1
	309					1
	345			1		
	358					1
	402				8	4
	404				1	
	405		1		9	
	406	40	6	6	4	9
	407	5	3	15	189	210
	408			2	13	5
	409	2		6	6	
	410			20		1
	413			4	10	2
	414				2	
	415					1
424	2	1				
426					1	
Строк відбування покарання	6	21	3	25	75	82
	5			4	37	41
	4	18		12	30	26
	3	2	4	6	43	30
	2	5	2	7	32	27
	1	3	2	4	33	35
Військове звання	полковник					1
	майор					3
	капітан			1	3	3
	ст. лейтенант			2	4	5
	лейтенант					1
	прапорщик			1	5	2
	старшина				1	3
	ст. сержант			2	18	8
	мол.сержант	1	2	3	17	25
солдат	48	9	49	202	190	
Військове формування	ЗСУ	49	11	57	231	220
	СБУ					1
	НГУ				16	17
	ДПСУ				2	3
	УДО			1	1	

Додаток Ж

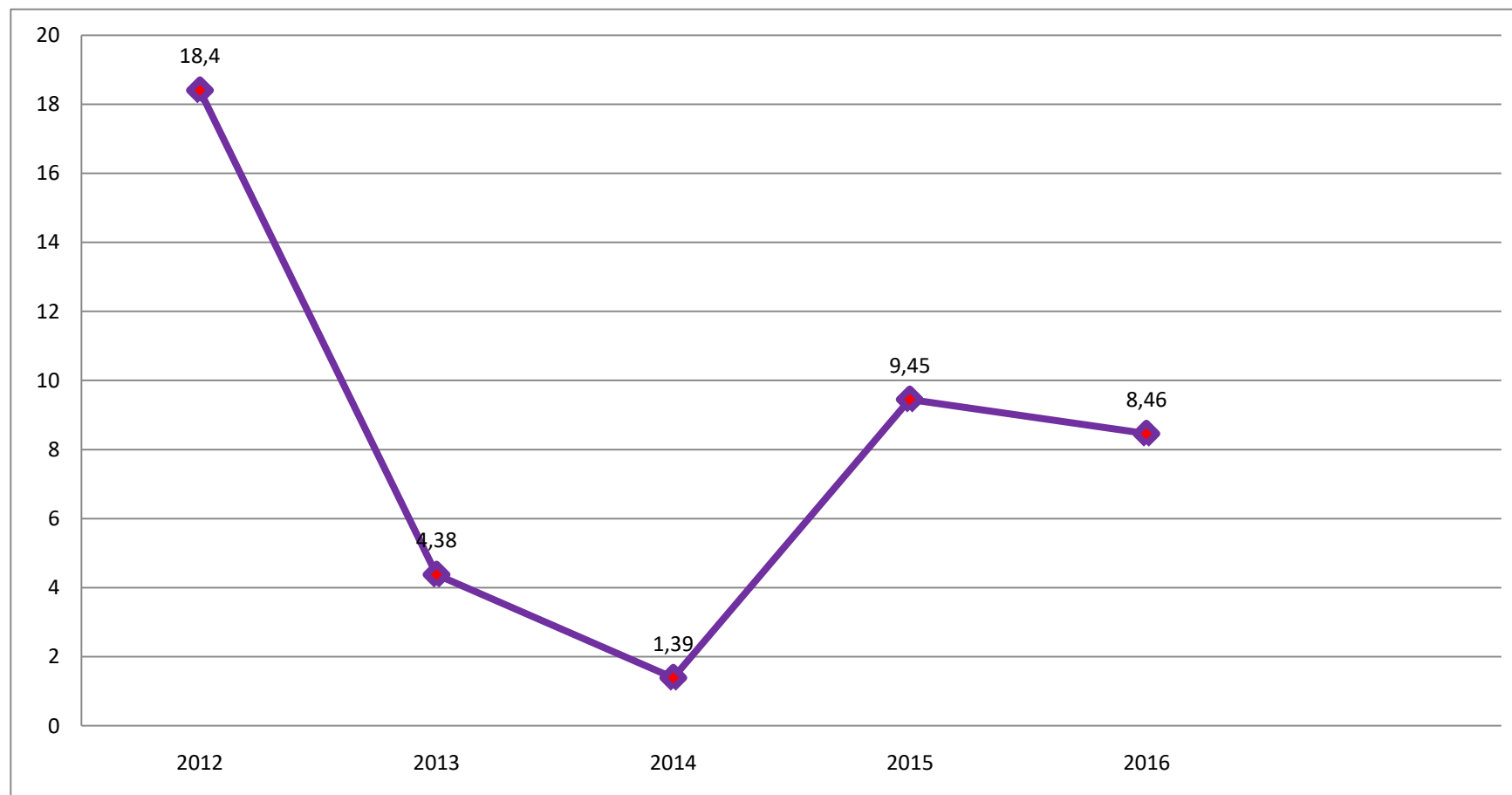

Рис. 1 Динаміка застосування арешту з триманням на гауптвахті до військовослужбовців (2012–2016 рр.)

Рис. 2 Динаміка призначення арешту військовослужбовцям як покарання, визначеного в санкції статті (2012–2016 рр.)

Додаток К

Узагальнені дані
 про засуджених військовослужбовців, які відбували покарання
 у виді тримання в дисциплінарному батальйоні
 (2012–2016 рр.)

Найменування		Рік				
		2012	2013	2014	2015	2016
Кількість засуджених військовослужбовців		11	2	9	58	81
Стаття КК України	119					1
	146					1
	185					1
	263				1	3
	296					1
	406	3			1	3
	407	5	2	9	48	48
	408				3	8
	410	3				4
	413				4	5
	414				1	5
415					1	
Строк відбування покарання, місяців	6	3	2	9	52	66
	7				3	4
	8				1	7
	9				2	2
	12	5				
	16					
	18	2				
	19					
	20					
24	1					
Військове звання	солдат	10	2	9	52	66
	мол.сержант	1			3	4
	сержант				1	7
	прапорщик				2	2
	лейтенант					2
Військове формування	ЗСУ	11	2	7	48	68
	НГУ			1	8	10
	ДПСУ				2	3
	ВВ			1		

Додаток Л

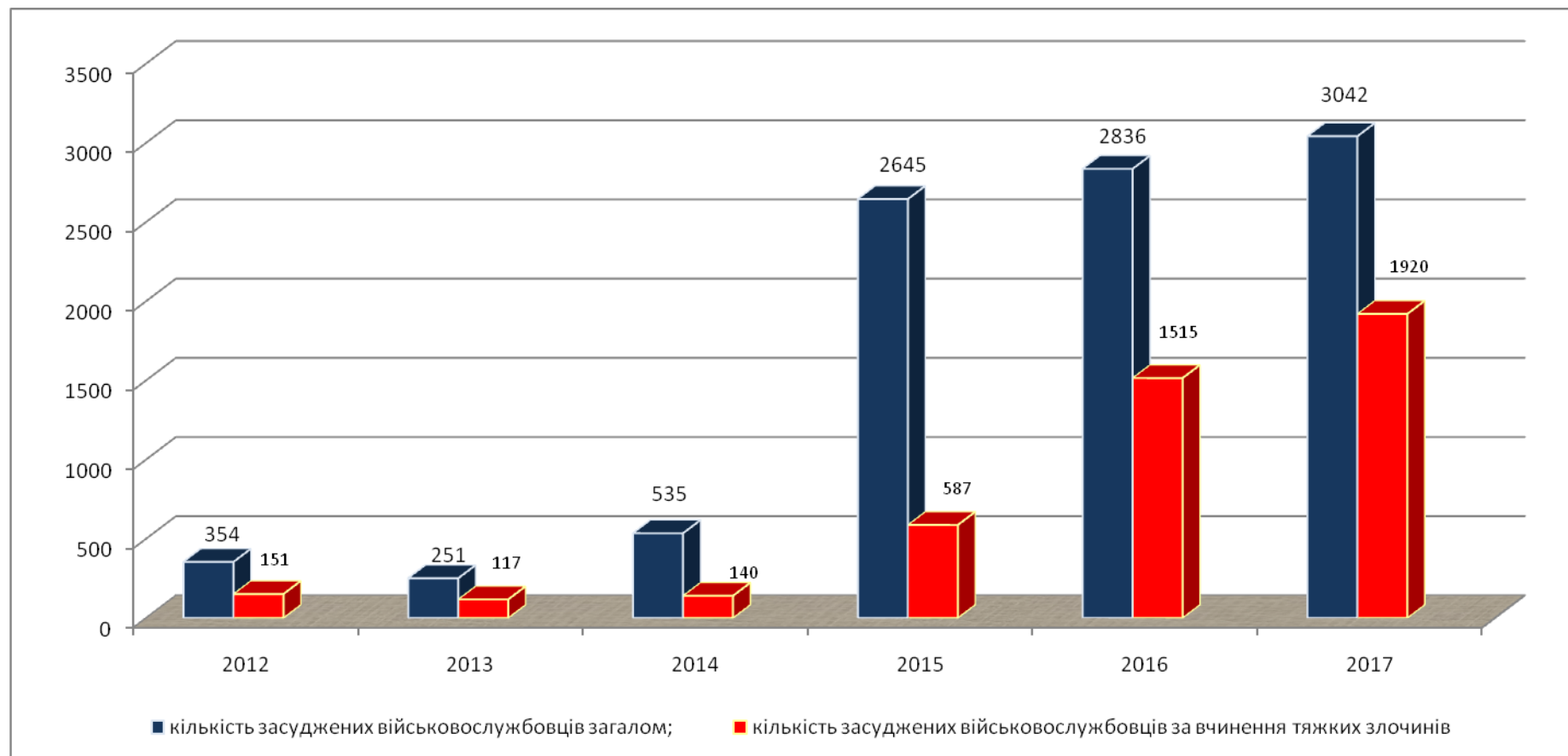

Рис. 1. Кількість засуджених військовослужбовців, зокрема за вчинення тяжких злочинів (2012–2017 рр.)

Додаток М

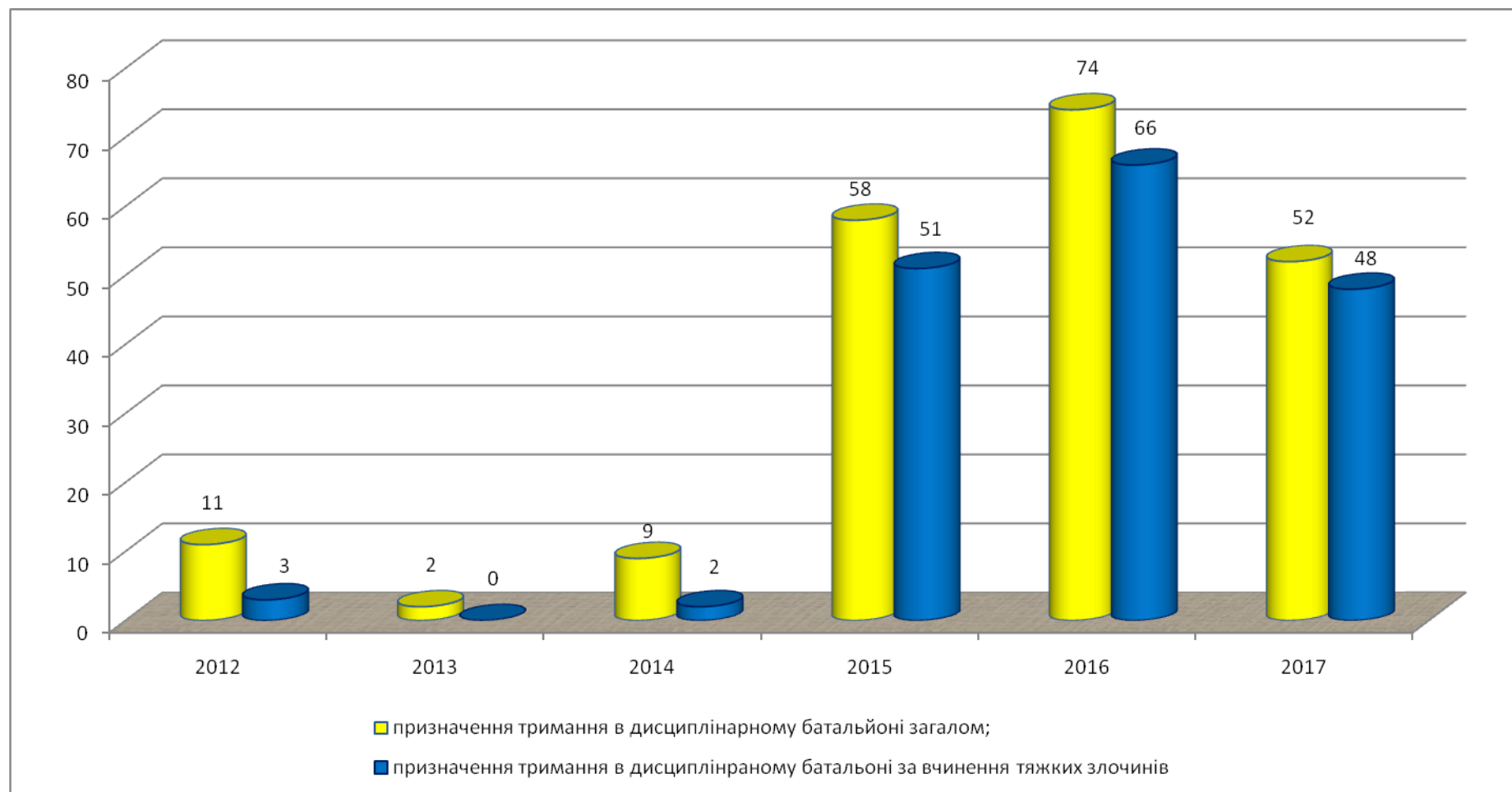

Рис. 1. Динаміка призначення тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовцям, зокрема за вчинення тяжких злочинів у сфері порушення правил несення військової служби (2012–2017 рр.)

Додаток Н

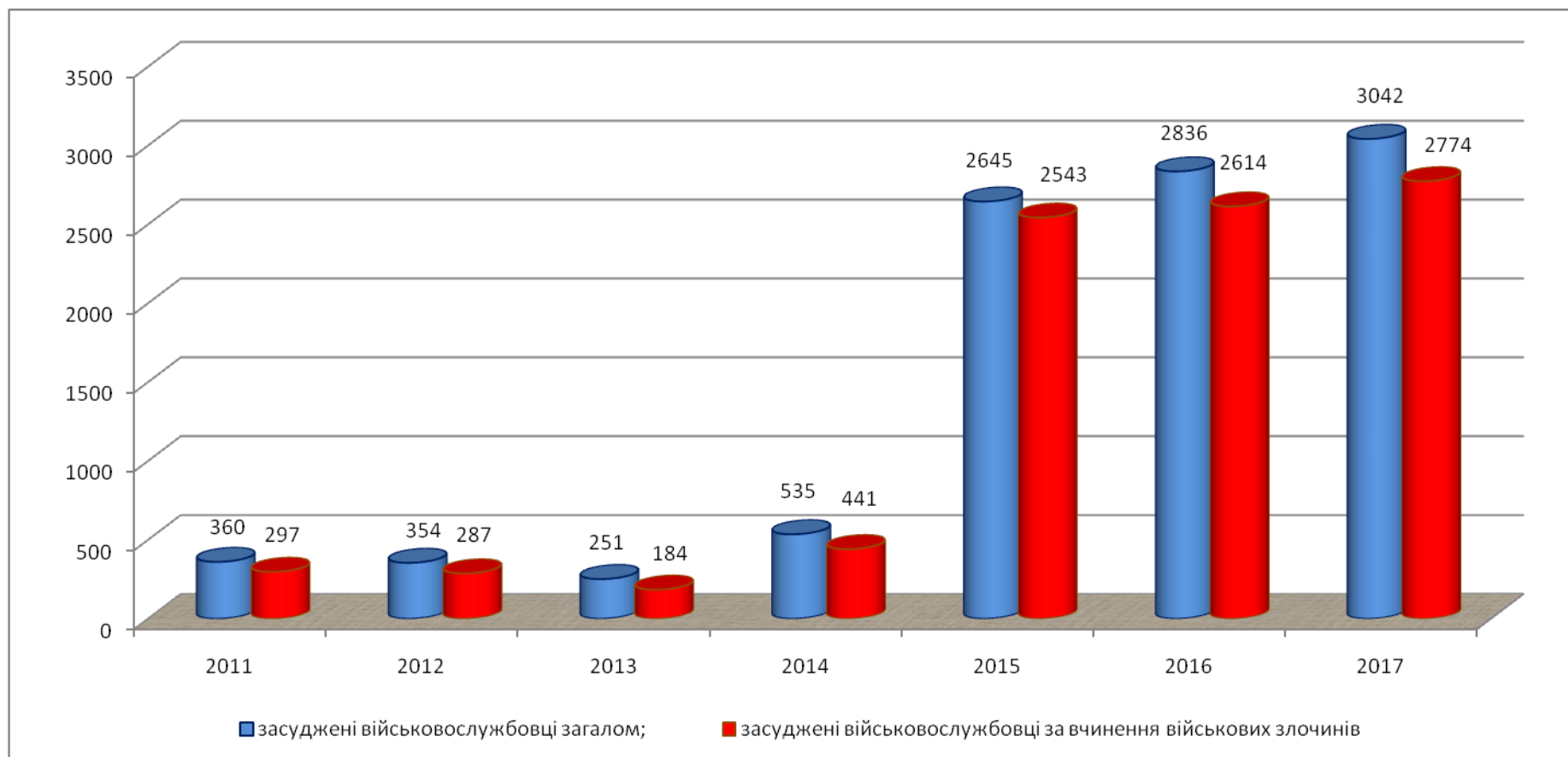

Рис. 1 Кількість засуджених військовослужбовців, зокрема за вчинення військових злочинів (2011–2017 рр.)

Додаток П

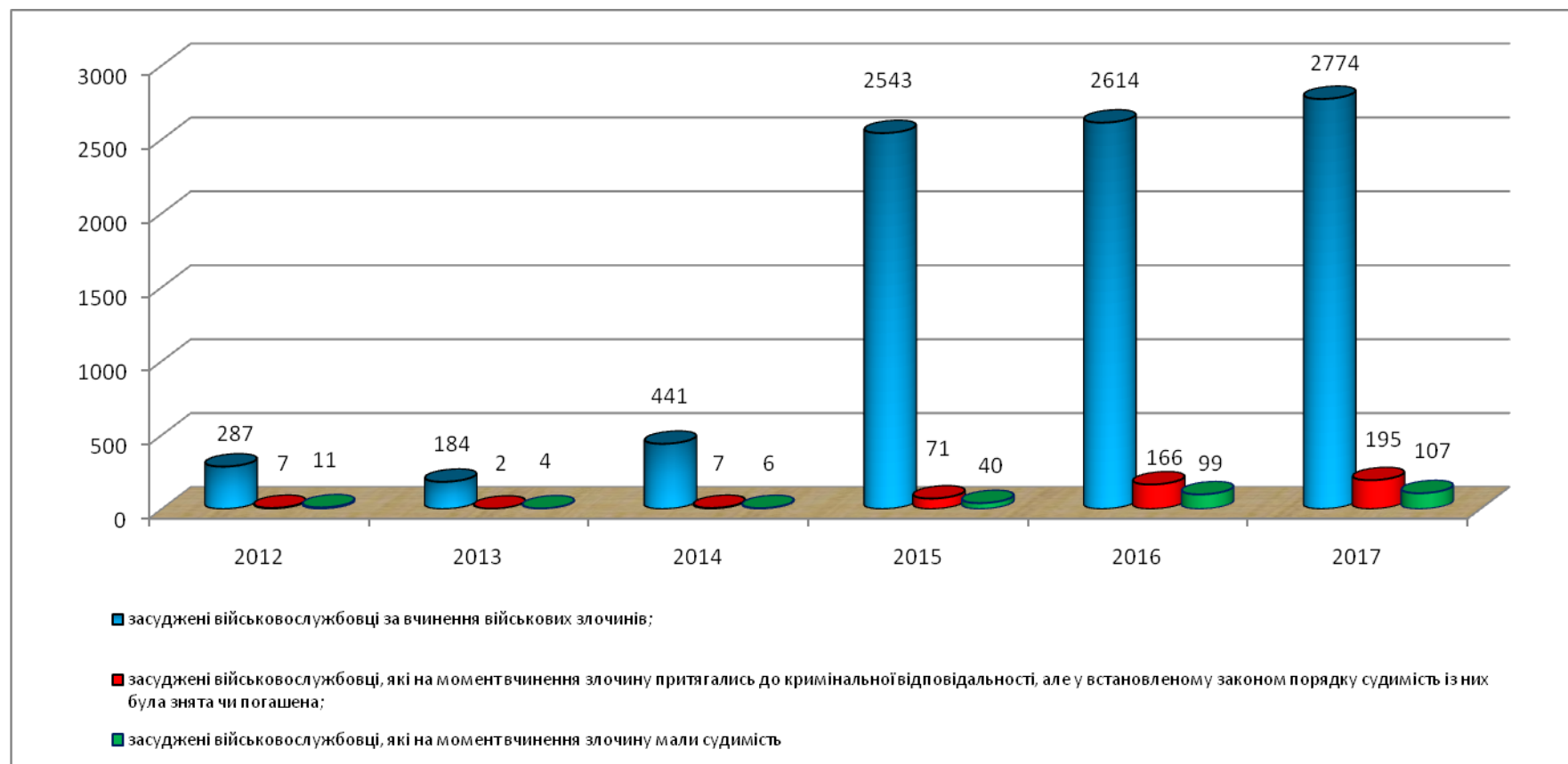

Рис. 1 Кількість засуджених військовослужбовців за військові злочини (2012–2017 рр.)

Додаток Р

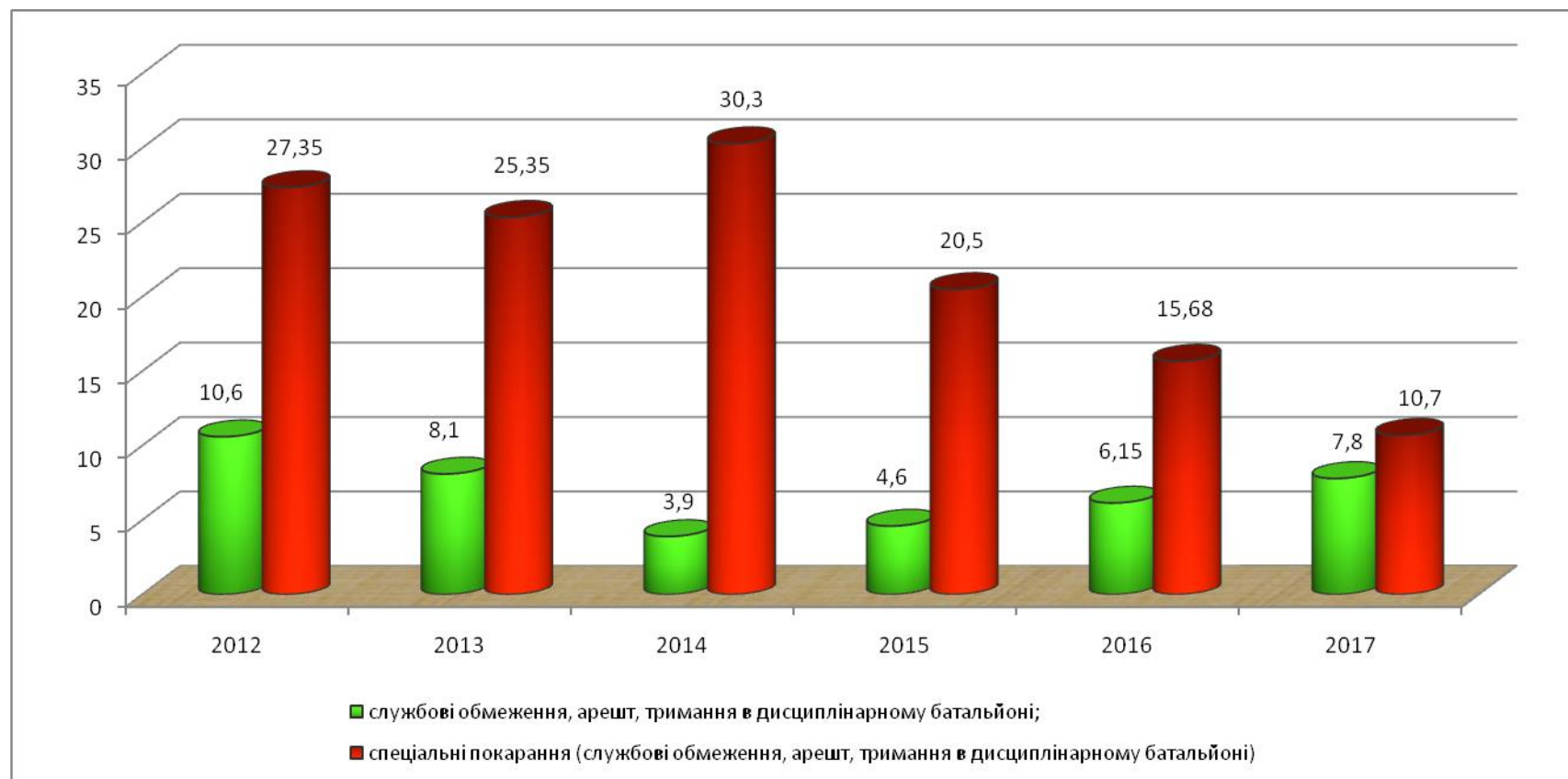

Рис. 1. Динаміка призначення покарань військовослужбовцям (2012–2017 рр.)

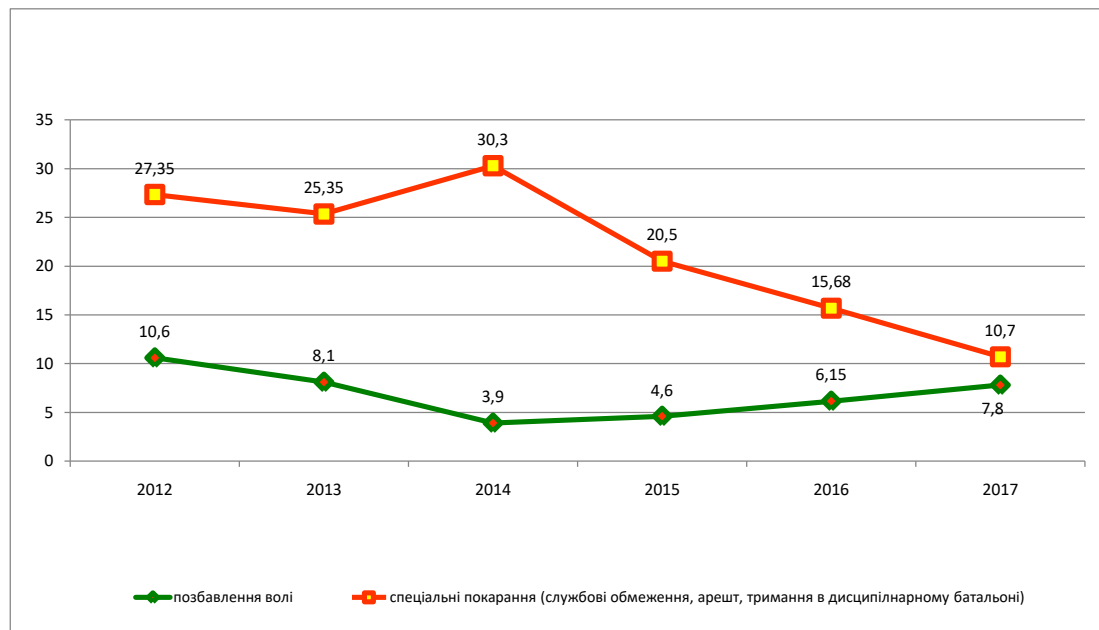

Рис. 2. Призначення покарань засудженим військовослужбовцям (2012–2017 рр.)

Додаток С

Результати опитування засуджених військовослужбовців, які відбували покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні

(Анкетування проводилось у дисциплінарному батальйоні серед засуджених військовослужбовців 15 травня 2016 р. Було роздано і повернено 42 анкети).

№ з/п	Зміст опитування	Результати
1	Вік (повних років): ☒ Від 18 до 25 років ☒ Від 25 до 30 років ☒ Від 30 до 40 років ☒ Від 40 до 50 років ☒ Від 50 і більше років	10 (23,8 %) 11 (26,2 %) 16 (38,1 %) 4 (9,5 %) 1 (2,4%)
2	Військове звання на момент вчинення злочину: ☒ Рядовий склад ☒ Сержантський і старшинський склад ☒ Офіцерський склад	32 (76,2 %) 10 (23,8 %) -
3	Термін перебування на військовій службі: ☒ До одного року ☒ Від одного до двох років ☒ Від двох до п'яти років ☒ Від п'яти до десяти	5 (12 %) 20 (47,6 %) 15 (35,7 %) 2 (4,7 %)
4	Рівень освіти: ☒ Базова загальна середня ☒ Повна загальна середня ☒ Професійно-технічна ☒ Вища	6 (14,3 %) 12 (28,6 %) 20 (47,6 %) 4 (9,5 %)
5	Військове формування, в якому проходили службу на момент вчинення злочину: ☒ ЗСУ ☒ НГУ ☒ СБУ ☒ ДПСУ ☒ Інше військове формування	36 (85,7 %) 4 (9,53 %) - 2 (4,77 %) -
6	На військовій службі ви перебуваєте: ☒ На контрактній основі (добровільно) ☒ Призвані за мобілізацією	7 (16,7 %) 35 (83,3 %)
7	Якщо ви призвані на військову службу за мобілізацією, то чи здійснено це: ☒ У добровільному порядку ☒ За повісткою з військкомату	14 (40 %) 21 (60 %)

№ з/п	Зміст опитування	Результати
8	<p>Чи бажали ви, призвані за мобілізацією, виконувати свій обов'язок щодо захисту Батьківщини:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Бажав ✓ Не бажав, але був змушений ✓ Бажав з метою захисту своєї держави від агресорів ✓ Бажав з метою отримати прибуток 	<p>19 (54,3 %) 7 (20 %) 7 (20 %) 2 (5,7 %)</p>
9	<p>Ставлення ваших батьків до прагнення проходити військову службу:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Активно підтримали ✓ Були проти 	<p>25 (59,5 %) 17 (40,5 %)</p>
10	<p>За яких умов ви виховувались батьками:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ З батьком та матір'ю ✓ Лише одним із батьків ✓ За відсутності батьків (у дитячому будинку, інтернаті, з родичами) 	<p>25 (59,5 %) 16 (38,1 %) 1 (2,4 %)</p>
11	<p>Взаємини з батьками сьогодні:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Взаємоввічливі ✓ Довірливі ✓ Задовільні ✓ Нормальні ✓ Напружені ✓ Майже не спілкуюсь і не підтримую стосунків 	<p>16 (38 %) 3 (7,2 %) 4 (9,5 %) 12 (28,6 %) 1 (2,4 %) 6 (14,3 %)</p>
12	<p>Сімейний стан на момент винесення вироку суду:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Неодружений ✓ Одружений ✓ Перебуваю у цивільному шлюбі ✓ Розлучений 	<p>18 (42,8 %) 9 (21,5 %) 9 (21,5 %) 6 (14,2 %)</p>
13	<p>Чи є у вас діти?</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Не маю дітей ✓ Одна дитина ✓ Дві дитини ✓ Три дитини і більше 	<p>22 (52,4 %) 7 (16,6 %) 8 (19,0 %) 5 (12,0 %)</p>
14	<p>Термін призначеного покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ 6 місяців ✓ Від 6 місяців до одного року ✓ Один рік ✓ Від одного року до одного року і 6 місяців ✓ Від одного року і 6 місяців до двох років 	<p>12 (28,5 %) 3 (7,1 %) 11 (26,2 %) 5 (12 %) 11 (26,2 %)</p>
15	<p>Чи вважаєте покарання щодо вас справедливим:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Так ✓ Ні ✓ Покарання є надмірно суворим ✓ Вважаю, що суд не врахував пом'якшуючих обставин ✓ Важко відповісти 	<p>15 (35,7 %) 15 (35,7 %) 5 (11,9 %) 3 (7,2 %) 4 (9,5 %)</p>

№ з/п	Зміст опитування	Результати
16	Злочин, за який відбувається покарання, вчинений: ☒ Умисно ☒ З необережності	8 (19 %) 34 (81 %)
17	Злочин, за який відбувається покарання, вчинений: ☒ Одноособово ☒ У складі групи без попередньої змови ☒ У складі групи з попередньою змовою ☒ У складі організованої групи	36 (85,7 %) 4 (9,5 %) 2 (4,8 %) -
18	Взаємини між засудженими військовослужбовцями в дисциплінарному батальйоні: ☒ Взаємоввічливі ☒ Взаємовідносини, аналогічні як і при несенні військової служби ☒ Взаємовідносини між засудженими військовослужбовцями напружені	23 (54,8 %) 17 (40,5 %) 2 (4,7 %)
19	Чи застосовувались до вас під час відбування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні заходи заохочення: ☒ Так ☒ Ні	9 (21,4 %) 33 (78,6 %)
20	Якщо застосовувалися, то які саме: ☒ Подяка ☒ Зняття раніше накладеного дисциплінарного стягнення ☒ Надання додаткового короткострокового побачення ☒ Нагородження цінним подарунком або премією в розмірі місячного грошового забезпечення ☒ Зарахування до числа тих, хто виправляється	6 (66,7 %) - 1 (11,1 %) - 2 (22,2 %)
21	Чи застосовувались до вас під час відбування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні дисциплінарні стягнення: ☒ Так ☒ Ні	7 (16,7 %) 35 (83,3 %)
22	Якщо застосовувалися, то які саме: ☒ Зауваження ☒ Догана ☒ Сувора догана ☒ Призначення в наряд на роботу ☒ Арешт на гауптвахті ☒ Виключення з числа тих, хто виправляється	1 (14,3 %) 6 (85,7 %) - - - -
23	Чи підтримуєте ви пропозицію щодо запровадження в дисциплінарному батальйоні секторів безпеки із загальними, полегшеними та посиленими умовами тримання залежно від поведінки засудженого, його бажання стати на шлях виправлення чи, навпаки, продовження антигромадської, протиправної діяльності, порушення встановлених правил відбування покарання: ☒ Так ☒ Ні	24 (57,1 %) 18 (42,9 %)

№ з/п	Зміст опитування	Результати
24	<p>Чи доцільно впровадити на законодавчому рівні можливість зарахування до загального строку військової служби час відбування засудженим військовослужбовцем покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні в разі сумлінної поведінки та ставлення засудженого до праці та військової служби як доведення свого виправлення під час перебування в секторі з полегшеними умовами тримання:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Так ✓ Ні 	<p>32 (76,2 %) 10 (23,8 %)</p>
25	<p>Ваше ставлення до праці:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Подобається працювати ✓ Негативне ставлення 	<p>36 (85,7 %) 6 (14,3 %)</p>
26	<p>Ваше ставлення відношення щодо обов'язковості праці засуджених військовослужбовців:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Кожен засуджений зобов'язаний працювати ✓ Засуджений може працювати за бажанням ✓ Засуджений не повинен працювати ✓ Засуджений може працювати, якщо його забезпечать роботою відповідно до його фахової підготовки ✓ Засуджений може працювати, якщо його забезпечать оплачуваною роботою 	<p>6 (14,3 %) 21 (50 %) 1 (2,4 %) 5 (11,9 %) 9 (21,4 %)</p>
27	<p>Чи необхідне проведення щодо засуджених військовослужбовців соціально-виховної роботи:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Так ✓ Ні ✓ За бажанням ✓ Важко відповісти 	<p>14 (33,3 %) 7 (16,7 %) 20 (47,6 %) 1 (2,4 %)</p>
28	<p>Чи звертались за допомогою до психолога частини:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Так ✓ Ні 	<p>7 (16,7 %) 35 (83,3 %)</p>
29	<p>Як поставлена соціально-психологічна робота в дисциплінарному батальйоні:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Добре ✓ Задовільно ✓ Незадовільно ✓ Важко відповісти 	<p>12 (28,6 %) 15 (35,7 %) 4 (9,5 %) 11 (26,2 %)</p>
30	<p>Чи доцільно передбачити в чинному законодавстві можливість притягнення жінок-військовослужбовців до такого покарання, як тримання в дисциплінарному батальйоні:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Так, оскільки вони є військовослужбовцями ✓ Ні, оскільки вони жінки і це покарання для них занадто тяжке 	<p>27 (64,3 %) 15 (35,7 %)</p>

Додаток Т

Проект

Наказ

«Про внесення змін до деяких наказів Міністерства оборони»

У зв'язку із започаткуванням інституту зміни умов тримання засуджених, що тримаються на гауптвахті та дисциплінарному батальйоні, необхідністю визначення порядку та умов його застосування, правового становища особи, критеріїв її виправлення та з метою приведення нормативно-правових актів Міністерства оборони України у відповідність до вимог законодавства НАКАЗУЮ:

Затвердити такі, що додаються:

Зміни до Інструкції про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 26 вересня 2013 р. № 656, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 16 жовтня 2013 р. за № 1775/24307 (зі змінами);

Зміни до Інструкції про порядок відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 18 травня 2015 р. № 215, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 11 червня 2015 р. за № 691/27136 (зі змінами).

Міністр оборони України

ЗМІНИ

до Інструкції про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців

1. Розділ І:

1) у пункті 2 абзац третій викласти в такій редакції:

«засуджений військовослужбовець – військовослужбовець (військовозобов'язаний), який за обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, засуджений до арешту з відбуванням покарання на гауптвахті строком від одного до шести місяців та строком від п'ятнадцяти до сорока п'яти діб – для неповнолітніх осіб»;

2) доповнити пунктом 5 у такій редакції:

«Військовослужбовці, засуджені до арешту з триманням на гауптвахті, увесь строк покарання відбувають на одній гауптвахті.

Переведення засудженого з однієї гауптвахти до іншої допускається для забезпечення його особистої безпеки, з інших виняткових обставин, які перешкоджають подальшому відбуванню покарання на цій гауптвахті. Переведення засудженого може відбуватися в межах територіального управління за відповідним рішенням начальника Головного управління Військової служби правопорядку Збройних Сил України».

2. Розділ ІІ:

пункт 1 доповнити абзацами такого змісту:

«неповнолітні військовослужбовці – окремо від дорослих військовослужбовців»;

військовослужбовці, які є іноземцями чи особами без громадянства, – окремо від військовослужбовців, які є громадянами України, якщо це обумовлено особливостями їх становища;

військовослужбовці, які вперше притягнуті до кримінальної відповідальності, – окремо від військовослужбовців, які раніше притягувались до кримінальної відповідальності з відбуванням покарання, пов'язаного з ізоляцією».

3. Розділ VII:

доповнити пунктом 13 у іакій редакції:

«Залежно від поведінки особи, ступеня її суспільної небезпеки, обставин, що визначають характер вчиненого діяння, криміногенної зараженості та ставлення до умов відбування покарання засуджений військовослужбовець поміщається до сектору із загальними, полегшеними чи посиленними умовами тримання».

4. Розділ VIII:

1) доповнити пунктом 4¹ у такій редакції:

«Засуджені військовослужбовці, які тримаються в секторі із посиленними умовами тримання, перебувають в одиночній камері; мають право витратити гроші зі своїх особових рахунків для придбання продуктів харчування, одягу, взуття, літератури, письмового приладдя та предметів першої потреби в розмірі до 80 % мінімального розміру заробітної плати; зустрічатися з родичами та іншими особами в межах короткострокових побачень, визначених законом; одержувати і відправляти посилки (передачі) і бандеролі не частіше одного разу на місяць; не можуть претендувати на умовно-дострокове звільнення від покарання.

Час відбування арешту до загального строку військової служби не зараховується.

За належної поведінки та сумлінного ставлення до праці, військової служби засуджений у разі доведення свого виправлення може претендувати на переведення до сектору із загальними умовами тримання»;

2) доповнити пунктом 4² у такій редакції:

«Засуджені військовослужбовці, які тримаються в секторі з полегшеними умовами тримання, мають право: на додаткову щоденну прогулянку тривалістю одну годину; щотижневі короткострокові побачення; зарахування часу відбування арешту до загального строку військової служби».

ЗМІНИ

до Інструкції про порядок відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні

1. Розділ V:

1) пункт 1 викласти в такій редакції:

«Засуджені військовослужбовці дотримуються вимог режиму, встановленого Кримінально-виконавчим кодексом України та положеннями Інструкції.

Залежно від поведінки особи, її ставлення до основних засобів виправлення та ресоціалізації можлива зміна умов відбування покарання.

Засуджені військовослужбовці, які стали на шлях виправлення, зразковою поведінкою, сумлінним ставленням до праці та військової служби, активною участю у громадській роботі довели своє виправлення, переводяться до сектору із полегшеними умовами тримання.

Засуджені військовослужбовці, які свідомо не бажають ставати на шлях виправлення, порушують установлені законом вимоги до порядку та умов відбування покарання, щодо яких застосовані заходи стягнення не дають позитивних результатів, а своєю поведінкою вони становлять загрозу для оточення, переводяться до сектору із посиленними умовами тримання.

Зміна умов тримання здійснюється за клопотанням представників соціально-психологічної служби, з урахуванням позиції ради громадськості, за рішенням командира дисциплінарного батальйону.

У разі зміни умов тримання засуджених у бік їх посилення прийняття рішення узгоджується з начальником Центрального управління Військової служби правопорядку Збройних Сил України»;

2) пункт 2 викласти в такій редакції:

«Під час відбування покарання в дисциплінарному батальйоні засуджені військовослужбовці незалежно від їх військового звання та характеру попередньої служби перебувають на посадах рядового складу та носять однострій і знаки розрізнення, встановлені для зазначеної категорії військовослужбовців.

Під час відбування покарання засуджений військовослужбовець не може бути поданий до присвоєння чергового військового звання, призначений на вищу посаду, переведений на нове місце служби, за винятком проведення організаційних заходів, а також звільнений з військової служби, крім випадку визнання його непридатним до військової служби за станом здоров'я.

Військовослужбовці, які раніше відбували покарання, пов'язані з ізоляцією особи, тримаються окремо від військовослужбовців, які раніше не притягувалися до кримінальної відповідальності.

Військовослужбовці, засуджені за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, тримаються окремо від військовослужбовців, засуджених за вчинення злочинів невеликої або середньої тяжкості»;

3) пункт 3 викласти в такій редакції:

«Для засуджених військовослужбовців встановлюється шестиденний робочий тиждень з одним вихідним днем. Розпорядок дня у дисциплінарному батальйоні (додаток 4) встановлює командир дисциплінарного батальйону. У розпорядку дня має бути передбачено виконання робіт на виробництві тривалістю не більше ніж 8 годин, нічний сон – 8 годин на добу, приймання їжі – три рази на день. Проведення навчальних занять – не менше ніж один день на тиждень».

4) доповнити пунктом 8¹ у такій редакції:

«Засуджені військовослужбовці підлягають нагляду відповідно до вимог, установлених законодавством для засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення (обмеження) волі та арешту»;

5) пункт 10 доповнити пунктами 11 і 12 в такій редакції:

«11. У секторі з полегшеними умовами тримання засуджені військовослужбовці мають право:

на короткострокові побачення з родичами чи іншими особами щотижня тривалістю до чотирьох годин;

тривалі побачення строком до трьох діб з правом спільного проживання з близькими;

умовно-дострокове звільнення від відбування покарання;

заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням після фактичного відбуття засудженим військовослужбовцем не менше половини строку покарання;

зарахування до загального строку військової служби часу відбування покарання.

12. У секторі з посиленими умовами тримання засуджені військовослужбовці:

перебувають у приміщенні камерного типу;

обмежуються у наданні короткострокових побачень тривалістю до двох годин один раз на місяць;

мають право на довгострокові побачення один раз на три місяці тривалістю до двох діб;

не мають права претендувати на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання чи на заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням;

позбавляються можливості зарахування часу відбування покарання до загального строку військової служби.

Якщо засуджений довів своє виправлення зразковою поведінкою і сумлінним ставленням до праці, військової служби, він може бути переведений із сектору з посиленими умовами тримання до сектору із загальними умовами тримання після відбуття не менше однієї третини строку покарання, призначеного судом».

2. Розділ XII:

1) пункт 1 викласти в такій редакції:

«За сумлінну поведінку і ставлення до праці та військової служби до засуджених військовослужбовців може бути застосовано такі заходи заохочення:

подяка;

зняття раніше накладеного дисциплінарного стягнення;

надання одного додаткового короткострокового побачення;

нагородження цінним подарунком або премією в розмірі місячного грошового забезпечення»;

2) пункт 2 викласти в такій редакції:

«За порушення встановленого порядку відбування покарання до засуджених військовослужбовців можуть бути застосовані такі дисциплінарні стягнення:

зауваження;

догана;

сувора догана;

призначення в наряд на роботу – до 5 днів у вільний від роботи і навчання час;

арешт із триманням на гауптвахті – до 10 діб»;

3) абзаци 2 і 3 пункту 2 виключити.

**Начальник Військової служби правопорядку
Збройних Сил України – начальник Головного управління
Військової служби правопорядку Збройних Сил України**

Додаток У

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЩОДО НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ВИКОНАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ ЩОДО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Дослідження різних аспектів формування законодавчих норм у сфері регулювання кримінальної відповідальності військовослужбовців, реалізації та сутності їх крізь призму теоретичної конструкції потребує комплексності аналізу всієї правової сфери життя суспільства з виявленням найсуттєвіших закономірностей, що складаються між її частинами та у взаємодії з іншими суспільними явищами, де правова система, сформована під впливом об'єктивних закономірностей її розвитку, є такою складовою¹⁰³.

У межах держави чи соціальних систем різних країн, із диференційованим ступенем розвитку, за кількісними та якісними критеріями, під впливом об'єктивних історичних чинників, з різноманітністю елементів, її формування має доволі стійкий характер. За великої кількості систем із різнобарвним характером національної специфіки існує їх класифікація за певними критеріями. Із встановленням типової та сімейної належності, з поєднанням спільних загальних ознак, елементів схожості та специфічних ознак національної правової системи, існує уніфікація як романо-германська, англо-американська, традиційна правова, релігійна правова та соціалістична правові сім'ї¹⁰⁴; другі окреслюють як типи: прецедентний, нормативно-актний, релігійний і звичаєво-традиційний¹⁰⁵; треті поряд з романо-германським (континентальним) та англосаксонським (англо-американським) виокремлюють релігійно-традиційний, звичаєво-общинний та далекосхідно-традиційний тип правової сім'ї¹⁰⁶. Не заперечуючи важливості кожної з цих класифікацій, з індивідуалізацією типології за диференційованими критеріями визначення, приєднаємося до позиції, відповідно до якої правові сім'ї поділяються на такі групи: романо-германську (континентальну), англосаксонську (англо-американську), релігійну правову та соціалістичну.

Законодавство у сфері регулювання кримінально-правових та кримінально-виконавчих відносин у разі вчинення військовослужбовцями протиправних злочинних діянь за чіткої структуризації, пріоритетності нормативно-правового акта як основного джерела права тісно пов'язано із законодавством у сфері регулювання порядку проходження військової служби (військовим законодавством) та загальними нормами національного законодавства у сфері регулювання кримінально-правових та кримінально-виконавчих відносин. Система військових злочинів та порядок їх виконання за різними правовими системами регулюються кримінальними кодексами, спеціальними кодексами або самостійними нормативними актами.

Так, у країнах романо-германської (континентальної) правової сім'ї військово-правові відносини мають доволі розгалужену систему. Зумовлені історичними передумовами, вони концентруються в межах спеціальних законів із виокремленням джерел військового (військово-пенітенціарного) права, як, наприклад, у Франції та Німеччині. Відповідний баланс інтересів правосуддя та дисципліни визначається, зважаючи на конкретну обстановку та потреби військової дисципліни. Військове правосуддя набуло специфіки ще з часів переходу від феодального ополчення до постійної армії. Зі створенням постійної королівської армії і розвитком військових правовідносин норми кримінального законодавства поступово розгалужувалися, а згодом постала потреба їх кодифікування. У 1857 р. був прийнятий перший Кодекс військової юстиції Франції. У

¹⁰³ Загальна теорія держави і права: підруч. для студентів юрид. вищ. навч. закл./М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2010. С. 560.

¹⁰⁴ Там само. С. 560.

¹⁰⁵ Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2015. С. 564.

¹⁰⁶ Машков А. Д. Теорія держави і права. Київ: Дакор, 2015. С. 446.

цьому Кодексі військові правовідносини регулювалися нормами одночасно матеріального та процесуального характеру, що було доволі прогресивним кроком. У Кодексі військової юстиції Італії, Португалії, а також колишніх колоній Франції така тенденція ще тривала. Зі створенням єдиного Італійського королівства в 1870 р. доктрина класичної школи кримінального права вплинула на зародження сучасного кримінально-військового законодавства та на розвиток європейського кримінального права, у тому числі законодавства країн Латинської Америки і Турецької Республіки¹⁰⁷. Хоча в інших країнах Європи, що належать до романо-германської (континентальної) правової системи, окремий військово-кримінальний кодекс не є нормою, проте техніка регулювання військово-правових відносин виявилася прийнятною для всієї системи.

Принципи організації та діяльності військових судів, повноваження військових жандармерій, підтримання суворої військової дисципліни потребували урегулювання їх кримінально-правовими засобами. Із переходом на комплектування армії за професійним принципом у межах виконання специфічних завдань щодо забезпечення національної безпеки, високого рівня військової дисципліни в мирний і воєнний час, виходячи з концепції покори в армії, їх застосування стало стримувальним чинником для недопущення вчинення заборонених дій і для досягнення дисципліни та порядку у військах. В інших країнах Європи, що належать до романо-германської (континентальної) правової системи, наявність окремого кодексу для застосування його до військовослужбовців не становить норму.

Зазначене вище стосується й соціалістичної правової сім'ї. Прагнення розвиватися із забезпеченням інтересів панівного класу за часів диктатури пролетаріату вплинуло на позитивістський сенс права. Після зникнення останнього країни постсоціалістичного табору спрямували ідеологічну переорієнтацію своєї правової системи на демократичний шлях із незалежним одна від одної розвитком. Базуючись на ознаках романо-германської (континентальної) системи права, з визнанням її основним джерелом нормативно-правових актів, загального неперсоніфікованого їх розуміння, кодифікація стала пріоритетом. Законодавство представників такого напрямку відзначилося регулюванням кримінально-правових відносин щодо військовослужбовців у кримінальних кодексах. Прагнучи до максимального зближення норм кримінального права за цілісного їх регулювання, законодавець не оминув специфіки їх регулювання щодо засуджених військовослужбовців. У більшості країн постсоціалістичного табору (Азербайджан, Білорусія, Болгарія, Естонія, Киргизія, КНР, Латвія, Литва, Польща, Росія, Таджикистан, Узбекистан) кримінальна відповідальність військовослужбовців визначена як складова КК. Не входячи у суперечність із загальними положеннями, вона відбила особливості саме щодо цієї категорії осіб. У КК Польщі відзначилась самостійністю, ставши, по суті, Кримінальним кодексом про військові злочини¹⁰⁸. Така позиція зумовлена необхідністю насамперед максимально зблизити норми кримінального права у сфері регулювання правовідносин військовослужбовців із загальними його положеннями, а також забезпечити цілісне їх регулювання в єдиному документі. Проте в деяких країнах (Азербайджан, Білорусь, КНР, Литва, Естонія, Латвія, Росія, Таджикистан, Узбекистан) інших кримінальних законів, крім КК, законодавством не передбачено. Наслідуючи європейську романо-германську (континентальну) систему кримінально-правового регулювання, зберігаючи національний досвід правотворчості та доктрини кримінального права, кожна із країн залишила за собою автентичність права, охоплену одним актом урегулювання всіх суспільно небезпечних діянь. З огляду на це зі встановленням кримінальної відповідальності за діяння, передбачені конвенційними й іншими нормами міжнародно-правових актів, що стосуються, зокрема, військових діянь, законодавство про кримінальну відповідальність за окреслені вищі межі не вийшло. Яскравим прикладом цього є законодавство про кримінальну відповідальність Болгарії.

Законодавець Болгарії на різних етапах розвитку суспільства, трансформуючи законодавство про кримінальну відповідальність, починаючи від Кримінального закону 1896 р. і

¹⁰⁷ Игнатова М. А. Уголовное право Италии: основные институты : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Москва, 2002. С. 8.

¹⁰⁸ Уголовный кодекс Республики Польша / науч. ред. А. И. Лукашов, Н. Ф. Кузнецов; вступ. ст. А. И. Лукашова, Э. А. Саркисовой; пер. с пол. Д. А. Барилевича. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. С. 208.

до сучасного КК, чинного з 1968 р., доволі гнучко ставився до норм міжнародного законодавства, збалансовано впроваджуючи їх у вітчизняний простір за пріоритету власних національних традицій. Сьогодні, за нової суспільно-політичної ситуації, зі вступом країни у європейську правову сім'ю, чинний КК, з удосконаленням його інститутів у контексті традиціоналізму та сучасного міжнародного співробітництва в боротьбі зі злочинністю не втратив позитивних рис національного законодавства. Хоча Кодекс відзначився вагомими досягненнями вітчизняної науково-правової думки та практики на підґрунті позитивних національних кримінально-правових актів, у його суті відбулося вміле поєднання сучасних вітчизняних наукових позицій та іноземного досвіду в цій сфері¹⁰⁹. Військові злочини залишили свою самостійність у межах КК, хоча за своєю суттю, аналогічно КК Польщі, набули визначеності як Військовий кримінальний кодекс.

Інші держави, наслідуючи європейську романо-германську (континентальну) систему права, вирізняються автентичністю регулювання своєї законодавчої системи з огляду на сучасні зміни.

Так, за нового етапу конституційного будівництва з проголошенням принципів нових його положень, казахська модель правової політики відзначилась пріоритетністю національних позицій у комплексності та взаємопов'язаності корекції кримінального та кримінально-виконавчого права¹¹⁰, полягаючи у збалансованості, поєднанні власного досвіду та практики з ефективними положеннями інших правових систем. У межах констатації національного кримінального права двовекторність розвитку (гуманізації законодавства в цілому щодо менш небезпечних для суспільства діянь та посилення відповідальності щодо найбільш небезпечних злочинів із поетапним скороченням кримінальної репресії та розширенням застосування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі) відбилася у цілісній системі національного законодавства про кримінальну відповідальність, узгодженого з міжнародними нормами і договорами, ратифікованими державою в цих межах¹¹¹. Водночас, як у свій час справедливо наголошував М. І. Хавронюк, прийняття нового КК на базі [тоді ще. – *Авт.*] лише 15-річного досвіду минулого законодавства передчасне¹¹². Перманентне удосконалення кримінального закону не є підставою для наступної його кодифікації. Підставу для змін чинного законодавства становлять нові міжнародні рекомендації, адже прийняття нового кодексу не є панацеєю для його «стабільності», оскільки сприятиме його «інфляції». Зміна злочинної поведінки членів суспільства, розвиток інформаційних технологій, інші обставини не можуть набути блискавичного й адекватного реагування стабільного і усталеного законодавства¹¹³. Будь-яке оновлення редакції кодексу – політичний крок. Органи, які його ухвалюють, повинні брати на себе відповідальність за всі не лише позитивні, а й, можливо, негативні та непередбачувані наслідки. Прагнучи наближення до міжнародних стандартів з розширенням гуманізації законодавства про кримінальну відповідальність та застосування заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язнення, зважаючи на досвід інших країн¹¹⁴, законодавець Казахстану все ж таки залишив поза увагою саму суть гуманізації стосовно різних категорій осіб. Орієнтуючись на прогресивність розвитку

¹⁰⁹ Уголовный кодекс Республики Болгария / науч. ред. А. И. Лукашова, пер. с болг. Д. В. Милушева, А. И. Лукашова, вступ. ст. И. И. Айдарова. Санкт Петербург : Юридический центр Пресс, 2001. С. 10–12.

¹¹⁰ О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года : Указ Президента Республики Казахстан от 24.08.2009 № 85 / Эдилет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858> (дата обращения: 15.07.2017).

¹¹¹ О внесении изменений и дополнений в Концепцию правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, утвержденную указом Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858 : Указ Президента Республики Казахстан от 16.01.2014 № 731 // Эдилет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов. П. 2.8. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000731#25> (дата обращения: 15.07.2017).

¹¹² Хавронюк Н. И. Экспертный комментарий к Концепции проекта Уголовного кодекса Республики Казахстан и проекту Уголовного кодекса Республики Казахстан от 22 августа 2012 г. / LPRS. Центр исследований правовой политики. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31281852#pos=5;-195 (дата обращения: 15.07.2017).

¹¹³ Головкин Л. В. Анализ Концепции проекта Уголовного кодекса Республики Казахстан / ЗАКОН. KZ. Центр исследование правовой политики. LPRS. URL: https://www.zakon.kz/4480131-analiz-konceptcii-proekta-ugolovnogo.html#_ftn2 (дата обращения: 15.07.2017).

¹¹⁴ Хавронюк Н. И. Экспертный комментарий к Концепции проекта Уголовного кодекса Республики Казахстан и проекту Уголовного кодекса Республики Казахстан от 22 августа 2012 г. С. 3–7.

законодавства, необхідність імплементації міжнародних рекомендацій, законодавець доволі прохолодно поставився до врегулювання правових аспектів відповідальності військовослужбовців. Обмежився диференціацією окремих його положень без внесення суттєвих змін¹¹⁵.

Так, військовослужбовці зазнали виключення окремих видів покарань, як-от: обмеження по військовій службі, тримання на гауптвахті, тримання в дисциплінарній військовій частині. Уніфікація його положень з усуненням дублювань, що містять ознаки загальнокримінальних злочинів, визначила мінімізацію особливостей відповідальності військовослужбовців на підґрунті скорочення збройних сил держави та відповідного забезпечення рівності всіх перед законом. За таких обставин судити про прогресивність змін законодавства проблематично.

Унікальними є особливості правової системи КНР, зокрема з урегулювання кримінальної відповідальності військовослужбовців, що спирається на філософсько-традиційні джерела права і перебувають під впливом релігійної доктрини на праворозуміння з тенденціями розвитку у векторі західноєвропейських зразків на засадах романо-германського (континентального) права. Правова система КНР як правова система далекосхідної групи права характеризується «соціалізмом з китайською специфікою». У ньому поєднуються риси як права країн соціалістичної системи, так і норм давньокитайського традиційного права, принципів та норм міжнародного права. Аналогів китайської правової системи, зазначали науковці Центру політичних досліджень та прогнозів Інституту Далекого Сходу, у світі не існує. Завершення процесу формування так званої «соціалістичної правової системи з китайською специфікою» є доволі корисним та важливим досвідом для її вивчення з можливим використанням у вітчизняній науці¹¹⁶. Особливі історичні умови розвитку, специфіка правової культури, концепції соціального розвитку відрізняють її від інших типів та підтипів континентальної правової системи. Специфічність праворозуміння, ставлення до права як до засобу забезпечення соціального порядку та справедливості, з концепцією реалізації методами переконання, технікою посередництва, самокритичними оцінками поведінки, духом поміркованості та згоди є відмінними рисами цієї системи. Глибокі морально-релігійні, філософсько-традиційні витоки зі стійкістю свого існування вплинули на рецепції континентального та загального права із перевагою традиційних структур, хоча й не без участі перших.

Процес формування сучасної правової системи КНР пов'язаний із початком військової конфронтації в 30-х рр. ХХ ст. Після перемоги комуністичної партії та створення КНР ідеологія марксизму-ленінізму набула пріоритетного розвитку. Новоприйняті закони були просякнуті принципами соціалістичної законності, панівною роллю держави та комуністичної партії. Лише після завершення «великого стрибка» в політичній та правовій системі держави з ідеологічним тиском і конфронтацією Радянського Союзу намітився курс на реформи та стабілізацію ситуації в державі. З прийняттям 1 липня 1979 р. Кримінального кодексу розпочалися кроки до кодифікації. Поширилася практика ухвалення й інших законів для вдосконалення положень Кодексу. Нормами Тимчасового положення про покарання за злочини у сфері порушення військовослужбовцями своїх обов'язків від 10 червня 1981 р. визначались особливості притягнення військовослужбовців до кримінальної відповідальності. Але необхідність створення потужної армії, мобілізації військового контингенту, ополчення на випадок війни потребувала узгодження окремих положень щодо цього з політикою законодавчих нововведень. Низка законів спрямовувалася на врегулювання, зокрема: 1) порядку проходження військової служби різними категоріями військовослужбовців; 2) діяльності народного ополчення як складової ЗС держави з припиненням можливих масових заворушень загальнодержавного, регіонального чи локального характеру та

¹¹⁵ Концепция проекта Уголовного кодекса Республики Казахстан (новая редакция) // Институт современного развития. Центр правовых и экономических исследований. LECS-ЦЕНТР. П. 7. URL: http://www.lecs-center.org/index.php?option=com_content&view=article&id=263%3Adraft-concept-cc-kazakhstan&catid=34&lang=ru (дата обращения: 15.07.2017).

¹¹⁶ Современное право Китайской Народной Республики (обзор законодательства 1978–2010 гг.). Ч. 1. 1978–2001 гг. / сост. и ред. Л. М. Гудошников, П. В. Трощинский; отв. ред. С. А. Горбунова. Москва : Институт Дальнего Востока РАН, 2012. С. 4.

забезпечення єдності держави та її безпеки; 3) запровадження багатоступінчатого порядку залучення ЗС держави та уникненням масового кровопролиття правовими рамками. І хоча з позиції західної політичної культури такий крок нормативного вирішення конфлікту був доволі специфічним, для китайського менталітету його прийняття стало доволі звичним явищем¹¹⁷. На межі століть, маючи за плечима дві світові війни, кілька сотень локальних воєн та конфліктів, майже півстолітню «холодну війну», КНР пріоритетом оборонної доктрини визначила власну національну політику оборонного характеру, що передбачає численну армію, масовий резерв на випадок «народної війни». Але безпека міжнародна та регіональна за тенденцій до багатовекторності вирішення конфліктів зумовила перегляд концепції, яка ґрунтувалась на взаємодовірі, взаємовигоді, рівності та співробітництві. Укріплення оборони країни, протидія агресії, захист Батьківщини та служіння народів під гаслом «добірна армія з китайською специфікою» стали головними завданнями ЗС КНР. Не лише всенародний масштаб, а й найвищі стандарти військової підготовки, сувора дисципліна та належний рівень воєнної підготовки, досвід участі у воєнних діях стали пріоритетами оновленої армії. «Управління армією на правовій основі» – головний меседж ЗС КНР. Оборона держави та армійська організація характеризувалися спільним вектором розвитку. Будь-які зміни відбувалися саме в такому напрямі. І як результат – ухвалення в 1997 р. Кримінального кодексу, який уперше за всю історію КНР унормував відповідальність військовослужбовців за вчинення військових злочинів. До цього Кодексу увійшли раніше чинні положення, що врегульовували відповідальність за злочини проти оборони держави, окреслювали особливості відповідальності військовослужбовців та норми раніше чинного КК¹¹⁸. Міжнародні договори та угоди, укладені КНР, і далі становили джерело КК. У разі жорстокого поводження з військовополоненими у воєнних умовах, заподіяння травм цивільному населенню, грабежу тощо, військовослужбовців притягують до кримінальної відповідальності на підставі положень Женевської конвенції та двох Додатків до неї (1997 р.). Але в разі виникнення колізії між вітчизняними та міжнародними правовими нормами, пріоритет віддається останнім.

Отже, на розвиток суспільних відносин, на зміну пріоритетів у національній політиці держави законодавство про кримінальну відповідальність КНР завжди реагувало виважено. Відображаючи романо-германську (континентальну) модель правової системи, менталітет китайців, їхня правова свідомість і правова поведінка залишилися в межах традиційної конфуціанської концепції праворозуміння. Маючи найдавнішу історію, формування та еволюція КК КНР відбулось за тих умов і філософських поглядів, що відрізняються від західних. Сприймаючи це, на підґрунті китайської дійсності система джерел, кодифікація, інші форми правотворчості західної моделі справили великий вплив на розвиток китайського суспільства. Процеси глобалізації в сучасному світі привели до певної конвергенції правових систем. Держави запозичують правові елементи різних правових систем із кардинально відмінними правовими, ідеологічними, економічними, політичними принципами. Така ситуація створює основи для формування так званих «гібридних» правових систем, що й засвідчує правова система Китаю.

Це стосується і релігійної правової сім'ї, яку більшість науковців вважають особливим самостійним типом. Головним її критерієм є державне визнання та забезпечення релігійних приписів. Релігійний тип правової сім'ї розвинувся у межах мусульманського (Іран, Ірак, Пакистан та ін.) та індуського права громад Індії, Сінгапуру, Малайзії, що становлять основні її сім'ї. Хоча окремі вчені їх доповнюють правовими сім'ями іудейського права, канонічного права¹¹⁹, буддизму, індійського права та ін.¹²⁰. Упродовж багатьох віків правове регулювання цих держав визнавалося звичаєвим правом із традиціями й морально-етичними нормами свого народу. Саме Бог, а не держава визнавалися творцем права. Будь-які нормативні акти відігравали роль

¹¹⁷ Там само. С. 97.

¹¹⁸ Уголовный кодекс КНР принят на 5 сессии Всекитайского собрания народных представителей 8-го созыва 14.03.1997 // Интернет-представительство ООО «Лигал Уэй». Российско-Китайское партнерство. Услуги по сопровождению бизнеса в Китае и в России. URL: <http://legal-way.ru/other45.php> (дата обращения: 15.07.2017).

¹¹⁹ Загальна теорія держави і права: підруч. для студентів юрид. вищ. навч. закл./М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2010. С. 566.

¹²⁰ Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: підручник. Київ: Кондор, 2006. С. 386.

другорядного джерела. Звичаєве право становило пріоритет. Стабільність, консерватизм і нетерпимість до інших впливів були провідною ідеєю. Проте з часом, із загальним розвитком суспільних відносин, зміною економічних та політичних векторів розвитку держав, постала потреба в перегляді усталених правових позицій. Консервативні держави поступово та впевнено розпочали кроки в бік демократизації правових положень. Особливо яскраво це позначилось на правовому полі Іраку.

Правова система Іраку на початку минулого століття зазнала суттєвих змін. Зі створенням самостійної держави, за монархічного впливу англійської влади, Ірак спрямував свій вектор розбудови системи права на мусульманські традиції. Розвиток капіталістичних відносин, експансія останніх зумовили перегляд суті права, перманентний стан якого мав відповідати потребам сучасності та залишати позиції буржуазної правової форми. Нові законодавчі документи становили базу Кримінального кодексу 1918 р. Його структуризація з особливостями окреслення покарань за принципами їх застосування (законність, особистий характер і рівність всіх перед законом) посіли належне місце. Відповідальність військовослужбовців визначалась у межах Військового кримінального кодексу. Зі встановленням одноосібної диктатури Саддама Хусейна, щоб забезпечити єдину владу та ідеологію, потужним інструментом для збереження важелів впливу та відсічі будь-яких загроз виявилась армія. Її тотальна концентрація з посиленням політико-ідеологічної роботи серед військових відобразилась у кастовому доборі та комплектуванні особового складу «потрібним» офіцерством. Будь-яке ухилення від провідної ідеології каралось максимально суворо. Діяння з політичних мотивів та порушення політичних прав визначалось довічним позбавленням волі¹²¹. Участь чи належність до будь-якої іншої партії, взаємозв'язок чи допомога в їх діяльності чи від їх імені становили найтяжчий злочин. Ухилення від окресленого курсу супроводжувалися «зачищенням» небажаних. У межах єдиної арабської держави з так званим соціалістичним устроєм здійснювалося тотальне управління і контроль за всіма сферами життя суспільства, у тому числі й діяльністю армії¹²². З узурпацією влади діяльність зі створення правових норм концентрувалась винятково в руках президента. Відповідно не йшлося про розвиток правових відносин, у тому числі кримінально-правових за участі військових.

Із вторгненням на територію Іраку американських збройних формувань, поваленням правління Саддама Хусейна, ліквідацією беззаперечного однопартійного управління країною правова система знову зазнала змін. Існування в окупаційному режимі зумовило появу компромісу між нав'язуванням провідних ідей західної моделі і принципами традиційних норм арабської країни. Ухвалення Кодексу військової дисципліни стало одним із таких кроків. Урегулювання питань правового та процесуального порядку разом із підтриманням військової дисципліни було провідною ідеєю. Норми кримінального права, юрисдикція цивільних і військових судів, судовий розгляд і виконавче провадження визначалися порядком виконання та забезпеченням відповідним військовим командуванням. Притягнення до відповідальності враховувало належність особи до певної категорії та її можливості (доцільності) продовжувати проходити військову службу. Від догани до довічного позбавлення волі, від скорочення стажу в ранзі, триманням під вартою та пониженням в ранзі відзначилась різнобарвність системи покарань¹²³. ЗС і органи національної безпеки регулювали свої правовідносини за відсутності дискримінації та їх виключності з контролю цивільної влади. Використання у вирішенні політичних справ із втручанням у політику держави, участь у зміні влади, застосування для придушення прав і свобод народу за загальної деполітизації силами армії було прямо заборонене. Питання регулювання військової служби визначались винятково законодавчо. Кримінально-правові та кримінально-виконавчі відносини стосовно військовослужбовців були кодифіковані новоприйнятим після Конституції Іраку Військово-кримінальним кодексом. Поряд із джерелами кримінального права, як-от КК та

¹²¹ Penal code No 111 of 1969 amended /Iraqi Local Governance Law library. Art. 21. URL: http://www.iraq-ig-law.org/en/webfm_send/1350 (дата звернення: 20.07.2017).

¹²² The Weekly Gazette of the Republic of Iraq. *Wednesday 10 th. March 1971*. And 13 th. Muharram 1391. Art. 1–3.

¹²³ Military Discipline Code. Art. 92. URL: http://www.mod.gov.na/pdfs/DEFENCE%20ACT_SCHEDULE.pdf (дата звернення: 20.01.2018).

Конституція, положення Військово-кримінального кодексу, знайшли свою реалізацію в бланкетності окремих його норм щодо кримінальних покарань із виключністю їх застосування до військовослужбовців (Закон про принципи військових випробувань для військовослужбовців, Закон про кримінальні випробування та Антитерористичний закон тощо). При цьому всі положення законодавства спираються, як і раніше, на релігійні норми.

Отже, правова система Іраку – консервативної арабської держави, що від зародження своєї самостійності, формування державності постійно перебувала під чийось впливом, на шляху до прогресивного розвитку не втрачала елементів мусульманського права. Західноєвропейське орієнтування на французьке законодавство, ідеї політичного та релігійного плюралізму, американський вплив на сформоване віками, усталене традиційне мусульманське право завжди мали місце. Започаткування правових традицій на підґрунті власної національної системи зумовило виокремлене регулювання кримінально-правових і кримінально-виконавчих відносин щодо військовослужбовців у самостійному правовому визначенні¹²⁴. Домінування європейських положень змішалось з «плюралізмом правових культур»¹²⁵.

Вплив інших правових систем спостерігається й у розвитку законодавств держав, які належали до англосаксонської (англо-американської) правової сім'ї. Англійська система права вплинула на законодавство США, країн Співдружності націй, інших країн. Розвиваючись у векторі структуризації права (загальне право, право справедливості та статутне право), за втручання римського, воно поступово наближувалось до ознак романо-германської (континентальної) правової системи. Для нього була характерна відсутність традиційного поділу на публічне та приватне, імперативне та диспозитивне право, існувала класифікація за галузями, кодифікація з панівною доктриною «верховенства права». Найбільш яскраво це відбилося в праві Великої Британії. За доволі розгалуженої системи джерел у кримінальному праві виокремилася така галузь, як воєнно-кримінальне право. Регулювання системи злочинів, урахування їх підсистем і елементів у мирний період і період ведення війни набули комплексної правової дії кримінально-правового, процесуального та службового характеру. Тривалий шлях становлення спрямовувався на активний пошук адекватного відображення в правовій формі потреб класового розвитку держави, життєдіяльності її воєнної організації. Сталість політичних інститутів, традицій, прагматизму правосуддя, ефективності реалізації питань пенітенціарії викликала інтерес до воєнного кримінального права держави.

До переходу держави на комплектування ЗС на професійній основі кримінальні покарання з відбуванням у військово-виправних закладах спрямовували свою мету на підвищення професійних якостей засудженого до моменту його звільнення та повернення в армію для подальшого проходження військової служби. Із переходом на контрактну службу за професійним принципом комплектування покарання зацентрували свою дію на покору та досягнення дисципліни у військах із метою повернення засуджених військовослужбовців після відбування покарання у військово-виправних закладах до подальшого проходження ними військової служби¹²⁶. Закони про Армію (1955 р.), Військово-повітряні сили (1955 р.) та про дисципліну у Військово-Морському флоті (1957 р.) стали його основними джерелами, які часто називають Службою дисциплінарних актів. Їх нормативне визначення передбачало вирішення питань військової дисципліни в різних родах військ держави. Крім того, розгляд справ щодо вчинення військових злочинів військовослужбовцями визначався компетенцією військових судів, підконтрольних військовому командуванню. У правових актах військово-кримінального законодавства спостерігалось відсилання до нормативних актів, ухвалених органами управління у сфері оборони та національної безпеки щодо врегулювання питань кримінальної відповідальності та покарання. Їх дія

¹²⁴ Ніколаєнко Т. Б. Порівняльний аспект дослідження законодавства зарубіжних країн щодо нормативності врегулювання кримінальної відповідальності військовослужбовців. *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 17. С. 66–67.

¹²⁵ Мухаммед Мехди Мухаммед. Развитие уголовного законодательства Ирака : автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Москва, 1992. С. 6; Аль-Брайчат Салман Давуд Сальман. Традиції і новації системи права сучасного Іраку : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Одеса, 2015. С. 13.

¹²⁶ Толкаченко А. А. Правовые основы исполнения уголовных наказаний, применяемых к военнослужащим : дис. ... д-ра. юрид. наук: 20.02.03. Москва, 1997. С. 334.

доповнювала та конкретизувала окремі норми законів із цих питань, що зумовлювалося необхідністю оперативного реагувати на кримінально-правові аспекти запобігання протиправним проявам у військах та забезпечення їх мобільного затвердження главою держави. Іншими джерелами також є акти парламенту щодо внесення змін у закони та пролонгації їх дій¹²⁷. Із подальшим реформуванням у сфері військово-кримінального законодавства ці документи набули нових ознак із комплексністю їх дії на підґрунті раніше чинних законів у сфері військової дисципліни. Схвалений Закон про Збройні Сили (2006 р.) замінив самостійні положення про службу дисципліну і став єдиним документом у сфері регулювання кримінальної відповідальності військовослужбовців. З уніфікацією правових основ здійснення правосуддя в армії всі роди військ ЗС держави отримали єдиний механізм кримінально-правового регулювання та правила військового судочинства. Питання військової дисципліни та правопорядку визначалися комплексно. Досягнення єдиної дисципліни під час виконання службових операцій, бойових завдань і розслідування справ у разі порушення дисципліни стало основною ідеєю. Гармонізація положень Закону відбилась у поєднанні норм матеріального та процесуального характеру у сфері кримінального, адміністративного та воєнного права. Регламентація злочинів щодо їх розслідування та судового розгляду визначалась специфікою нормативного регулювання винятково стосовно військовослужбовців. Із пріоритетом норм матеріального права система розслідування набула цілісності і самостійності в окремій галузі права.

Аналогічна тенденція простежується й у правовій системі США. Базуючись на положеннях англійського права, з розвитком воєнних правовідносин кримінальне законодавство зазнало суттєвих реформ. Із прийняттям у 1950 р. Єдиного кодексу воєнної юстиції регулювання останньої вийшло на новий рівень реалізації. Управління континентальною армією регламентувалось низкою документів (Статутом війни, положеннями уряду, дисциплінарними законами щодо регулювання діяльності берегової охорони в системі військової юстиції), що сприяло єдності правового регулювання для всіх видів ЗС. Комітет, який брав участь у його створенні, доклав максимум зусиль до того, щоб система військової юстиції була однаковою й оперативною для всіх служб, забезпечувала повний захист прав усіх осіб, що підпадають під його дію в період війни та в мирний час. Кодекс став компромісом між бажанням ліквідувати командний вплив і повністю захищати обвинувачених, належним чином підтримувати військову дисципліну та правопорядок у ЗС¹²⁸.

Створення єдиної системи управління воєнною юстицією для всіх видів ЗС набуло пріоритету. Закони у сфері регулювання військової дисципліни об'єдналися. Кримінально-правові, процесуальні та дисциплінарні положення отримали єдність регулювання. Цілісність і єдність системи судів із повноваженнями для всіх ЗС, процесуальний порядок розгляду справ (кримінальних і дисциплінарних), можливість їх перегляду, повноваження військового командування та накладання стягнень на підлеглих із повноваженнями посадових осіб армії в кримінальному судочинстві відзначилися в його структурі. Відповідальність за державні, військові та загальнокримінальні діяння набула самостійного регулювання, хоча її реалізація потребувала звернення до інших документів – Настанови для військових судів, нормативних актів президента й вищого командування (міністра оборони та міністрів інших видів ЗС держави) тощо.

Настанова для військових судів, зокрема, надала рекомендації для судового розгляду стосовно всіх видів ЗС в їх тісній співпраці з різними службами: прокуратурою, судами, службою пробації, службою жертв і свідків, захисників військового суду та ін., проте за виключністю їх «незалежності та неупередженості». Сприяння сучасному, справедливому управлінню військовими судами, підвищення ефективності діяльності останніх, справедливості їх роботи зі створенням більшої впевненості в системі військового правосуддя, довіри й поваги до неї визначалося в стратегічних цілях. Це координує, адмініструє та забезпечує підтримку всіх судових процесів, сприяє створенню детального та надійного статистичного, бюджетного та

¹²⁷ Explanatory Notes Armed Forces Discipline Act 2000 / Legislation.gov.uk. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/4/notes/data.xhtml?wrap=true> (дата звернення 20.02.2018).

¹²⁸ The background of the Uniform Code of Military Justice / Prepared at the Judge advocate General's School U.S.ARM.Y. P. 10. URL: https://www.loc.gov/frd/Military_Law/pdf/background-UCMJ.pdf (дата звернення: 20.07.2017).

документального звіту про всі відповідні справи, а в разі необхідності підтримує її роботу та виконавчу діяльність. Цілісність нормативного регулювання воєнних правовідносин у різних сферах їх виникнення відобразилася й у кримінально-правовому аспекті. Зі встановленням диференційованої відповідальності військовослужбовців за положеннями «каральних статей» Кодексу в разі порушення військової дисципліни, правопорядку та вчинення діянь, що дискредитують ЗС країни, нормативність урегулювання покарань із виключністю зарахування їх до винних не отримала належного висвітлення. Останні сформулювалися в загальних правилах єдності їх розуміння та засвоєння щодо призначення відповідного покарання.

Можна зазначити, що конструювання законодавчих норм у сфері регулювання кримінальної відповідальності військовослужбовців має диференційовану тенденцію до їх визначення, зважаючи на належність до відповідної правової системи й особливості умов їх зародження. Сформовані під впливом об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, вони набули власних правових тенденцій із врегулюванням військово-правових відносин у цілісності кримінального права чи його комплексності як самостійної галузі права. Це відбилося й на визначеності системи покарань із виключністю їх застосування до військовослужбовців, а з огляду на належність до правової сім'ї особливості розвитку національного законодавства дістали диференційованого урегулювання¹²⁹.

Так, у країнах, що належать до романо-германської (континентальної) правової сім'ї, за наявності окремих самостійних законів у сфері регулювання кримінальної відповідальності військовослужбовців самостійної системи покарань щодо військовослужбовців не окреслено. Їх застосування здійснюється винятково відповідно до принципів, положень і правил, визначених для судів загальної юрисдикції нормами загального законодавства (КК). Наявність спеціалізованого закону лише надає можливість реалізувати окремі види покарань.

За Кодексом військової юстиції Франції застосування покарань до військовослужбовців здійснюється за принципами, положеннями та правилами кримінального права, визначеними для судів загальної юрисдикції. За умови дотримання положень цього Кодексу або спеціальних законів держави суди ЗС призначають аналогічні покарання, визначені КК. Лише покарання у виді режиму полусвободи, передбачене ст. 132-25 КК, становить виняток¹³⁰. Будь-якої диференціації системи покарань щодо військовослужбовців немає. З урахуванням положень КК Кодекс воєнної юстиції пропонує можливість призначення стосовно військовослужбовців звільнення із ЗС та позбавлення військового звання (ст. 311-3, 311-4).

У разі вчинення злочину законодавець дозволяє призначати звільнення зі Збройних сил як основне покарання, що тягне за собою автоматичну втрату військового звання (рангу), права носити знаки відмінностей та військову форму (ст. 311-2–311-5). Хоча можливість отримувати пільги та переваги, визначені пенсійним законодавством, і користуватися ними за винним залишається. Виключність застосування звільнення закон визначає пріоритетною позицією. Перебування держави у стані війни дозволяє призначати його лише як додаткове покарання (ст. 331-3–331-5).

Застосування позбавлення військового звання має місце у разі вчинення кримінального правопорушення, визначеного законом, злочину, за неможливості в подальшому виконувати державні обов'язки, коли призначається покарання, що супроводжується заборонаю на проживання в певному місці і можливе як основне покарання. Якщо винною особою є військовополонений або іноземний військовослужбовець, це покарання підлягає заміні позбавленням волі.

Практика заміни покарань застосовується доволі широко. Вважається, що майнове покарання є найбільш ефективним та прийнятним. Сплата штрафу є дешевшим видом виконання

¹²⁹ Ніколаєнко Т. Б. Порівняльний аспект дослідження законодавства зарубіжних країн щодо нормативності врегулювання кримінальної відповідальності військовослужбовців. *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 17. С. 69–70.

¹³⁰ Ordonnance n°2006-637 du 1er juin 2006 portant refonte du code de justice militaire (partie législative). L. 311-2. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cid=Texte=JORFTEXT_00000060_8840&categorieLien=id (дата звернення: 20.02.2018).

покарання, ніж тримання засудженого в пенітенціарних установах, і виступає, крім того, як компенсація потерпілим, відшкодування витрат на утримання судової влади, відшкодування заподіяних збитків тощо. Вчинення злочинного діяння проти військової служби особою неофіцерського звання визначається можливою заміною штрафу на позбавлення волі строком від шести днів до шести місяців. Зі зміною правового режиму в державі така заміна обмежується. Під час воєнного періоду (війни) покарання сягають максимального розміру¹³¹. Така регламентація кримінальних покарань стосовно військовослужбовців певним чином ускладнює об'єктивність та цілісність їх трактування у практиці реалізації. Законодавче формулювання «застосування відповідно до принципів і правил, визначених у Кримінальному кодексі,» цьому не сприяє.

Аналогічна ситуація й в законодавстві Німеччини. За положеннями Військово-кримінального закону, до військовослужбовців застосовуються норми загального кримінального законодавства¹³². Військовослужбовці підлягають кримінальній відповідальності з призначенням відповідних видів покарань, визначених КК. Військово-кримінальний закон лише роз'яснює особливості застосування окремих видів покарань та можливості їх заміни (§ 9–12). Зважаючи на обставини справи, необхідність підтримання військової дисципліни, законодавець, зокрема, допускає заміну як позбавлення волі кримінального арешту штрафними санкціями та навпаки.

У країнах соціалістичної правової сім'ї підходи до визначення таких покарань дещо інші. У межах єдиного КК Польщі окреслено у Військовій його частині загальні положення, види покарань та кримінально-правові заходи, які можуть реалізовуватися до військовослужбовців. Грунтуючись на положеннях Загальної частини, визначено загальні види покарання у системі їх врегулювання із реалізацією до військовослужбовців, та інші його види, кримінально-правові заходи, що здійснюються виключно стосовно останніх (військовий арешт, пониження у військовому званні, звільнення з кадрової військової служби, позбавлення військового звання)¹³³. Допускаючи наявність й інших норм, Військова частина фактично регламентувала свою самостійність у межах цілісності єдиного КК.

В інших країнах, які інтегрували елементи радянської системи, диференціація таких покарань не набула належного визнання.

Аналогічну ситуацію спостерігаємо в законодавствах й інших країн пострадянського простору, таких як: Азербайджан, Білорусія, Казахстан, Киргизія, Росія, Таджикистан, Узбекистан, навіть з прийняттям нових кодексів (Казахстан, Киргизія) кардинальних зрушень не відбулося. Не становить будь-якої особливості і в нормування покарань у КК країн Балтії. У КК Естонії взагалі відсутні будь-які нормативні особливості врегулювання визначення та призначення покарань щодо військовослужбовців. У загальних положеннях Кодексу стосовно системи покарань немає навіть згадки про існування таких, що реалізуються виключно до військовослужбовців.

Держава «із китайською специфікою» також не отримала нічого «специфічного». Притягнення до кримінальної відповідальності військовослужбовців залишилося в межах КК¹³⁴. Застосування до них покарання визначено виключно загальними положеннями. Це можуть бути надзор, короткостроковий арешт, позбавлення волі, смертна кара – як основні види покарань (ст. 33) та штраф, позбавлення політичних прав, конфіскація майна – як додаткові (ст. 34). Жодних особливостей стосовно їх застосування не передбачено. Водночас спостерігається доволі широке застосування смертної кари за порушення військового обов'язку. Статус, стан чи інші переваги особи значення не мають (ст. 50). Наприклад, за вироком суду були засуджені до смертної кари генерал-майор Лю Лянькунь і старший полковник Шао Чжегчжун. Активно співпрацюючи з тайванськими спецслужбами, вони надавали допомогу щодо передачі даних про дислокацію китайських військ, озброєння, ракет, що використовувалися під час проведення

¹³¹ Там само. Л. 311-11, 311-12.

¹³² Wehrstrafgesetz (WStG) / buzer.de. § 3. URL: <http://www.buzer.de/gesetz/2381/index.htm> (дата звернення: 27.07.2017).

¹³³ Уголовный кодекс Республики Польша / науч. ред. А. И. Лукашов, Н. Ф. Кузнецов; вступ. ст. А. И. Лукашова, Э. А. Саркисовой; пер. с пол. Д. А. Барилевича. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. Ст. 324.

¹³⁴ Уголовный кодекс КНР принят на 5 сессии Всекитайского собрания народных представителей 8-го созыва 14.03.1997 / Интернет-представительство ООО «Лигал Уэй». Российско-Китайское партнерство. Услуги по сопровождению бизнеса в Китае и в России. Ст. 7. URL: <http://legal-way.ru/other45.php> (дата обращения: 15.07.2017).

широкомасштабних воєнних маневрів, спричинивши своїми діями розголошення державної та військової таємниці, за що отримали винагороду в розмірі майже 1,6 млн доларів США. Вирок стосовно них був виконаний негайно¹³⁵.

У мусульманській (релігійній) правовій сім'ї регулювання кримінально-правових та кримінально-виконавчих відносин стосовно військовослужбовців окреслено низкою законів. Поряд із КК держави положення Військово-кримінального кодексу Іраку диференціювали покарання за особливостями їх застосуванням до військовослужбовців.

Так, нормами гл. II «Види покарань» встановлено покарання, які можуть застосовуватись до військовослужбовців. Серед них: 1) основні покарання: смертна кара; довічне ув'язнення (позбавлення волі строком на 20 років), позбавлення волі на певний строк (від 5 до 15 років), суворе позбавлення волі (позбавлення волі строком від 3 до 5 років), просте позбавлення волі (терміном від 24 годин до 3 місяців); 2) додаткові (супровідні) покарання: розірвання контракту, звільнення з армії, вигнання, утримання коштів у розмірі 50 % від заробітної плати та позбавлення стажу роботи¹³⁶. При реалізації деяких з них застосовуються норми й інших джерел права. Так, призначення смертної кари супроводжується застосуванням законів про принципи військових випробувань, про кримінальні випробування. Ще однією особливістю кримінальних покарань є те, що при реалізації основних їх видів за особою залишається її правовий статус. Так, при засудженні до позбавлення волі строком до одного року за військовослужбовцем зберігається військове звання та обіймана ним посада. У разі збільшення строку ізоляції особа позбавляється військового звання та звільняється з військової служби. Застосування супровідних покарань (звільнення з армії, розірвання контракту) у разі призначення смертної кари, позбавлення волі строком до 5 років чи вчинення особою злочинів, що загрожують національній та міжнародній безпеці, терористичних діянь, діянь, пов'язаних із насильством та згвалтуванням, передбачає автоматичну втрату військового звання, посади; позбавлення медалей та нагород (у разі вчинення діянь, пов'язаних з моральністю, втратою довіри, посяганням на національну та міжнародну безпеку); втратою права на повторне укладення контракту в армії чи іншому департаменті безпеки навіть без зазначення цього у вирокі суду. Крім того, закон визначив комплексне врегулювання кримінально-правових, кримінально-процесуальних та службових відносин у єдиній системі їх застосування. Тобто за доволі розгалуженої системи джерел права кримінальні правовідносини військовослужбовців виявилася комплексно врегульованою самостійною воєнно-кримінальною галуззю права. За суттєвого впливу англосаксонської (англо-американської) правової сім'ї представники останньої є яскравим для цього прикладом.

Механізм кримінально-правового регулювання видів покарань з виключністю застосування їх до військовослужбовців в уніфікованих основах здійснення правосуддя окреслені Законом про Збройні сили 2006 р. Великої Британії. Повноваження щодо їх призначення визначено в межах компетенції Військового суду. Позбавлення волі, звільнення з військової служби (з ганьбою чи без такої), арешт, пониження у військовому званні, позбавлення його, догана, сувора догана та ін., а також покарання, встановлені Радою оборони, можливі з урахуванням особливостей правового становища винного¹³⁷. Також диференційовано підхід до призначення покарань правами командира (ст. 132) та цивільним судом (ст. 282). Застосування кожного врегульовано порядком їх призначення відповідно до Закону.

Аналогічна позиція й законодавця США. Цілісність правового регулювання положень кримінально-правового, процесуального та дисциплінарного характеру отримало своє втілення у Єдиному кодексі воєнної юстиції. Його норми, що мають кримінально-правовий характер, представлені в каральних статтях і не систематизовані за видами покарань. Норма ст. 134 Єдиного

¹³⁵ Комментарий к особой части УК КНР / Бизнес в Китае. Информационно-аналитический портал. URL: <http://asia-business.ru/law/law1/criminalcode/remark/> (дата обращения: 05.08.2017).

¹³⁶ Criminal policy in the military penal code no 19 of 2007 in force. Art. 10. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/.../Iraq%20-%20Military%20Penal%20Code%20%5Bin%20English%5D.pdf> (дата звернення: 20.07.2017).

¹³⁷ Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй у відношенні заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) від 14.12.1990 / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. Art. 640. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_907 (дата звернення 20.06.2017).

кодексу воєнної юстиції визначає, що його положення не містять повного переліку порушень та покарань, які можуть бути застосовані до винних осіб. Кодекс лише передбачає таку можливість щодо військовослужбовців із наступною передачею винного до військового суду та призначенням йому покарання з урахуванням характеру та ступеня вчиненого правопорушення на розсуд суду¹³⁸. Регламентовані лише дисциплінарні стягнення, які накладаються правами відповідних командирів. Застосування кримінальних покарань визначено Наставною для військових судів. Останні як такі існують лише в диспозиціях статей та окремих узагальнювальних положеннях щодо їх застосування. Незалежно від цього в будь-якому разі вони поділяються на загальні (смертна кара, позбавлення волі, штраф, конфіскації тощо) та спеціальні (тримання під вартою, утримання або затримка виплати грошового утримання; обмеження в правах, пониження у класності, каторжні роботи без позбавлення волі, звільнення з армії – з ганьбою або за негідну поведінку, звільнення офіцера). Для цього в законодавстві встановлені загальні заборони прямого застосування, зокрема, жорстоких та незвичних видів покарань (клеймування, шмагання, татуювання), обмежень призначення покарань із перевищенням граничних норм та їх видів тощо. У разі призначення одного з видів загальних покарань, таких як позбавлення волі, винного звільняють із посади. Одночасно його виключають зі ЗС і надають сертифікат (спеціальне посвідчення), що позбавляє винного всіх пільг та переваг, зумовлених особливостями проходження військової служби. У разі вчинення тяжкого загальнокримінального злочину або визнання особи неблагонадійною, застосування звільнення з військової служби допускалося як самостійне покарання. Відбування покарання здійснюється у спеціальних місцях – в'язницях, що перебувають під контролем ЗС або в інших пенітенціарних чи виправних органах, що під контролем США, за аналогічних умов та режиму їх тримання. Крім того, дозволяється застосовувати звільнення з військової служби як самостійне покарання у виняткових випадках його реалізації в разі вчинення тяжкого загальнокримінального злочину або визнання військовослужбовця неблагонадійним. Водночас надані доволі широкі повноваження командирів, а також міністру з правом останнього призупиняти виконання рішення суду та замінити в разі обґрунтованих обставин на адміністративну форму виконання рішення, винесеного відповідно до вироку військового суду¹³⁹. Тобто можна говорити, що класифікація покарань, застосовуваних до військовослужбовців, у законодавстві США має правову специфіку. Спрямованість на досягнення укріплення дисципліни та правопорядку у військах не залишає свої позиції.

Отже, кримінальне законодавство будь-якої держави становить за мету врегулювання відповідних правовідносин стосовно військовослужбовців, проте із певними особливостями, що впливають із відповідної правової сім'ї. Спрямовані на захист військової дисципліни та правопорядку, вони набули диференційованого визначення в правовому полі. Звернення до першоджерел дало змогу проаналізувати особливості їх законодавчої техніки, визначити особливості їх нормативного врегулювання та виробити власні судження з визначенням пріоритетів та тенденцій розвитку національного законодавства¹⁴⁰.

¹³⁸ Uniform Code of Military Justice / Cornell Law School / Legal Information Institute. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/10/subtitle-A/part-II/chapter-47> (дата звернення: 20.08.2017).

¹³⁹ Uniform Code of Military Justice / Cornell Law School / Legal Information Institute. Art. 55–74 URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/10/subtitle-A/part-II/chapter-47> (дата звернення: 20.08.2017).

¹⁴⁰ Ніколаєнко Т. Б. Нормативність врегулювання системи покарання з виключністю їх застосування до військовослужбовців у країнах різних правових систем. *Безпека людини, суспільства, держави* : матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 70-річчю д. ю. н, професора Валерія Олександровича Глушкова (Київ, 28 жовт. 2017 р.). Київ : Київ. кооператив. ін.-т бізнесу і права, 2017. С. 210.

Додаток Ф

Проект

КОНЦЕПЦІЯ СТРАТЕГІЧНОГО РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОЇ ЮСТИЦІЇ

І. Пріоритети та завдання Концепції

Концепція стратегічного розвитку військової юстиції (далі – Концепція) є стратегічним документом, що визначає основні принципи, завдання і напрями системного розвитку військової юстиції як частини сектору національної безпеки.

Цілі Концепції

Реалізація даної Концепції спрямована на розбудову військової юстиції як повноцінної системи, за дотримання принципів верховенства права, гуманізації законодавства, невідворотності відповідальності та адекватності покарання при рівності всіх перед законом з урахуванням особливостей правового статусу військовослужбовців, з визначенням заходів нормативно-правового, організаційного, методичного, інформаційного та кадрового забезпечення (у частині кримінального-правового та кримінально-виконавчого аспектів) і сприятиме зміцненню військової дисципліни та правопорядку як беззаперечної складової забезпечення національної безпеки.

Підходи до реалізації Концепції

Єдність підходу державної політики до правового регулювання відносин у сфері забезпечення законності та правопорядку у військах.

Системність забезпечення законності та правопорядку серед військовослужбовців правовими засобами.

Нормативно-правове врегулювання статусу єдиного органу у сфері виконання покарань стосовно військовослужбовців з виконанням його функцій та відповідної юрисдикції, окреслення його напрямів.

Диференційований підхід до військовослужбовця як до суб'єкта системи кримінально-виконавчих правовідносин, зважаючи на особливості його правового статусу.

Систематизація покарань, які можуть застосовуватися до військовослужбовців за критеріями ізоляції особи від суспільства.

Розробка теоретичних підходів і правових засад призначення та відбування покарань для військовослужбовців в умовах проходження ними військової служби.

Вироблення рекомендацій щодо запровадження виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією особи (військовослужбовця) від суспільства та втратою нею статусу військовослужбовця, із забезпеченням її безпеки системою особливих заходів державного захисту.

Комплексність підходу до реалізації основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених військовослужбовців із переорієнтування першочерговості досягнення мети та розроблення науково обґрунтованих методик та програм психолого-педагогічного вивчення особистості, засобів корекції поведінки та спеціалізованих методик і рекомендацій щодо форм і методів впливу на засуджених.

Вироблення позицій удосконалення чинного законодавства в межах національного законодавства, зважаючи на досвід провідних країн світу щодо врегулювання кримінально-правових та кримінально-виконавчих правовідносин військовослужбовців, з метою захисту військової дисципліни та правопорядку.

Концепцією окреслено напрями правового регулювання відносин у сфері забезпечення законності та правопорядку, нормативно-правових та організаційно-управлінських засад

призначення та виконання спеціальних покарань стосовно військовослужбовців у межах розвитку системи військової юстиції.

Розділ II. Загальні положення і основні виклики

1. Загострення соціально-політичної ситуації на Сході держави, що перейшло в збройний конфлікт, зумовило необхідність суттєво підвищити рівень забезпечення безпеки соціуму й держави. Водночас постійні загрози національній безпеці, що не зникають на Півдні держави, в акваторії Чорного та Азовського морів, Керченській протоці, констатують необхідність зміцнення бойової та мобілізаційної готовності Збройних Сил України (далі – ЗСУ) та інших військових формувань, правоохоронних органів для захисту національних інтересів і відсічі збройної агресії.

Прийнятий 21 червня 2018 р. Закон України «Про національну безпеку України» визнав серед пріоритетних принципів формування державної політики у сфері національної безпеки розвиток сектору безпеки та оборони з дотриманням верховенства права для забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, інформаційної безпеки. У рішенні Ради національної безпеки і оборони України «Про невідкладні заходи щодо захисту національних інтересів на Півдні та Сході держави, у Чорному та Азовському морях і Керченській протоці» від 12 жовтня 2018 р. зміцнення бойової та мобілізаційної готовності ЗСУ та інших військових формувань і правоохоронних органів визначено провідним для забезпечення захисту національних інтересів та їх залучення до виконання завдань із посилення охорони державного кордону, суверенних прав України у виключній (морській) економічній зоні. Тому зміцнення правопорядку та військової дисципліни з-поміж військовослужбовців є вкрай необхідним і винятковим заходом.

2. Водночас спрямованість на створення боєздатної, професійної та підготовленої армії зумовила необхідність змін у сфері регулювання заходів структурно-організаційного характеру. Так, трансформація діяльності ЗСУ визначила пріоритети забезпечення оборони держави з гнучким реагуванням на воєнні загрози національній безпеці в стратегічному аспекті з окресленням оперативних цілей, серед яких створення єдиного органу для зміцнення правопорядку у військах, посилення боротьби зі злочинністю, правопорушеннями серед військовослужбовців, Військової поліції. Проте єдність і цілісність такого військового правоохоронного формування з функціонуванням за принципами та стандартами, прийнятими в державах-членах НАТО, з ефективним оснащенням сучасним озброєнням, військовою і спеціальною технікою сил оборони, з окресленням функцій у комплексній реалізації щодо всіх військових формувань залишили поза увагою узгодженість регулювання пенітенціарних функцій стосовно військовослужбовців під час відбування ними покарань; демілітаризація Державної кримінально-виконавчої служби та передача її в підпорядкування Міністерству юстиції не визначила нормативну узгодженість діяльності гауптвахт і дисциплінарного батальйону відповідно до специфіки їх правового регулювання; не взято до уваги аспекти правового забезпечення цілісності регулювання реалізації інших видів покарань, що застосовуються виключно до військовослужбовців, зокрема позиція щодо забезпечення досягнення мети покарання засудженими військовослужбовцями, зважаючи на особливості правового статусу.

3. Відповідно до Концепції розвитку сектору безпеки і оборони, комплексної програми розвитку Збройних Сил України, на засадах реформування кримінальної юстиції загалом та пенітенціарної системи зокрема, де пріоритетним напрямом державної політики є послідовність визначення підходів до правового регулювання відносин у сфері забезпечення законності та правопорядку як цілісної системи функціонування, окрім створення єдиної системи управління воєнною юстицією для всіх видів ЗС та інших військових формувань держави постають питання й комплексного та системного забезпечення законності та правопорядку серед військовослужбовців. Зважаючи на особливості правової системи, де вітчизняне право не передбачає самостійної галузі права із врегулювання кримінальних правідносин серед військовослужбовців, її розвиток визначається в розвитку національного законодавства, проте у комплексності його розгляду.

4. Не заперечуючи позитивність окремих змін, зокрема щодо врегулювання правового статусу військовослужбовця як засудженої особи, з позиції дотримання прав, свобод та законних інтересів, поза увагою залишились питання узгодженості його статусу із положеннями чинного

законодавства в частині єдиної системи особливих заходів державного захисту, визначеності його статусу як засудженої особи та урахування такого статусу із можливостями подальшого виконання ним своїх службових обов'язків чи обмеження в цьому. Така позиція обумовлена тим, що статус військовослужбовця як засудженої особи має особливості стосовно нормативного регулювання, що визначено як статус засудженої особи, як нормами кримінального законодавства так і нормами військового законодавства, що регулюють його повноваження як військовослужбовця. Водночас єдності підходів щодо уніфікованого розуміння статусу військовослужбовця як суб'єкта кримінальних правовідносин немає.

5. Аналогічна позиція стосується і покарань, які застосовуються до військовослужбовців. У наявній тенденції гуманізації законодавства, розширення нормативних можливостей системи заходів, альтернативних позбавленню волі; реалізації загальновизнаних міжнародних норм і принципів щодо забезпечення прав і законних інтересів особи, з одного боку, та посилення кримінальної відповідальності у разі вчинення військових злочинів у період зміни правового режиму в державі, з другого, існують питання розширення застосування до військовослужбовців альтернативних позбавленню волі покарань, доцільності упровадження інших видів покарань, та водночас посилення відповідальності, проте із урегулюванням диференційованості їх тримання з урахуванням особливостей правового статусу та орієнтуванням на досягнення мети покарання, зважаючи на специфіку правового статусу як військовослужбовця.

Доцільно розглянути з позиції єдиних стандартів цілісну систему організації виконання покарань в місцях ізолювання засуджених:

запровадити основні засоби виправлення та ресоціалізації засуджених як комплексного цілісного інституту;

встановити науково обґрунтовані методики та програми психолого-педагогічного вивчення особистості засудженого, засоби корекції поведінки, спеціалізовані методики та рекомендації щодо форм і методів впливу на засуджених з урахуванням статусу засудженого як військовослужбовця із переведенням декларативних норм у практичну площину їх реалізації;

визначити системний підхід до організації праці засуджених військовослужбовців, які перебувають у місцях позбавлення волі, спрямувавши суспільно корисну працю на розширення перспектив її застосування, зважаючи на професійні можливості засудженого та специфіку його діяльності, та водночас унормувати механізм залучення інвестицій до підприємств установ виконання покарань з урегулюванням діяльності органу, що забезпечуватиме працевлаштування засуджених;

упровадити систему повернення до військової служби засуджених військовослужбовців, які відбувають покарання у виді позбавлення волі;

унормувати системою особливих заходів державний захист військовослужбовців, які виконують правозастосовні чи правоохоронні функції, військовослужбовців (постійний склад) дисциплінарного батальйону від перешкоджання виконання ними покладених законом обов'язків і здійснення наданих прав у зв'язку зі службовою діяльністю.

6. Чинне законодавство залишило відкритими питання нормативності врегулювання покарань, не пов'язаних з ізоляцією військовослужбовця та їх узгодженості із положеннями законодавства, що регулюють порядок проходження військової служби. Це стосується:

правових позицій неурегульованості повноважень суб'єкта виконання-відбування покарання, взаємодії таких суб'єктів з органом організації виконання покарання,

відсутності органу, який здійснює організацію і контроль за виконанням покарань,

узгодженості урегулювання виконання покарань щодо повноважень суб'єктів виконання-відбування покарань з нормами положень, які регулюють їх повноваження як суб'єктів, що проходять військову службу;

унормування досягнення мети покарання заходами військового виховання без втрати засудженим статусу військовослужбовця, створенням об'єктивних умов до поновлення втрачених ним прав (позбавлення військового звання) та визначенням порядку його реалізації.

Розділ III. Стратегічні напрями розвитку військової юстиції

3. Розвиток військової юстиції

Створення єдиної системи управління воєнною юстицією для всіх видів військових формувань.

Започаткувати в системі військової юстиції єдиний орган для забезпечення військової дисципліни та правопорядку серед військовослужбовців (різних категорій та належності до військових формувань) – Військової поліції.

Урегулювати його статус як військового формування з єдиною системою органів і військових частин.

Орієнтуючись на європейську практику розбудови пенітенціарної системи, дотримання принципів централізованого керівництва та єдиноначальності із беззастережним виконанням наказів командирів чітко визначити повноваження МЮ та МО щодо їх взаємодії при реалізації пенітенціарних функцій.

Сформулювати єдині підходи щодо організації, виконання та контролю стосовно забезпечення військової дисципліни та правопорядку серед військовослужбовців у частині виконання покарань.

Визначити єдину систему особливих заходів державного захисту стосовно військовослужбовців. Охопити законодавством категорію військовослужбовців, які виконують правозастосовні чи правоохоронні функції, військовослужбовців (постійний склад) дисциплінарного батальйону.

Урегулювати правовий статус військовослужбовця як суб'єкта військових правовідносин з визначенням кола його компетенцій, яке б відповідало правовій природі його статусу, визначало в межах реформування професійної армії забезпечення надійної оборони держави, демократизації відносин у військовій організації, підвищення соціальної та правової захищеності військовослужбовців, покращання умов їх служби та побуту.

4. Розвиток законодавства у сфері регулювання військових кримінальних правовідносин

Законодавче забезпечення нормативно-правових засад призначення покарань стосовно військовослужбовців.

Зважаючи на особливості статусу військовослужбовця як суб'єкта військових кримінальних правовідносин, спираючись на розуміння єдності системи покарань, доцільно уніфікувати систему покарань, застосовуваних до військовослужбовців.

В основу класифікації покарань доцільно покласти: з урахуванням єдності системи покарань критерій суворості покарань та ізоляції особи від суспільства, а за специфічності ознак покарань, які застосовуються до військовослужбовців, – виключність їх реалізації стосовно військовослужбовців; особливість правового статусу винного; можливості засудженого під час відбування покарання проходити військову службу із продовженням виконання військово-службових обов'язків чи їх обмеження; наявність правообмежень спеціального характеру; спеціальний порядок виконання та наявності спеціального органу, який забезпечує їх виконання.

З позиції гуманізації законодавства на підвалинах дотримання прав людини і громадянина, оптимізації застосування альтернативних позбавленню волі покарань доцільно передбачити можливості застосування до військовослужбовців покарань, пов'язаних з особливостями їх правового статусу, із наданням можливостей продовжувати проходити військову службу, де з урахуванням специфіки об'єкта посягання, особливого статусу спеціального суб'єкта, тяжкості та спрямованості вчиненого діяння буде найбільш ефективним у досягненні мети покарання.

Урахувати міжнародні стандарти та практику застосування аналогічних покарань у світлі реалізації до військовослужбовців.

З оновленням порядку проходження різних видів військової служби з урахуванням категорій військовослужбовців, змін правового режиму в державі слід уніфікувати військовослужбовців як суб'єктів кримінальних правовідносин. Доцільно передбачити:

реалізацію призначення щодо них військовослужбовців залежно від виду військової служби за принципом їх волевиявлення;

розширити правові можливості застосування таких покарань у санкціях статей військових злочинів їх альтернативу іншим видам покарань (службові обмеження – виправним роботам; позбавлення волі – звільненням з військової служби, арештом, триманням у дисциплінарному батальйоні);

у разі зміни правового режиму в державі (оголошення воєнного стану, особливого періоду) розглядати їх застосування в обмеженості реалізації.

3. Розвиток законодавства у сфері регулювання військових кримінально-виконавчих правовідносин

Законодавче забезпечення нормативно-правових засад виконання покарань стосовно військовослужбовців.

Гуманізація кримінально-правової системи потребує визначеності концептуальних положень щодо кримінально-виконавчих аспектів покарань, застосовуваних до військовослужбовців, та їх узгодженості у правовому полі. Процес виконання покарань щодо військовослужбовців потребує єдиної правової моделі для цілісності та завершеності процесу виконання покарання та підвищення ефективності досягнення мети покарання кримінально-правовими засобами. Для досягнення цього необхідно:

— унормувати організацію порядку, умов та контролю виконання покарань, не пов'язаних з ізоляцією засудженого;

— визначити повноваження суб'єктів виконання-відбування покарання, контрольних органів (щодо організації виконання покарання та контролю за його реалізацією), відповідальності сторін.

— визначити систему основних заходів виправлення щодо засуджених;

— визначити підстави завершення виконання покарання з урахуванням особливостей умов їх реалізації в разі виникнення підстав для звільнення особи з військової служби;

— уніфікувати порядок виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією засуджених військовослужбовців за критеріями:

диференціації їх утримання залежно від статі, віку, належності до держави, попередньої злочинної діяльності, виду військової служби;

індивідуалізації виконання покарання з урахуванням ступеня суспільної небезпеки засудженого, виду вчиненого діяння, поведінки під час відбування покарання;

умов тримання для співмірності карально-виховного впливу і зміни ступеня суспільної небезпеки особи;

— запровадити інститут зміни умов тримання засуджених в місцях ізоляції;

— врегулювати механізм впливу на їх виправлення, реалізації профілактичної діяльності засобами правового регулювання;

— з огляду на вимоги міжнародних документів щодо організації праці засуджених, а також досвіду провідних країн світу системно підійти до організації праці засуджених військовослужбовців із спрямування суспільно корисної праці на розширення перспектив її застосування, зважаючи на професійні можливості засудженого та специфіку його діяльності.

— унормувати механізм залучення інвестицій до підприємств установ виконання покарань з урегулюванням діяльності органу, що забезпечуватиме працевлаштування засуджених;

— сформувати комплексний підхід до реалізації основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених військовослужбовців у контексті розроблення єдиних науково обґрунтованих методик та програм психолого-педагогічного вивчення особистості засудженого, засобів корекції поведінки та спеціалізованих методик й рекомендацій щодо форм та методів впливу на засудженого;

— упровести систему повернення до військової служби засуджених військовослужбовців, які відбувають покарання у виді позбавлення волі. У зв'язку з цим запропонувати порядок її реалізації, окреслити шляхи оптимізації нормативних та організаційних заходів виправлення засуджених, зокрема через суспільно корисну працю;

— у тенденції інтеграції мети покарання зі спрямуванням її на виправлення особи, для підвищення стимулювання засудженого військовослужбовця до досягнення реальних результатів виправлення та можливості повернення до військової служби в межах існування системи особливих заходів державного захисту визначити порядок повернення засуджених до військової служби.

Розділ IV. Очікувані результати

Спираючись на засади державної політики у сфері оборонної реформи, реформування кримінальної юстиції та пенітенціарної системи за дотримання принципів верховенства права, гуманізації законодавства, невідворотності відповідальності та адекватності покарання при рівності всіх перед законом, з урахуванням особливостей правового статусу військовослужбовців, Концепція стратегічного розвитку військової юстиції постане таким рішенням.

Реалізація її положень дасть змогу реформувати військову юстицію, узгодити національне законодавство з міжнародними нормами стосовно цілісності функціонування системи військової юстиції, забезпечити реалізацію державної політики щодо правового регулювання відносин забезпечення законності та правопорядку у військах з урахуванням сучасних загроз національній безпеці.

З метою нормативно-правового забезпечення розвитку військової юстиції відбудеться оновлення чинних та прийняття нових нормативно-правових актів, а саме:

1. Внесення зміни та доповнень до Кримінального кодексу України, Кримінально-виконавчого кодексу України, Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу».
2. Розроблення проектів законів України «Правовий статус військовослужбовця», «Про Військову поліцію»
3. Удосконалення відомчих нормативних актів, які регулюють порядок виконання покарань щодо військовослужбовців відповідно до прийнятих змін до законодавства.

Розділ V. Ресурсне та фінансове забезпечення

Джерелами фінансування реалізації Концепції є кошти Державного бюджету, міжнародна технічна допомога та інші джерела, не заборонені законодавством.

Додаток Х

Акти впровадження

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший заступник директора
Державного науково-дослідного
інституту МВС України,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України

15 лютого 2018 року

Т.О. Проценко

А К Т

впровадження результатів дисертації

Ніколасенко Тетяни Богданівни «Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право у науково-дослідну діяльність Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ України

Комісія в складі: начальника науково-організаційного відділу ДНДІ МВС України, доктора юридичних наук, старшого наукового співробітника Федотової Г.В., завідувача науково-дослідної лабораторії проблем правового та організаційного забезпечення діяльності Міністерства ДНДІ МВС України, доктора юридичних наук, старшого наукового співробітника Радінської В.О., ученого секретаря секретаріату Вченої ради ДНДІ МВС України, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Плугатар Т. А., склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Ніколасенко Т.Б. «Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців» мають необхідний теоретичний і методологічний рівень та практичну цінність і можуть бути використані й враховані під час проведення науково-дослідної роботи «Сучасні тенденції реформування юридичної науки та освіти в Україні» (державний реєстраційний номер 0115U003318), передбаченої Планом науково-дослідних та дослідно-конструкторських (експериментальних) робіт Державного науково-дослідного інституту МВС України.

Начальник науково-організаційного відділу
ДНДІ МВС України,
доктор юридичних наук, с.н.с.

Г.В. Федотова

Завідувач науково-дослідної лабораторії
проблем правового та організаційного
забезпечення діяльності Міністерства
ДНДІ МВС України,
доктор юридичних наук, с.н.с.

В.О. Радінська

Учений секретар секретаріату Вченої ради
ДНДІ МВС України,
кандидат юридичних наук, с.н.с.

Т.А. Плугатар

ДЕРЖАВНА ПРИКОРДОННА СЛУЖБА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29000, тел. 79-59-11, факс 72-08-02, e-mail: dpsu@dpsu.gov.ua

05.03.2018 № 100/1011
на № _____

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник ректора Національної академії
Державної прикордонної служби України
імені Б. Хмельницького з наукової роботи
доктор військових наук, професор

полковник В. А. Кириленко
« 05 » березня 2018 р.

АКТ

**впровадження у науково-дослідну діяльність та освітній процес
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
результатів дисертаційного дослідження Ніколаєнко Тетяни Богданівни
за темою «Теоретико-правові засади призначення та виконання
спеціальних покарань щодо військовослужбовців»**

Комісія у складі: голова комісії – начальник навчального відділу доктор
технічних наук, професор полковник Боровик О. В.; члени комісії: начальник
кафедри адміністративного, конституційного та міжнародного права доктор
юридичних наук, доцент полковник юстиції Зьолка В.Л., начальник кафедри
теорії та історії держави і права та приватно-правових дисциплін, доктор

юридичних наук підполковник юстиції Ляшук Р.М., професор кафедри кримінального права та процесу доктор юридичних наук, професор капітан юстиції Орловська Н.А. встановила, що наукові положення та висновки, розроблені Ніколаєнко Тетяною Богданівною в ході дисертаційного дослідження за темою «Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців» проаналізовані, позитивно оцінені та впровадженні в навчальний процес НАДПСУ.

Комісія дійшла висновку, що подані матеріали мають необхідний науковий, теоретичний і методологічний рівень та можуть бути використані при підготовці і проведенні занять з наступних навчальних дисциплін: «Кримінальне право» (тема «Призначення покарання»), «Проблеми кваліфікації кримінальних правопорушень» (тема «Особливості кримінально-правової кваліфікації злочинів проти встановленого порядку несення та проходження військової служби»), «Кримінально-виконавче право (тема «Виконання покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців» «Виконання покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців»)), що сприяють збагаченню теоретичних знань курсантів та слухачів щодо їх професійних знань в галузі юриспруденції.

Визначені автором напрямки формування системності у забезпеченні законності та правопорядку серед військовослужбовців правовими засобами надали можливість впроваджувати комплексність підходу майбутніми офіцерами-прикордонниками щодо їх реалізації.

Диференційованість підходу до особи військовослужбовця в системі кримінально-виконавчих правовідносин з врахуванням особливостей його правового статусу враховані та використовуються при проведенні виховних заходів із особовим складом НАДПСУ.

Окреслення напрямків нормативно-правового врегулювання статусу єдиного органу в сфері виконання покарань стосовно військовослужбовців з виконанням його функцій та відповідної юрисдикції використані для написання магістерських робіт, проведення наукових досліджень здобувачами,

ад'юнктами, докторантами академії; для розроблення матеріалів першої Всеукраїнської науково-практичної конференції за темою «Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики та оперативно-розшукової діяльності» та другої Всеукраїнської науково-практичної конференції за темою «Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності», що проводились на базі НАДПСУ у 2017 та 2018 роках.

Голова комісії:

доктор технічних наук, професор
полковник

Боровик О.В

Члени комісії:

доктор юридичних наук, доцент
полковник юстиції

Зьолка В.Л.

доктор юридичних наук
підполковник юстиції

Ляшук Р.М.

доктор юридичних наук, професор
капітан юстиції

Орловська Н.А.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Декан факультету № 1
Харківського національного
університету внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор

О. М. Музичук

2018 р.

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження Ніколаєнко Тетяни Богданівни за темою «Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право в освітній процес Харківського національного університету внутрішніх справ

Комісія у складі:

- 1) **Литвинова О. М.**, доктора юридичних наук, професора, завідувача кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ;
- 2) **Васильєва А. А.**, кандидата юридичних наук, доцента, професора кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ;
- 3) **Кондратова Д. Ю.**, кандидата юридичних наук, доцента, доцента кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ

цим актом засвідчує, що результати дисертації доцента кафедри кримінального права Національної академії Державної прикордонної служби Ніколаєнко Тетяни Богданівни на тему «Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців» використовуються в освітньому процесі кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету

внутрішніх справ при підготовці та проведенні лекцій, семінарських і практичних занять з навчальних дисциплін «Кримінальне право» та «Кримінально-виконавче право».

Комісія дійшла висновку, що сформульовані в дисертаційному дослідженні Ніколаєнко Тетяни Богданівни висновки, а також запропоновані доповнення і зміни до чинного законодавства України зокрема щодо:

- 1) характеристики ознак суб'єкту залежно від виду правовідносин;
- 2) сформульованого у дисертаційному дослідженні поняття спеціальних покарань, що можуть застосовуватися до військовослужбовців;
- 3) запропонованої класифікації спеціальних покарань, що можуть застосовуватися до військовослужбовців, за критерієм ізоляції особи від суспільства можуть бути використані під час проведення занять, підготовки навчальної, науково-практичної та методичної літератури з кримінального та кримінально-виконавчого права.

Члени комісії:

_____ (О. М. Литвинов)

_____ (А. А. Васильєв)

_____ (Д. Ю. Кондратов)

« 16 » 05 2018 р.

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ
УКРАЇНИ**

майдан Захисників України, 3
м.Харків, 61001,
тел./факс 732-37-56, mail@nangu.edu.ua

11.06.2018 № 21160

На № _____ від _____

ЗАТВЕРДЖУЮ

Т.в.о. першого заступника
начальника Національної академії
Національної гвардії України
з навчально-методичної та наукової
роботи, кандидат військових наук,
доцент
полковник

В.І. Тробюк

2018 року

АКТ

**про впровадження у навчальний процес
Національної академії Національної гвардії України
результатів дисертаційного дослідження Ніколаєнко Тетяни Богданівни
на тему «Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних
покарань щодо військовослужбовців»**

Комісія у складі: голова комісії – т.в.о. начальника навчально-методичного центру, кандидата технічних наук, доцента, полковника Горбунова А.П.; члени комісії: начальник кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, кандидата історичних наук, доцента полковника Ващенко І.В.; доцента кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, кандидата юридичних наук, доцента підполковника Орел О.В. встановила, що наукові положення і висновки, розроблені Ніколаєнко Тетяною Богданівною в ході дисертаційного дослідження за темою **«Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців»** проаналізовані, позитивно оцінені та впровадженні в освітній процес кафедри соціально-гуманітарних дисциплін.

Упровадження результатів наукового дослідження Ніколаєнко Т.Б. в освітній процес НАНГУ дало можливість впливати на покращення теоретичного рівня підготовки курсантів які навчаються за спеціальністю право, а також покращити їх теоретичні знання та практичні уміння в галузі кримінального права.

У дисертаційному дослідженні було вирішено наступні завдання:

– обґрунтована слушність застосування спеціальних покарань щодо військовослужбовців крізь основні тенденції її генези;

– визначений вплив розвитку військових та кримінально-правових відносин на різних етапах їх історичної градації на визначеність спеціальних покарань, які застосовуються до військовослужбовців;

– запропонована класифікація спеціальних покарань, що призначаються військовослужбовцям (покарання, пов'язані з ізоляцією особи військовослужбовця від суспільства та покарання, що не пов'язані з ізоляцією особи військовослужбовця від суспільства);

– сформульовані поняття та визначені ознаки й види спеціальних покарань, які призначаються військовослужбовцям (позбавлення військового звання; службові обмеження для військовослужбовців, арешт, тримання у дисциплінарному батальйоні);

– здійснений аналіз військовослужбовця як суб'єкта кримінальних правовідносин та розкриті особливості його ознак.

– визначені правові засади призначення позбавлення військового звання та шляхи їх узгодження з нормами щодо порядку проходження військової служби;

– запропонований новий вид кримінального покарання, який застосовується до військовослужбовців як звільнення з військової служби;

– проаналізовані підстави та порядок призначення службових обмежень для військовослужбовців;

– розкриті особливості призначення арешту з триманням на гауптвахті;

– визначені правові аспекти призначення тримання в дисциплінарному батальйоні;

– проаналізовані організаційно-правові засади виконання позбавлення військового звання;

– розкритий порядок реалізації службових обмежень для військовослужбовців з врахуванням змін правового становища засудженого;

– досліджені правові умови відбування арешту з триманням на гауптвахті для різних категорій засуджених військовослужбовців;

– визначені нормативно-правові та соціально-виховні засади виправлення та ресоціалізації військовослужбовців, що тримаються у дисциплінарному батальйоні;

– проаналізований міжнародно-правовий досвід регулювання призначення та виконання спеціальних кримінальних покарань щодо військовослужбовців;

– здійснений порівняльний аналіз законодавства зарубіжних країн щодо нормативно-правового регулювання призначення та виконання спеціальних кримінальних покарань щодо військовослужбовців;

– визначені проблеми імплементації правового регулювання призначення та відбування спеціальних кримінальних покарань щодо військовослужбовців в чинному законодавстві України

– розроблені шляхи удосконалення нормативно-правових та організаційно-управлінських засад призначення та виконання спеціальних кримінальних покарань щодо військовослужбовців.

Теоретичні положення та результати дослідження враховані та використовуються у процесі фахової підготовки курсантів, зокрема при вивченні таких навчальних дисциплін: трудове право та кримінально-виконавче право.

Т.в.о. начальника навчально-методичного центру,
кандидат технічних наук, доцент,
полковник

Горбунов А.П.

Начальник кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,
кандидат історичних наук, доцент
полковник

Вашенко І.В.

Доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,
кандидат юридичних наук, доцент
підполковник

Орел О.В.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник Воєнно-наукового управління
Генерального штабу Збройних Сил
України

полковник Ю.А.ГУСАК

«12» 09 2018 р.

АКТ

**впровадження у практичну діяльність
результатів дисертаційного дослідження Ніколаєнко Тетяни Богданівни
за темою: «Теоретико-правові засади призначення та виконання
спеціальних покарань щодо військовослужбовців»**

Відповідно до наказу начальника Воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних Сил України від 25.04.2018 № 20 експертна комісія у складі:

голова комісії -: начальник науково-дослідного відділу з проблем воєнної науки та експертизи Воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних Сил України полковник СЕНЬ М.П.;

члени комісії: начальник відділення з питань оснащення Збройних Сил безпілотними авіаційними комплексами Воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних Сил України полковник МОСКАЛИК Б.С.;

заступник начальника науково-організаційного відділу планування наукової роботи та розробки нормативних документів Воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних Сил України полковник ЛЕВІЩЕНКО Є.В.;

начальник відділу організації випробувань озброєння та військової техніки Воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних Сил України полковник ЄРМАКОВ М.М.

склала цей акт про вивчення результатів дисертаційного дослідження Ніколаєнко Тетяни Богданівни за темою «Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців».

Проведені дослідження з проблем виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців та сформовані висновки та пропозиції відповідають

потребах сучасності щодо необхідності забезпечення правопорядку та військової дисципліни у Збройних Силах України та дотримання конституційних вимог та європейських стандартів щодо режиму відбування покарання засудженими військовослужбовцями.

Комісія констатує, що отримані Ніколаєнко Тетяною Богданівною наукові результати мають практичну цінність та будуть використані під час розробки нового (уніфікованого) Статуту Збройних Сил України відповідно до стандартів НАТО та нормативних документів Міністерства оборони України з питань організації повсякденної діяльності військовослужбовців під час тримання на гауптвахті та дисциплінарному батальйоні.

Голова комісії:

полковник

полковник

полковник

полковник

М.П. СЕНЬ

Б.С.МОСКАЛИК

Є.В.ЛЕВІЩЕНКО

М.М.ЄРМАКОВ

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-06

№ 04-18/12-1643

"18" вересня 2018 р.

ЗРА, НСР, НФ-3
до врахування.
22.09.18

Ректору Національної академії
Державної прикордонної служби
України ім. Богдана
Хмельницького
Шинкаруку О.М.
вул. Шевченка, 46,
м. Хмельницький,
29000

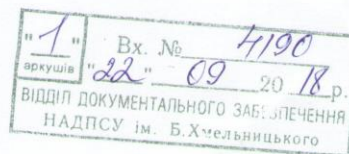
Шановний Олеже Миколайовичу!

Повідомляємо Вам, що пропозиції про внесення змін до законодавства щодо призначення та виконання покарань стосовно військовослужбовців, підготовлені кандидатом юридичних наук Ніколаєнко Т.Б. Комітетом отримані та доведені до відома народних депутатів України – членів Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, які як суб'єкти права законодавчої ініціативи можуть врахувати їх у законодавчій роботі.

З повагою

Голова Комітету

А. Кожем'якін

**АДМІНІСТРАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ
ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
(Адміністрація Держприкордонслужби)**

вул. Володимирська, 26, м.Київ, 01601 Тел. (044) 235-11-00, факс (044) 239-84-80

E-mail: adpsu@dpsu.gov.ua, www.dpsu.gov.ua

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник Голови Державної
прикордонної служби України

генерал-лейтенант

О. Бляшенко

2018 р.

АКТ

**впровадження у практичну діяльність
результатів дисертаційного дослідження
майора юстиції Ніколаєнко Тетяни Богданівни
за темою: «Теоретико - правові засади призначення та виконання
спеціальних покарань щодо військовослужбовців»**

Комісія у складі:

голови комісії – директора Департаменту організації повсякденної діяльності та соціально-гуманітарного забезпечення, генерал-майора Сердюка С.І.;

членів комісії: в. о. начальника управління юридичного забезпечення підполковника юстиції Манюгіна С.О.; заступника начальника управління-начальник відділу організації адміністративного провадження та реадмісії, кандидата юридичних наук, полковника Курилюка Ю.Б.; заступника начальника відділу правового забезпечення оперативно-службової діяльності управління юридичного забезпечення полковника юстиції Чихайди В.С. склала цей акт про вивчення результатів дисертаційного дослідження докторанта Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, майора юстиції Ніколаєнко Тетяни Богданівни за темою «Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців» на здобуття наукового ступеня доктора

юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально виконавче право».

Так, у результаті вивчення дисертаційного дослідження було встановлено можливість практичного застосування дослідження на забезпечення оперативної – службової діяльності особовим складом Державної прикордонної служби України, правового забезпечення підтримання військової дисципліни в умовах проходження військової служби під час особливого періоду та виконання завдань у бойовій обстановці.

Окрім вищенаведеного виявлено можливість врахування аспектів зазначеного дисертаційного дослідження у ході реформування органів та підрозділів Держприкордонслужби та забезпечення кадрової політики відомства зокрема при практичному застосуванні положень Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» та Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України, затвердженого Указом Президент України від 29.12.2009 № 1115.

Проведені дослідження виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців, сформувані висновки та пропозиції відповідають потребам сьогодення щодо зміцнення правопорядку та військової дисципліни серед військовослужбовців, оптимізації діяльності системи військової юстиції.

Комісія констатує, що отримані Ніколаєнко Т.Б. наукові результати мають практичну значимість при виконанні покарань щодо військовослужбовців та сприяють розвитку й удосконаленню норм кримінально-виконавчого та військового законодавства щодо їх врегулювання.

Голова комісії:

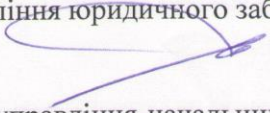
Директор Департаменту організації повсякденної діяльності та соціально-гуманітарного забезпечення
генерал-майор

С. Сердюк

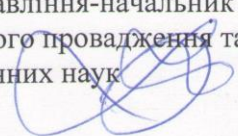
Члени комісії:

В. о. начальника управління юридичного забезпечення
підполковник юстиції

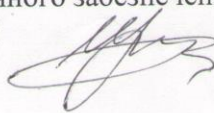
С. Манюгін

Заступник начальника управління-начальник відділу організації адміністративного провадження та реадмісії, кандидат юридичних наук
полковник

Ю. Курилюк

Заступник начальника відділу правового забезпечення оперативної-службової діяльності управління юридичного забезпечення
полковник юстиції

В. Чихайда

Додаток Ц

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографія

1. Ніколаєнко Т. Б. Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців : монографія. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2018. 564 с.

Рецензія: Кулик О. Г. Рецензія на монографію Ніколаєнко Т. Б. «Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців». *Наука і правоохорона*. 2018. № 3. С. 392–393.

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Ніколаєнко Т. Б. Зародження права на українських землях періоду становлення суспільства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 6. С. 150–154.

2. Ніколаєнко Т. Б. Звичаєве право скіфської держави. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 8. С. 51–56.

3. Ніколаєнко Т. Б. Соціально-правовий статус княжої дружини періоду Київської Русі. *Науковий вісник Нац. акад. внутр. справ*. 2015. № 1 (94). С. 278–284.

4. Ніколаєнко Т. Б. Кримінальна відповідальність княжої дружини за Руською Правдою: злочини та покарання. *Університетські наукові записки*. 2015. Вип. 1 (53). С. 172–180.

5. Ніколаєнко Т. Б. Кримінальна відповідальність української шляхти за статутами Великого князівства Литовського: злочини та покарання. *Вісник Півден. регіон. центру Нац. акад. прав. наук*. 2015. № 3. С. 13–23.

6. Ніколаєнко Т. Б. Особливості кримінальної відповідальності козаків та військової старшини за звичаєвим правом Запорізької Січі середини XVI ст. – середини XVII ст. *Право і суспільство*. 2015. № 5-2. Ч. 2. С. 182–191.

7. Ніколаєнко Т. Б. Особливості призначення кримінальних покарань до козаків Гетьманщини. *Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія: «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 4. Т. 3. С. 33–37.

8. Ніколаєнко Т. Б. Позбавлення військового звання, чину, рангу в історії українського права у дорадянський період: особливості становлення, розвитку та виконання. *Науковий вісник Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*. 2015. Вип. 35. Ч. 1. Т. 3. С. 54–58.

9. Ніколаєнко Т. Б. Кримінально-правові та кримінально-виконавчі аспекти становлення та розвитку кримінального покарання «Тримання в дисциплінарному батальйоні» від витоків до початку ХХ століття. *Наукові праці Нац. ун-ту «Одеська юридична академія»*. Т. ХVI / ред. кол.: М. В. Афанасьєва (голов. ред.) та ін. Одеса : Юрид. літ., 2015. С. 285–293.

10. Ніколаєнко Т. Б. Особливості нормативного врегулювання призначення покарання «Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців» щодо різних категорій осіб. *Часопис Київ. ун-ту права*. 2016. № 1. С. 277–280.

11. Ніколаєнко Т. Б. Забезпечення безпеки засуджених військовослужбовців при відбуванні покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 2. С. 148–151.

12. Ніколаєнко Т. Б. Окремі питання соціально-виховної роботи із засудженими військовослужбовцями до тримання у дисциплінарному батальйоні. *Право і безпека*. 2016. № 3 (62). С. 143–150.

13. Ніколаєнко Т. Б. Окремі питання нормативного регулювання режиму виконання та відбування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні. *Правова держава*. 2016. № 21. С. 226–233.

14. Ніколаєнко Т. Б. Зміна умов тримання засуджених військовослужбовців при відбуванні покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні: проблеми нормативного регулювання та шляхи їх вирішення. *Наукові праці Нац. авіац. ун-ту. Серія: «Юридичний вісник. Повітряне і космічне право»*. 2016. № 3 (40). С. 170–176.

15. Ніколаєнко Т. Б. Окремі проблеми відбування покарання у виді позбавлення волі щодо військовослужбовців. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. № 77. С. 136–146.

16. Ніколаєнко Т. Б. Поняття, ознаки покарань, пов'язані з ізоляцією особи військовослужбовця. *Часопис Київ. ун-ту права*. 2017. № 1. С. 311–316.

17. Ніколаєнко Т. Б. Кримінально-виконавчий складник системи військової юстиції в Україні: постановка проблеми. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 197–202.

18. Ніколаєнко Т. Б. Окремі питання нормативного регулювання Військовою службою правопорядку виконання пенітенціарних функцій стосовно засуджених військовослужбовців. *Вісник Півден. регіон. центру Нац. акад. прав. наук*, 2017. № 10. С. 199–206.

19. Ніколаєнко Т. Б. Особливості забезпечення нормативно-правового регулювання диференційованих умов тримання засуджених військовослужбовців на гауптвахті. *Правова держава*. 2017. № 25. С. 160–167.

20. Ніколаєнко Т. Б. Класифікація покарань, що застосовуються до військовослужбовців: поняття, ознаки, проблемні питання. *Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія: «Юридичні науки»*. 2017. № 1. С. 119–125.

21. Ніколаєнко Т. Б. Деякі питання нормативного регулювання позбавлення військового звання як виду покарання. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 2. С. 116–120.

22. Ніколаєнко Т. Б. Проблемні аспекти виконання покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців у разі виникнення підстав для звільнення засудженого з військової служби. *Юридичний вісник*. 2017. № 2. С. 136–143.

23. Ніколаєнко Т. Б. Окремі питання нормативного регулювання покарання у виді службового обмеження для військовослужбовців в залежності від зміни правового режиму в державі. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2017. № 2. С. 214–227.

24. Ніколаєнко Т. Б. До питання правового регулювання призначення покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців замість обмеження волі чи позбавлення волі. *Судова та слідча практика*. 2017. № 4. С. 11–16.

25. Ніколаєнко Т. Б. Порівняльний аспект дослідження законодавства зарубіжних країн щодо нормативності врегулювання кримінальної відповідальності військовослужбовців. *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 17. С. 57–71.

26. Ніколаєнко Т. Б. Поняття військового злочину та його ознаки. *Наука і правоохорона*. 2018. № 1, С. 270–283.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

1. Tetiana Nikolayenko, Mykola Kabachynskyi. The specific issues of the legal regulation of the execution of sentences in the form of service restrictions for servicemen: the problematic aspects and ways of their solution. *The World of Politics, Society, Geography*. Year I. Issue 2. 2016. P. 112–117.

2. Николаенко Т. Б., Глушков В. А. Проблемные вопросы нормативного регулирования лишения воинского звания осужденного военнослужащего во время отбывания наказания в виде содержания в дисциплинарном батальоне. *LEGEA SI VIATA*. 2016. Mai. № 5/3 (293). С. 50–52.

3. Ніколаєнко Т. Б. Деякі теоретичні питання щодо визначення кари при позбавленні волі військовослужбовців. *Eurasian Academic Research Journal*. 2016. № 6 (06) С. 141–148.

4. Ніколаєнко Т. Б. Особливості організації соціально-виховної роботи із засудженими військовослужбовцями під час відбування покарання у виді позбавлення волі. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 5/2. С. 115–120.

5. Ніколаєнко Т. Б. Норми міжнародного регулювання в сфері призначення та відбування покарань відносно військовослужбовців. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. Volume 4. Issue 4. 2017. № 4. P. 77–87.

6. Ніколаєнко Т. Б., Герц А. А. Проблемні питання кримінально-правового врегулювання позбавлення військового звання як виду покарання та шляхи їх вирішення. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 7 (13). С. 29–40.

Тези доповідей та інші публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Ніколаєнко Т. Б. Службове обмеження для військовослужбовців як покарання в історії українського права періоду XVIII–XIX століття. *Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Херсон, 9–10 жовт. 2015 р.). Херсон : Гельветика, 2015. С. 30–33.

2. Ніколаєнко Т. Б. Кримінальні покарання Гетьманщини за «Правами, якими судиться малоросійський народ»: види, особливості виконання. *Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах* : тези доп. та повідомл. учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 16 жовт. 2015 р.). Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2015. С. 189–192.

3. Ніколаєнко Т. Б. Особливості розвитку покарання «Тримання в дисциплінарному батальйоні» в радянський період: кримінально-правові та кримінально-виконавчі аспекти. *Актуальні проблеми застосування кримінального законодавства : матеріали круглого столу* (Київ, 5 листоп. 2015 р.) / Державна пенітенціарна служба України, Інститут кримінально-виконавчої служби. Київ, 2015. С. 82–87.

4. Ніколаєнко Т. Б. Питання нормативного врегулювання призначення покарання «Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців» щодо курсантів вищих військових навчальних закладів. *Правова реформа в сучасних умовах: досягнення і перспективи* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 лют. 2016 р.). Т. 1. Тернопіль : Вектор, 2016. С. 350–353.

5. Ніколаєнко Т. Б. Військовослужбовці-жінки як суб'єкти призначення покарання у вигляді тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. *Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми* : зб. матеріалів п'ятої Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 15 квіт. 2016 р.). Івано-Франківськ : Видавець Голіней О. В. 2016. С. 118–123.

6. Ніколаєнко Т. Б. Особливості нормативного регулювання суспільно корисної праці як одного із основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених військовослужбовців до тримання у дисциплінарному батальйоні. *Юридична наука в XXI столітті: перспективні та пріоритетні напрями досліджень* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 13–14 травня 2016 р.). Запоріжжя : ЗНУ, 2016. С. 122.

7. Ніколаєнко Т. Б. Окремі аспекти визначення ступеня суспільної небезпеки особи військовослужбовця при призначенні покарання. *Верховенство права та*

правова держава : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 21–22 жовт. 2016 р.). Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2016. С. 129–131.

8. Ніколаєнко Т. Б. Визначення ступеня суспільної небезпеки особи при вчиненні злочину військовослужбовцем. *Priority a stratégie pre rozvoj právnej vedy vo svete vedy : medzinárodná vedecko-praktická konferencia* (Sládkovičovo, Slovenská republika, 28–29 októbra 2016 r.). Sládkovičovo : Vysoká škola Danubius, 2016. S. 171–175.

9. Ніколаєнко Т. Б. Класифікація покарань, пов'язаних з ізоляцією особи: кримінально-виконавчий вимір. *International Scientific-Practical Conderence Development of legal regulation in East Europe: experience of Poland and Ukraine : Conference Proceeding* (Sandomierz January 27-28 2017) : *Humanities and Natural Sciences University in Sandomierz*, 2017. С. 157–161.

10. Ніколаєнко Т. Б. Проблеми нормативно-правового регулювання забезпечення роздільності тримання неповнолітніх засуджених військовослужбовців на гауптвахті. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 3 берез. 2017 р.). Хмельницький : Національна акад. Держ. прикордон. служби України ім. Богдана Хмельницького, 2017. С. 308–312.

11. Ніколаєнко Т. Б. До питання про диференціацію тримання різних категорій засуджених військовослужбовців. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 17–18 лют. 2017 р.). Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2017. С. 163–167.

12. Ніколаєнко Т. Б. Позбавлення військового звання (кримінально-правовий аспект). *Особливості нормотворчих процесів в умовах адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Херсон, 2–3 черв. 2017 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 154–160.

13. Ніколаєнко Т. Б. Деякі питання щодо нормативної узгодженості правового регулювання позбавлення військового звання як виду покарання та дисциплінарного стягнення. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* (до

20-річчя НУ ОЮА та 170-річчя Одеської школи права) : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса 19 трав. 2017 р.). Одеса : «Гельветика», 2017. С. 226-229.

14. Ніколаєнко Т. Б. Нормативність врегулювання системи покарання з виключністю їх застосування до військовослужбовців у країнах різних правових систем. *Безпека людини, суспільства, держави* : матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 70-річчю д. ю. н, професора Валерія Олександровича Глушкова (Київ, 28 жовт. 2017 р.). Київ : Київ. кооператив. ін.-т бізнесу і права, 2017. С. 205–210.

15. Ніколаєнко Т. Б. Система покарань військовослужбовців у країнах різних правових систем: особливості регулювання. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України* : тези X Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 2 листоп. 2017 р.). Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2017. С. 219–220.

16. Ніколаєнко Т. Б. Питання розвитку військової юстиції в частині поглядів кримінально-правових та кримінально-виконавчих аспектів. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : тези II Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 2 берез. 2018 р.). Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2018. С. 191–194.

***Інші публікації, які додатково відображають
наукові результати дисертації***

1. Ніколаєнко Т. Б., Сич В. О. Кримінальне право. Особлива частина : навч. посіб. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2012. 1232 с.

2. Ніколаєнко Т. Б. Звіт про виконання науково-дослідної роботи «Кримінально-правові та кримінально-виконавчі аспекти призначення та виконання покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців» : науково-дослідна робота. Шифр 216-0162 І. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2016. 183 с.